KÂSHI-SANSKRIT-SERIES

(HARIDÂS SANSKRIT GRANTIIAMĀLĀ)

NO 98.

(Kavya Section, No. 15.)

THE

New Delhi

ALACHAMPŪ

DAMAYANTI KATHA

With

The Disamapada Prakas'a Commentary

 \mathcal{B}_v

CHANDAPALA

Editel with Introduction, Bhāvabodhinī Annotations, etc, Bv

SAHITYĀCHĀRYA PANDIT NANDA KISHORE S'ARMA Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares.

Under the Supervision

SAHITYACHARYA

PANDIT NARAYAN SHASTRI KHISTE

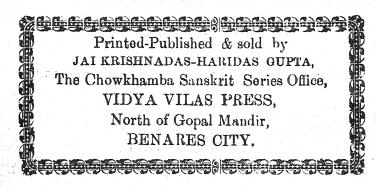
Asst. Librarian Govt. Sanskrit Libra y Benares.

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPIA,
Trujsarihe Chorokhamba Sanskrit Series Office,
Benares City.

33

Puona Oriental Book Fleuse 1932.

[ALL RIGHTS RESERVED BY THE PUBLISHER] ALL

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No.

Date Sasc/Tri/Sar

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमान्य-काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमालायाः

23

काव्यविभागे (१५) पश्चदशं पुष्यम्।

महाकविश्रीत्रिविक्रममद्वविरचिता

नलचम्पूः।

अथवा

दमयन्तीकथा।

पाग्वाटवंशीयश्रीचण्डपासकृतया

विषमपदमकाशाल्यव्याख्यया सहिता।

जयपुरमहाराजाश्रित-राजगुरुकथाभदृवंदय-कथाभदृश्रीजयचन्द्रात्मज-काशिकगवनिमैण्ट-संस्कृतपुस्तकालयीयान्वेषकविद्वद्-वेदान्तभूषण-श्रीनन्दिकशोरशर्मणा साहित्या-चार्येण स्वविराचितभावबोधिन्याख्यदिष्पण्या संयोज्य सम्पादिता। काशीस्थराजकीय सरस्वतीभवनेत्पाध्यक्षेण साहित्याचार्य खिस्ते-नारायणशास्त्रिणा च निर्धाता।

प्रक शकः —

जयकृष्णदास हरिदास गुरः — चौस्वम्बा संस्कृत सीरिजः आफिस बनारस सिटी।

इस कार्यालय द्वारा ''काशीसंस्कृतसीरिज'' के भलाव' भीर भी ३ सीरिज यथा "चौखम्बासंस्कृतसीरिज" ''बनारससंस्कृतसीरिज'' ''हरिदाससंस्कृतसीरिज" प्रन्थ-मालायें निकलती हैं तथा इन ४ सीरिजों के पश्चात् और भी विविध शास्त्र की पुस्तक \mathcal{B} प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के प्रनथ विकयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मंगवाकर देखें । इसके अलावा हरारे यहां सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्क्रेजी की सुन्दर छपाई होती है, परीक्षा प्रार्थनीय है ॥

पत्रादि प्रेषणस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः-

"चौलम्बा संस्कृतसीरिज्" आफिस, विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी।

* समर्पणम् *

राष्ट्रकूटकुलदिवाकर-पुरुद्दूतपुरवरातिथि-जोधपुरपुरन्दर-विविधविकदविराजित-श्रीसुमेरसिंहमहाराजचरमधर्मपरनीनाम्,
श्रीकृष्णचरणसमाराधनानितान्तानेमलस्वान्तानाम्,
श्रीलशालीनकुलीनविपश्चिदपश्चिमैकसमाश्रयाणाम्,
चौहानान्वयावतंसानाम्,श्रीमतीनाम्,
श्रीउमरावकुँवरीणाम्,
करकमलयोः सविनयमिदम्

''श्रीमजोधपुराधिनाथपुरभूपेष्ठातिथिख्यातिम—
श्रामोदीसपुमेरासिंदनुपते राज्ञी द्वितीयास्ति या ।
चौद्दानाम्बयसुर्यमल्लतनया साध्वीषु मूर्धन्यतां
प्राप्ता राजित सोमराषकुँवरी माता प्रजावत्सला ॥ १ ॥
सोहिन्तराप्रामसमुद्दलक्ष्मीः संस्थापितश्रीपितमन्दिराद्या ।
श्रीवल्लभार्योक्तपथाध्वनीना सा राजमाता जयित प्रकामम् ॥ २ ॥
श्रीमज्जोधपुराधीज्ञोम्मेदसिंहमद्दीपतेः ।
कीर्त्यमाना जनैर्यास्ते माता चौद्दानवंज्ञजा ॥ ३ ॥
तदीयवात्सल्यद्यादिसद्गुणैराकृष्टचित्तेन तदाश्रितेन ।
मक्तयुद्धसन्मानसपङ्कजेन राज्ञीसमाराधनसादरेण ॥ ४ ॥
श्रीमश्चन्दिकिशोरेण तस्यै सादरमध्येते ।
नलचम्पुप्रबन्धस्य दिष्पणी भावनोधिनी ॥ ५ ॥
''

श्रीमतीश्रीचांपावतजीमन्दिरम् , जयपुरम् , विजया दशमी १९८९ संवत् । इति । ग्रुभाशीर्वादिनो जयपुरराजगुरुकथाभट्टवंशावतंस-श्रीनन्द्किशोरशर्मणः साहित्याचार्यस्य ।

हिन्दी-अनुवाद

राठौडवंशके भास्कर विविधविष्ठदाविलयों से सुशोभित स्वर्गाय जोधपुरनरेश श्रीसुमेरिसंहजी महाराजकी द्वितीयमहाराणी, श्रीकृष्णचरणारिवन्दकी निरन्तर आराधनासे अत्यन्त स्वच्छहृदया, सुशीलता से सुशोभित-कुलीन विद्वानों की अवलम्बन, श्रीमती माजीसाहिबां श्रीउमरावकुँवरीजी चौहानजी महोदया के करकमलों में सादर समर्पण,

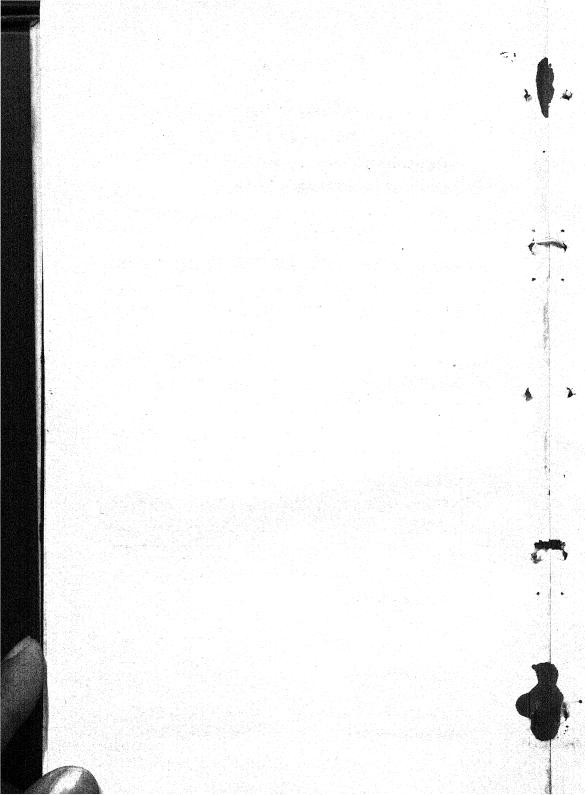
दिगन्तिविश्रान्तकार्तिसे सर्वतः प्रकाशित स्वर्गाय जोधपुरनरेश श्रीस्रमरसिंहजी के॰ बी॰ आई॰ महोदयको द्वितीयमहाराणी, तथा चैहानवंशीय स्वर्गीय ठाकुरसाहिब श्रीसू॰ यमछजीकी श्रेष्ठदुहिता, पतिव्रता पित्रयोंमें अधासनको प्राप्त, प्रजावरसल, माजीसाहिबां श्रीसमावकुँवरीजी सर्वोत्तम हैं ॥ १ ॥

सोहिन्तरा (जोधपुरीय पचपदरापरगनाके अन्तर्गत) प्रामकी मूर्तिमती लक्ष्मी, नक्षभसम्प्रदायमें परमश्रद्धा एवं असीम भक्तिमती, विष्णुमन्दिरकी निर्मापयित्री उक्त श्रीमाजीसाहिनां सर्वातिशायी हैं ॥ २ ॥

श्रीयुत जोधपुराधीश श्रीउम्मेदसिंहजी महाराजासाहिब बहादुर के॰ सी॰ एस॰ आई॰, के॰ सी॰ वी॰ ओ॰, की माजीसाहिबां श्रीचौहानजी हैं ॥ ३॥

उन माजीसाहिबां के वास्तस्य अनुकम्पा प्रश्विसद्गुणों से आकर्षितहृदय, तथा उनमें असीमश्रद्धासे प्रफुल्लितमना, एवं उनकी आराधनामें तत्पर, उनके आश्रित कथामह श्रीनन्दिकशोरकार्मा साहित्याचार्य, मान्यखेट (मालखेडा) के अधीश राठीड राज श्रीइन्द्रराजतृतीयके समाश्रित त्रिविकमभइसे निर्मित नलचम्पू (दमयन्तीकथा) की भावबोधिनी टिप्पणी (संक्षिप्तटीका) उक्त माजीसाहिबां श्रीचौहानजीको सादर समर्पण करता है ॥ ४॥ ५॥

जयपुरराजमाजीसाहिब-श्रीचांपावतजीका मन्दिर, जयपुर । विजया दशमी १९८९ संवत् । ग्रुभाशीर्वादक-जयपुरमहाराजाश्रित-राजगुरुकथाभद्दवंश्य-श्रीनन्दिकशोरशर्मा साहित्याचार्य ।

उपोद्घातः।

अथेयं नलचम्पः संस्कृतभाषाश्चेषरिस्तिकानां विद्वद्मणीनां करकमलयोः समर्ण्येते मनोविनोदमाधातुम् । बम्बईस्थनिर्णयसागरयन्त्रालयतः प्रकाशिमतोऽपि प्रबन्धो- ऽसौ भावबोधिन्याख्यटिष्पण्या विषयसूच्या पात्रसूच्या भौगोलिकपदसंग्रहेण ग्रन्थका- रटीकाकारादीतिवृत्तप्रतिपादकेन बृहतोपाद्धातेन च विशिष्य समलङ्कृतो नवीनाका- रतामाद्धद् विदुषां संस्कृतपरीक्षाप्रविष्टानां छात्राणां चोपकारमेव विधास्यतीति संशोध्धने संस्करणे च प्रवृत्तस्य मे न विफङः प्रयासः । त्रिविक्रमभद्दतत्कृतनलचम्पूपिच- यक्ष मया(१) संस्कृतकविपरिचयप्रबन्धे प्रतिपादित इति तत प्रवोद्धृत्यात्राण्यसादुपन्यस्यते । मन्ये च तेनैव भूमिकाप्रतिपाद्यविषयस्य निराकाङ्क्षता संपद्येत नामेति ।

त्रिविक्रममदः (९१५ ई०)।

शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्नोऽयं त्रिविक्रममदः (२)श्रीधरपौत्रो नेमादित्यपुत्रो दक्षिणस्यां दिशि मान्यखेटाधीश्वर (हेदराबादान्तर्गत) स्य राष्ट्रकूटकुळचूडामणेरिन्द्रराजस्य (= तृती-यस्य) राजसमायाः प्रमुखपण्डितो बसूव । मान्यखेटाधीश्वरः श्रीइन्द्रराजः (तृतीयः) स्वराज्यामिषेकोत्सवाय मान्यखेटतः कुरुण्डकं (कृष्णागङ्गासंगमे वर्त्तमानं) ग्रामं जगाम । तत्र च १७२ विक्रमवत्सरे (११५ ई०) फालगुनग्रुक्कसप्तम्यौ राष्ट्रकूटवंदयरत्नेन्द्रराजस्य राज्यामिषेको बसूव । इन्द्रराजेनाभिषेकानन्तरं स्रीवण तुलादानं तथानेके ग्रामा ब्राह्मणे स्यो दत्ता इतीत्यादिवृत्तान्ताववोधिका ताम्रिकिपनंवसारीग्रामे (बडौदान्तःपातिनि) साम्प्रतं समधिगता(३) । कुरुण्डकदानपत्रस्यास्य निर्माता केखकश्चार्य त्रिविक्रममद्व प्वेति निर्णीतमन्वेषकैविद्वद्भाः ।

राष्ट्रकूटवंद्यीयो मान्यखेटाधिपः श्रीइन्द्रराजः (तृतीयः)(४)।

राज्ञो जगतुङ्ग (द्वितीय)स्य पुत्र इन्द्रराजोऽयं पितरि यौवराज्यावस्थायामेव स्रोकान्तरिते स्विगतामहस्य कृष्णराजद्वितीयस्योत्तराधिकारी वसूव । जगतुङ्गस्य धर्मपत्नी, इन्द्रराजस्य च माननीया माता स्वक्ष्मीदेव्याख्या समसूदित्यिप प्रतीयते ।

(२) तेषां वंशे विश्वदयशां श्रीधरस्यात्मजोऽभू—

क्रेमादित्यः स्वमतिविकसद्वेदविद्याविवेकः । देवादित्य इति पाठान्तरम् ।

उत्कल्लोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिपीयूषासिन्धुं

यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कूणिताक्षाः पिबनित ॥ (नलचम्पू—१ उ १९ क्टाः) तैस्तैरात्मगुणैर्येन त्रैलोक्यास्तिलकायितम् ।

तस्मादिसम सुतो जातो जाड्यपात्रं त्रिविकमः। (न. १ उ. २० श्वो०)।

(३) जर्नल बाम्बे ब्राम्न रायल एशियाटिक सोसाइटी, १८ भागे २५३, २५७ तथा २५३, २६१ प्रष्ठेषु ।

(४) श्रीयुतं विश्वेश्वरनाथरेऊकृत "भारतके प्राचीनं राजवंश (राष्ट्रकृट)" भाग ३ प्ट. ५०-५२ । सन् १९२५ ई० ।

⁽१) संस्कृतकविपीरचयस्य भारविवर्णनात्मको भागो वाराणसेयराजकीयसंस्कृत-पुस्तकालयसरस्वतीभवनात्प्रकाश्यमाने सारस्वतालोके प्रथमकिरणस्य परिशिष्टकपतया मुद्रित आसीत्।

कि चेन्द्रराजस्य धर्मपत्नी बीजाम्बाख्या कळचुरि (हैहय) कौक्कलस्य प्रपौत्री, अर्जुनदेवस्य पौत्री, अम्मणदेव (अनङ्गदेव)स्य पुत्री छक्कतिमती समजायत । दान-पत्रादिषु समधिगता इन्द्रराजस्य 'नित्यवर्ष, महाराजाधिराज, परमेश्वर, परममहारक, श्रीप्रथिवीवछम, इत्युपाधयः । इन्द्रराजस्य राज्येऽभिषेकः फू ब्रुअरीमासस्य चतुः विद्यदिने ९१५ ई० वर्षे बभूवेति निवेदितमेव । अस्य महासामन्तो छेण्डेयरसाख्योऽभवदिति इत्तिमत्त्रं (धरवाडप्रान्त) (१)प्रामप्राप्तात् ९१६ ई० वर्षीयछिखिनतात् छेखाज्ज्ञायते । अपि चायमिन्द्रराजो राष्ट्रकृटवंशीयः सात्यकीकुळे (यादववंशे) समुत्यज्ञ इति राष्ट्रकृटा यादववंश्वरा इत्यपि प्रतीयते कुरूण्डकळेखात ।

प्कस्मिन्समये श्रीइन्द्रराजो मेरुनगरं स्वसैन्याकान्तं विधाय विद्लितमकुरत । मेरुनगरं (महोदय = कन्नौज) कान्यकुञ्जशब्देनोच्यते स्मेति साम्प्रतिकानां निश्चयः । प्तस्मिन्समये कान्यकुञ्जराज्यं प्रतिहारवंशीयमहीपाळाळ्यमहाराजायत्तमासीत् । यद्य-पीन्द्रराजेन महीपाळराज्यं स्वायत्तमकियत । तथापि महीपाळः स्ववातुर्येण कान्य-कुञ्जराज्यं पुनः स्वायत्तमकरोत् । अस्तु ।

(२)अयमिन्द्रराजो (तृतीयः) महावदान्य आसीदत एवानेन प्राचीनैर्द्त-प्रत्यादत्ता अपि चतुःशतपामा पुनेख विप्रेम्यः प्रादीयन्त ।

(१) इन्डियन् आण्टिकेरी, भागे १२ पृष्ठे २२४।

(२) इन्द्रराजप्रितामहस्यामोघवर्षप्रथमस्य ७९५ शाकवर्षायसञ्चानद्रामस्थताः अपन्नोत्कोर्णे (एपित्राफीया इन्डिका १८ भागे)—

''हत्वा आतरमेव राज्यमहरद् इव्यं च दीनस्ततो लक्षं कोटिमलेखयरिकल कलौ दत्तं स गुप्तान्वयः । येनात्याज्यतन्तु स्वराज्यमसकृद् बाह्याऽर्थके का कथा हीस्तस्याजनि राष्ट्रकृटातिलको दातेति कीर्ताविषि" ॥

इखत्र श्लोके ताम्रवत्रसम्पादकमहोदयो गुप्तान्वयपदेन समुद्रगुप्तमहाराजमाक्षिपति सम । परन्तु सुद्राराक्षसकर्तृविशाखदत्तप्रणीतदेवीचन्द्रगुप्तनाटकोत्तकथासंवादेन पूर्वोत्तश्लोके उपमेयतयोपन्यस्तो गुप्तान्वयी राजा चन्द्रगुप्तविक्रमादित्य(द्वितीयः) एव परिप्रहीतुं शक्यत इति निश्चितं वाराणसेयिहिन्द्विश्वविशालयीयाध्यापक ए, एस. आल्टेकरमहाशयेन (जरनल् आफ विहार अन्ड ओरिसा रिसर्च सोसाइटी १९२८ सन्)। तदेतच्च स्वीकाराईमणि ।

देवीचन्द्रगुप्तनाटकस्योद्धरणांशैः (नाट्यद्पेणश्टलारप्रकाशकाव्यमीमांसास्थैः) वाराणसीः हिन्द्विद्वविद्यालयप्रोवाहस् चान्सलर श्रीयुत ए. बी. ध्रुवमहोदयैरयं तदीयकथासारांशः सङ्कः लितः "सम्बद्धगुप्तानन्तरं तत्पुत्रो रामगुप्ते। शर्मगुप्तापरनामा गुप्तराज्यधिकारी बभूव । स चिरिनारपर्वते शक्कातीयतृतीयरुद्धिहेनोपद्भतः सन् तेन सह निजपन्नोध्रुवदेवीप्रदानेन सिंच चकार । ततश्च रामगुप्तस्य तृतीयोऽनुजश्चन्द्रगुप्तः इतध्ववदेवीनेपथ्यो रामगुप्तेन निवार्थमाणोऽपि राजगणिकया माधवसेनया सह रुद्धिहान्तः पुरे प्रविद्य तं च निहत्यो नमत्त इव प्रत्यागतः । एतत्पराक्रमसन्तुष्टो ज्येष्ठो रामगुप्तोऽकर्मण्योऽमुं राजयेऽभिसिषेच । ततश्च मध्यमो श्राता कनिष्ठचन्द्रगुप्तराज्याभिषेद्रेण सज्ञातरोषः सन् राज्याय विप्रहं चक्के । तं च चन्द्रगुप्तो निहतवान्?' इति ।

(गुजरातीयसाहित्यवरिषत्रवमाधिवेशननिबन्धे १५ पृष्टे, अहमदावाद २७।१०१२८)

मान्यखेटाधिपराष्ट्रकूटानां राज्ञां (राठौड)वंशकमः।

```
१—दन्तिवर्मा।
                        २—इन्द्राजः ( प्रथमः )।
                        ३-गोविन्दराजः ( प्रथमः )।
                        ४-कर्कराजः (प्रथमः)।
                        ५-इन्द्रशजः (द्वितीयः)
६-दन्तिदुर्गः ( दन्तिवर्मा द्वितीयः )।
                                              ७कृटणराजः ( प्रथमः ) ।
७—कृष्णराजः ( प्रथमः )।
                                              ( अयमेव राजा बभूव ) ।
८-गोविन्दराजः (द्वितीयः )।
                                                   ९—ध्रवराजः ।
९—ध्रुवराजः ।
१०—गोविन्दराजः (तृतीयः) । (जगतुङ्गः प्रथमः) । इन्द्रराजकम्बय्यः (स्तम्भः) ।
११--अमोघवर्षः (प्रथमः)।
                             (सौराष्ट्रस्य द्वितीयायाः शाखायाः प्रवर्त्तकः)।
१२ -कृष्णराजः (द्वितीयः)।
           जगतुङ्गो द्वितीयः ।
                                              दुन्तिवर्मदेवः।
           ( युवराजो मृतः )
१३—इन्द्रराजस्तृतीयः (जगतुङ्गद्वितीयस्य पुत्रः )।
             [ त्रिविकमसद्दसंरक्षकः ]
                                            १६ अमोघवर्षः (तृतीयः,)बह्मिः।
१४ अमोघवर्षः (द्वितीयः) । १५ गोविन्दराजः (चतुर्थः)
१ ७कृष्णराजः(तृतीयः)।जगतुङ्गः(३)।१८-स्त्रोद्दिगः । निरुपमः । रेवकनिम्मडि (कन्या)
    ( यशस्तिलकचम्पूकर्तृसोमदेवाश्रयः )। १९-कर्कराजः ( द्वितीयः )।
    सोऽयं नलचम्पुकर्ता त्रिविकमभट इन्द्रराजनृतीयस्य प्रधानपण्डितो ९१५ ई०
वर्षे संजात इति कुरुण्डकलेखाज्ञिश्चीयते । अनेनैव त्रिविक्रमभट्टेन मदालसाचम्पूरपि
प्रणीता सा च साम्प्रतमुपलभ्यते ।
```

प्रणाता सा च साम्प्रतसुपळम्यत । त्रिविकम सहभास्कराचार्ययोरभिन्नान्वियित्वम् ।

त्रिविक्रमभद्दस्य पुत्रो भोजराजेन विद्यापितिरित्युपाधिविभुषितो भास्करभद्दनामा बभुव । तथैतस्यैव वंशे प्रसिद्धज्यौतिषी भास्कराचार्योऽपि जन्म केभ इति डा॰ भाऊदाजीनाम्ना विदुषा नासिकक्षेत्रनिकटे चासादितात् ताम्रपत्रात्स्पष्टीकृतम् । सेऽयं ताम्रिकिपः ११२८ शाकवर्षे देवगिरिस्थयादववंशीयसोईदेवेन खानदेशान्तर्गतपाटणाक्ये

इत्थमुक्तसञ्जानप्रामस्थताम्रवत्रश्लोकेऽपि ("हत्वा स्रातरमव") चन्द्रगुप्तकृतस्यैव आतृवधस्योपमेथतयोपन्यसनमेवोचितं न तु समुद्रगुप्तकृतस्यैतस्य । एतत्कृतस्रातृवधवर्णे नात्मकृतथायाः कुत्राप्यनुपलम्मादिति सर्वमनवद्यम् ।

यामे लेखिता । अस्यास्ताम्बलिपेरत्रोपयुक्तांशस्त्वयम्-'शाण्डिल्यवंशे कविचक्रवर्ती त्रिविक्रमोऽभूत्तनयोऽस्य जातः । यो भोजराजेन कृताभिधानो विद्यापितभह्निरभटनामा ॥ १६ ।। तस्माद्गोविन्दसर्वज्ञो जातो गोविन्दसंनिभः। प्रभाकरः छतस्तस्मात् प्रभाकर इवापरः ॥ १७ ॥ तस्मान्मनोरथो जातः सतां पूर्णमनोरथः । श्रीमान् महेश्वराचार्यस्ततोऽजनि कवीश्वरः ।। १८ ।। तत्सन्तः कविवृन्दवन्दितपदः सद्वेदविद्यालता-कन्दः कंसरिपुप्रसादितपदः सर्वज्ञविद्यासदः। यच्छिप्यैः सह कोऽपि नो विवदितुं दश्लो विवादी क्रचित् श्रीमान् भास्करकोविदः समभवत् सत्कीर्तिपुण्यान्वितः ।। १९।। लदमीधराऽज्योऽबिलस्रिस्क्यो वेदार्थवित्तार्किकचक्रवती । क्रतक्रियाकाण्डविचारसारो विशारदो भास्करनन्दनोऽभृत् ।। २०।। सर्वशास्त्रार्थदक्षोऽयमिति मत्वा पुरादतः । जैन्नपालेन यो नीतः ऋतश्च विबुधायणीः ॥ २१ ॥ तस्मात्धतः सिवणचक्रवतीं दैवज्ञवर्योऽजनि चङ्कदेवः । श्रीभास्कराचार्यंनिबद्धशास्त्रविस्तारहेतोः कुरुते मठं यः ॥ २२ ॥ भास्कररचितप्रनथाः सिद्धान्तिशरोमणिप्रसखाः । तद्वंश्यकृताश्चान्ये न्याख्येया मन्मठे नियतम् ॥ २३ ॥ श्रीसोइदेवेन मठाय दत्तं हेमादि वा किञ्चिदिहापरैश्च। भूम्यादि सर्वे परिपालनीयं सिविष्यभूपैर्वेहुपुण्यवृद्धये ॥ २४ ॥ स्वस्ति श्रीशके ११२८ प्रभवसंवत्सरे श्रीश्रावणे मासे पौणमास्यां चन्द्रग्रहणसमये श्रीसो-

इदेवेन सर्वजनसम्निजौ इस्तोदकपूर्व निजगुक्रचितमठायाग्रस्थानं दत्तम् । (१)तथेत्यादि । त्रिविक्रमभद्दवेशे भास्कराचार्यो जर्जे, तथा सर्वे एव तहंशीयाः पुरुषाः स्वपाणिड-

स्यवैभवप्रकाशीकृतदिगन्तराला राजगुरवी बभुवुरिति लेखेनानेन स्पष्टमवग्रस्यते ।

असी १०३६(= १११४६०) शाकवर्षे समुत्पन्नः शाण्डिल्यगोत्रोद्भवकनाडाबाह्यणो भास्करः सप्ताद्गिनिकटवर्त्तिनि कर्णाटकप्रान्तान्तर्गते विज्जडिवडप्रामे (बीजापुरे) नि-वासमकस्तेति वासनावार्तिककृतो नृसिंहत्य गणिताध्यायप्रथमश्चोकव्याख्यातः प्रतीयते ।

भास्कराचार्यग्रन्थास्त्वेते।

१ सिद्धान्तिशरोमणिर्वासनाभाष्ययुतः (११५१ ई० वर्षे रचितः) । (प्रहागमकुत्हरुं ब्रह्मनुरुयकर्णकुत्हरुं, ब्रह्मनुरुयसिद्धान्तः इति नामान्तराणि ।) ८-रेखागणितम् । २—कर्णकुत्हलम् (११८४ ई०) ३-कर्णकेसरी। ९—लिङ्गशास्त्रम् । ध-गणितपदी। १०-विवाहपरलः । ५-ग्रहगणितम्। ११ —सूत्रगणितम् । १२ - सूर्यसिद्धान्तव्याख्या । ६ — ग्रहलाघवम् । १३ - भास्करदीक्षतीयम् । ७-ज्ञानमास्करः।

⁽ १) एपिप्राफीया इन्डिका, १ पृष्ठ ३४१।

भास्कराचार्यस्य सप्रश्चविवरणं (१)गणकतरङ्गिण्यां तथा 'आमादेर(२) ज्यौतिष भौ ज्यौतिषी' इत्यस्य प्रथमभागे विकोकनीयम् ।

त्रिविक्रमभद्दं बोऽनन्तदेवो यादववं शीर्यास्वणमहाराजगुरुरासीदिति वहा-छ।यामे (खानदेशमध्ये) प्राप्ताद् छेखात्प्रतीयते । अयं छेखोऽनन्तदेनेन कस्मिश्चिन्म-न्दिरे निर्माय राजाज्ञ्या (३) स्थापित इति । अन्नानन्तदेववं अपरम्परेयं दृश्यते । ज्ञा-ण्डिल्यगोन्ने महेश्वरः । तत्पुत्रः श्रोपितः । ततो गणपितः । अनन्तदेवमहेश्वरौ च गणपितपुत्रौ ।

त्रिविक्रमभद्दस्येयं संकालिता वंशपरम्परा।

```
श्रीधरः शाण्डिल्यगोत्री ( नल्चम्पूतः ) ।

| नमादित्यः ( देवादित्यो वा ) ।
| श्रिविक्रमः (नल्चमपूमदा(४)लसाचमपूकर्ता तथा कुरण्डकताम्रलिपिलेखकः) ।
| मास्करभष्टः ( विद्यापतिरित्युपाधिभृषितः ) ।
| गोविन्दः ।
| प्रभाकरः ।
| मनोरथः ।
| मनोरथः ।
| महेश्वरः ।
| श्रीपतिः ।
| श्रीपतिः ।
| श्रीपतिः ।
| महेश्वरः ।
| गणपतिः ।
| महेश्वरः ।
```

⁽१) म॰ म॰ सुधाकरद्विवेदिकृता १८९२ ई॰ बर्षे सुदिता गणकतरिक्षणी, पृष्ठ ३४—४२।

⁽२) योगेशचन्द्ररायऋतं १९०३ ई० वर्षे च मुद्रितमिदम्, पृ. ९८-१०२।

⁽३) वहाला (इन खानदेश) इन्स्किप्सन् आफ दी यादन किङ्ग सिङ्घण, शक १९४४(=१२२२ ई०) एपि. इन्डि. वा० ३ प्र. ११२। अयं लेखोऽनन्तदेवेन राज-गुरुणा लिखितः।

⁽४) मुद्रितेयं चम्पूः "पब्लिक लाइब्रेरी जयपुर" इत्यत्रास्ते ।

⁽५) एपि, इ. वा. १ प्र. ३४१। (६) एपि. इ., वा. १ प्र. ३४१।

हत्थं त्रिविक्रमभद्दस्य काले कुले निकेतने च निर्णीते (१) नलचम्पूभूमिकायां लि-खिता प्राचीना किंवदन्ती न तथ्यपदमधिरोहति । साधकबाधकप्रमाणाभावात् । न च नलचम्प्वाः कथाया अपर्यवसानमन्त्र हेतुरिति वाच्यम् । महाभारतीयकथाया नैषधीयचरितेऽप्यसंपूर्णत्वात् । यहा कथाया असमाप्तेरन्येनापि निमित्तेन संभवाच । किंवदन्तीस्वरूपं चदेमालिखितं वर्त्तते ।

"पुरा किल किस्मिश्चितपुरेऽधीतसकलशास्त्री राज्यपुज्यः कश्चिद्देवादित्यनामा द्विज-न्मा बभुव । तस्य जनमारभ्याधीतकुकर्मानधीतविद्यक्षिविक्रम इति स्रतोऽभूत् । एक-दा हि केनचित्प्रयोजनेन देवादित्यभट्टे ग्रामान्तरं गते तद्द्वेजितः परमामर्षी कश्चि-द्विपश्चित्तदन्तरं विचार्य तत्रागत्य 'राजन्' मया सह शास्त्रार्थं केनापि ब्रुधेन सह कारय, अन्यथा जयपत्रं देहि, इति राज्ञे निवेदितवान् । अथ भूभृता 'देवादित्यमानय' इत्या-दिष्टेन राजदूतेन तद्गृहं गत्वा तं प्रामान्तरगतं निशम्य तत्पुत्र एव राजसभायां शास्त्रार्थायाहुतः । अथ तेन त्रिविकमभट्टेन पश्चात्तापपरितप्तेन 'भगवति भारति, मिय मुखें कुपाकटाक्षपातं मुख्यः अद्यात्रागतेन महापण्डितेन त्वद्रक्तस्य सर्वमपि यशो मा हीयेत । यथाहं तेन संवादं इतवा विजेष्येण इति स्वग्रहवासिनी पितपराराधिता सरस्वती देवी समभ्यर्थिता । ततोऽपारकरुणानिधिरियं 'यावत्वित्पतागमिष्यति ताव -रवन्मले निवसामि" इति प्रोचे । अथ प्राप्तसरस्वतीवरप्रसादः सोऽयं राजसभागतो sनेककोटिभिस्तं पराजित्य प्रसन्नतरपार्थिववितीणानेकाभरणभूषितो गजस्कन्धादिख्टः स्वगृहान् प्रतिनिवृत्य च 'यावत पित्रागमनं मदीयमुखे सरस्वती वसतीति" तावद्यशो-ऽर्थं किमपि प्रबन्धरत्नं करिष्यामीति संचिन्त्य पुण्यश्लोकस्य नलस्य हचरितं गद्यपद्ये-र्गथितुमारब्धवान् । इत्थं सप्तमोच्छ्वाससमाप्तिदिवसे प्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकिपत्राग-मनेन सुखारविन्दान्निर्जगाम सरस्वती । तेनैव चम्पूपनथोऽसमाप्तकथ एव स्थित इति गुरुमुखोद्गतः प्रवादः १ इति ।

"प्राक्षतप्रामर"निर्माता त्रिविक्रमोऽस्माद्भिन्नः ई०१३ तमशताब्दीमध्ये वर्त्त-मानश्चेति निर्णयो द्रष्टव्यः, इन्डियन् साण्टिकेरी भागे ४० पृष्ठे २१६।

त्रिविकमभदृस्य नलचम्पूर्दमयन्तीकथा वा ।

नलचम्पूरेव दमयन्तीकथानाम्नापि व्यवहियते । इयं महाभारतीयवनपर्वान्तर्गतं नलोपाख्यानमवलम्बयं निर्मिता सप्तोच्छ्वासमती उच्छ्वासान्तिमप्रचेषु हरचरणसरोज-पदाङ्किता समङ्गश्रेषमयी कस्य विदुषो मनो नानन्दयतीत्येतस्या विषये नाधिकं वक्तव्य-मविश्वयते । त्रिश्चतोचरसप्तित्रंशता पद्यस्तिया गद्यभागैश्चात्र नलदमयन्तीयेतिवृत्तस्योप-निबद्धत्वादिदं काव्यं चमपूशब्देनोच्यते काव्यभेदोपभेदवर्गीकरणकृद्भिर्विद्वदभिः ।

सोऽयं चम्पुशब्दो गत्यर्थकाचौरादिकाचिप धातोरुप्रत्यये कृते सित ''चम्पयित, ''चम्पित'' इति व्युत्पत्या व्याकियमाणः(२) काव्यवाचकतयादौ कदा प्रयुज्यमाण

⁽ १) १९३१ ईशवीये वर्षे निर्णयसागरवम्बईतः प्रकाशितायाम् ।

⁽२) चमत्कृत्य पुनाति सहदयान् विस्मतीकृत्य प्रसादयतीति चम्पूरिति हरिदास-भद्याचार्यः।

आसीदिति पर्यालोच्यमाणे सतीमम्-

'मिश्रं (१)चम्पुरिति ख्यातं प्रकीर्णमिति च द्विधा । श्रव्यं चैवाभिनेयं च प्रकीर्णं सकलोक्तिभिः, । (३३६ अ० ३८) । इत्यत्रामिपुराण(२) उपलभामहे । काव्यं गचपचतदुभयमिश्रभेरेभ्यस्त्रैविध्यमासा दयति । तत्र ततीयो गचपचमिश्रणात्मको भेदश्रमपूराब्देनोच्यत इत्यभिसन्धः ।

ततस्र जिस्ताब्दीयससमशताब्द्यां दण्डिना काव्यादशें (१ अ० ३१) ''गद्यपद्य-मयी काविच्वम्पूरित्यिभिधीयते'' इति चम्पूशब्द उपात्तः । तथा यदि गद्याद्यमयी राजस्तुतिर्भवेत्तदा सा विरुदशब्देन व्यवहर्तव्येत्यपि तेनैव स्थ्रेमेक्षिकया पर्यालोचितम् । किंच—दण्डिनैवं विशिष्य चम्पूलक्षणे प्रतिपादितेऽपि गद्यपद्यमये नाटकादावित्यातिः माशङ्कमानो द्वादशशताब्द्यां हेमचन्द्राचार्यः काव्यानुशासने चम्पूलक्षणं परिष्दृत्य—

ः र्'भाद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पुः" इत्युक्तवान् ।

यथात्र नलचम्प्वामेव कथाविभाजका उच्छ्वासा हरचरणसरोजपदाङ्किता वर्त्तन्ते । तथाविधोच्छ्वासादियुता गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूराब्दव्यवहार्या ।

असौ चम्पुकाव्यनिर्माणप्रणाली वैदिकोपाल्यानभागेभ्यः पालीभापामयबौद्ध जात-ककथाभ्यः पञ्चतन्त्रद्वितोपदेशादिसंस्कृतकाव्येभ्यश्च पर्यालोच्य रूपान्तरमानीता प्रतीयते।

यद्यपि हेमचन्द्राचार्येण कान्यानुशासने चम्पुरुक्षणं निर्माय स्वन्धविरचितवासव-दत्ता तदुदाहरणत्वेन निरदिवयत तथापि सर्वे आलङ्कारिकास्तां चम्पूकान्यतया न न्य-वहरन्तीति नलचम्पूरेव सर्वविद्वज्ञनानुमता सर्वप्रथमा चम्पूर्मन्तन्या ।

साम्प्रतं संस्कृतसाहित्ये समुपळग्धाश्चम्प्यः पर्याकोचितसमयापर्याकोचित समयत्येन द्विधा विभक्ता अस्माभिवीरमित्रोदयकर्तृश्रीमन्मित्रमिश्रविरचितानन्द्-कन्द(३)चम्पूकाव्यस्योपाद्वाते नामतो निर्दिष्टाः । ताश्च सर्वा शताधिकैकत्रिशः तसंख्याकास्तत्रीव विकोकनीयाः (३-१२ ए०)।

किंच-बंदीमहाराजश्रीरामसिहस(४)मये तदाश्रितमिश्रणाज्यचारणजातिसमुत्य-चक्रविशिरोमणिश्रीसूर्यमञ्जेन संस्कृतप्राकृतमागधीपैशाचीपिङ्गलडिङ्गलहिन्दाद्यनेकमाषा-भिरुपनिबद्धा वंशभास्कराज्या(९) महाचम्पूर्विविधभाषाविलासिनीरसास्वादरसि-कैरवश्यमेव विलोकनीया ।

⁽१) यद्यपि "मिश्रं वपुरिति ख्यातम्" इति पाठोऽस्ति प्रकृतपुस्तके, तथापि सोऽपपाठः । अर्थोनवधानात् ।

⁽२) बंगाल एशियाटिक सोसाइटीद्वारा १९३३ संवत्सरे राजन्द्रलालमित्रेण प्र-काशितम ।

⁽३) काशिकराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयसरस्वतीमवनप्रन्थमालायाः षट्त्रिंशत्-संह्यायां प्रकाशिता।

⁽४) १८७८ वैकमार्व्हीयश्रावणकृष्णद्वादशीदिने श्रीरामिष्टः सार्धनववयस्को रा. उथेऽभिषिक्तो बभुव । एतस्यात्र कविना १९२७ विकमवत्सरान्तमेव चरित्रं चित्रितम् ।

⁽ ५) प्रन्थोऽयं प्रतापेष्रेस जोधपुरतः १९५६ वैकमाब्दे एं रामकर्णशर्मे द्वाधिमथमहादयैः प्रकाशितः । अस्य प्रन्थस्य दुर्बोधतया बूदीराजमन्त्रि एं गङ्गासः हावशर्मीर्भिहन्दीभाषया वंशायकाशनामना संक्षिप्तविषयः प्रकाशितः ।

सेयं चम्पूर्वेद्रीमहाराजानामितिवृत्तवर्णनात्मिकापि प्रकाशितानेकगम्भीरविषया द्वादशभी राशिभिः समाप्तुमिष्टापि केनाष्यन्तरायेणान्तरैवाष्टमराशेरवसानं यावद्विर-चितेत्यर्छं प्रसङ्गागतेन । प्रकृतमनुसरामः ।

नलचम्पुपद्यानि —निमसाधुविरवितायां रुद्रटक्कतकाव्यालङ्कारदीकायां सरस्वतीकः ण्डाभरणे सदुक्तिकर्णासृते सभाषितावलौ पद्यावलौ च संप्राप्यन्ते ।

त्रिविकमभद्दय रचनासराणिः।

अयं कविः श्रेषवन्धे परमिनपुणोऽनुदितान्यतुलः छविदित आसीत्। यद्यपि श्रेष-बन्धे वाचः काठिन्यं जायते तथाण्यत्र तदभाव इत्यप्यस्य रचनासरणौ वैलक्षण्यं प्रति-भाति। श्रेषनिवन्धनं च न साधारणमतेः कार्यं तत्र च काठिन्यमपि बोधे जायत इत्युक्तं कविना स्वयमेव प्रथमोच्छ्वासे—

> ''वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्छेषविशेषतः । नोद्वेगस्तत्र कर्त्तन्यो यस्मान्नेको रसः कवेः ।। १६ ।। कान्यस्याम्रफलस्येन कोमलस्येतेरस्य च । वन्धन्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भनेत् ॥ १७ ॥ भङ्गश्लेषकथानन्धं दुस्तरं कुर्वता मया । दुर्गस्तरीतुमारन्धो बाहुभ्यामम्भसं पतिः ॥ २२ ॥ उत्पुद्धगङ्केरालापाः क्रियन्ते दुर्मुकेः छलम् । जानाति हि पुनः सम्यक्कविरेन कवेः श्रमम् ।। २३ ।। उदात्तनायकोपेता गुणवद्वतमुक्तका । चम्पृश्च हारयष्टिश्च केन न क्रियते हृदिः" ।। २४ ।। इत्यादि ।

कविनात्र प्रथमैकत्वबहुत्वयोः (९७, ९९, १८८, १९१, २०७, पृष्टेषु), स्त्री-क्कीबयोः (९९ २०), तृतीयाप्रथमयोश्च पदयोः (९९ पृ०), श्लोषोऽनेकधा निबद्धः। नात्राधिकमालोचयामो प्रन्थगौरविभया तत्सर्वे चम्पूप्रन्थ एव विलोकनीयम्।

अयं कविः—

''उदयिगिरिगतायां प्राक्षभाषाण्डुतायामनुसरति निशीथे श्रङ्गमस्ताचलस्य । जयित किमपि तेजः साम्प्रतं न्योममध्ये सिललमित्र विभिन्नं जाह्नवं यामुनं चः ।। (६ उच्छ्वा० १)

क्षनेन चम्पूक्लोकेन यमुनात्रिविकम इत्यांख्यां शिद्युपालवधकर्ता माघो घण्टामा-घमितीवावापत् । यथा च चण्डपालेनाप्युक्तम्—

''प्राच्याद्विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः । निर्ममे विमछं व्योम्नि यत्पदं यमुनामपि'' इति ।

नलचम्पूट्याख्याः।

नलचम्यूकाव्ये कियत्यष्टीका सासन्निति निश्चयेन वक्तुं दुःशकम् । अस्माभिस्तु सप्तैव टीकाः समुपलब्धाः । तद् यथा—

- (१)—अज्ञातकर्तृनाम्नी—(आपेर्टस्चोपन्ने २११ संख्यार्था निर्दिष्टा । अस्या निवरणं न प्राप्यते) ।
 - (२) -गुणविनयगणिकृता-(अस्या विवरणमग्रे दास्यते)।
 - (३)—चण्डपाळकृताः विषमप्रदप्रकाशाख्या—(सुदितेयम्)।
 - (४)—दामोदरकृता— { इयं टीका जयपुररा नगुरुश्रीनरहरिशमंणां सनिये भासी-दिति निर्णयसागरीयन अचम्पूस्मिकायां लिखितम् ।
 - (५)—नागदेवकृता— { डा० बर्नेल सुचीपत्र १५९ (a) संख्यायां नि-रिष्टा । विवरणं न प्राप्यते ।
 - (६)—बृहद्दीका— { जयपुरराजवैद्यश्रीकृष्णरामशर्मणां सविधे आसीदिः ति निर्णयसागरीयनलवम्पूभूमिकायां लिखितं वर्तते ।
- (७)—विवृतिनाम्नी टीका—(अस्या निर्देशश्रण्डपालेन १४३ पृष्ठे विहितः)। हा० हीरालालमहाशयेन स्वीयस्वीपत्र २१४७ संख्यायां 'दमयन्तीकथापुस्तकं टीका-पञ्जकसमेतम्' इति लिखितम्। तज्ञ जाने कास्ताः पञ्च टीकाः। विवरणाप्रदानात्।

(क)चण्डपालकृता— विषमपदप्रकाशाख्या व्याख्या।

प्रा(१)ग्वाटदंशीयो यशोराजतनयश्रण्डसिंहानुजः श्रील्णिगाद्गुरोरधीती चण्ड-पालः कस्मिन् काले बभुवेति न निश्चितम् । किन्तु गुणविनयगणिना १६४६ मिते वैक(२)मेंब्दे (१५८९ ई०) कृतायां दमयन्तीचम्पृत्रुत्तो चण्डपालटीकोल्लेखात्प्रतीय-ते चण्डपालस्य घोडशताब्दीपूर्वभावित्वम् ।

किंच, चण्डपालेन विषमपदप्रकाशे नै(३)पधकाव्यनाम गृहीतम् । अतो नैषधीयका-व्यानन्तरभावीत्यपि वक्तुं युज्यते । नैषधीयकाव्यं च १२४२ ईशवीयाद्वर्षात्पूर्वमेव निर्मितसिति १२४२ ई० वर्षे निर्मितान्मिन्नहरीक्वर(४)कृतनैषधकाव्यव्याख्यानादव-गम्यते । इत्यं १२४२—१९८९ ई० वर्षाभ्यन्तरे चण्डपाल इति विद्यति ।

चण्डपाळोऽयं जैनः स्वीयटीकायां जैनन्याकरणस्त्राण्येत प्रमाणत्वेनोपन्यस्त गन् ।तानि स्त्राणि दूरीकृत्यास्माभिः सर्वोपयोगीनि पाणिनीयन्याकरणस्त्राणि सर्वत्र निहितानि ।

(१) "श्रीप्राग्वाटकुलाविषद्वादिशशमृच्छ्रीमान् यशोराज इ-त्यार्थो यस्य पिता प्रवन्धसुर्कावः श्रीचण्डसिंहोऽप्रजः। श्रीसारस्वतसिद्धये गुरुरपि श्रील्हणगः शुद्धधोः सोऽकाषींहमयन्त्युदारविद्वति श्रीचण्डगालः कृतीः॥१॥

प्राग्वाटनाम्नोदयपुरप्रान्तैकदेश उच्यते स्मेति म. म. गौरशिङ्का अहा महोदयो "राजपूराने का इतिहास" २ पृष्ठेऽलिखत ।

- (२) बडौदातः १९२३ ई॰ वर्षे प्रकाशिते जैसलमेरजैनभाण्डागारीयग्रन्थानां सूचीपत्रे ।
- (३) १०६ घेष्ठे ।
- (४) संस्कृतकविपरिचये नैषधकाव्यटीकावर्णनावसरेऽस्माभिः स्फुटीकृतम् ।

चण्डपालस्य नान्या निर्मितिश्वलभ्यते साम्प्रतम् । प्रा(१)कृतस्थ्रणञ्चली चण्डस्तु प्राचीनोऽस्माज्ञिन्वश्चेति बुलनर(२) महाशयैरुक्तमेव स्वीकार्यम् । तद्विरोधिप्रमाणाभावात् ।

एतद्दीकाविवरणम्।

चण्डपालकृता विषमपदप्रकाशाख्या च्याख्या नःस्नैव स्वरूपाकारतां द्योतयित । सन्न टीकार्या प्रथममुपमेयम् , ततश्चोपमानम् , एवं प्रथमं विरोधस्ततस्तस्य सम्यक् परिहार इत्यादिकम उपात्तः ।

अत्र विषमपद्मकाशे १४३ पृष्ठे विवृतिनामकरीकानिर्देशो वर्तते । किन्तु नायं विज्ञायते यदियं विवृतिः केन कदा निर्मितेति । चण्डपालेन स्वाग्रजस्य चण्डसिहस्य चण्डिकाचरितं महाकाव्यं विषमप्रप्रकाशे समुख्यितम् । यथा—२१ पृष्ठरीकायाम्—

''पुष्पाद्पामिह सदाधिगमे समृद्धयाऽपुष्पादपाः फल्रमराच्च विनन्नभावम् । पुष्पादपापि दधतो सुनिवत्छजन्मा पुष्पादपाति सञ्च साधु मधुवतौदः''।। ''प्रियन्त्रिवर्गश्चकमे सकामम्'' २१३ मिते पृष्टे च ।

चण्डिकाचरितमहाकाच्यस्य निर्देशो गुणविनयगणिनापि दमयन्तीकथाटीकायां कृत इत्यण्यवधेयम् ।

चण्डसिंहदंत्रो समुत्पन्नः समरसिंहो हि ताजिक(३)तन्त्रसारे स्ववंशपरम्परामेवाह स्म।

चण्डपालीयवंशक्रमः।

विषमपद्म काशे निर्दिष्टा ग्रन्था ग्रन्थकाराश्चेमे ।

काव्यप्रकाशकारः ६ पृ० । विश्वप्रकाशः १० पृ० । व्याद्धिः १० पृ० । समरः— १७ पृ० ।

चण्डदासः--२१ पृ० २१३ पृ० ।

मल्हणः ११३ प्र. । भवभूतिः १२० प्र० । विद्वतिटीका १४३ प्र. । अभिधानकारः १९८ प्र० । भरतः—१६३ प्र० । मेवदूतप्रतीकम्–१६९ प्र० ।

- (१) डा॰ हार्नेल्, एशियाटिक सोसाइटी १८८० ई०, कलकत्ता।
- (२)-''इन्ट्रेडेक्सन् दु प्राकृत'' १९१७ ई०, कलकत्ता सिशन प्रेस, पृष्ठ-७९।
- (३) गणकभूषणकर्भप्रकाशनामान्तरे ताजिकतन्त्रसारे समरसिंहेन कर्भप्रकाशिनी टीका निर्मिता।

कविरहस्यम् - २४ पृ० । विद्वदः ३१ पृ० । सुद्राराश्चसस्त्रोकः - ३१ पृ० । प्रश्चस्तपादः -- ५० पृ० । अजयः -- ७७ पृ० । नेषधम् -- १०६ पृ० । चाणक्यः -- १०७ पृ० । शिवमहिम्नस्तोत्रम् १७३ पृ.। माघः-१७६ पृ०। सुकुटताडितककर्ता बाणः १८५ पृ०। धनिकः—१९१ पृ०। भारविः—२१३ पृ.।

(ख)गुणविनधगणिकृता-द्मधन्तीचम्पूबृःतिः।

(१९८४-१६१८ ई०)

दमयन्तीचम्पूत्रिकारोऽयं गुणविनयपाठकः खरतरगच्छीयजयसोमोपाध्यायस्य क्षिण्यः प्रमोदमाणिक्यस्य प्रक्षिण्यो वि. १६७५ वर्षे विमलाचले जिनराजसूरिकृता-यामादिनाथप्रतिष्ठायासुपस्थितोऽभवदिति 'एपिप्राफीया' इन्डिकातः (वा. २ पू. ६२-६३) प्रतीयते ।

हेमविजयगणिना वि० १६३२ वर्षे विरचितस्य (१)विजयप्रशस्तिमहाका-च्यस्य टीकाकारः १६८८ वि. वर्षे समुपस्थितो गुणविजयगणी प्रकृतगुणविजयगणितो भिन्नः । विजयप्रशस्तिटीकाकारस्य गुणविजयस्य गुरुः कमल्विजयगणी, दमयन्तीचम्पू-वृत्तिकारस्य गुणविजयस्य गुरुर्जयसोम इति कृत्वानयोभेंदे हेतुः स्पष्ट एव । अयं गुणविन-यः (विजयः) खरतगच्छीयमतावलम्बी सन् धर्मसागरोपाध्यायविनिर्मितं तपागच्छीयम-तमण्डनस्यं "उत्सूत्रोद्धटमकुलकं" यन्थं प्रत्याख्यातवान् । अयं ससदशशताब्दीमध्य-कालीन इत्येतत्युस्तकनिर्माणसमयपर्यालोचनया प्रतीयते । दमयन्तीचम्पूचृत्तेः सारस्वती-नामिकायाः पर्यवसाने ऐतिहासिको विषयो निर्दिष्ट इति तदुल्लेखमावश्यकं मन्ये ।

टीकेतिंवृत्तम्।

"श्रीचण्डपालोऽत्र कियत्पदानां यद्यप्यनिन्द्यां विवृति चकार । तथापि तच्छेषपदार्थसार्थप्रकाशनात्तां विवृणोमि चम्पूस्,, ।। (प्रारम्भे) । पर्यव ताने तु 'इति वाचनाचार्यश्रीमच्छ्रीप्रमोदमाणिक्यगणितच्छिष्यपण्डितश्री-गुणविनयगणिविरचितायां श्रीत्रिविक्रमभद्दविरचितश्रीदमयन्तीकथाविवृतौ सप्तम उच्छ् चासः समाक्षः, इति ।

> "श्रीमत्खरतरगच्छे स्वच्छेऽभ्वननवाङ्गवृत्तिकराः । श्रीमद्भयदेवाख्याः पुरा वराचार्यगुणमुख्याः ।। १ ।। तेषां क्रमेण पट्टे विख्याता छक्षसंख्यगुणदक्षाः । रेजुर्जेलिधगभीरा श्रीजिनमाणिक्यस्र्रिवराः ॥ २ ॥ तत्पट्टे विशदप्रभाकरकरस्फूजेत्प्रतापोखुरा वादप्राप्तज्या धरापतिसदः पीठे सदा छन्दराः ।। तत्तत्कृत्यविधानतो भुवि चमत्कारं विश्वां चक्रिरे चेतःछ प्रथमागमाधिगमतो लब्धप्रतिष्ठाश्रये ।। ३ ।।

⁽१) काशीधर्मशर्माभ्युदययन्त्रालयतो मुद्रितमिदं काव्यम् ।

यगप्रधानेष महाप्रभावश्रियो निधानेषु विशुद्धबुद्धिषु ॥ विराजमानेछ जनेषु तेषु स्तुत्येषु सच्छ्रीजिन चन्द्रसूरिषु ।। ४ ।। श्रीक्षेमशाखाषु छ्वातिशायिरसप्रवेशासमवाग्विलासाः। श्रीचेमराजा भुवि पारिजातकले।पमाः पाठकलक्ष्मिलक्ष्माः ।। ९ ।। जयन्त तेषां च वग विनेयाः सद्भागधेयाः स्वग्रणीरमेयाः ॥ चत्वार आसन् विमलप्रवेषा विधेर्तु वेदा इव मूर्तिमन्तः ॥ ६ ॥ शिवसुन्द्रनामानो विलसत्संवेगकनकतिलकाहाः। पाठकपदप्रधानाः उभयेऽपि प्राप्तकीर्तिभराः ॥ ७ ।। सद्योदयास्तृतीयाः सद्याः सततं द्यातिलकगण्यः । वाग्गरवो वाग्गुरवस्तुर्याः शिष्याश्च विजयन्ते ॥ ८ ॥ श्रीमत्प्रमोदमाणिक्यनामधेयाः ससाधुवृत्तधराः। भाग्याभ्यधिकास्तेषां विद्यन्तेऽमी पुनः शिष्याः ।। ९ ।। चत्वारोऽप्यम्बुधिवद्गमभीराक्षोभ्यतादिगुणयुक्ताः । न च जडसंगतिभाजो भवन्ति येऽस्मिन्महापीटे ।। १० ।। वाग्युर्गुण्रङ्गाख्या रङ्गद्गुरुमक्तिमाग्दयारङ्गाः । श्रीजयसोमाः सोमाननास्तथा चेमसोमाह्वाः ।। ११।। तत्र श्रीजयसोमकल्पतरवोऽमेयप्रमाशेसषी-शाखाळीढवरागमाम्बरतळाः सत्पात्रशोभावहाः ।। कीर्तिप्राप्तफलाः कलोत्तरकलाः सन्तीह मत्पाठकाः श्रीमन्तो गुरवोः रवोदितरसैः संप्रीणितप्राणिनः ।। १२ ।। तेषां शिष्यो मुख्यो गुणविनयाख्यो विसृश्य शास्त्राणि । सत्पाणिनीयहैमानेकार्थीणादिमुख्यानि ॥ १३ ॥ श्रीचराडपालरचितं दुर्गपदप्रकटनैकसितकक्षम् । श्रीचम्प्टिप्पणकं पुनः सहादं समुपजीन्य ।। १४ ।। श्रीमद्विकमवंशोद्भवसद्विकमराजसिंहनृपराज्ये । सत्कर्मचन्द्राभिधधीसखधुर्यसंघार्ये ॥ १६ ॥ श्रीमहिकमभूपतेः स्वरसरस्वत्तर्कशकप्रमा-ख्यातायां शरदि प्रमोदविसरञ्जाजिष्णुपौराकुळे । श्रीसेरुव्रकनाम्नि भद्रनगरेऽईचैत्यशोभाधरे चक्रे श्रीदमयन्त्युदारचरिते टीकां महार्घी छधी: ।। १६ ।। अस्बरन्पाधिनृपतौ विजयिनि शरभुवनसम्मिते वर्षे । श्रीमञ्जाभपुरीयं प्रकाशितपरा पुरा द्वियाम् ।। १७ ।।

इति श्रीचम्पूनृत्तिः समाप्ता । यन्य सं० ११०० सारस्वतीनाम्नी वृत्तिरिय(१)म्" । विक्रमवंशीयराजसिंहाच्ये राजनि कर्मचन्द्रास्ये मन्त्रिणि सुगलवंशीयाकवरे चक्र-वर्त्तिराजनि सति गुणविनयगणिनेयं टीका जैनमन्दिरशोभिते श्रीसेरुव्नकनामनगरे नि-मितेति पूर्वोक्तकलोकेम्यः प्रतीयते ।

⁽१) इम्डिया आफिस कैटोलाग् ७ भागे ४०५० सं०।

```
गुणविनयगुरुपरम्परा।
                             अभयरेवगणी,
                             माणिक्यस्रिः,
                             जिनचन्द्रस्रिः.
                               क्षेमराजः,
                    कनकतिलकः,
 शिवछन्द्रः,
                                        दयातिलकः,
                                                             वाग्गुरुः
                             प्रमोदमाणिक्यः
                                      जयसोमः,
                         द्यारङ्गः,
                                                 क्षेमसोमः,
              गुणरङ्गः,
                                 गुणविनयगणी = ( टीकाकारः )
             गुणाविनयगाणिकृता(१) ग्रन्थाः—
 १—खण्ड(२)प्रशस्तिवृत्तिः—( १६४१ रचनासंवत् )।
 २--रघुटंशटोका विशेषार्थबोधिका-( १६४६ वि॰ सं० ) ( राजेन्द्रलालमित्रसूची-
                                                पत्र ३०६० सं०)।
 ३—इमयन्तीचम्प्वृत्तिः सारस्वतीनाम्नी—( १६४६ वि॰ सं० )।
 ४—वैराग्यशतकवृत्तिः— (१६४७ वि०)।
 ५-संबोधसप्ततिकावृत्तिः-( १६५१ सं )।
 ६ —कर्मचन्द्रमन्त्रिवंशप्रवन्धः ( १६५५ ) ( गुजैराक्षरे )।
 ७—विचाररत्तसंग्रहरेखनम् ( १६५७ )।
 ८-लघशान्तिटीका (१६५९ सं०)।
 ९-अञ्जनासन्दरीप्रबन्धः ( १६६२ सं० ) ( गु० ) ।
१०-इन्द्रियपराजयज्ञतकवृत्तिः ( १६६४ ) ।
११-गणछन्दरीचतुष्पादिका (१६६५)।
१२—अजितशान्तिवृत्तिः ( जिनवल्लभक्तग्रन्थटीका )।
१३ - मितभाषिणीवृत्तिः।
१४-छम्पमततमोदिनकरचतुष्पादिका (गु०)।
    (१) एते प्रन्थाः बडौदातः १९२३ ई० वर्षे प्रकाशिताज्जेमलमेरजेनमाण्डागारी
यमन्थसूचीपत्रतः संग्रहीताः ( २९ पृ० )।
    (२) खण्डप्रशस्तिकाव्यकर्ता रघुनाथकविरिति बीकोनरसूचीपत्रसंख्याया ५००
```

(२) खण्डप्रशास्तकाव्यकता रघुनायकावारात बाकानरस्वापत्रसख्याया ५०० मितायां लिखितम्। तत्रैव च पुष्पिकायां 'इति श्रीहनुमत्कृतखण्डप्रशस्तिखण्डमकं संपूण्णम्" इत्यपि प्राप्यते। किन्तु वाराणसीतः प्रकाशिते खण्डप्रशस्तिकाव्ये कर्ता हनुमान् कविरेवेति ज्ञायते। इष्टव्यं महीग्र्रस्थपुस्तकालयमुदितप्रन्यस्चीपत्रे १९२२ ई हिल्लिक्ट्रियम् प्रकाशिते ४७ प्रत्रम् ।

१५ — सन्वत्थशन्दार्थसमुच्चयः ।

१६—गीतासारटोका (स्कन्दपुराणान्तर्गतगीतासारापराभिधौङ्कारमाहात्म्यटीका) ।

१७—उत्सूत्रोद्घटनकुळखण्डनम्(१)।

उपसंहारः।

पुस्तकमिदमस्माकं प्रिपितामहानां जयपुरराजगुरकथाभद्दश्रीहरगोविन्दमहोदयानां पुस्तकालये वर्त्तमानं प्राचीनं प्रन्थमवलम्ब्य प्रकाशितम् । एतस्मिन् ये दृष्टिपातमात्र-विद्या मुद्राकरदोषाश्च प्रस्फुरन्ति तान् विद्वांसः स्वयमेवानायासेनः जानीयुरिति तानु-पेक्ष्यान्ते संशोधनपत्रमिप नियोजितम् ।

तरेत्सव कार्य मया स्वर्गीयजोधपुरनरेशश्रीछमेरसिंहजीमहोदयानां चौहानवंशोज्जू-ताय श्रीमत्य द्वितीयमहाराच्ये सादरमर्पितुकामेन तदर्थं च तत्सेवायामभ्यर्थितवता समर्पणादेशेन तामिरनुगृहीतोऽयं जन इति ताभ्यो मदीयसंरक्षिकाभ्यः श्रीमतीभ्योऽनेके इस्माशीवादाः प्रदीयन्ते ।

जयपुरराजकोयशिक्षासिवनान् (Member for Education, state council, Jaipur) श्रीमज्जोबनेर (यौननपुर) पुराधीशान् रावबहादुरठाकुरश्री नरेन्द्रसिहमहोदयानि ग्रुभाशीविदैः संयोजयामि । येषामनुकम्पयैन छन्धो सया वाराणास्यां शास्त्रालोचनस्यानकशोऽयम् ।

काशिकगवर्नसैण्टसंस्कृतकालेजाध्यक्षाणां गुरुवरकविराजश्रीगोपीनाथशमे एम० ए० महोदयानां कृपाकटाक्षलब्धमितिवैशारखेन मया जयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालीयध्यक्षेम्यो म. म. श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदिमहानुभावेभ्यः, लिस्ते इत्युपाह्वेभ्यः काशिकगवर्नमैण्टः संस्कृतपुस्तकालयोपाध्यक्षेभ्यः साहित्याचार्यश्रीनारायणशास्त्रिमङोद्येभ्यश्च मदीयानुगाः हकेभ्यः साद्रं धन्यवादाः प्रदीयन्ते ।

तथा जोधपुरराजमातृश्रीचौहानजीसमाश्रितेभ्योऽग्रवालवंशाव्तंसेभ्यः श्रीरामगी-पालकामदारमहोदयेभ्यः,;काशीस्थवंद्रीराजमन्दिरप्रवन्धकेभ्यो बाबूश्रीहन्द्रसहायसक्से-नाभ्यश्च सहाकेभ्यो धन्यवादार्पणमपि ममास्ति परमं कर्तव्यम् । एवं काशीस्थिविद्या-विलासयन्त्रालयसंचालकाभ्यां श्रेष्टिप्रवराभ्यां जयकृष्णदासहरिदासगुप्तमहोदयाभ्यामपि साधुवादसमर्पणं कर्तव्यताकोटावावेवगाहते । याभ्यामेताहशि कराले कलिकालेऽपि संस्कृतभारती निषेव्यते ।

यद्यपि मानवछलभैरों वैश्वोद्धिमः पुरुषो ग्रन्थलेखने समालोचने च निरुत्सहते । तथापि-"सर्दथा व्यवहर्तव्यं कुतोऽह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां- साधुत्वे दुर्जनो जनः''।।

इति कविवरभवभृतिसृक्तिप्रोत्साहितोऽयं जनोऽस्मिन् कर्मणि प्रवर्त्ते— सरस्वतीभवनपुस्तकालयः विदुषां विधेयो

गवर्नमेण्यसंस्कृतकालेज वारागसी । शारदावाहनदिनम्

१९८९

जयपुरराजगुरुकथाभट्टवंशावतंसः श्रीनन्दिकशोरशर्मा

साहित्याचार्यः ।

⁽१) तपाधर्मसागरोपाध्यायङ्कतोत्सुत्रोद्धटनकुलकस्य खण्डनात्मकमिदम् । प्रन्थिममं गुणीवनयः श्रीनव्यनगरे जिनसिंहसूरिप्रेरणया निर्मितवान् ।

नलचम्पूस्थविषयप्रतिपादनम्।

प्रथम उच्छासे। (१-३६ पृष्ठानि) (१) पुरातनकविवर्णनम् (9-8)1 (२) कविवंशवर्णनम् (3-0) (३) आर्यावर्ते निषधरेशः इत्याख्यानम् (9-89)1 (१६-१९) 1 (४) निषधभूपनळवर्णनम् (५) नलमन्त्रिश्चतशीलवर्णनम् (20)1 (६) नलोपभोगवर्णनप्रसङ्गे प्रावृड्वर्णनम् (28-29)1 (७) स्गयावनपालकमुखेन स्करकृतवनविनाशं श्रुत्वा वनगमनोद्यतो नलः (25-20)1 ससैन्यो बाहुकसेनापतिनानीतमञ्ज्ञमारूढवानिति कथनम् (26-29)1 (८) सुकरसृगयावर्णनम् (९) तत्रैव वने दक्षिणदेशादागतपान्थस्य मुखेन नलनिकटे वार्तालापप्रसङ्गे दमयन्तीरूपवर्णनम्, दमयन्तीनिकटेऽपि किवत्पान्थस्तव (30-38)1 सौन्दर्थं वर्णयन्नासीदिति वचनानन्तरं पान्थस्य गमनम् द्वितीय उच्छ्वासे। (३७-६४ ए.) (१) किनरमिश्चनगानेनोत्कण्डितस्य नलस्य वनगमनप्रसङ्गेन तत्छषमावर्णनम्(३७-४२) (83-84)1 (२) वनविहारप्रसङ्गे नलस्य तत्रायातराजहंसप्रहणम् (३) इंसकृतनलोपश्लोकनम्, तेन राज्ञ आश्चर्यम्, ततो इंसनिरोधेन कृपि ताया हंस्या वकोक्तयः । ततो नलः इलेषवाक्येन हंसीहंसयोः प्रणय-(84--90)1 कछहं चकारेति वर्णनम् (98)1 (४) आकाशवाण्या हंसस्य दमयन्तीप्रलोभनाय दूतत्वप्रतिपादनम् (९) इंसं प्रति केयं दमयन्तीति नलस्य प्रवनः, ततो इंसदत्तदमयन्तीपरि-ः चयः, दक्षिणस्यां दिशि विदर्भदेशे कुण्डिनपुरवर्णनम् (६) कुण्डिनाधिपस्य राज्ञो भीमस्य, तत्प्रधानमहिष्याः प्रियङ्गमञ्जयांश्र (90-99)1 वर्णनम (७) सापत्यकपिकुटुम्बिनीदर्शनेनोत्कण्डितयोस्तयोरपत्यार्थं महेश्वरप्रसाद-

नम् , चन्द्रिकावर्णनं च

(60---68) 1

तृतीय **इ**च्छ्वासे । (६९—८८ पू.)

(१) हरश्रन्द्रमण्डलादवतीर्य प्रियङ्गमञ्जये पारिजातमञ्जरी दरवा प्रातस्तव निकटे दमनकमुनिरेष्यति स तवानुग्रहं करिष्यतीति प्रोवाचेति रात्री प्रियङ्गमञ्जर्याः स्वप्नविलोकनम्, प्रातः काले प्रियङ्गमञ्जरीकृता सः वितृस्तुतिः, राज्ञो भीमस्यापि स्वप्ने शङ्करदर्शनम्, पुरोहितेन तयोः स्वप्रयोः फलकथनम्

(२) तव कन्यारत्नमपत्यं भविष्यतीति भीमाय राज्ञे दमनकमुनिवर-कथनम् (६९-७२)।

(३) कन्यावरप्रदानेनाछन्तुष्टायाः प्रियङ्गमञ्जयां दमनक्ष्मुनि प्रति वक्रो-क्तयः, ततो दमनक्षमुनेर्मेहिषीं प्रति श्लेषेण प्रतिवचनम् , दमनक्षमुनि गमनं च (७३—७६)।

(४) राज्ञो भीमस्य स्नानाहारादिवर्णनम् (७६ – ८०)।

(९) प्रियङ्गमञ्जर्या गर्भधारणम् , ततः प्रसववेदनान्ते कन्यारत्नोत्पत्तिः, तस्याः कन्याया दमयन्तीति नामकरणम् , तच्छैशववर्णनं तद्विद्याक-छाशास्त्रज्ञानशिक्षावर्णनं तत्तारूण्यवर्णनं च (८०--८८) ।

चतुर्थं उच्छ्वासे।

(69--986)

(१) ध्समुखाद् दमयन्तीसौन्दर्गश्रवणेन राज्ञो नलस्यौतकण्ळाम् (८९=-९०)

(२) धंसस्य कुण्डिनपुरे गमनम्, ततो दमयन्तीनिकटे नलगुणवर्णनम्, गौरीमहोत्सवे यान्त्या दमयन्त्या पान्धमुखाच्छुतस्य पुनर्नेलस्य स्मरणम्

(३) हंसं प्रति नळपरिचयविषयको दमयन्तीप्रदनः । निषधदेशे वीरसेनो राजा हरमपत्यार्थमारराधेति कथनम् । ततो वीरसेनधर्मपत्न्या रूपवत्या गर्भधारणम् , ततः पुत्रोत्पत्तिवर्णनम् , तस्य "नळ" इत्या-ख्याकरणम्

(१३—९७)। (४) नलस्य विद्याकलाभ्यासः, तत्तारुण्यवर्णनम्, वीरसेनमन्त्रिणः सालङ्कायनस्य पुत्रः श्रुतशोलो नलस्य मित्रं मन्त्री चेति वचनम् (१८—९९)।

(५) एकदा नलः स्विपतुर्निकटे गतस्तन्मिन्त्रणं सालङ्कायनं न प्रणनामेति कुपितस्य सालङ्कायनस्य नलाय श्रेषगर्भो नीत्युपदेशः (१००--१०९)।

(६) राज्ञो वीरसेनस्य सालङ्कायनीयनीत्युपदेशानुमोदनम् , नलस्य यौवरा-ज्यमहोत्सवव्यतिकरः, वनितासहायस्य राज्ञो वीरसेनस्य वानप्रस्था-श्रमग्रहणं च (११०--११५)।

पश्चम उच्छ्वासे। (११६--१५७ ए०)

- (१) एवं इंसो नलगुणानुवादं कृत्वा पुनर्दमयन्तीं प्रति तदीयगुणामृतस्रशाः वयत्। ततो दमयन्त्या निषधगमनोद्यतहंसद्वारेण नलाय हारलः ताप्रेषणम् (११६—-११९)।
- (२) गते हंसे दमयन्त्या औत्धक्यवर्णनम्, हंसस्य नलसमीपगमनम्, हारलतार्णणपर्यन्तं दमयन्तीवृत्तान्तकथनम्, नलाय हारलतार्पणम्, हारलतावर्णनम्, हंसस्य स्वदेशगमनं च (१२०--१२६)।
- (३) नलदमयन्त्योविप्रलम्भवर्णनम् , दमयन्तीस्वयंवरोपक्रमः, उदीच्यनरप-तिनिमन्त्रणाय प्रस्थितं दूतं प्रति श्किष्टा दमयन्त्याः सुक्तिः, उत्तरदिशात आगताद् दूताञ्चलवृत्तान्तश्रवणं च (१२७—१३२) ।
- (४) नलस्य ससैन्यस्य विदर्भदेशगमनवर्णनम्, नलस्य श्रुतशोलप्रदर्शितवः नस्यमाविलोकनम् (१३३--१४०)।
- (4) नर्मदातीर सैन्यावासनिर्माणम् (१४१), इन्द्रादिलोकपालाग-मनम् (१४२-१४४) ॥
- (६) इन्द्रादीनां दमयन्तीदौत्ये नलनियोजनम् , दमयन्तीमलम्ब्योत्प्रकस्य नलस्य देवदौत्येन चिन्ता, श्रुतशीलस्य तचिन्तानिरसनं च (१४५—१४७) ।
- (७) श्रुतशोलसिहतस्य नलस्येकान्ते मनोविनोदार्थं गमनम्, तत्र किरात-कामिनीदर्शनं च (१४८-१९२), प्रदेशान्तरदर्शनन्याजेन नलस्य किरातकामिनीभ्यः श्रुतशीलद्वारा पराङ्मुखीकरणम्, रेवानदीप्रदेशवि-लोकनं च (१९३--१९४), नलस्य शिविरागमनं सन्ध्यावन्दनं च (१९९-१९७):

षष्ठ उच्छ्वासे। (१५८--१९७ पृ.)

- (१) प्रातः काले नलकृता नारायणस्तुतिः (१९८--१६१), विदर्भदेशव-त्मीने पान्थसंम्मेलनम्, दमयन्तीदूतः पुण्कराक्षनामाहं किंनरमिथुन-मिदमिदं च लेखपत्रं तथा प्रहितमिति तत्पान्थवाक्यम् (१६२--१६८)
- (२) नलस्य दमयन्तीपत्रवाचनम्, पान्धं प्रति तत्कथाप्रवनश्च, ततो मध्याः ह्रे सति तत्रैव पयोष्णोतीरे सेनानिवासः (१६९-
- हें स्रोत तत्रैव पयांष्णीतीर सेनानिवासः (१६९—-१७२)। (३) पयोष्णीवेस्रातत्स्थमुनिवर्णनम्, (१७३—-१७५)।
- (४) दमयन्तीप्रहितकिंनरिमथुनेन सह परिचयः (१७६--१८०), किंन-रिमथुनगीतम्, रात्रौ पुनः छन्दरकविहङ्गवागुरिकाख्यकिंनरिमथुनस्य दमयन्तीवर्णनात्मकं गीतम् (१८१--१८४)।
- (५) पुष्कराक्षेण सह कुण्डिनं गच्छतो नलस्य वने गजदर्भनम् , गजवर्णनं च (१८५--१८८), विन्ध्याचलवर्णनम् (१८९--१९०), कुण्डिनपुरीयप्रदेशस्थवस्तुवर्णनम् (१९१--१९७)।

सप्तम उच्छ्वासे। (१९८--२३३ ए.)

(१९८२३३ प्र.)	
(१) नलसमीपे विद्रभेषरागमनम् , विनयप्रदर्शनम्, ततो र्व	वेदर्घाधिपस्य
स्वभवने गमनं च	(१९८२०२) 1
(२) दमयन्तीप्रहितानां सप्रामृतानां कुब्जवामनिकरातकन्य	कार्ना नल-
निकटे आगमनम्, गृहीतकुशालवृत्तानां तासां दमयन्ती।	
वर्त्तनं च	(२०३२०५)।
(३) नलो दमयन्तीनिकटे पुष्कराक्षेण सह पर्वतकं प्रेषितवारि	नेति प्रतिपा-
दनम्	(२०५)।
(४) नलस्य सेनायाश्च विविधान्नभोजनवर्णनम्	(२०६२०९)।
(५) कुण्डिनपुरस्रवमां विलोकयतो नलस्य निकटे पर्वतकस्य प्र	प्रत्यागमनम्,
पर्वतककृतं कन्यास्तःपुरवर्णनं दमयन्तीवर्णनं च	(२१०२१६)।
(६) इमयन्ती भवतो देवदौत्यं श्रुत्वा परं विषादमापद्यतेति	त पर्वतकवा-
्रे क्य म्	(११७२१९)।
(७) चन्द्रोदयवर्णनम् (२२०२२२), पुरन्दरवरप्रदानादृहर	
नलस्य कन्यान्तःपुरे दमयन्तीविखोकनम् (२२३	
कन्यान्तःपुरे तत्सखीभिः सह परिहासं कुर्वतो नलस्य	कथमियम-
	(२२५२२९)।
(८) इन्द्रादयो लोकपाला मन्युखेन त्वां वृण्वन्तीति दर	मयन्तीं प्रति
नलादेशः, दमयन्त्या 'दिवान् पतित्वे न स्वीर्का	रेष्यामीति,,
प्रतिवचनम् , नलस्य स्वीयगृहागमनं प्रन्थसमाप्तिश्च	(२३०—२३२)।
🗸 🤊) टिप्पणीनिर्मातः परिचयः	(२३३)

नलचम्पूस्थपात्रसूची ।

पुरुषाः-अवसरपाठकद्वयम् = (राज्ञो भीमस्य नलः स्य च सेवकम्)। कलिका =(इन्द्रः = (दमयन्तीस्वयंवरे समायातः)। कुवेरः = (दण्डपाशिकः = (भीमस्य राज्ञः सेवकः)। दमनकमुनिः = (अस्यैव प्रसादात् दमयन्ती जन्म लेभे)। नलः = (चरित्रनायकः)। चकोरी = (नारदः=(ऋषिः)। चङ्गी = (पर्वतकः = (नलसेवकः)। चन्द्ना = (पान्थः = (उत्तराशातः समागतः)। पान्थः = (दक्षिणाशातः समायातः)। पुरुषः = (दिक्पालानुचरः)। चन्द्री = (पुरोधाः = (राज्ञो भीमस्य)। चम्पा = (पुष्कराक्षः = (दमयन्तीदृतः)। प्रतीहारः = (नलसेवकः)। प्रस्तावपाठकः = (नळानुयायी)। बाहुकः = (नलसेनापतिः)। ब्रह्मर्थः = (नलाभिषेकार्थमागताः)। मद्रभृतिः = (नलदौवारिकः)। भीमराजा = (कुण्डिनपुराधीशो दमयन्ती-पिता)। मृगयावनपालकः = (नलसेवकः)। मुनयः=(पयोष्णीतीरचारिणः) । मौहूर्त्तिकः = (राज्ञो वीरसेनस्य)। यमः = (दमयन्तीस्वयंवरायागतः)। वरुणः = (वीरसेनः = (निषधाधिपो नलपिता)। वैतालिकः = (नलसेवकः)। श्रुतशीलः = (सालङ्कायनपुत्रो नलमनत्री)। सालङ्कायनः = (वीरसेनमन्त्री)। छन्दरकः = (दमयन्तीकिनरः)। सुपकाराः = (दमयन्तीप्रहिताः)। सूपकाराः=(भीमस्य राज्ञः सेवकाः)। सोमधर्मा =(स्वयंवरमन्त्रणायोत्तरदिग्गन्ता) हंसः = (नलस्य दमयन्तीप्रलोभको दूतः)

स्त्रिय:— ककोलिका = (दमयन्तीचेटी)। किरातकामिन्यः = (नर्भदातीरस्थाः)। कुन्दा = (दमयन्तीचेटी)। गोपो = (विद्रभौतीरस्था)। गौरी = (दमयन्ती चेटी)। चन्द्रप्रभा = (,, चन्द्रवद्ना = (,, दमयन्ती = (चरित्रनायिका)। नन्दिनी = (इमयन्तीचेटी)। परिहासशीला = (,,)। प्रियंवदिका = (,,)। प्रियङ्गुमञ्जरी = (भीमपत्नी दमय-न्तीमाता)। मजनकामिन्यः = (भीमस्य राज्ञः सेविकाः) मालती = (दमयन्तीचेटी)। रूपवती = (वीरसेनभूपछी नलमाता) छवङ्गिका = (नलसरोरक्षिका)। लवङ्गी = (दमयन्तीचेटी)। विहङ्गवागुरिका = (दमयन्तीर्किनरी) । सारसिका = (नलवनपालिका)। छन्दरी = (दमयन्तीचेटी)। सूपकाराङ्गनाः=(भीमस्य राज्ञः सेविकाः)। हंसी = (दमयन्तीचेटी)। हंसी = (नलदूतस्य हंसस्य पत्नी)। स्त्रीपुरुषोभयम् -किनरमिथुनम् = (दमयन्त्या नलस्य भीमस्य च राज्ञः सेवक्स्)।

अथ भौगोलिकपदसंग्रहः।

देश	JT:-	लङ <u>्</u> डा-	Ę	дo	1
अङ्गः–	२०२ पृष्ठे ।	लारः-	१७	Бo	1
अयोध्या-	२३ पृ० ।	वङ्गः-	२०२	Zo	ı
आर्यावर्तः-	९ पृ० ।	विदर्भ:-(बरार)	43	पु०	1
কত্ন:-	२०२ पृ०।	विन्ध्यस्थली-	१३४	Z0	1
कर्णाटक:-	५८ ५०।	विशेषक:-	ဥ ဖ	Ã٥	1
कलिङ्गः-	२०२ पृ०।	नद्य:			
काञ्ची-	६७ वे० ।	कावेरी-		go	
कामरूप:-	१७ ए ।	गोदावरी-			
कुण्डिनपुरम्-	६६ ५०।	तापी (यमुना)-	१११, १ <u>६७</u>		
कुन्तलः-	१७ पृ० ।	In the second second			
कुरुक्षेत्रम्-	१६७ घ० ।	नर्मदा-(रेवा)	Bud Mill James		
गुजैर:-	३९ ६० ।	पयोष्णी-	. ५५, १७३	ব্র	. !
त्रिपुष्कर:-	६९ प्रः ।	मन्दाकिनी (गङ्ग))- १११	To	1
नासिक्यः-	१७ पृत्र ।	वरदा-	१९०	ão	ı
निषध:-	१३ पृ० ।	विदर्भा-	१३१, १९१	ão	l
पारसीकः-	८१ पृ० ।	पर्वताः—			
प्रमासतीर्थम्-	८३ पृ० ।	मलय:-	. ૮૨	ã٥	1
मोजक्टः-	५५ पृत्र।	मेरु:-	१९	ão	1
`सगधः-	२०२ पृ०।	लोकालोक:-	१८	Zo	1
मध्यदेश:-	१० प्रु	विन्ध्याचलः-	१३४	ã,	1
महाराष्ट्र:-	१११, १९० प्रः।	हिमवान्-	Ģ	Z0	1

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम् जयक्रष्णदास हरिदास गुप्तः चौस्त्रम्या संस्कृत सीरिज् आफिस, विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी।

श्रीः ।

नलचम्पूः।

(दमयन्तीकथा ।)

विषमपद्पकाशटीकया समेता।

मथम उछ्वासः।

(१)जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिषेकश्चान्दनश्चन्द्रमौलिः। तद्नु च विजयन्ते कीर्तिभाजां कवीनामसकृदमृतबिन्दुस्यन्दिनो वाग्विलासाः १॥

सृष्टिप्रबन्धे चतुराननस्य भावानभेषान्विळसिद्विभेषान् ।
विवृण्वती स्वेन वचश्चयेन स्ताझारती बोधिववृद्धये वः ॥
शक्तिस्त्रिविक्रमस्येव जीयाङ्ठोकातिळ्छ्धनी ।
दमयन्तीप्रबन्धेन सदा बिळमतोदिता ॥
श्रैविक्रमाणि विषमाणि पदानि यानि तेषां प्रकाशमिनन्दित चण्डपाळः ।
यं स्थायिभाववटनात्पदुदृष्टिभाजः संप्राप्य बिश्चतितरां रसिनिर्भरत्वम् ॥
भङ्ग इलेषिनबन्धाः स्युर्गिरः संदेहमिन्द्रम् ।
सम्यक्तदर्थनिश्चित्ये निबन्धोऽयं विधीयते ॥
प्रथममुपमेयमिस्मञ्जपमानमतो विचार्यते सम्यक् ।
अविरोधविरोधाविष गम्यावेवं क्रमेणैव ॥
कचन विशेषेण मया यथोचितसमासकारकप्रभृति ।
स्रगमत्वाञ्च यदुक्तं तन्मतिमद्भिः स्वयं श्रेयम् ॥

भावबोधिनी।

वन्दामहे सक्छदैवतपूर्वपूज्यं प्रत्यूहपर्वतिवदारणवज्रदन्तम् ।
कात्यायनीनयननन्दनिमन्दुचूढं गण्डस्थछोगछदमन्दमदं गणेशम् ॥ १ ॥
प्रणम्य पितरौ तथा गुरूवरान् दयासागरान् कवीनिष पुरावनानमृतसोदरोक्तीन् पुनः ।
त्रिविक्रमविनिर्मितौ नलकथाप्रबन्धेऽधुना करोमि विषमस्थछोविशदिष्टपणीमादरात् ॥ २ ॥
चण्डपालेन विहिता टीका यद्यपि वर्तते ।
तथाऽपि भावबोधिन्याः सार्थक्यं भावबोधनात् ॥ ३ ॥
(१) सर्वविद्याधिषं शिवमेव वर्णीयप्यमाणकविवाग्विकासप्रयोजकं कलयन्नादौ समेव

जयित मधुसहायः सर्वसंसारवज्ञीजननजरठकन्दः कोऽपि कन्दर्पदेवः। तद्नु पुनरपाङ्गोत्सङ्गसंचारितानां जयित तरुणयोषिल्लोचनानां विलासः।२) (१)श्रगाधान्तःपरिस्पन्दं विवुधानन्दमन्दिरम् ।

वन्दे रसान्तरप्रौढं स्रोतः सारस्वतं वहत्॥ ३॥

सुक्ष्मार्थाः प्रस्फुरिष्यन्ते कुशायारन्यधियां स्वतः। तदृव्याख्योपेक्षिता प्रायः संक्षेपाय ततो मया ॥

सकलमङ्गलकारणं दुरितनिवारणमभिधेयोपयोगि चावश्यमेवशास्त्रादौ कविना किमपि प्रणेयं तरेतन्मनिस इत्वाभीष्टदेवताप्रणतिपूर्वकमेव समारव्धव्यमिति पूर्वाचार्यप्रणीतसमान चारमर्थादानुछङ्घनः सुक्तजलनिधिरपि जडैरलब्धमध्यो विचित्रपदपङ्किसरित्पायोवीचि-संघटः श्रीत्रिविकसभष्टः प्रतिपादनीयसर्वरसक्योपकमे सदाश्रद्धारत्वादिन्द्वादीनेकान्तशा-न्तत्वाद्वीतरागप्रश्वतीनपहाय सर्वरसात्मकं परमेदवरं शंकरमेव प्रणुवन्नाह—जयतीत्यादि ॥ हैमवत्याः संबन्धिनि कामसंतापवाहिनि वंदर्पदेवपीडां दधान उरसि चान्दनो रसनिषेक इव संतापापहरणाद्रौहणद्रमरसाभिषेक इव योऽसौ भगवांश्चन्द्रमौलिः स्रधास्त्रोखरः स जयित सर्वोत्छष्टो भवति। 'सर्वोत्छ्रष्टश्च सर्वेषां नमस्यः स्यात्' इति नमस्कारः प्रतीयते । नमस्कारेण च प्रवन्धकर्वृञ्याख्यातृश्रोतुणामिष्टफलसंपत्तिः । रसा निषिच्यन्तेऽस्मिन्निति रसनिषेको रसाधार इत्यप्येकदेशेन प्रतिपत्तन्यम् । रसाश्च श्रङ्गारादयः । तांश्च कवय एक व्यक्तीकर्तुं प्रभवन्ति । अतस्तदनु स्साधारस्य भगवतः पश्चाद्रसन्यक्तिनिमित्तानां कवीनां वाल्मीकिन्यासकालिदासप्रभृतीनां निरन्तररसाविष्कारिणो वाग्विलासा विजयन्ते ॥ अन्न च पूर्वाधेन दक्ष्यमाणप्रबन्धार्थोऽपि सूच्यते । गिरिभीमनुषः । 'गिरिभीमनुषे सूर्ये स्वभावे पर्वते जले इत्युक्तेः । तस्य छताया दमयन्त्या दुर्वारस्मारविकारसंतप्त उरसि नलश्चन्द्वर-सनिषेको भविष्यति । स च चन्द्रवंद्रयानां मौलिर्मुकुटायमान इति ॥ १ ॥

स किंसहायः किमूलः किमुपकरणश्च कामो यो जगतः शिवतातिस्यां शिवास्यामि स्वीकृत इत्याह—जयतीति ॥ कोऽप्यद्वतवैभवः कंदर्पदेवो जयति । किंभूतः । मधुस-हायो वसन्तसखः । नहि सखायमन्तरेण कश्चिन्महाकार्यकरणाय प्रवर्तते । तथा सर्वस्याः संसारवछ्या उत्पादनाय कठिनक्रन्दः । कठिनकन्दाद्यविच्युता वीरुद्वृद्धिः । कंदर्पदेवादन-न्तरं पुनःपुनर्नेत्रापाङ्गप्रदेशकोडे कामुकजनलक्ष्यीकरणाय प्रवर्तितानां नववयःसन्दरीनेत्राणां कटाक्षादिविश्रमो जयति ॥ २ ॥

अथ यदवाचि 'तद्तु च विजयन्ते वाग्विलासाः' इति तद्गुणानेव क्लोकत्रयेणाह— श्रगाधिति ॥ सरस्वती भारती नदीविशेषश्च । तस्या इदं सारस्वतम् । स्रोतः प्रवाई

स्तौति-*जयतीति*। पार्वत्याः कामोष्मपरितधे वक्षासि चन्द्रनरसनिषेक इव शीतलाङ्ग-श्चन्द्रमौलिर्गङ्गाघरः शिवो जयति । तदनु = तत्कृपाप्रसादप्राप्तेरनन्तरमित्यर्थः । प्रख्यात-नाम्नां क्वीनां शश्वत् अमृतविन्दुमुचो वाचां विलासा अपि जयन्ति । अत्र चन्द्रमौले रसनिषेकात्मतावर्णनेन सक्छरससामरस्यं तत्र सूचितम् ।

⁽१) सारस्वनं स्त्रोतो वन्दे इत्यन्वयः । सरस्वतीनद्याः प्रवाहं, पक्षे वाक्स्वरूपायाः सरस्वत्या नैरन्तर्यक्रमं च ।

(१) प्रसन्नाः कान्तिहारिएयो नानाश्तेषविचत्त्त्णाः । भवन्ति कस्यचित्पुएयेर्मुखे वाचो गृहे स्त्रियः ॥ ४ ॥ किं कवेस्तेन कान्येन किं काएडेन धनुष्मतः । परस्य हृद्ये लग्नं न घूर्णयति यच्छिरः ॥ ५ ॥ (२) अप्रगल्भाः पदन्यासे जननीरागहेतवः । सन्त्येके वहुलालापाः कवयो वालका इव ॥ ६ ॥

वन्दे नमस्कुवें स्तुवे वा । नदीपक्षे प्रवाहस्य तद्धमंत्वाच किंचिद्दुर्घटम् । परं भारतीपक्षेऽ न्यधर्मस्यान्यत्रारोपळक्षणसमाधिना गिरां नैरन्त्यंऽपि स्नोतःशब्दः । यथा 'उन्मिमील कमलं सरसीनां केरवं च निमिमील सुहूर्तात' इत्यत्रोन्मीलनिमीलने नेत्रधर्मांवि कमल-कुसुदयोरारोपिते । किं कुर्वत् । वहत्प्रवर्तमानम् । पक्षे प्रसरत् । तथा अगाधो महार्थत-यालब्धमध्योऽन्तर्मध्ये प्रकरणान्मनसि परिस्पन्दश्चमत्कारी स्कूर्तिविशेषो यस्य । पक्षेऽ गाधो गम्भीरोऽन्तर्मध्ये परि समन्तातस्पन्दश्चलनमावर्तविशेषो यस्य तथा । विश्वधानां देवानां पण्डितानां वा हर्षस्थानम् । भारतीविलासेन हि सरणामि प्रमोदः संपद्यते । पक्षे वीनां पक्षिणां मध्ये बुधा राजहंसास्तेषां हर्षस्थानम् । तथा रसानां श्वद्धारादीनाम-न्तरेण विशेषेण प्रौढं प्रगल्भम् । पक्षे रसाया भूमेरन्तरे मध्ये प्रवहति स्म । कर्तरि कः । सरस्वती किल म्लेच्छदेशे न्यग्भूय तदन्ते पुनरुद्धवतीति लोकश्चतिः ॥ ३ ॥

प्रसन्ना इति ॥ कीह्ययो वाचः । नानानेकघा प्रसन्नाः प्रसादगुणोपेताः । शब्दगुणः प्रसाद ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । अर्थगुणस्तु प्रसादो वैमल्यं झिट्त्यववोधगोचरत्वम् । तथाच काव्यप्रकाशकारः—'श्रुतिमात्रण शब्दानां येनार्थप्रत्ययो भनेत् । साधारणः सम-प्राणां स प्रसादो गुणः स्मृतः ॥ इति । यद्वा प्रसन्नाः समासरिहताः । उक्तं च—'माधुर्यमभिवाञ्छन्तः प्रसादं च छमेघसः । समासविन्तं भ्यांसि न पदानि प्रयुक्तते ॥' इति । तथानेकघा कान्तिगुणेन हर्तुं मनो वशीकर्तुं शोलं यासाम् । शब्दगुणः कान्तिरौज्जव-ल्यम् । प्राम्यादिभिरनिभप्रयुक्तत्वमिति यावत् । अर्थगुणस्तु कान्तिदीक्षरस्त्वम् । तथा नाना शब्दगुणार्थगुणार्थालंकारशब्दालंकारस्य चतुर्विधं श्लेषं विशेषण चक्षते याः । शब्दगुणो मस्पात्वं श्लेषः । अर्थगुणस्तु श्लेषो घटना । शब्दकृतः शब्दालंकारः श्लेषः । सर्थ-कृतस्तु श्लेषो श्लेषां कारः । स्थियस्तु प्रसन्नास्तोषान्विताः । तथा कान्त्या वपुषो गुणविश्वेषण मनोज्ञाः । तथा नानानेकविधे स्पृष्टक-विद्यक-उद्धृष्ट-पीडन-लतावेष्टक-वृक्षाधिरूढ-विद्यत्व-व्यतिर्थनिर-ऊरू-पगूढ-जवनोपश्लेष-स्तनालिङ्गन-ललाटिक-रूपे द्वादशिवधआलि-क्षने विचक्षणा दक्षाः ॥ ४ ॥ ९ ॥

अथ कुकविनिन्दाव्याजेन विपरीतिगिरामग्राह्मत्वमाह—ग्राप्रगत्मा इति ॥ एके कवयो बालका इव सन्ति । किंभुताः कवयः । पदानां छप्तिकन्तरूपाणां न्यासे नैयत्यप्र-बीगेऽप्रगत्मा अनिष्रणाः । तथा जनानां विदुषां नीरागे रागामावे हेतवः कारणम् । नहि

⁽१) अत्र वाचः ख्रिय इव, ख्रियो वाच हवेति परस्परसुपमानोपमेयभावोऽपि ।

⁽२) एके कवयो बालका इवेत्यन्वयः।

श्रज्ञमालापवृत्तिज्ञा कुशासनपरिव्रहा ।

श्राह्मीव दौर्जनी संसद्धन्दनीया समेखला ॥ ७ ॥

(१)रोहणं स्करत्नानां वृन्दं वन्दे विपश्चिताम् ।

यन्मध्यपतितो नीचः काचोऽप्युच्चैर्मणीयते ॥ = ॥

(२)श्रात्रजातस्य या मूर्तिः शशिनः सज्जनस्य च ॥

क सा वै रात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥ ९ ॥

निश्चितं ससुरः कोऽपि न कुलीनः समेऽमितः ।

ताहशां काव्यं श्रुत्वा रसिकानां कश्चिचमत्कारः संजायते । तथा बहुल आलापो येषाम् । एतेन निःसारवक्तृत्वोक्तिः । बालकास्तु पदन्यासे चरणक्षेपेऽनिपुणाः । तथा जनन्या मात् रागहेतवोऽनुरागकारणम् । तथा बह्वीर्लाला निष्ठीवनजलानि पिवन्तीति बहुलालापाः । यद्वा बह्वयो लाला अण्टवरूपा येषु ॥ 'ऋक्पूः-' इति सूत्रेण समासान्तः ॥ ६ ॥

कारणं विनापि केचित्परोत्कर्षमसिंहण्णवः । ततस्तानेव क्षुद्रान्कान्यप्रवृत्तिभङ्गहेत्-न्छन्दमात्रेण गौरवयन्नाह—ग्राचिति ॥ दुष्टानां कृत्याकृत्यभन्याभन्यविशेषविवेकविक-लानां जनानामियं दौर्जनी संसत्सभा वन्दनीया नमस्कायेत्युपहासवाक्यम् । क्ष्ठेषतस्तु वन्दे गुप्तौ करणीया वन्दनीया । केव । ब्रह्मणां विप्राणामियं ब्राह्मी द्विजसभेव । यथा द्विजसभा वन्चते तथा दुर्जनसंसदिप वन्चा । किम्भृता दौर्जनी । अक्षमया रुषा संभाषणस्य वृत्ति जानाति कोपोछापयुग्वाकप्रसरा । तथा कुशासनस्य कुत्सितिशक्षणस्य स्वीकारो यस्याः । तथा समे साधाविप खला प्रतिपक्षभुता । द्विजसभा त्वक्षमालाया अमणं जानाति या । तथा दर्भासनस्य स्वीकारो यस्याः । तथा मेखलया मौन्न्या सहिता ॥ ७ ॥

रोह् गुमिति ॥ सभाषितान्येव रत्नानि तेषां प्रशस्तरत्नानां वा रोहणमुत्पत्तिस्थानं माणिक्यशैलो वा । 'कच बन्धे' कच्यन्तेऽधां अनेनास्मिन्वा काचः प्रबन्धः क्षारमृद्धिका-रश्च। विपश्चितो ह्येतादृशमपि प्रबन्धं व्याख्यानप्रागलभ्याद्वुगृह्योत्कर्षे कम्भयन्ति ॥ ८॥

आस्तां सज्जनदुर्जनयोः शीलेन साम्यम् । यावन्मृत्यांपि महदन्तरमिति निरूपय-ज्ञाह—श्रत्रीति ।। अत्रिमुनिजातस्य शशाङ्कस्य न त्रिभिजातस्य सज्जनस्य च या मूर्तिः सर्वाभीष्टा सा वै स्फुटं रात्रिजातस्य तमसम्जिजातस्य दुर्जनस्य च क । यतो दुर्जनस्य वैरा वैरप्रधाना । सज्जनस्य त्ववैरा ॥ ९ ॥

निश्चितमिति ।। ष्रष्टु रसाः श्रङ्गारादयो यत्र तथा बद्धं रचितं काव्यं ग्रन्थं यो 💃 नाभिनन्दति स निश्चितं भ्रुवं सस्तरो मस्पः कोऽपि । नच कुलीनः नाभिजातः । सर्वथा

⁽१) रोहणाद्रौ रत्नानि सम्भवन्तीति प्रसिद्धिः।

⁽२) इलेषेण सज्जनदुर्जनयोः साम्यमस्तु, स्वस्तेण तु महदन्तरमस्तीत्याह—*अत्रीति*। अत्रिमुनिसंमृतस्य चन्द्रस्य, एवं त्रिभिनं जातस्य एकस्मादेवोत्पन्नस्य सज्जनस्य च या मूर्तिः सर्वप्रिया सा वै निश्चयेन रात्रिजातस्य तमसः त्रिभिर्जातस्य अनिश्चितज्ञन-कस्य दुर्जनस्य च क ? तत्राऽयं भेदः-दुर्जनस्य मूर्तिः वैरा = वैरप्रधाना । सज्जनस्य च अवैरा = मैठ्यात्मिका ।

सर्वथासुरसंबद्धं काव्यं यो नाभिनन्दति ॥ १० ॥ (१)सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला । नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥ ११ ॥ (२)व्यासः समाभृतां श्रेष्ठो वन्यः स हिमवानिव । सृष्टा गौरीदृशी येन भवे विस्तारिभारता ॥ १२ ॥ (३)कर्णान्तविस्रमस्नान्तकृष्णार्जुनविलोचना । करोति कस्य नाहादं कथा कान्तेव भारती ॥ १३ ॥

समे साधावमतिः । असरैः संबद्धं मिलितं काव्यं भृगुं यो न नन्दति स स्रो देवः कोऽपि । तथा न कौ भूम्यां लीन आदिलष्टः स्वर्गे एव तस्यावस्थानात्। तथा मा लक्ष्मीः, इः कामः, ताभ्यां सहितः समेर्विष्णुस्तत्र सेवनाय मतिर्यस्य । विष्णुपश्चीय इति भावः ॥ १० ॥

संप्रति वाग्विलासाधारानुदारान्वालमीकिप्रभृतीन्कतिचित्कवीन्वर्णयन्नाह —सदूषिति स्विपिविरोधे । स च दूषणखरयोदोषार्थकितिचर्थकत्वे भवेत् । परिहारस्तु दूषणखरौ राक्षसौ यत्र वर्णितौ । इहानुक्तोऽपि वालमीकिः प्रतीयते । 'प्रौडिविशेषणयोगाद्विशेष्यप्रतिपिताः' इति वचनात् । किं चासौ भगवान्मत्यं लोके काव्यसृष्टिप्रथमवेत्रा निरुप्तरमणीयकरामा-यणिनर्माणप्रवीणतयेव निर्दिश्यमानः प्रकृष्यते । निर्वतरसाधारणसंज्ञामात्रनिर्देशेन । अत एव कवितोत्कर्षवमत्कृतेन वाक्यसमार्ति प्रतीक्षितुमक्षमेण त्रिविक्रमेण वाक्यगमेऽपि तस्मै नम इति भक्तिप्रकर्षप्रकाशनमुक्तम् । अर्थयोवर्यत्यासपाठे तु गर्भितदोषशङ्कृव न स्यात्॥११॥

ज्यास इति ॥ स कृष्णद्वैपायनो वन्द्यः। किंभुतः । श्वान्तानां मध्येऽतिशयेन प्रश्नस्यः। तथा येनेहशी सर्वत्र विख्याता विस्तरणशीलं भारतं यस्यां सा भवे संसारे गौर्वाक्सृष्टा । क इव ।हिमवानिव । किंभुतः सः। श्वमाश्वतां भुश्वतां श्रेष्ठः । तथा येन भवे शिवे रतातुर-क्तैवंभुता गौरी सृष्टा । किंभुता । विस्तारिणी भा कान्तिर्यस्याः ॥ १२ ॥

कर्णेति ॥ कर्णस्य राधेयस्यान्ते विनाशे सित विश्रमेण विस्मयेन वेर्गरुडस्य अमेण बाऽतिलाघनेन आन्ता विचरितुं प्रवृत्ताः कृष्णपार्थधतराष्ट्रा यस्याम् । केव । कान्तेव । कि-भूता । श्रवणपर्यन्ते विलासेन आन्ते स्फुरिते कृष्णार्जने क्यामवलक्षे विलोचने नेत्रे यस्याः १३

(१) विरोधाभासेन वालमीकिं स्तौति—*सदृषणेति* । दूषां दोषः तेन सहिताऽपि निर्दोषेति विरोधः । पक्षे दूषणाख्येन रक्षसा सहितेति विरोधपरिहारः । एवमेव सखरेत्य-न्नाऽपि ।

(२) ज्यासिहमवतोः साम्यम् । क्षमाञ्चतां = पर्वतानां पक्षे क्षमाशीलनाम् । ज्यास-पक्षे—-येन ज्यासेन भवे = संसारे विस्तारि भारतं यस्याः ईहशी गौर्वाक् खुष्टा । हिमनत्पक्षे येन हिमनता । भवे = शिवविषये विस्तारिण्यां भायां कान्तौ रता, ईहशी गौरी नाम कन्या स्रष्टेत्यर्थः ।

(३) कान्तेव भारती कथेति कान्ताभारतकथयोः साम्यम् । तत्र कान्तापक्षे—कर्णान्तयोः श्रवणप्रान्तयोविश्रमेण विलासेन श्रान्ते चञ्चले कृष्णार्जने नीलक्ष्वेतच्छवी विलोचने यस्याः । भारतकथा पक्षे—कर्णस्य अन्तकाले निधनसमये यो विश्रमः विशेषेण श्रमः बाह्यणशाप-वशादिद्याविस्मरणम्, तत्र तद्दर्शनप्रसङ्गे श्रान्ते श्रमणशीले कृष्णार्जनयोवीसुदेवधनञ्जययो-लर्जीचने यस्यां सा ।

शश्वद्वाणद्वितीयेन नमदाकारधारिणा।
धनुषेव गुणाळ्येन निःशेषो रिञ्जतो जनः॥१४॥
इत्थं काव्यकथाकथानकरसैरेषां कवीनाममी
विद्वांसः परिपूर्णकर्णहृद्याः कुम्भाः पयोभिर्यथा।
वाचो वाच्यविवेकविक्कविध्यामीदृग्विधा मादृशां
ळुष्स्यन्ते क किळावकाशमथवा सर्वैसहाः सूरयः॥१५॥
वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः।
नोद्धेगस्तत्र कर्तव्यो यस्मान्नैको रसः कवेः॥१६॥
काव्यस्याम्रफळस्येव कोमळस्येतरस्य च।
(१)बन्धच्छायाविशेषेण रसोऽप्यन्यादृशो भवेत्॥१७॥

श्रस्ति समस्तमुनिमञ्जबृन्दबृन्दारकवन्दनीयपादारविन्दस्य भगवतो विधेविश्वन्यापिन्यापारपारवश्यादवतीर्णस्य संसारचके क्रतुक्रियाकाण्ड-शौण्डस्य शाण्डिल्यनाम्नो महर्षेवंशः ॥ क ॥

श्रूयन्ते च यत्र श्रवणोचिताश्चन्दनपरलवा इव केचिद्नूचानाः शुचयः सत्यवाचो विरञ्जिवर्चसोऽर्चनीयाचारा ब्रह्मविदो ब्राह्मणाः। पुर्यजनाश्च नच ये लङ्कापुरुषाः, सस्त्राश्च नच ये लम्पटाः, प्रसिद्धाश्च नच ये लम्पाकाः, कामवर्षाश्च नच ये लङ्कनाः सन्मार्गस्य, नवव्यसोऽपि नच ये लम्बालकाः,

शश्वदिति ॥ बाणः कविः शरश्च । गुणाढ्यकविर्वृहत्कथाकारो गुणेन ज्यया युक्तश्च। न मदाकारं स्तब्धत्वादिरूपं धरतीत्येवंनीलः कविः । बाणकर्षणाय नमदाकारं घरतीत्येवं-शीलं धनुः । रिजितः प्रमोदं प्रापितः । अरमत्यर्थं जितो जनः प्रतिपक्षलोकश्च ॥ १४ ॥

इत्थं कविवर्णनं संक्षिपन्नाह—इत्थमिति ॥ तर्हि कथाग्रथनप्रयत्नेन किमित्याह— अथवेति ॥ १९ ॥

अङ्गड्डेषमुक्तिविशेषेण संवृण्वज्ञाह—वाच्य इति ॥ यती हेतोः कवेः कान्यकर्तुं नैंको रस्रो नैका रुचिः प्रसत्तिलक्षणा न्युत्पत्तिलक्षणाप्यस्ति ॥ १६ ॥

नतु प्रसित्तमागंण कोमलमेव काव्यं निबद्धयताम्, किमितरेण व्युत्पित्तमागंण भङ्ग-इलेषञ्चतकाठिन्येनोद्वेगदेतुनेत्यत आह—काव्यस्येति ॥ कोमलस्य प्रसन्नस्येतरस्य व्युत्प-न्नस्य काव्यस्य रचनाचारुत्वेन रसोऽपि श्रङ्कारादिरसोऽप्यन्यादृशोऽन्यरूपो व्युत्पित्तचर्यया सोत्कर्ष इव स्यात । कस्येव । आन्नफलस्येव । यथान्नफलस्याकारवैसादृश्यं बन्धस्य वृत्तस्य नीलपीतादिच्छायायाश्च विशेषेण यावद्रसः सस्वादोऽप्यन्यादृग्भवति । बध्यते-ऽनेनेति कृत्वा बन्धो वृन्तं फलारम्भकरसकणिकारूपो वा । काव्यपक्षे बन्धो रचना॥१०॥का

श्रूयन्त इति ॥ यत्र महर्षेवैश ईटशा ब्राह्मणाः श्रूयन्त इत्यन्वयः । कीटशाः । श्रवण आकर्णन उचिता योग्याः । पुण्यरूपत्वात् । चन्दनपञ्चवास्तु श्रवणयोः कर्णयोर-वतंसीकरणाय योग्याः । पुण्यजना यातुधाना लङ्कावासिनो नेति विरोधः । पुण्याः पवित्रा

⁽१) बन्धः = पदरचनाकौशलम् , वृन्तं वा, छाया = अर्थप्रतिष्ठाविश्चेषो, वर्णो वा ।

महाभारतिकाश्च नच ये रङ्गोपजीविनः, सेविताप्सरसोऽपि नच ये रम्भया-न्विताः ॥ ख ॥

किं बहुना।

जानन्ति हि गुणान्वक्तुं तद्विधा एव तादृशाम्। वेत्ति विश्वंभरा भारं गिरीणां गरिमाश्रयम् ॥ १८ ॥ तेषां वंशे विशद्यशसां श्रीधरस्यात्मजोऽभृ-द्देवादित्यः स्वमितविकसद्वेदविद्याविवेकः। उत्करलोलां दिशि दिशि जनाः कीर्तिपीयूषसिन्धुं यस्याद्यापि श्रवणपुटकैः कूणितात्ताः पिवन्ति ॥ १९ ॥ तैस्तैरात्मगुणैर्येन त्रिलोक्यास्तिलकायितम्। तस्मादस्मि सुतो जातो जाडयपात्रं त्रिविक्रमः ॥ २० ॥ सोऽहं हंसायितु मोहादुवकः पङ्गर्यथेच्छति। मन्दघीस्तद्वदिच्छामि कविवृन्दारकायितुम् ॥ २१ ॥ भङ्गश्लेषकथावन्धं दुष्करं कुर्वता मया । दुर्गस्तरीतुमारब्धो बाहुभ्यामम्भसां पतिः॥ २२॥ उन्फुञ्जगल्लैर।लापाः क्रियन्ते दुर्मुखैः सुखम्। जानाति हि पुनः सम्यक्कविरेव कवेः श्रमम् ॥ २३॥

जना छोका अलमत्यर्थं न कापुरुषा इति विरोधपरिहारेण ब्राह्मणाः प्रशस्यन्ते । एवमग्रे-ऽपि । तथा सूत्रेण तन्तुना सहिता अप्यत्यन्तं पटाभाववन्तः । सूत्रेणोपवीतेन वेदपाटेन वा युक्ता अपि न लम्पटा लालसाः । तथा प्रकर्षेण सिद्धा अग्निसंस्कारे निष्टां प्राप्ता अपि पूपाचास्ते कथमलं न पच्यन्ते स्म । प्रसिद्धा विख्याता न लम्पाका लम्पटाः । तथा का-मवर्षिणोऽपि नार्छं मेवाः । अभिलिषितदातारोऽपि सन्मार्गस्य लङ्घना न । तथालपाव-स्था अपि नारुं शिशवः । तरुणावस्था अपि न दीर्घकेशाः । अग्निहोत्रित्वात् । तथा महान्तो नटा अपि न नृत्यभूम्युपजीविनः । महान्तो भारताख्यायका अपि नात्यर्थे गोपा-ब्रुपाज्जीवन्ति । 'राजाझं तेज आदत्ते' इति दोषश्रवणात् । तथा सुक्तदेवाङ्गना अपि न रम्भया युताः । सेवितानि जलप्रधानानि सरांसि वैस्तथाविधा अपि नच येऽरमस्यर्थे स-यान्विताः ॥ ख ॥ १८ ॥

तेषामिति ॥ कृणिताक्षाः छखार्त्किचिन्निमीलितनेत्राः ॥ १९ ॥ २० ॥ सोऽहमिति ॥ मोहादाज्ञानाद्रतिमानपि वकः स्वभावस्मगगतेहँसस्यापेक्षया पङ्कः अथवा दैवात्कथंचिद्धग्नचरणत्वाद्वकः पङ्गः ॥ २१ ॥

भङ्गेति ॥ यथा बाह्म्यां दुस्तरः समुद्रस्तथा भङ्गद्रखेषकथावन्धोऽपि दुष्कर इत्यौ-पम्याद्रस्तुसंबन्धः । 'अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमा परिकल्पकः' इति ॥ २२ ॥

उत्फूरलेति ॥ दुष्टमुखैः क्रियमाणत्वादाळापा अपि दुष्टा निन्दाकराः ॥ 'उल्लापाः' इति पाठे काकुभाषितानि ॥ दुर्मुखैः स्वैरं क्रियन्ते । गल्लशन्दो प्राप्न्योऽत्यत्र दुर्मुखानाम- (१)संगता सुरसार्थेन रम्या मेरुचिराश्रया । नन्दनोद्यानमालेव स्वस्थैरालोक्यतां कथा ॥ २४ ॥ उदात्तनायकोपेता गुण्वद्वृत्तमुक्तका । चम्पश्च हारयप्रिश्च केन न कियते हृदि ॥ २५ ॥

ग्रस्ति समस्तिवश्वंभराभोगभास्वज्ञलामलीलायमानः, समानः सेव्यत्या नाकलोकस्य, ग्राम्यकविकथावन्ध इव नोरस(२)स्यमनोहरः, भीम इव भारतालंकारभूतः, कान्ताकुचमण्डलस्पर्शं इवाग्रणीः सर्वविषया(३)णाम्, (४)ग्रनधीतव्याकरण इवाद्रप्रश्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारः, पश्चपति-

कवीनां ग्राम्याणां निन्दाभिधाने प्रयुक्तः समुचित एव ॥ २३ ॥

संगतिति ॥ रुचिरो रम्य आश्रयो नलोपाख्यानलक्षणो यस्याः सेयं मम स्वस्थैरव्य-ग्रेरालोक्यतां विमुश्यताम् । स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संचरन्ति । किंभृता । शोभनो रसः श्रङ्कारादियंत्र तथोक्तेनाथंन संगतोचिता । औचित्यं हि रसस्य परमरहस्यम् । उक्तं च— 'अनौचित्याहते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यवन्धो हि रसस्योपनिषद्परा ॥' तथा रम्या भङ्गरुखेपोक्तिभिर्मनोहरा । पक्षे स्वः स्वगं विष्ठन्तीति कृत्वा स्वस्थैः स्वर्ग-वासिभिः ॥ "खर्परे शरि वा विसर्गलोपः" ॥ किंभृता । खराणां सार्थो वृन्दं तेन संगता कृतसङ्गा । तथा मेरुः छरगिरिश्विरमाश्रयो यस्याः ॥ २४ ॥

उदात्ति ।। उदात्तेन महातमना नायकेन नडेनोपेता । तथौजःप्रसादादिगुणयुक्तं वृत्तं छन्दोबद्धं मुक्तकं गद्यात्मकं च यस्यां सा चम्पूर्गद्यमयी साङ्कोच्छ्वासा कथोदात्तेन महाधंण नायकेन हारमध्यरत्नेनोपेता । तथा तन्तुमत्यो वृत्तमुक्ता वर्तुळमोक्तिकानि यस्यां सा मुक्ताहारळता च केन चित्ते वक्षसि च न क्रियते ॥ २९ ॥

श्चस्तीति ।। 'आ समुदान्तु वै पूर्वादा समुदान्त पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरा-यांवर्तं विदुर्जुधाः ॥' इति मनुक्तलक्षण आयांवर्तो नाम प्रसिद्धो देशोऽस्ति । किंमूतः । नीरेण धान्येन च मनोज्ञः । पक्षेऽरसिकस्य मनोज्ञः । तथा भरतवर्षस्य मण्डनभूतः । पक्षे भारतस्येतिहासस्य । तथा विषयो देशः । पक्षे इन्द्रियार्थः । तथा न द्रष्टः प्रकृतीनां निपातः

(३) विषयो देशः कामोपभोगश्च।

⁽१) नन्दनोद्यानमालाकथयोः साम्यम् । नन्दनोद्यानमालापक्षे—सुराणां साथॅन सिहता । कथापक्षे सुरसेनाथॅन सिहता मेरौ चिरमाश्रयो निवासो यस्याः । मे इति पृथक् पदम्—रुचिराश्रया इति वा । स्वस्थे सावधानैः स्वर्गस्थैवां । चम्पूहांरयष्टिश्च तुल्या । उदात्तेन धीरोदात्तगुणवता नायकेनोपेता, उज्ज्वलमध्यमणिसहिता वा । गुणवन्ति वृत्तानि छन्दांसि मुक्तकानि गद्यानि च यस्यां सा । गुणवत्यो वृत्ता मुक्ता एव मुक्तका यस्यां सा इति वा ।

⁽२) ग्राम्यकविकथाबन्धस्तु नीरसस्य पुरुषस्य मनोहरो भवति । देशस्तु नीरेण जलेन सस्येन धान्येन च मनोहरः ।

⁽४) अदृष्टाः प्रकृतिनिपातोपसर्गलोपवर्णविकारा येन, पक्षे अदृष्टः प्रकृतीनां प्रजानां निपातः उपसर्गोः लोपो वर्णानां बाह्मणादीनां मध्ये विकारश्च यस्मिन् सः ।

जटावन्य इव विकसितकनककमलकुवलयोच्छिलितरजः पुञ्जपिञ्जरितहंसा-वतंसया प्रचुरचलच्चकोरचक्रवाककारएडवमएडलीमिएडततीरया भगी-रथभूपालकोर्तिपताकया स्वर्गगमनसोपानवीथीयमानरिङ्गचरङ्गया गङ्गया पुण्यसिल्लैः प्लावितञ्चन्द्रभागालंकुतैकदेशश्च, सारः सकलसंसारचकस्य, शरण्यः पुण्यकारिणाम्, श्रारामो रामणायककदलोवनस्य, धाम धर्मस्य, श्रास्पदं संपदाम्, श्राश्रयः श्रेयसाम्, श्राकरः साधुव्यवहाररत्नानाम्, श्रा-चार्यभवनमार्यमर्यादोपदेशानामार्यावतों नाम देशः॥ क॥

यस्मित्रनवरतधर्मकर्मोपदेशशान्तसमस्तव्याधिव्यतिकराः पुरुषायुषजी-विन्यः सकलसंसारसुखभाजः प्रजाः । तथाहि । कुष्टयोगो गान्धिकापणेषु, स्फोटप्रवादो वैयाकरणेषु, संनिपातस्तालेषु, प्रहसंक्रान्तिज्ज्ञोतिःशास्त्रेषु, भूतविकारवादः सांख्येषु, चयस्तिथिषु, गुल्मवृद्धिर्वनभूमिषु, गलप्रहो मत्स्येषु, गण्डकोत्थानं पर्वतवनभूमिषु, गुलसम्बन्धश्चिण्डकायतनेषु, दृश्यते न प्रजासु ॥ स्व ॥

(१)यत्र चतुरगोपशोभिताः सङ्ग्रामा इव ग्रामाः, तुङ्गसकलभवनाः सर्वत्र स्वपदात्पतनम्, उपसर्गो धनापहारादिरुपद्रवः, लोपो देवदायब्रह्मदायाद्यपालनम्, वर्णविकारश्चातुर्वण्यां व्यस्मन् । पक्षे प्रकृतयो धात्वाद्यः, निपाताश्चादयः, उपसर्गाः प्राद्यः, लोपः प्रसक्तस्यादर्शनम्, वर्णविकारोऽक्षरिविकृतिः । तथा चन्द्रभागया नद्या चन्द्रस्वण्डेन च भूषितैकदेशः ॥ क ॥

यस्मिन्निति ।। कृष्टमौषधिवशेषो रोगिवशेषश्च । स्फुट्यते व्यज्यतेऽथींऽनेनेति स्फोटो वैयाकरणप्रसिद्धं शब्दव्रह्म । स च वाक्यस्फोटः पदस्फोटश्चेति द्विधा नित्यश्च । तस्य प्रक्षेण वादः कथनम् । स्फोटस्य पिटकस्य प्रवादश्च । संनिपात स्नयहस्तयोजनम् । यहुक्तम्—'यस्यां दक्षिणहस्तेन तालं वामेन योजयेत् । उमयोईस्तयोः पातः संनिपातः स उच्यते ॥' वातिपत्तवलेष्मणामेकत्र योगो रोगिवशेषश्च । ग्रहाणां सुर्यादीनां मेपादिराशौ संक्रान्तिः । ग्रहो बन्धनं तस्य संक्रान्तिश्च । सृतः प्रधानाख्यं तस्यं मृलप्रकृतिः । ततो महान् । महतस्तस्मादहंकारः । अहंकाराच पञ्च तन्मात्राणि (पृथिव्यादिपञ्चतन्मात्राणि) । एवमष्टौ । तत एकादशेन्द्रियाणि पञ्च भृतानि चेति षोडश विकाराः । एवं चतु-विकाति तत्वानि । पञ्चवित्रस्तु पुरुषः । तथाच—'मृलप्रकृतिरविकृतिमेहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिने विकृतिः पुरुषः ॥' इति सांख्याः । ततश्च तेष्वेव भृतविकाराणां वादः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पश्चप्रतिपश्चिपिश्चरः । पक्षे भृतस्य प्रेतस्य विकारः । श्चः सूर्योदयकालावृत्तित्वं रोगविश्चश्च । गुल्मः स्तम्बो स्वा । गले ग्रहणं बिद्देशेन रोगविशेषश्च । गण्डकाः खिद्वाप्ता विद्वाराः विद्वाराः विद्वाराः विकाराः विद्वाराः । श्वाराः विद्वाराः । श्वाराः विद्वाराः । श्वाराः विकाराः । श्वाराः स्विद्वाराः । विवाराः । यश्च भृतविकाराणां वादः प्रमाणतर्कसाधनोपाल्यमः सिद्धान्ताविरुद्धः । पक्षे भृतस्य प्रेतस्य विकारः । श्वारः सूर्योदयकालावृत्तित्वं रोगविश्वश्च । गुल्मः स्तम्बो स्वा । गले आद्वारां विकाराः । श्वाराः खिद्धान्याः । स्वाराः खिद्धानस्याः । स्वाराः स्विद्वाराः । स्वाराः स्वाराः स्वाराः स्वाराः । स्वाराः स्वराराः स्वाराः स्वाराः स्वरायः स्वाराः स्वरायः स्वराराः स्वरारायः

य त्रेति ॥ यत्र देश एते पदार्थाः । तद्यथा । येषु परिषन्मण्डपेषु गामशृद्धा उपविशः

⁽१) शामपक्षे यत्र चतुरेगोंपैः शोभिताः ग्रामाः । संग्रामपक्षे 'च' इति पृथक् पदम् यत्र च तुरगैरदवेरपशोभिताः सङ्ग्रामा इत्यर्थः ।

नगा इव नगरप्रदेशाः, सदाचरणमण्डनानि नूपुराणीव पुराणि, सदान-भोगाः प्रभव्जनो इव जनाः, विद्यालपनसाराणि योवनानीव वनानि, विद-पिहिताएचेदिका इव वादिकाः, निर्वृतिस्थानानि सुकलत्राणीवेश्नुतेत्रस-त्त्राणि, जलाविलक्षणाः पश्चपुरुषा इवाप्रमाणास्तडागभागाः, कुपितकपिकु-लाकुलिता लङ्केश्वरिकंकराइव (१)भग्नकुम्भकर्ण्यनस्वापाः कूपाः, पीवरो-घसः सरित इव गावः, (२)संतीव्रतापदोषाः सूर्यदुयुतय इव कुलस्त्रियः ॥क॥ यत्र च मनोहारिसारसद्दन्द्वास्तत्पुरुषेण द्विगुना चाधिष्ठिताः कादम्ब-

न्ति ते चतुरास्तैस्तथा गोपेरपशोभिताः। यद्रा चतुरैर्दक्षेगीपैः पाद्यपालयजीविभिरुपशो-भिताः । गोशब्दस्य पशुमाश्रवचनत्वात् । सङ्ग्रामपक्षे 'च' इति छेदनीयम् । तुङ्गान्यु-चानि सक्लानि सर्वाणि संपूर्णानि वा भवनानि गृहा यत्र । नगाश्च तुङ्गेः पुंनागैरुपलक्षितं कलमैरिमडिम्मैः सहितं वनं यत्र । पुनागकरिपोतयुता इत्यर्थः । यद्विश्वप्रकाशः—'तुङ्गः वुंनागनागयोः । तुङ्गः स्यादुन्नतेऽन्यवत् । पुराणि शोभनमावरणमेव मण्डनं यत्र । नूपु-राणि सर्वथा चरणभूपणानि । दानभोगाभ्यां सहिता जनाः । शश्वस्रभोगा वायवः । द्यितानां सकामोछापेन साराणि यौवनानि । वनानि प्रियारुं राजादनं पनसं चेयूति प्रा-प्नुवन्ति । विटपिभ्यस्तरुभ्यो हिता वाटिकाः । चेटिका दास्यस्तु विटैः पिहिता वेष्टिताः । इक्षुक्षेत्रे सत्राणि दानशालाः । निर्वृत्या वृतेरमावेन स्वच्छन्दं स्थीयते यत्र । निर्वृतेः छख-स्यास्पदानि कलत्राणि । तडागभागा जलाविला जलायिभिः सदा सेव्यतया जलविचित्र-लाः क्षणाः अवतारादितीरप्रदेशा यत्र । यद्वा जल्लैराविला नीरन्धाः पूर्गा क्षणाः खातकानि यत्र । अगाधाः । पशुपुरुषास्तु जडा विरुक्षणा व्यपेतशास्त्राः । यद्वा अविभिमेण्डैर्लक्ष्य-न्ते । यद्वावीन्मेण्डांल्लक्षयन्ति । पश्चात्कर्मघारयः । प्रत्यक्षादिप्रमाणरहिताश्च । कृपा भम्रकुम्भकर्णाः स्फुटितघटकण्ठाः । घनाः प्राचुराः स्वाः स्वकीयाः पातालम्लोत्था न तु प्रवाहादिपुरिता आपः पानीयानि येषु । यद्वा घनस्वा बहुद्रव्या आपो येषु । वापीकृपादौ हि जीर्णोद्धाराधे निधिभेवतीति स्वातिः । किंकरास्तु भग्नः श्रीरामागमनकथनेन कुम्भ कर्णस्य रक्षसो घनः प्रचुरः पण्मासावधिकः स्वापः शयनं यैः । गावः पीवरं च तद्धश्र पीवरोधस्तस्मात्पीवरोधसो हेतोः सरित इव । यद्वा पीवरमुध आपीनं येषाम् । अत्र 'गो-शब्दो घेन्वथोऽपि स्त्रीनरलिङ्गः इति व्याडिः । ततः पुंस्त्वादनक् न । सरितस्तु पीव स्यूलं रोधस्तटं यासाम् । कुलिख्वयः सतीवतेनापगता नष्टा दोषाः कलङ्का यासाम् । सूर्यधृत-यस्त तीवतापदोषेण सहिताः ॥ क ॥

यत्रेति ।। किंभुताः केदाराः । मनोहारीणि सारसानां द्वन्द्वानि येषु । तथा तत्पु- रुषेण तत्स्वामिना द्विगुना गोयुगयुक्तेनाधिष्ठिताः बहवोऽपि गावः सन्ति । द्विगुनेति

(२) सूर्यद्यतिपक्षे तीवातपदोषसहिताः । कुलस्रीपक्षे सतीवताः अपदोषाश्चेत्यर्थः ।

⁽१) कृपा लङ्केद्देश्वरिकङ्कराश्च तुल्याः । कृपपक्षे कुम्मानां कर्णाः कुम्भकर्णाः भग्नाः कुम्भकर्णा येषु ते च ते वनाः सुष्ठुआपो येषु ते तथाविधाः । राक्षसपक्षे भग्नो नाशितः कुम्भ-कर्णस्य राज्ञणश्चातुःर्वनस्वापो गाढनिद्धा वैस्ते तथाविधा इत्यर्थः ।

रीगद्यबन्धा इव दृश्यमानबहुव्रीहयः केदाराः ॥ क ॥ किं बहुना ।

नास्ति सा नगरी यत्र न वापी न पयोधरा । दृश्यते न च यत्र स्त्री नवापीनपयोधरा ॥ २६ ॥ श्रिप च ।

> भवन्ति फाल्गुने वृत्तशाखा विपन्नवाः । जायन्ते न तु लोकस्य कदापि च विपन्नवाः ॥ २७ ॥

यत्र सौराज्यरञ्जितमनसः सकलसमृद्धिवर्धितमहोत्सवपरम्परारम्भ-निर्भराः, सततमकुलीनं कुलीनाः, प्राप्तविमानमप्राप्तविमानभङ्गाः, कतिपय-वसुविराजितमनेकवसवः, समुपहसन्ति स्वर्गवासिनं जनं जनाः ॥ क ॥

कथं चासौ स्वर्गान विशिष्यते॥ ख॥

यत्र गृहे गृहे गौर्याः स्त्रियः, महेश्वरो लोकः, सश्रीका हरयः, पदे पदे

चोपलक्षणम् । अथवा चकारोऽप्यथं । द्विगुनापि तत्पुरुषेणाधिष्ठिताः । तथा दृष्यमाना बहुवो ब्रीहयो येष्विति भूमेः सस्यसंपदुक्ता । गद्यबन्धास्तु मनोहारिणः साराः श्रेष्ठाः । सद्वन्द्वाः द्वनद्वसमाससिहताः । तथा तत्पुरुषेण द्विगुना च समासेनाधिष्ठिताः । तथा दृष्य
भानबहुवीहिसमासाः । तथाच द्वनद्वतत्पुरुषद्विगुबहुवीहिसमासबहुला इत्पर्थः ॥ क ॥

न स्ति संति ।। यत्र देशे सा कापि नगरी नास्ति । यस्यां न वापी निपानम् । न पयोधरा पयः प्रधाना भूमिः । नच तरुणी पीनस्तनी स्त्री इश्यते । यदि पुनस्ततःत्रयमिष चतुर्थपादेन विशेषणीकर्तुमाग्रहस्तिर्ह पयोभूम्योरेवं व्याख्यायते । 'णु स्तुतौं' । नवं स्तुति-माप्नुतोऽभीक्षणिमिति नवापिनी । तथाभूते इनपयसी स्वामिजले घरतीति तथोक्ता वापी । भूस्तु वपन्त्यभीक्षणिमिति वापिनः कर्पकास्तेपामिना आजीबहेतुत्वात्स्वामिनः पयोधरा मेघा यस्या तथाभूता । पश्चाज्ञव्संवन्धः । अवृष्टिनिष्पाद्यसस्येति भावः । अयमर्थस्ते-नार्हः । प्रशास्तस्वामिपयस्का वापी, अवृष्टिनिष्पाद्यसस्येति भावः । अयमर्थस्ते-नार्हः । प्रशास्तस्वामिपयस्का वापी, अवृष्टिनिष्पाद्यसस्य स्त्रीमः, तरुणी पीनस्तनी च कान्ता, यस्यां दृश्यते सेव नगरी यत्र देशोऽस्तीति, अथवा यत्र देशे सा नगरी नास्ति सस्यां नगरीं चापी स्त्री च न दृश्यते । कोदृशी वापी । न न पयोधरा । अपि तु पयोधरा । नव्यद्यस्य प्रवृतार्थस्चकत्वात् । स्त्री च किमृता । नवा तरुणी । तथा पीनपयोधरा । सर्वोस्विप नगरीषु पयोधरा वाष्यस्तरुण्यः पीनस्तन्यश्च स्त्रियो दृश्यन्त इति भावः ॥ २६ ॥

भवन्तीति ।। शास्त्रा विगतपरुखवा यत्र भवन्ति । जनस्य विपदां छवा अपि न स्युः ॥ २७ ॥

यन्नति ।। यत्र जनाः स्विगिणमपि न्यक्कुर्वन्ति । कुलीना अभिजाताः । विमानता तिरस्कारः । वस्र घनम् । पक्षे कुः पृथ्वी तस्यां लीनाः । विमानं देवयानम् । वसवोऽष्ठौ भ्रवादयः । देवन्यकारस्तुरुयार्थे व्याख्येयः ॥ क ॥

कथं चायं स्वर्गाचाधिकः ॥ ख ॥ यत्रेति ॥ गौर्यो गौराङ्गयः गुद्धोभयान्वया वा खियः । महानीश्वरोऽतिसमृदः । धनदाः सन्ति लोकपालाः । केवलं न सुराधिपो राजा । नच विनायकः कश्चित् ।। ग ।।

(१)यत्र चलतासंबन्धः कलिकोपक्रमश्च पादपेषु दृश्यते न पुरुषेषु ।। घ ।। यत्र चमरकवार्ता परमहिमोपघातश्च तुहिनाचलस्थलीषु श्रूयते न प्रजासु ।। ङ ।।

यश्च नीतिमत्पुरुषाधिष्ठितोऽप्यनीतिः,(२) सटोऽप्यवटसंकुलः, कारूप-युतोऽप्यगतरूपशोभः ॥ च ॥

यत्र च गुरुव्यतिक्रमं नद्मत्रराशयः, मात्राकलहं लेखशालिकाः, मित्त्रो-द्यद्वेषमुल्काः, श्रपत्यत्यागं कोकिलाः, वन्धुजीवविद्यातं श्रीष्मदिवसाः, कुर्वन्ति न जनाः ।। क ॥

किं बहुना।

देशः पुरायतमोदेशः कस्यासौ न प्रियो भवेत्। युक्तोऽनुकोशसंपन्नैयों जनैरिव योजनैः॥ २८॥

सहिश्रया शोभया सश्रीकाः । हरयोऽश्वाः । धनप्रदा नृपाः । स्वगै त्वेकिस्मिन्नेव गृहे गौरी छमा । एक एव महेश्वरः शिवः । सलक्ष्मीको विष्णुरेक एव । न बहवः । धनदः कुवेर एक-स्मिन्नेव स्थान एक एव । केवलं परम् । अधिपिवतीत्यधिपः । सराया मसस्याधिपः । सराया मसस्याधिपः । सराया नस्य कोऽपि विरुद्धनायकः । सरामिषिविवतीति वाक्ये लक्ष्यदूषणम-ण्यसङ्गात । सराप्रपावत् । स्वगै तु सराणामिष्यप इन्द्रः । विनायको गणेशः ॥ ग ॥

यत्रेति ।। लतासंबन्धो वल्लीयोगः । कलिकाया उपक्रमः । पक्षे 'वलतासंबन्धः' इति समुद्तिं पदम् । चलता लौल्यम् । कलिः कलहः । कोपः क्रुध् । तयोः क्रमः ॥ घ॥ यत्रेति ॥ चमरका गोविशेषाः । परममुत्कृष्टं हिमं तुहिनम् । पक्षे मरको मरणबाहु-लयम् । परस्य महिमा माहातस्यम् । तस्योपघातः ॥ ङ ॥

यश्चेति ॥ न विद्यत ईतिरुपद्रवोऽस्मिन्नित्यनीतिः। वटा न्यप्रोधा । अवटाः कूपादि-गर्ताः । कारवः शिल्पिनः । तथा न गता न अष्टा रूपशोभा यस्य । अगैनंगैस्तरुभिश्रोपशो-भा यस्येति वा। अपिविरोधे । स च तुल्यार्थन्याख्यया । कुत्सितमीषद्वा रूपंका रूपम् ॥च॥

यत्र चेति ।। इदमेते कुर्धन्ति न जनाः । गुरुर्शृहस्पतिः । मात्रा वर्णावयवः । मित्रः सुर्यः । वन्धुजीवं वन्धृकम् पक्षे सगमम् । मात्रा जनन्या सह ॥ क ॥

देश इति ।। अनुकोशेन कृपया संपन्नैर्जनेर्युक्तोऽसौ देशः सर्वस्यापि प्रियः । पक्षे-ऽनुक्रोशे संपन्नान्यन्नजलतृणादिभिः समृद्धानि । अथवानुगताः परस्परसंबद्धाः क्रोशा अनु-क्रोशास्तैः संपन्नानि ॥ २८ ॥

⁽१) पादपेषु लतासम्बन्धः, कलिकानामुपक्रमश्च । पुरुषेषु चलतायाश्चाञ्चल्यस्य न सम्बन्धः कलेः कोपस्य क्रमश्च न ।

⁽२) ईतिरहित इत्यर्थः । अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । प्रत्यासन्नाश्च साजानः षडेता ईतयः स्मृताः ।

तस्य विषयमध्ये निषधो नामास्ति जनपदः प्रथितः । तत्र पुरो पुरुषोत्तमनिवासयोग्यास्ति निषधेति ॥ २९ ॥ जननीतिमुदितमनसा सततं सुस्वामिना कृतानन्दा । (१)सा नगरी नगतनया गौरीव मनोहरा साति ॥ ३० ॥

यस्यामश्रं लिहेन्द्रनीलशालशिखरसहस्रानिभृतांग्रजालवालशाद्वलाङ्कु-राग्रप्रासलालसाः स्खलन्तः स्रे स्रेदयन्ति मध्येदिनं सादिनं रविरथतुर-क्रमाः ॥ क ॥

यस्यां च स्फिटिकमाणशिलानियद्धभवनवाङ्गणगतासु संचरद्गृहिणी-चरणालककपद्वाङ्केषु पतन्ति निमलसलिलाभ्यन्तरतरत्तरसणारणकमलका-ङ्कृया मुग्धमधुपपटलानि ।। ख ।।

ें यस्यां च विविधमिणिनिर्मितवासभवनभव्यभित्तिषु स्वच्छासु स्वां छा-यामवळोकयन्त्यः द्वतापरस्त्रीशङ्काः कथमिप प्रत्यानीयन्ते वियैः ध्यितमाः ।

यस्यां च दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गाः इव मार्गाः, सततमपांसुवसनाः सागरा इव नागराः समत्तवारणानि वनानीव भवनानि, (२)सुरसंनान्विताः स्वर्गभूपा इव कूपाः, अधिकंधरोद्देशमुद्धासयन्तो हारा इव विहाराः॥ग॥

तस्यति ।। पुरुषात्तमा विष्णुः पुंश्रेयांश्च ॥ २९ ॥

अनेति ।। जनस्य नीत्या हृष्टमनसा स्त्रभुणा कृतहर्षा । तथा न भ्रष्टनया अपि तु सन्नीतिमता । सा पुरी रम्या भाति । यत प्वानष्टनया अतप्व जनो नीतिमान् । गौरी तु नगस्थिहिमाद्रेस्तनया । तथा जननी मातेति हेतोईष्टमनसा । अतप्व शोभनेन हर्षी-चिताकृतिसुन्दरेण स्वामिना स्कन्देन कृतानन्दा । तथा मनसि हरो यस्याः ॥ ३० ॥

यस्य। भिति ।। शालः प्राकारः । इन्द्रनीलमणिकिरणाञ्चीलतृणतुल्यांश्चिलिक्षवः सप्तसप्तिसप्तयः स्खलन्ति ॥ क ॥

यस्यां चेति ।। एफटिकस्य सलिलं पदपङ्क्तेश्च कमलसुपमानम् ॥ ख ॥

यस्यां चेति ॥ दिवि भवैरिव दिव्यै रम्यैदेंवकुछैदेंवगृहैः पक्षे दिव्यैः स्वर्गोद्भवैः कलपदुमादिभिदेंवाना कुलैरन्वयैवांलंकुताः । अपासु रेणुरहितं वसनं वसं येपास् । पक्षे छष्ठ वसन्त्येष्विति खवसनाः । 'अपास्' इति कर्तरि पष्ठी । जलाधारा इत्यर्थः । मत्तवारणोऽपाश्रयो मत्तेभश्र । छरसेन छजलेन । स्वर्गभूपास्तु छरसेनया त्रिदशसैन्येनान्विताः । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । धरोदेशः पृथ्वीप्रदेशः । विद्वाराश्चैत्यानि । पक्षे कंधरोद्देश इत्यधिकंरोदेशम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीमावः ॥ ग ॥

⁽१) नगरी गौरीवेति साम्यम् । नगरीपक्षे जनानां नीत्या मुदितमनसा सुस्वामिना योग्यभूपालेन कृता नन्दा । नगतनया । अत्र निषेधार्थको न शब्दः । ततो न गतः = न विनष्टः नयोनीतिर्यस्यामित्यर्थः । मनोहरा = रमणीया, गौरीपक्षे जननीति मातेति कृत्वा मुदितमनसा सुस्वामिना स्कन्देन कृतानन्दा । नगस्य हिमवतस्तनया । मनसि हरो सस्याः सा गौरीवेत्यर्थः

⁽२) सुराणां सेनयाऽन्विताः स्वर्गभूषाः । सुरसेन = मधुररसेन अन्विताः कृषाः । नञ्च० २

यस्यां च बहुळज्ञणा सुत्रावन्तो दृश्यन्तेऽन्तः प्रचुराः प्रसादा बहिश्च वारगोन्द्राः । सुशोभितरङ्गाः समालोक्यन्तेऽन्तः संगीतशाला बहिश्चकोडा-कमलदीर्घिकाः । बहुश्रान्यनिरुद्धाः कथमप्यभिगम्यन्तेऽन्तः पग्यस्त्रिया ब-हिश्च सेत्रभूमयः । नानाशुक्तविभूषणाः शोभन्तेऽन्तः सभा बहिश्च सहका-रवनराजयः । ससौगन्विकप्रसारा विराजन्तेऽन्तर्विपण्यो बहिश्चसिलला-शयाः ।। क ।।

किं बहुना।

भूमये। वहिरन्तश्च नानाराभोपशो(भताः । कुर्वन्ति सर्वदा यत्र विचित्रवयसां मुद्म् ॥ ३१ ॥

यस्यां च भक्तभाजो देवतायतनेषु देवताः संनिधाना दृश्यन्ते हृद्देषु विण-ग्जनाः। (१) अत्तरसावधानाः कविगोष्टीषु कवयो विलोक्यन्ते चूतस्थानेषु चूतकाराः। कान्तारागप्रियाः करिणो राजद्वारेषु संचर्गन्त वेश्याङ्गणोषु भु-जङ्गाः॥ ख॥

यस्यां च चतुरुद्धिवेलाविराजितसकलधराचकचूडामणौ मणिकर्मानर्मितरम्यहर्म्यतया सुरपतिपुरीपराभवकारिग्याम् । श्रव्ययभावो व्याकरणोपसर्गेषु न धनिनां धनेषु । दानविच्छित्तिहन्माद्यत्करिकपोलमण्डलेषु
न त्यागिगृहेषु । भोगभङ्गो भुजङ्गेषु न विलासिलोकेषु । स्नेहत्तयो रजनिविरामविरमत्प्रदीपपात्रेषु न प्रतिपन्नजनहृद्येषु । कूटप्रयोगो गीतता-

यस्यां चेति ॥ क्षणो भूमिका । छ्या लेपविशेषः । पक्षे बहूनि लक्षणानि येषाम् । तथा छु धावन्तः । रङ्गो नर्तनस्थानम् । पक्षे छशोभिनस्तरङ्गा येषु । बहुधेति भिन्नं पदम्। अन्यैर्विटैर्निरुद्धाः । पक्षे बहुभिर्धान्यैर्निरुद्धाः । आशुक्रविः शीवक्रविः । पक्षे शुकाः पक्षिणः । छगन्धीनि द्रव्याणि पण्यमेषां ते सौगन्धिका वणिजः करहाराणि वा । प्रसारो लघ्वापणो विस्तरश्च ॥ क ॥

भूमय इति ॥ बाह्ये आरामैर्मंच्ये रामाभिरुपशोभिताः । यस्यां रम्यवयसाँ यूनां विविधपक्षिणां च मुदं कुर्वन्ति । वपुष्मतां कालकृतावस्था पक्षी च वयः ॥ ३१ ॥

यस्यां चेति ॥ भक्तो भक्तिमान् । भक्तं चान्नम् । संनिधानं नैकट्यम् । सम्यङ्निधिश्च। अक्षरं वर्णः । पक्षे अक्षः पाशकः । अक्षरसे स्थितमवधानं येषाम् । कान्तारे वने अगः सिक्षक्यादिवृक्षस्वित्प्रयाः । पक्षे कान्ता वधूः ॥ ख ॥

यस्यां चेति ॥ अन्ययभावोऽन्ययत्वम् । पक्षे न्ययो दानादिनोपयोगस्तद्भावः । दानिविन्छित्तिर्मेदशोभा त्यागविन्छेदश्च । भोगः सर्पवपुर्विलासश्च । भङ्ग आमर्देनम् । कुण्ड-ख्याश्चतुर्देश । प्वमेकोनपञ्चाशत् । तेषां विशेषेषु कृटशब्दप्रयोगः । पक्षे कृटं कपटं प्रयोगो न्यापारः । वृत्तिः शास्त्रविवरणम् । आजीवनं च । स्थानकभेदः संसुखं पराङ्मुखं संपूर्णाव-

⁽१) अक्षरेषु = अक्षरन्यासेषु सावधानाः कवयः । अक्षाणां पाशानां रसे अवधानं येषां ते तथाविधा चूतकाराः ।

निवशेषेषु न व्यवहारेषु । वृत्तिकलहो वैयाकरण्ड्यात्रपु न स्वामिभृत्येषु । स्थानकभेदश्चित्रकेषु न सत्पुरुपेषु ॥ क ॥

किं बहुना—

त्रिदिवपुरसमृद्धिस्पर्धया भान्ति यस्यां सुरसदनशिखाग्रेष्वाग्रहग्रन्थिनद्धाः । नभसि पवनवेद्धत्पञ्जवैरुद्धसद्भिः परमभिह् वहन्त्यो वैभवं वैजयन्त्यः ॥ ३२ ।।

श्रपि च।

चार्वी सदा सदाचारसज्जसज्जनसेविता। नगरी न गरीयस्या संपदा सा विवर्जिता॥ ३३॥

तस्यामासीनिजभुजयुगलवलिवद्गितसकलवैरिवृन्द्सुन्द्रीनेत्रनीलो-त्पलगलद्वहलवाष्पपूरप्लवमानप्रतापराजहंसः, सकलजलिधिवेलावनि-खातकीर्तिस्तम्भभूषितभुवनवलयः, विश्वंभराभोग इव बहुधारणज्ञमः, प्रासाद इव नवसुधाहारी, रविरिवानेकधामाश्रयः । द्वुजलोक इव सदान-वः स्त्रोजनस्य, वसिष्ठ इव विश्वामिस्त्रत्रासजननः जनमेजय इव परीज्ञित-नयः, परश्रुराम इव परश्चभासितः, राधव इवालघुकोद्गडभङ्गरञ्जितजनकः,

लीकरणिमितियावत् । व्याघातश्च । स्नेहस्तैलादिः प्रेमावा । प्रतिपन्नानि परस्परप्रतीतानि च तानि जनहृद्यानि च । गीतस्य ताना हुये । एके सृदाख्याः पञ्चित्रंशत् । अन्ये च शुद्धा-यवस्पं पाद्यांगतम् । ततो भागद्वयेनैकतः पततान्यत्र च चटता क्रमेण ऋजु।ऋज्वागतद्वय-धांक्षार्धऋजुसंज्ञानि चेति स्थितस्थानकानि पञ्च । गमनमालीढं त्वरितं त्रिभङ्गमित्या-ख्यानि च चत्वारि गच्छत्स्थानकानीति । एवं च नवानां स्थानकानां भेदश्चित्रेषु । पक्षे स्थानकस्य रक्षणीयनगरादेभेंद् उपजापो न सत्युरुषेषु सन्वात् ॥ क ॥

त्रिदिवेति ॥ छराणां सदनानि प्रासादा विमानानि च । आगृह्यन्त एभिरित्याग्रहा अङ्कुटकास्तेषु ये ग्रन्थयस्तैर्नद्धाः । वेछ्यत्पह्यवैश्वलद्ञ्चलेः । उह्यसद्धी राजद्धिः । वैभवं माहा-त्म्यम् । सर्वोऽपि विजिगीषुर्वद्धपरिकरः पताकां दर्शयतीति भावः ॥ ३२ ।।

चार्चीति ।। चार्वी मनोज्ञा । सततं साध्वाचारप्रह्नसाधुश्रिता सा नगरी पुरी गरी-यस्या श्रिया न त्यक्ता ॥ ३३ ॥

तस्यामिति ।। शत्रुकान्ताश्रुप्रे तरनप्रताप एव राजहंसो यस्य । तथा जयस्तम्मैभूषितभूमण्डलः । तथा स्तम्भोपमदोर्दण्डे न्यस्ता शालभिक्षिकेव जयलक्ष्मीर्यस्य । स वी
रसेनस्नुर्नल इति प्रसिद्धो तृप अासीत् । बहुधानेकशो रणे क्षमः। पक्षे बहुनां धारणे क्षमः।
आभोगः पूर्णता । वछवां देवद्विजसंबद्धां हरत्येवंशीलो न । पक्षे नवया छथया लेपविशेषेण
हारी रम्यः । अनेकधा सप्ताङ्गत्वाद्वहुधा माया लक्ष्म्या क्षाष्ट्रायः । पक्षेऽनेकस्य प्रचुरस्य
धामन आश्रयः । सदा नित्यं नवो रम्यतयापूर्वं एव । पक्षे दानवैः सह । विश्वेषामिन
त्राणां त्रासकृत । पक्षे विश्वामित्रो सुनिः । परीक्षितो नयः षाङ्कुण्यं येन । पक्षे परीक्षेर-

सुमेहरिव जातकपसंपत्तिः, तृहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितः, चिन्ताम-णिः प्रण्यिनाम्, अप्रणीः सांप्रामिकाणाम्, उपाध्यायाऽध्ययनिवदाम्, आदशों दर्शनानाम् आचारः शौर्यशालिनाम् उपदेशकः शस्त्रशास्त्रस्य, परि-वृद्धो दृद्धशहारिणाम्, अप्रगण्यः पुण्यकारिणाम्, अपश्चिमो विपश्चिताम्, अ-पाश्चात्यस्त्यागवताम्, अचरमश्चातुर्याचार्याणाम्, अपर्यन्तम्भाराधारस्त-मभ्तत्रभुजकाण्डकोलितशालमिक्षकायमानविजयश्चीः, श्रीवीरसेनस्तुः, स-मस्तजगत्वासादशिरःशंखरीभृतकान्तकीर्तिध्वजो, राजा, राज्यलदमीकरेणु-काचापलसंयमनश्रङ्खलः, खलवृन्दकन्दलदावानलो नलो नाम ॥ क ॥

यस्येन्दुकुन्दकुमुदकान्तयः सकळलोककर्णियातिथयो गुणाः सततमे-कब्रह्माण्डसंपुटसंकोर्णिनिवासन्यसनविषादिनः पुनरनेकब्रह्माण्डकोटिघट-नामभ्यर्थयमाना इव भगवतो विश्वसुजः कमळसंभवस्य कर्ण्ळग्नाः स्वर्ग-लोकमिवसन्ति स्म ॥ ख ॥

यस्मिश्च राजनि जनितजनानन्दे नन्दयित मेदिनीम्, गीतेषु जातिसं-कराः, तालेषु नानालयभङ्गाः, नृत्येषु विषमकरणप्रयोगाः, वाद्येषु द्गडक-रप्रहाराः पुगयकर्मारम्भेषु प्रवन्धाः, सारिद्यूतेषु पाशप्रयोगाः, पुष्पितकेत-कीषु हस्तन्छेदाः, न्यप्रोधेषु पादकलपनाः, कञ्चुकमग्डनेषु नेत्रविकर्तनानि, श्रासन्। न प्रजासु॥ ग॥

भिमन्युष्ठतस्य छतः । परिस्मञ्जुभे आसितः । पक्षे परद्यः कुठारः । अल्वुको गौरवार्दः । तथा दण्डस्य वधपरिक्लेबार्थहरणलक्षणस्य भङ्गेन मुक्त्या रिक्षतलोकः । पक्षे वृहद्धतुभेष्गहिष्तिजनकाल्यनृपः । जाता रूपसंपत्तिर्थस्य । पक्षे जातरूपं छवणं संपत्तिर्थस्य ॥
पुण्यभजनशीलः । रथवान् । हितैः सह । पक्षे पुण्यगङ्गान्वितः । प्रणयिनामर्थिनां चिन्तितप्रदो मणिरिव । जगतः प्रासादः कीतंश्च ध्वज उपमानम् ॥ क ॥

यस्येति ॥ यस्य नलस्य प्राचुर्यादेकस्मिन्बह्याण्डेऽमान्तोऽनेकब्रह्याण्डनिर्माणं कारयि-ष्यन्त इत्र स्वर्गिमिर्नित्यमेव श्लाष्ट्रयमानत्वात्कर्णलग्नाः श्रुतौ विज्ञापनार्थं निकटीमुताः ॥ ख ॥

यस्मिश्चेति ॥ गीतादिष्येय जातिसंकरादीनि न प्रजास्थिति परिसंख्ययाव-धारणम् । गीतेषु नन्दयन्तीप्रभृतयो जातयोऽष्टादशः । तास्य संकरो मिश्रप्रतीतिः । पक्षे जातयो विप्राचाः । संकरोऽनुचितसंबन्धेन विष्ठवः । ताळश्रञ्चत्पुटादिः । लया द्रुतमध्य-विल्लिन्बतलक्षणाः । पक्षे आलयो गृहम् । करणानि तल्खुप्पपटादीन्यष्टोत्तरशतसंख्यानि । पक्षे विषमात्स्वायं कः । रणो युद्धम् । दण्डः कोणः । करः पाणिः । पक्षे दण्डो वधादिः । करो राचे देयोंऽशः । प्रहारो घातनम् । प्रबन्धाः सातत्यानि प्रकृष्टबन्धाश्र । पाशो बन्धो बन्धनरज्जुश्र । सारयो हि दायेर्वध्यन्ते । अक्षार्थस्तु पाशक प् प्रप्रतीतः । हस्तः केतकी-गर्भः पाणिश्र । पादस्य मूलस्य रचना । न्यग्रोधपादपः पादान्चयति कल्पयति । पक्षे पादस्याङ्ग्रेः कल्पना कर्तनम् । नेत्रं वस्त्रविशेषो नयनं च । विशेषणाङ्गप्रमाणेन कर्तनं विकर्तनं विखण्डनं च ॥ ग ॥ ्यश्च कोऽप्यन्यादृश एव लोकपालः । तथाहि । श्रपुर्वो विवुश्वपतिः, श्रद्एडकरो धर्मराजः, श्रजघन्यः प्रचेताः श्रजुत्तरो धनदः ॥ क ॥

येन प्रचएडदोर्द्एडमएडली वश्रान्ति जर्याश्रया श्रवणात्पलद्लायमान-मानिनीमानलुण्टाकलोचनेन पृथ्वी प्रिया च कामक्रपधारिणी सा तेन भुक्ता ॥ ख ॥

यस्याः सकळजनमनोहारिविशेषकम् , पृथुळळाटमएडळम् , श्राभिळप-खीयकान्तयः कुन्तळाः, श्राघनीयो नासिक्यभागः, बहुळवळीकः सरोमा-ळिकाळंकारश्च मध्यदेशः, प्रकटितकामकोटिविळासः काञ्चाप्रदेशः ॥ ग ॥

किं बहुना।

यस्याः कृष्णागुरुचन्दनामोदवहुलकुचाभोगम्पणा नृत्यतीवाङ्गरङ्गे रम-णीयतया निरुपमा नवा यौवनश्रीः ॥ घ ॥

किं चान्यत्।

अन्य एव नवावतारः स कोऽपि पुरुषोत्तमो यो न मीनरूपदृषितः,

यर्चेति ॥ कोऽपि विस्मयहेतुः । लांकं जगत्पालयन्ति ये तेभ्योऽन्यादृशो विसदृश एव लांकं प्रजां पालयतीति कृत्वा लांकपालः । स्वोक्तमेव द्रृढयति—तथाहीत्यादिना ।

✓ यतो विञ्चधानां सराणां पितः सपूर्वः पूर्वदिग्युक्तत्वात् । नलस्त्वपूर्व उत्कृष्टो विञ्चधानां विदुषां पितः । दण्डपाणिर्यमः । नलस्तु न दण्डो वधादिः, करो राज्ञे देयोंऽशो यस्मादि-त्यदण्डकरः । तथा धर्मप्रधानो राजा धर्मराजः । धर्मविजयत्वात् । प्रचेता वरुणः सह जघन्यया पश्चिमया वर्तते । नलस्त्वजघन्योऽकुत्सितः प्रकृष्टचेताश्च । यदुक्तम्—'जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवतः । धनदः कुवेरः सहोत्तरया दिशा वर्तते । नलस्तु न विद्यत उत्तर उत्कृष्टोऽस्मादित्यनुक्तरः । तथा धर्म ददातीति धनदः ॥ क ॥

येनेति ॥ विजयता छनेत्रेण येन मुः कान्ता च सातेन सखेन निर्विष्टा भुका । सातं सखम् । यदमरसिंहः—'क्रर्मभातसखानि च' इति । कामरूपो देशविद्येषः । प्रिया तु काम्यत इति काममभिळपणीयं रूपम् , काममितिशयेन रूपं वा घरतोत्येवंशीला ॥ ख ॥

यस्याः इति ॥ यस्या भुवः विशेषक लाट कुन्तलः नासिक्य मध्यदेश-काञ्चीइत्येवं रूपा देशाः । लवली लताविशेषः । सरसां मालिका श्रेणि । कामकोटिनाम्नी देवी । प्रियापक्षे विशेषकं तिलकम् । ललाटमलकम् । कुन्तलाः केशाः । नासिकायां भवो नासिक्यः । मध्यदेश ःदरम् । बहुला बह्वयो बल्य उदररेखा यत्र तथा सह रोमपङ्किमण्ड-नेन । प्रकटितानङ्गोत्कपैविलासः काञ्चीप्रदेशः श्रोणी ॥ ग ॥

यस्या इति । अङ्गेऽङ्गाख्यदेश एव रङ्गे नर्तनस्थाने निरूपमवायौ सित वनश्रीर्थ-त्यतीव । वाततरलनमेव नर्तनम् । क्रव्णा पिष्पली । अगरुवन्दनौ वृक्षविशेषौ तेषामा-मोदः । बहुनां लक्कचानामाभोगो विस्तारः । तौ भूषणं यस्याः । पक्षे वर्वावशात्काला-गरुवन्दनभोरामोदेन व्याप्तस्तनविस्तारमण्डना । नवेति यौवनश्रीरिति व भिन्नम् ॥ ॥ ॥ कि चेति ॥ कोऽष्यपरिच्छेद्यमहिमा । तथा नवः पूर्वविकक्षणोऽवतारो जन्म यस्य नाङ्गीकृतविश्वविश्वंभराभारोऽपि कूर्मीकृतात्मा, न वराह्वपुषा क्लेशेन षृथ्वी वभार, नच नरसिंहः समुरस्वहिर्णयकशिषुः, न वलिराजबन्धन-विधौ वामनो दैन्यमकरोत्ः नापि रामो लङ्केश्वरिश्रयमपाहरत्, नापि सुद्धः किक्कुलावतारो ॥ क ॥

कि वहुना।

(१)धन्यास्ते तिवसाः स येषु समभूद् भूपालचूडामणि-लौकालोकगिरीन्द्रमुद्धितमहीविश्रान्तकोतिर्नलः । लोकास्तेऽपि चिरंतनाः सुकृतिनस्तद्धन्कपङ्केष्हे

र्यैविस्फारितनेत्रपत्त्रपुटकैर्लावएयमास्वादितम् ॥ ३४ ॥

अपिच।

(२)ये कुन्दद्युतयः समस्तभुवनैः कर्णावतंसीकृता

यैः सर्वत्र शलाकयेव लिखितैर्दिग्मित्तयश्चित्रिताः ।

स तथाभृतः । यदि वा 'णु स्तुतौ इत्यस्य नवाः स्तुतयोऽत्रतार्यन्ते यस्मिन्निति स्तवा-स्पदम् । सर्वोदीपतिभ्योऽन्योऽसाधारण एव स नलो राजा । पुरुषेष्त्रमः । तथा अमो रोगोऽस्यास्तीत्यमी । नामी अनमी नीरोगः । यदि वा नमयति शत्रुनवश्यमिति कृत्या नमी । प्रतापाकान्तारिचक इत्यर्थः । तथा न रूपे दृषितः । तथा स्वीकृतवराधुरोऽपि न कूर्मिर्भङ्गरः । कुत्सतोर्मिः पीडा यस्य स कूर्मिः । अङ्गीकृतभारो हि पीडावान्भवति । 🧩 यदक्तम्-'कर्मिः पीडाजनोत्कण्टाभङ्गप्राकाश्यनीचिषु' । तथा वरमाह्वं पुष्णता क्लेशेन न धरामपि तु छखेनेत्यर्थः । नरेषु सिंह शीर्थात् । नच समृत्यन्नं हिरण्यं धनं कशिषु भोजनाच्छादनादि यस्मात् । तथा विह्नां राज्ञां बन्धने विधाने वा मनोदैन्यं न चाक-रोत् । रामः सन्दरः । अलमत्यर्थं कस्य ब्रह्मण ईश्वरस्य शंभोश्च श्रियं नापि नच हृतवान् देवस्वापहारी नेत्यर्थः । ब्रह्मेशौ देवानासुपलक्षणम् । बुद्धो विद्वान्न पापिकुलोत्पन्नः । अन्य एव पुराणपुरुषाद्दशावताराद्विसदश एव नवावतारो नवसंख्यावतारः । कोऽप्ययं पुरुषोत्तमो विष्णुरित्युक्तिलेशः । तत्पक्षे मीनकूर्मवराहनर्रायहवामनरामबुद्धकल्किनोऽवताराः । हिर-ण्यकशिपुबल्लिङ्डेश्वरास्तत्प्रतिपक्षाः । रामः परग्रुरामोऽपि । तदा । अलमिति भित्तवा कु ईपदीश्वरः केश्वरः सहस्राजुं नो जमद्गिहोमार्जु नीमात्रहरणात् । रामः कृष्णः तथा केन वायुनेष्टे समर्थो भवति पवनाशनत्वात् । यद्वा कस्य पानीयस्य यसुनाह्यलक्षणस्येश्वरः स्वामी केश्वरः कालीयसर्पस्य श्रियमपजहार ॥ क ॥

(२) य इति ये गुणाः सर्वत्र भुवनेषु दिक्षु विदिक्षु च समाच्छनाः । येषां च स्मरणेनापि वयमुत्पुलकाः । तेषां गुणानां समाश्रयो नल इति भावः॥ ३२॥

⁽१) धन्याइति ॥ येषु दिवसेषु । लोकालोकिगरीन्द्राभ्यां = लोकालोकपर्वताभ्यां, मुद्रिता समाच्छन्ना या मही पृथ्वी, तस्यां विश्रान्ता कीर्तिर्यस्यासौ । भुपालचुडामणिः स नलो बभुव । ते दिवसा धन्याः । इतरे नेत्यर्थः । यैलोकैः । तद्वक्कपङ्केसहे = नलमुखार-विन्दे । विस्फारितनेत्रपुटकैलांवण्यमास्वादितम् । दृष्टमितिभावः । चिरंतनाः सनातनाः । प्राचीना इति यावत् । ते लोकाअपि । सुकृतिनो नान्ये । शार्दुलविकीडितं छन्दः ॥ ३४ ॥

यैर्वकुं हृदि किएतररिप वयं हर्षेण रोमाञ्चिता-

स्तेषां पार्थिवपुंगवः स महतामेको गुणानां निधिः ॥ ३५ ॥

यस्य च युधिष्ठिरस्येव न कचिद्पार्था वचनकमः महमग्डलमिवापा-पंमानसम्, महानसमिव स्पकारसारं कर्म, कार्यकमिव सन्कोटिगुणं दानम्, दानवकुलमिव दृष्टवृषपयेत्सिवं राज्यम्, राजीवमिव समरहितं सर्वदा हृद्यम्॥ क॥

यश्च परमहेलाभिरतोऽण्यपारदारिकः । शान्तनुतनयोऽपि न कुरूप-युक्तः ॥ ख ॥

किं वहुना।

सदाहंसाकुळं विभ्रन्मानसं प्रचलज्जलम् । भूभृत्रःथाऽपि नो याति यस्य साम्यं हिमाचळः ॥ ३६ ॥ श्रपिच ।

(१)नज्ञत्त्रभूः चत्त्रकुलप्रस्तेर्युक्तो नभोगैंःखलु भोगभाजः । सुजातक्रपोऽपि न याति यस्य समानतां कांचन काञ्चनाद्रिः॥ ३७॥

यस्य चेति ॥ अर्थादपेतोऽपार्थः । अन्यत्र पृथाया अपत्यत्वात् । अपापं निष्पा-पम् । पक्षेऽपेता आपो यस्मात् । ष्रष्ठु उपकारेण सारम् । पक्षे स्पकारैः स्दैः सारम् । सत्पात्रप्रतिपादनाद्दानं सच्छोभनम् । कोटिः संख्या । पक्षे कोटिस्टनिः । गुणो ज्या । वृषो धर्मः । पर्व पौर्णमास्यादि उत्सवः पुत्रजन्मविवाह।दिस्ते दृष्टा अनुष्ठिता यत्र । पक्षे वृषपर्वा दानवः । अमः संशयः । पक्षे अमरेभ्यो हितम् ॥ क ॥

यश्चेति ॥ हेला श्रङ्गारचेष्टा । यद्वा पर उत्कृष्टो मह उत्सवो यस्यां तस्यामिलायां पृथिव्यां रतः । राजन्वती हि मही सदुत्सवा । विरोधे महेला खी शान्तश्चासौ नुतनयश्च । शान्तो जितेन्द्रियः । तथा नुतः स्तुतो नयो नीतिर्यस्य । तथा न कृत्सितरूपयुक्तः । पक्षो शान्तनुषुत्रो गाङ्गेयः कुरूणां क्षत्रियाणामुपयोगी ॥ ख ॥

सदेति ।। भुमृतो गिरयो नृपास्च । तज्ञायत्वं द्वयोरिष । सत्यप्येवं हिमाचलो यस्य साम्यं नायाति । यतः । सदाहं सखेदम् । साकुलं व्ययम् । प्रचलत्कम्पमानम् । जां व्यामृदम् । मानसं चेतः । बिभर्ति । सिद्धान्ते तु मानसं सरः । सदेति भिन्नम् । प्रचलज्जलं यत्र । शेषं प्रतीतम् । आकुलशब्दो भावप्रधानो यथा ''तिष्ठन्ति च निराक्तिः'' ॥ ३६ ॥

नद्मत्रेति ।। यस्य नलस्य काञ्चनाद्रिमें रः कांचन कांचिद्रिप समानतां नायाति । छुषु जातरूपं छन्नां यत्र । नलपक्षे रूपं सौन्दर्थम् । अतो द्वयोरिप छनातरूपत्वात्साम्ये निषेधः । यतो नायं क्षत्त्राद्धति स्म । तथा भोगैर्ने युक्तः । नलस्तु क्षत्त्रप्रसृतिभोग-भाक् । सिद्धान्ते तु नक्षत्राणां युः स्थानम् । तथा नभसि गच्छन्ति येतैर्नभोगैर्दे वर्षुक्तः ३७

⁽१) उपजाति वृत्तम्।

तस्य च महामहीपतेरस्त स्म प्रशस्तिस्तम्मः सकळश्रुतिशास्त्रशासनाः चरमालिकानाम्, न्यत्रोधपादपः पुर्यकर्मप्ररोहाणाम्, श्राकरः साधुन्यव-हाररत्नानाम्, इन्दुः पार्थिवनीतिज्योत्स्वायाः, कन्दः सकळकळाङ्कुरकळा-पस्य, सागरः समस्तपुरुषगुणमणीनाम्, (१) श्राळानस्तम्भश्चपळराज्यळ-चमीकरेणुकायाः, सकळभुवनव्यापारपारावारनौकर्णधारः, सुधाम्मोनिधिडि-एडीरिपिएडपाएड्रय्यशःकुशेशयखएडमिएडतसकळसंसारसराः, सरागीकृत-समस्तपार्थियानुजीवी, जीवितसमः, प्राणसमः, हृद्धसमः, श्ररीरमात्रभिन्नो द्वितीय इवात्मा, कुळकमागतः, संकान्तिदर्पणः सुखदुःखयोः, स्वभावानु-रक्तः, श्रुच्चः, सत्यपूतवाक्, कृतकः, ब्राह्मणः साळङ्कायनस्य सुनुः श्रुतशी-ळोनाम महामन्त्री॥ क॥

मित्त्रं च मन्त्री च सुहत्त्रियश्च विद्यावयःशीलगुणैः समानः। वभूव भूपस्य स तस्य वित्रो विश्वंभराभारसहः सहायः॥ ३=॥ श्रिपच।

ब्रह्मएयोऽपि ब्रह्मित्तापहारी स्त्रीयुक्तोऽपि प्रायशो विप्रयुक्तः। सद्देषोऽपि द्वेषनिर्मुक्तचेताः को वा ताहुग्हृश्यते श्रृयते वा ॥ ३९ ॥

श्रथ स पार्धिवस्तिस्मन्मात्य परिजनपरिवृद्धे श्रौद्धप्रमणि निगृद्धमन्त्रे मन्तिणि तृणीकृतस्त्रैणविषयरसे सौराज्यरागजनने जननीयमाने जनस्य, सर्वोपधा(२)शुद्धबुद्धो निधाय राज्यप्राज्यिचन्ताभारमभिनवयौवनारम्भरमणीय रम्यरमणीजननयनदृद्यिषये प्रियङ्गमासि जित(३)मदनमहस्यपहिस्ति सुरासुरसौभाग्ययशसि विस्मापितसमस्तजनमनसि लस्ह्वावण्यपुञ्जपराजित सकलसमुद्राम्भास कान्तिकटाचितचन्द्रमसि वयसि वर्तमानो मा(४)नि-

तस्य चेति ॥ तस्य नरपतः श्रुतशीलो नामामात्योऽस्ति स्म भासीत् । यशसां कुरोशयानि, संसारस्य सर उपमानम् ॥ क ॥

ब्रह्मएय इति ॥ ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यः । तथा ब्रह्म वेत्ति । तथा तापहारी । तथा विष्ठेद्वित्रं र्युक्तः । तथा सञ्झोभनो वेषो यस्य । विरोधांशः सगम एव । ब्रह्मवित्तं ब्रह्मस्वम् । विष्ठयुक्तो वियुक्तः ॥ ३९ ॥

अथेति ।। अथानन्तरमेवं वर्णनीयेऽमात्ये राज्यभारं निदेश्येवं वर्णनीये वयसि वर्तमानो

⁽१) 'आलानेति' ।—चपला या राज्यलक्ष्मोरेव करेणुका तस्याः । आलानस्तम्भो-बन्धनस्तम्भः । चञ्चला हि राज्यलक्ष्मीनेकत्राविष्ठते । अतप्व भारविः 'अविरांशुविलास-चञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्किम् इत्युक्तवान् ।

⁽२) 'सर्वोपयेति"--सर्वामिरुपयामिः कपटैः ग्रुद्धा बुद्धिर्यस्य तस्मिन् ।

⁽३) जितेति—जितं मदनमहो येन तत् तस्मिन्।

⁽४) मानितेति—मानितं समाद्वं मानिनीजनानां मानिनीकामिनीनां यौवनमेव। सर्वस्वं येन। पार्थिवविशेषणमेततः।

तमामानिनीजनयौवनसर्वस्यः स्वयमनवरतं सकलसंसारसुखसंदोहमन्वभृत्॥ क॥

तथाहि।

(१)कदाचिद्नुत्पन्नविषमरणो गरुड इवाहितापकारी हरिवाहनविला-समकरोत्॥ ख॥

कदाचिश्वन्द्रमौलिरिय मद्नवाणासनातिमुक्तश्वारसंद्धादितायां पर्वतभु--वि विज्ञहार ॥ ग ॥

कदाचिद्च्युत इव शिशिरकमलाकरावगाह्नोत्पन्नपुलककोरिकततनुरनन्त-भोगभाक्सुलमन्वितिष्ठत् ॥ घ ॥

कदाचित्रिलिनयोनिरिव राजसभावस्थितः प्रजाव्यापारमिवन्तयत् ॥ङ॥ कदाचिन्मयूर इव कान्तोन्नमत्पयोधरमगडलिविलासेन हर्षमभजत्॥ च॥ कदाचित्रज्ञत्रराशिरिवाश्विन्या सेनया समन्वितो मृगानुसारी बहुश-

राजा छखातिशयं सिषेवे ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ असंजातविषमयुद्धभीरहितानामपकारी । हरिरश्वस्तस्य वाहनं वाद्याळीप्रवहणम् । स एव विळासः । पक्षे विषान्मरणभयम् । अहिः सर्पः । हरेर्विष्णो-वाहनविळासो यानळीळा ॥ ख ॥

कदाचिदिति ॥ मदनो बाणोऽसनोऽतिमुक्तकः त्रास्त्र मुझ एभिर्वृक्षेः सम्यक्छादि-तायां पर्वतक्षोण्याम् । पक्षे मदनः कामस्तस्य बाणासनं धनुस्तत्प्रक्षिप्तैः शरेबांणैर्विधुरायां पर्वतभ्रवि । पर्वताद्मवति स्मेति पार्वत्याम् ॥ ग ॥

कदाचिदिति ॥ कमलानामाकरो वनम् । पक्षे कमलायाः श्रियाः करः पाणिः । अनन्ताभोगोऽनेकविलासः श्रेपाहिवपुश्च ॥ घ ॥

कदाचिदिति ।। राज्ञः समा । पक्षे रजसा गुणेन निर्वृत्ते भावे स्थितः ॥ व्यापारो व्यवहारो निर्माणं च ॥ ७ ॥

कदाचिदिति ॥ कान्ताङ्गना काम्या च । पयोधरः स्तनो मेधश्च । विलास उप-भोगः स्फुरणं च ॥ च ॥

कदाचिद्ति ॥ अश्वाः सन्त्यस्यां तथा सेनया युक्तः तथा मृगानुगामी बहुबालनृणपथेऽश्राम्यत् । पक्षे अश्विनीमृगौ नक्षत्रे । इनेन रविणा सह सेनयेत्यश्विनीविशेषणम् ।
बहुत्र इति भिन्नम् । पवनमार्गो चौः । अत्र पकारात्प्राग्विसर्जनीय उपध्मानीयो वा ।
शष्पपदे तु षकार एव । तदेवंरूपभेदेऽपि श्वृतिसाम्यान्न दोष इति कविसमयः । तथाच चण्डदासक्चने श्रोचण्डिकाचरिते महाकाव्ये—'पुष्पादपामिह सदाधिगमे समृद्ध्या पुष्पादपाः
फलभराच विनन्नभावम् । पुष्पादपापि द्वतो मुनिवत्यजनमापुष्पादपाति मधु साधु मधुबतौधाः' । अस्यार्थः—अपां जलानाम् । अधिगमे प्राप्तौ सत्याम् । पुष्पात्कुरुमात् ।
फलभरात्फलातिशयात् च या समृद्धिस्तया । पादपास्तरवो विनन्नभावमापुः । समृद्धौ

⁽१) कदाचिदिति—अत्र सर्वत्र शब्दमात्रसाम्याच्छाब्दी पूर्णोपमा ।

ष्पवनमार्ग वस्राम ॥ क ॥

कदाचिदाञ्जनेय इवाचविनोद्मन्वतिष्ठत्॥ ख॥

कदाचिद्वानरेश्वर इव सुग्रीवो वैदेहीति ब्रुवाणस्यालघुकाकुस्थस्यार्थि-नः प्रार्थमा कियतां सफलेति वानरपुंगवानादिदेश ॥ ग ॥

कदाचिन्मकरकेतन इव सुमनसो मार्गणान्विधाय स्वगुणं कर्णपूरीच-कार ॥ घ ॥

कदाचिद्रमोनिधिरिवोचैःस्तननाभिरम्याः, कृतानिमेषनयनविभ्रमाः,

हि नम्रता स्यात् । जलाधिगमः पुष्पफलानां हेतुः । तानि च समृद्धेः । सा च नम्राताया इति । तथा पुष्पाणामद्रक्षणं यत्र । तथाऽपापि पापरहितम् । शोभनं जन्म तथा मुनयो दधित । तद्वदेतेऽपि मधुन्नतौद्याः छजन्म धारयन्तः सन्तो मधु मकरन्द्रमपुः पिवन्ति स्म । पादैरि इप्रिः पादेषु मुलेषु वा पतन्त्यभीक्षणित्यनेन सधुप्राचुर्योक्तिः । अत्रायुक्पादयोः पकार एव । युक्पादयोस्तु विसर्जनीयोपध्मानीयान्यतर एव न तु षकारः । परं श्रुतिसान्याम् दोषः । पत्रमेव विसर्जनीयजिह्वामूलीयपकारेष्वि तथा 'ये सहजनिष्कळ्डूः।चारा अपि मान्ति निश्चित्ररगमात् । छिषयः काष्टादशकंधराधिकं सपदि तेऽक्तुवते' । अस्यार्थः – सहजोऽक्रुत्रिमो निःकळ्ड्डो निर्दोष आचारो येषां ते छिषयः काष्टादशकं दिक्चकं धरैः पर्वतेरिधकमक्तुवते व्याप्तुवन्ति । खोणामभावो निश्चि । कृर्यं छग्न । तस्य गमो भ्रंशः इति समाहारह्वन्दः । एतेन जितेन्द्रियत्वोक्तिः । अपिर्विरोषे । येषां किळ सहजस्वर्णायां ळ्ड्डाचारो गतिः । ते कथं त्रिकृराचलगमनाभावेन भान्ति । दशकंधरो रावणः । काष्टा दिशः । अत्र स्वर्णर्थनिष्कशब्दे पकार एव निष्कलङ्कशब्दे जिह्वामूलीयविसर्गी इति बोध्यम् ॥ क ॥

कदाचिदिति ॥ अक्षैः पाशकैः विनोदं क्रीडाम् । पक्षे अक्षस्य रावणेः । विनोदं वधम् ॥ ख ॥

कदाचिदिति ॥ शोभना ग्रीवा यस्य । वै स्फुरार्थे । महां देहीति बुवाणस्य । तथा भा समन्ताछ्यच्यां काकौ भिन्नकण्ठध्वनौ तिष्ठतीत्यलघुकाकुस्थस्तस्य याच्य्यावशात्स्व-रभेदवतोऽर्थिनो याचकस्य प्रार्थना सफला क्रियतामित्यमुना प्रकारेण नरपुंगवान्नरश्रेष्ठाना-दिष्टवान् । वा समुचये । पक्षे वैदेही सीतेति प्रलपतोऽलघोर्गुरो रामस्य काकुत्स्थस्य सप्र-योजनस्य प्रार्थना सफला क्रियतामिति वानरपुंगवान्कपीशः स्त्रगोवो नियुक्तवान् ॥ ग ॥

कदाचिदिति ।। मार्गणान्याचकान् । इष्टार्थसंप्रदानेन सौमनस्ययुक्तान्विधाय स्व-स्य गुणं त्यागाख्यं जगतोऽपि कर्णो पूर्यते अनेनेति कर्णपूरः । च्वो कर्णपूरीवकार । पक्षे समनसः पुष्पाणि । मार्गणा बाणाः । गुणो ज्या । कर्णपूरः कर्णान्तकर्षणम् ॥ घ ॥

कदाचिदिति ॥ उच्चैः स्तनाभ्यां नाभ्या च रम्या । तथा निर्निमेपनेत्रलीलाः स-कामाः । वेलायां वारके विलयन्ति भोगायोपतिष्ठन्त इत्येवंशीला वारखीः । सिषेवे । अम्भोनिधिस्तु वेला अम्भोवृद्धीः । कीदृशीस्ताः । उच्चैःस्तननेन शब्देनाभिरम्याः । तथा कृतमनिमेषाणां मतस्यानां नयनं प्रापणं यैस्तथोक्ता विविधाश्रमा आवर्ता यास । सकंदर्पाः, सिपेवे वेलाविलासिनीः॥ क॥

कदाचिद्दशरथ दवायोध्यायां पुरि स्थितः सुमित्त्रोपेतो रममाग्ररामभ-रतभेच्योन च्यामाहाद्मन्वभूत्॥ ख॥

प्यमस्य सकलजीवलोकञ्जूखसंतानमनुभवतो यान्ति दिनानि ॥ ग ॥ श्रथ कदाचिदुन्नमत्पयोधरान्तरपतद्वारावलीविराजिताः, कमलद्रलः सुरचापचकवकभुवः, विद्युन्मिण्मिखलालंकारधारिएयः, शिञ्जानामुक्तकळहंसकाः, प्रौढकरेणुसंचारहारिएयः, कम्नकंधराः, तिरस्कृ-तशशाङ्ककान्तिकलापोचमुखमग्डलाः सकलजगज्जेगीयमानगुण्भिममनुप-मरूपलावएयराशिराजितं राजानमवलोकयितुमिवावतरन्ति स्म वर्षाः ॥घ॥

श्राकर्ण्य स्मरयौवराज्यपटहं जीमृतनृत्वध्वनि नृत्यत्केिककुटुम्बकस्य द्धतं मन्द्रां मृदङ्गित्रयाम् ।

तथा कं जलं तस्य द्वेंण मोक्षोण सह। द्वेमीचनार्थत्वात्। तथा विलसन्त्यभीक्ष्णम्॥ क ॥ कदाचिदिति ।। न योद्धुं शक्याऽयोध्या संज्ञा च । तस्यां पुरि । छिमत्रैरुपेतः छमित्रया कलत्रेण । विलसन्त्यो रामा विलासिन्यो यत्र तेन भरतसंगीतेन विक्रीडद्रामभर-तयोरवलोकनेन चाह्नादं नलो दशरथश्च भेजे ॥ ख ॥ ग ॥

अथेति ॥ अनन्तरं कस्मिन्नपि समये नृपमवेक्षितुं वर्षा अवातरन् । वर्षाशब्दगतर्छा-त्वेन वर्षाणां साक्षात्स्त्रीत्वसध्यवसितस् । ततश्च पयोधरा मेघाः स्तनाश्च । पतद्धारावली पतन्ती धाराश्रेणी चलन्ती हारावली च । यहा पयोधरयोः स्तनयोरन्तर्मध्येअपतन्तोऽति-संहतत्वादप्रविशन्तो हारा यासाम् । तथा वलीभिरुद्रे लेखाभिर्विराजिताः । कमलद्रला-नां कान्तिमिष्टं नयनमतिवाहनं यासाम् । वर्षाणां द्यतिवाहने कमलानामुल्लासः । पक्षे कम-लदलवत्कान्तनेत्राः । इन्द्रधनुश्रकमेव वक्रे भ्रुवौ यासाम् । पक्षे सरवापवकवद्रकभ्रुवः । विद्युदेव मणिमेखला तां तथालमत्यर्थं कस्य जलस्यारं वेगं धारयन्ति । यद्वा कारस्य राज्ञे देयांशस्य धारिण्यः । वर्षा हि सस्यादिसाधकत्वात्करस्यापि साधनम् । पक्षे विद्योतमान-मणिकाञ्चीमृषणधारिण्यः । शिञ्जाना गर्जन्त्यस्तथा मुक्ता मानसं प्रति प्रस्थापिता इंस-का याभिः । यद्वा मुक्तहंस्रानि कानि जलानि याछ । तत्समये हंसानां मानसे गमनात । पक्षो शिष्जाने शब्दायमाने आमुक्ते वद्धे हंसके चरणाभरणे यासाम् । प्रकर्षणोढं कं जरुं तेन रजः संचाररोधिकाः । पक्षे प्रगलभगजगमनमनोज्ञाः । कं जलं धरन्तीनि कंघरा मेघास्ते कन्त्रा रम्या याद्य । पक्षे कंघरा श्रीवा ॥ छादितश्वाङ्क्कान्तयः । तथा काय पानीयाय छापाः कछापाः । कुटुम्बिनीजनगीयमानरासकाः । तैरुचमुखा मेघालोकनायोन्मुखा म-ण्डला देशा यास । पश्चात्कर्मधारयः । पक्षो निर्जितेन्द्रदीप्त्यतिशयमुचमुत्कृऽष्टमुन्नतकपोलं वा मुखबिम्बं यासाम् ॥ घ ॥

श्राकरार्येति ॥ युवा^{*}वासौ राजा चेति युवराजस्तस्य भावो यौवराज्यम् । कामस्य तरुणराजत्वपटहोपमं नृत्यत्केकिनां च सुदङ्गावर्षि दघानं घनगर्जितं श्रुत्वा सुरेव विकस- उन्मीलन्नवनीलकन्द्लद्लन्याजेन रोमाञ्चित। हर्षेणेव समुच्छ्रिता वसुमती द्घ्रे शिलीन्घ्रध्वजान् ॥ ४० ॥ श्रपिच।

पणैंः कर्णपुटायितैर्नवरसप्राग्भारिवस्पारितैः श्टरवन्तो मधुरं द्यमगडलभिलन्मेघावलीगर्जितम् । शाखात्रत्र थमानसौरभभरभ्रान्तालिपालिध्वजा-स्तावेगोव वहन्ति पुष्पपुलकः धाराकद्मबद्धमाः ॥ ४१ ॥ अथ क्रमेण

नारं नीरजनिर्मुक्तं नीरजस्कं सुवस्तलम् ॥ जातं जातिलतापुष्पगन्धान्त्रमधुपं वनम् ॥ ४२ ॥ अपिच ।

धुतकद्म्वकद्म्वकनिष्पतन्नवपरागपरागममन्थराः । हृततुषारतुषा रतिरागिणां प्रियतमा मरुतो मरुतो वबुः ॥ ४३ ॥ ततश्च । तिरस्कृततरिणित्विषि, विगल(१)द्वारिविपृषि, शान्तचातकतृषि,

त्कन्द्रलच्छलेन पुलिकता सूरसूत । ज्ञिलान्ध्रध्वजानधारयत्॥ ४० ॥

पर्णेरिति ॥ वसन्ते पुष्पिनित ते भूलीकदम्या वर्षाष्ठ च धाराकदम्याः ॥ शाखाग्रे मिलन्तः सौर्भभराद्श्रान्ता उन्युंपर्यटन्तश्च तेऽलयश्च त एव पालिध्वजाः प्रसिद्धचिन्हानि येषां ते धाराकदम्बद्धमाः पुष्पमेव एलकं मदेन वहन्ति ॥ हर्षहेतुर्गर्जनश्रवणमेव । रसो जलं रागश्च । अन्याऽपि द्युमण्डलान्मिलन्त्या योषितः शब्दं श्रुत्वैद्यविधो भवति 'ग्रन्थ बन्धन' इति यौजादिकाद्विकल्पितं णिचि प्रथितुं श्लिमेपामिति चानशि प्रथमानाः । यन्त्विरहृत्ये 'गाथां ग्रन्थयति ग्रथत्यविरतं श्लोकांश्च लोकोत्तरान्गद्यं ग्राथयति स्पुटार्थल- लितं यो नाटकं ग्रन्थति । ग्रन्थाति श्रुतिशास्त्रयोधिवरणं ग्रन्थाननेकांश्च यः स्वच्छं यस्य मनः स्वभावसरलं न ग्रन्थते कुत्रचित् इति । अस्मादात्मनेपदमिप । तथा च । 'वहित जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्गथते स्रजो विचित्राः । मुसलमिदमियं च पातकाले मुहुरनुयाति कलेन हुङ्कतेन' इति ॥ ४१ ॥

नीरमिति ॥ नीरं जलमम्भोजसुक्तं भृतलं निःपांस वनं च जातीपुष्पसौरभान्धमृङ्गं जातम् ॥ ४२ ॥

भुतेति ॥ कम्पितकदम्बद्धमसमूहान्निःसरन्त्योऽसौ नवः परागस्तत्संगमेन मन्थरा मन्दाः ॥ तथा ऊढसीकरकणाः ॥ तथा रितरागोऽस्ति येषां तेषामितदियिता मस्तो वाता मरोः पर्वताद्वान्ति स्म ॥ परागमेति परापुर्वः पर उत्कुष्ट आगमो वा ॥ ४३ ॥

ततश्चेति ॥ तिरस्कृता रवित्विषो येन । इन्द्रगोपा वर्षाष्ठ जाताः क्षुद्रजन्तवः॥

⁽१) विगर्छादति—विगरुन्ति पतन्ति, वारीणां जलानां विष्टूंषि बिन्दवो यत्र सः। अत्र सप्तम्यन्तपदानि 'जीमृतसमये" इत्यस्य विशेषणानि ।

निर्वाणवारणवपुषि, मानिनोमानग्रहग्रन्थमुपि, जनितज्ञवासकशुषि, विधववधृविद्विषि, वर्धितमग्डूकहृषि, मुद्रितचन्द्रमसि, सरसि, स्वाधीनिप्रयप्रेयसि, प्रोवितकलहंसवयसि, नप्टनक्षत्रमग्डलमहसि, मेचिकितनभसि, निष्पनन्नीपरजसि, स्फुटकुटजरजःपुञ्जिपिञ्जरिताप्टदिग्भासि, भा(१) सुरसुरचापचक्रभृति, मयूरमद्कृति, महिषशोपहृति, रिति, विद्योतमानविद्यति, वहन्मन्द्मेद्यंकरमरुति,हुण्यत्क्वषाण्योषिति,पुष्य-त्केतकीगन्धपानमत्तमधुकृति, प्रो(२)दुभूतभूरुहि, दरिद्रनिद्रा(३)दुहि, स-गर्वगोदुह्नि,कद्म्वस्तम्वालम्बिमधुलिह्नि, मुदि(४)तमद्नाट्टहासायमानघन-नादमुनि, पच्यमानजम्बूफलश्यामलितवनान्तररुचि, रचितपान्थसार्थेशु-चि, श्र्यमाणमदमधुरमयूरवाचि, विनि(५)द्रकोशातकीशालिनि,यृथि(६) काजालिनि, नवमालिकामालिनि, कन्दलभाजि, पच्य(७)मानजम्बृतस्वन-राजिम्राजि, भिचाचणचिपतपरिवाजि, शान्तसारङ्गरुजि, नीडनिर्माणाकुल-बालभुजि, सान्द्रेन्द्रगोपयुजि, श्च्योतत्त(८)मालघारागृहसदूशि, श्यामाय-मानदशदिशि, दिवापि श्रूयमाण्रजनिशङ्काकुलचक्रवाकचक्रकुशि,श (९)-कटसंचाररुघि, पह्मवितवीरुघि, विश्रान्तजिष्णुदमापालगुघि, चीगोत्तक्षुघि, 🍞 चीर(१०)समुद्रनिद्राणवाणवाहुच्छिदि, सिन्धुरोधोभिदि, दवदहननुदि, विर-हिमनस्तुदि, जनितजनमुदि, तापिच्छच्छायानुच्छेदिनि, छुन्नकुटीमध्यवध्यः मानवाजिनि, विकसितवकुलवनविराजिनि, सीरसीमन्तितग्रामसीमनि, वि-जयमानमनोजन्मनि, जाते जगज्जीविनि, जीमृतसमये कदाचिद्ममसि दिवसे

इच्योतत्क्षरत्तमालानां संबन्धि यद्धारागृहं तस्य सदृशि ॥ क्षीरोदधौ निद्रायमाणो वाणा-

⁽१) भासुरेति-विभर्तीति भृत्। भासुरसुरचापचक्रस्य भृत्। तस्मिन्।

⁽२) प्रोद्भृतेति-प्रोद्भृता उत्पना भुरुहो वृक्षा यस्मिस्तत् तत्र ।

⁽३) "दरिद्रेति" दरिद्राणां गृहाभावात् निद्राद्रोहो युज्यत एव ।

⁽४) 'मुदितेति"—मुदितो हर्षितो यो मदनः कामः। तस्याद्दहासायमाना ये बनास्तेषां नादं गर्जित मुख्रतीति तथोक्ते।

⁽५) "विनिद्रेति"—विनिद्रा विकसिता या कोशातको फलविशेषः । तया शालते शोभते इति विनिद्रकोशातकोशाली तस्मिन् ।

⁽६) यूथिकेति—यूथिकाजालमस्यास्तीति तत्र ।

⁽७) "पच्यमानेति"—पच्यमाना जम्बूतरवो येषु। एताहशा या वनराजयो वनमालाः । बहुवीहिगर्भवहुवीहिः । ताभिश्रोजतेऽसौ तस्मिन् ।

⁽८) श्रोतदिति—श्रोतन्त्यस्तमालचारा येषु ताहशा ये गृहास्तेषां सहक् = समानः । वस्मिन् ।

⁽१) शकटेति—'शकटानां यानानां संचारं गमनं रणद्वीति तत्र ।

⁽१०) श्वीरेति—श्वीरसमुद्रे श्वीरसागरे निद्राणो बाणबाहुं बाणासुरभुजं छिनत्तीति बाण-बाहुच्छित् यत्र तत्र ।

मृगयावनपालकः प्रविश्य राजानं विज्ञापयामास ॥ क ॥ 'देव,

कि स्या(१)दञ्जनपर्वतः स्फटिकयोर्द्वन्द्वं द्घद्दीर्घयो-रम्भोमेदुरमेघ एष किमुत श्लिष्यदुवलाकाद्वयः। श्रुन्यः किं नु करेण कुञ्जर इति भ्रान्ति समुत्पादय-

न्दंष्ट्राद्वन्द्रकरालकालवद्नः कोलः कुतोऽप्<mark>यागतः ॥ ४४ ॥</mark> तनश्चासो

भिन्दन्कन्दकसेरुकन्दलभृतः स्निग्धप्रदेशान् भुवो भञ्जन्तज्ञनशैलश्टङ्गसदृशः फुल्लज्ञतामग्डपान् । मन्दं मन्दरलीलयान्धिसदृशं मध्नश्च लीलासरः

क्रोडः क्रीडित भाषयन्तिव भवत्क्रोडावने रत्तकान्'॥ ४५॥ राजा तु तदाकर्ण्य चिन्तितवान्--

'श्रच्छाच्छैः ग्रुकपिच्छगुच्छहरितेश्छन्ना वनान्तास्तृणैः

सेःयाः संप्रति सान्द्रचन्द्रिककुलैरुत्ताएडवैर्मेडिताः।

येषु चीरविपाण्डु पत्वलपयः कल्लोलयन्तो मनाः

ग्वाता वान्ति विनिद्रकेतकवनस्कन्धे छुठन्तः शनैः ॥ ४६ ॥ माद्यन्ति च तेषु संप्रति प्रोथिनः । तद्युज्यते विहर्तुम्' इत्यवधारयन्नाहृय बाहुकनामानं सेनापतिमादिदेश ॥ ख ॥

'भद्र द्वतमनुष्ठीयताम्, समादिश्यन्तां कृतवैरिवि(२)पत्तयः पत्तयः, पर्याग्यन्तां मनस्तुरगास्तुरगाः, सज्जीकियन्तां नि(३)जवेगनिजितमात-

छरबाहुच्छिद्विष्णुर्यत्र ॥ सीमन्त इव सीमन्तः । ततः करोतिण्यन्तात् क्ते तारकादित्वा-दितचि वा रूपम् ॥ तस्मिन्नित्थंभूते मेघसमय आखेटकारण्यपालको नूपं व्यज्ञापयत् ॥क॥

कि स्याद्ति ॥ दीर्धस्फटिकद्वयोपेतोऽञ्जनगिरिः, बलाकाद्वयान्वितः सजलो जलदः, शुण्डाशून्यो हस्ती, किमिति आन्ति जनयन्देव कुतोऽपि कोलः सुकर आगात्॥४४॥

भिन्द्निति ॥ मन्दरलीलया करणभूतया भाययन् ॥ अत्र करणाद्वयेनात्वमात्मने-पदं पुगागमध्य न भवति ॥ ४६ ॥

श्चन्छ।च्छेरिति ॥ चन्द्रिकणो मयूराः । पल्वलमखातं सरः ॥ ४६ ॥ माद्यन्तीति ॥ प्रोथिनः सुकराः ॥ क ॥

भद्रेति ॥ पर्याणं करोत्यश्वानाम् । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि पर्याणयत्य-इवान् । पश्चात्संबन्धनिवृत्तौ व्याकरणं सूत्रयतीति त्रिलोकी तिलक्षयतीतिवत्कर्मत्वम् ।

(२) कृतेति--कृता वैरिणां विपत्तयो वैस्ते ।

⁽१) कि स्यादिति"--अत्र दंष्ट्राद्वन्द्वस्य स्फटिकद्वन्द्वं बलाकाद्वन्द्वं चोपमानम् ।

⁽३) निजवेगेति--निजवेगेन निर्जितो मातरिया पवनो वैस्ते । मातर्वन्तरिक्षे श्वयित गच्छतीति मातरिक्वा । आखेटसमये राज्ञा सह क्वानेाऽपि नीयन्त इति समयः ।

रिश्वानः श्वानः, समारोप्यन्तामपनीताहितायूंषि धनूंषि, गृह्यन्तां निर्मधित-प्रोथियुथपाशाः पाशाः' इति ॥ क ॥

श्रथ मौलिमिलन्मुकुलितकरकमलयुगलेन सेनापोतना 'यदाज्ञापयित देवः इत्यभिधाय त्वरया तथा कृते सित ॥ ख ॥

स्वयमपि

निर्मासं मुखमगडले परिमितं मध्ये लघुं कर्णयोः

स्कन्धे वन्धुरमप्रमाणमुरसि स्निग्धं च रोमोद्रमे । पीनं पश्चिमपाश्वयोः पृथुतरं पृष्ठे प्रधानं जवे

राजा वाजिनमाररोह सकलैर्युक्तं प्रशस्तेगुगैः ॥ ४७ ॥

श्रारुद्य च क्रमेण कार्द्मि(१)ककर्पटावनद्धमूर्धजेर्द्गुडखरडपाणिमिः क्र्रिक्मोंचिताकारेवांगुरावाहिमिरनन्तैः कृतान्तदृतैरिव पाशहस्तैः पापिद्धकेरनुगम्यमानः, दूरादुन्नमितकन्धरेस्तथोर्ध्वकर्णसंपुटेरकाएडोड्डोनप्रागौरिव वनप्राणिमिराकर्ण्यमानहिषतह्यहेषारवः, पवनकिम्पतत्ररुशाखाप्रपञ्चवन्याजेन
दूरादेवोत्वितहस्तामिरुद्धीयमानशकुनिकुलकोलाहल्डल्लेन भयान्निवार्यमाण
इव वनदेवतामिः, श्रमिमुखागतैरुन्मिषचरुपुष्पप्रकरमकरन्द्विन्दुवर्षवाहिभिर्वनविनाशशङ्कितैर्द्धमिवोपपादयद्भिरुपरुष्यमान इव वनमारुतैः अनिद्रसान्द्रकुसुमकेसराङ्कुरजालजटिलाभिर्मयादुद्वतरोमाञ्चप्रपञ्चाभिरिवोद्धाः
नतभृङ्गरवगद्भरुदितेन निषिध्यमान इव वनवीरुद्धिः, उद्धिन्नमास्वदमन्दकन्दलावलोकनेनान-समानः श्वानुगतोऽप्यश्वानुगतः सगजमप्यगजं तद्धनमाससाद ॥ ग ॥

ततश्च केचिदुद्यत्पश्वधा गण्पतयः, केऽपि द्रष्टसिंहिकासुतविक्रमाः शश्यधराः, केऽपि पाशपाण्यो जम्बुकदिक्पालाः, केऽपि हरिमर्गानुसारिणो बलभद्राः, केऽपि चक्रपाण्यो मधुसूदनाः, केऽपि शिवागमावर्तिनो रौद्राः,

मन इव तुराः शीघ्रा गच्छन्तीति । निर्मिथिताः प्रोथियूथपानां वराहयूथपानामाशा इच्छा यैः ॥ क ४७ ॥

श्चारुह्य चेति ॥ कईमेन नीलीलोहमलादिना रक्तं काईमिकम् । श्वभिरक्षे-श्चानुगतो राजा । गजोपेतम् । अगः पर्वतत्समीपोद्देशोऽप्यगस्तत्र जातगमजं तद्वनः माप ॥ ग ॥

ततञ्चेति ॥ उद्यन्तः पलायमानाः परे उत्कृष्टाः श्वानस्तान्द्रधति । तथा गणस्य सेनायाः पतयः हेरम्बाश्च उद्गृद्धमाणपरशवः । सिंहिकाछतः केसरिकिशोरो राहुश्च । शशं धरतीति शशधरः पत्तिश्चन्द्रश्च । पाशः पाणौ यस्य स पाशपाणिर्वरुणश्च । जम्बुकः

⁽१) कार्दमिकेति—अत्र मृगयानुरूपयेषवर्णनम् । कृतान्तदृतैरिवेत्यत्रेवशब्दस्य सं-भावनापरत्वादुत्प्रेक्षा । आकर्ण्यमानो हर्षितहयस्य हेषारवो यस्य सः । अश्वशब्दार्थकं हेषापदम् । अत्र *हेषारवे* चूतवृक्षवदपौनुरुक्त्यम् ।

केऽप्याहिताग्नयो विप्रलोकाः, केऽपि खिरिडताञ्जनाधरप्रवालाः प्रमञ्जनाः, केऽप्युत्खातदन्तिद्वतमुष्टयो निर्ह्मिशाः, तस्य पृथ्वीपतेराकुलितश्वापदाः पदातयो वनं रुरुधः ॥ क ॥

ततश्च तैः क्रियन्ते विकलमा वनिकुञ्जाः कुञ्जराश्च, भ्रियन्तेऽनेकधारया-तिपातिनः खड्गाः खड्गिनश्च, कृष्यन्ते क्रुजन्तः कोद्यडद्यडा गरहकाश्च, विचिष्यन्ते परितः शराः शरभाश्च, भज्यन्ते तरवस्तरच्चश्च ॥ ख ॥

चिष्तं च पतित पीवरा वराहाः, सीदिन्तं दिन्तः, विरसं रसन्ति सातङ्का रङ्कवः, प्रकाशैलं शैलं भयादारोहन्ति रोहिताः, शरसंघातधूर्णिता यान्ति महा महिषाः, दुर्गसंश्रयं श्रयन्ते तरिलतनेत्राश्चित्रकाः, त्वरिततरं तर-न्तीवोत्पतन्तो नमसि निजजवनिजिततुरंगाः कुरङ्काः ॥ ग ॥

तत्र च व्यतिकरे

(१)जाताकस्मिकविस्मयैः किमिद्मित्याकर्ण्यमानः सुरैः संत्रासोज्भितकर्णतालचलनान्दिग्द्न्तिनः कम्पयन् । जन्तृनां जनितज्वरः स मृगयाकोलाहलः कोऽण्यभू-द्येनेदं स्फुटतीव निर्भरभृतं ब्रह्माराडभाराडोद्रम् ॥ ४८ ॥

श्रगालो वरुणश्च । यद्विश्वप्रकाशः—'जम्बुकः फेरवे नीचे प्रतीचीदिक्पताविषः । हिर्र सिहं मार्ग मृगसमृहं चानुसरिन्त । बलेन भद्रा शक्ताः । पक्षे हरेर्निष्णोर्मार्गोऽड्वा बलभद्रो बल्देवः । चक्रं पाणौ यस्यस चक्रपाणिर्विष्णुश्च । मधु क्षोदं देत्यश्च । सूद्नं क्षरणं मारणं च । शिवा श्वगाली तस्या गमो गतिः पक्षे शिवस्यागमाः शास्त्राणि । श्रेवाश्च । गृहीतहिविर्भुजो वीञ्शकुन्तान्प्रलोकयन्तः पापिँद्धका हि कपोतादिपातनाय तस्ल्णामधस्तात्तापनीसंज्ञका-मग्नीष्टिकां; कुर्वन्ति । पक्षे साम्रहोत्रा विप्रलोकाः । खण्डिता अञ्चनस्य पश्चिकपक्षिणोऽध्यप्रवालाः पुच्छानि यैः । यद्वाऽञ्जनस्य शास्त्रिनोऽधःपङ्ख्याः । वातास्तु खण्डितोऽञ्जनार्ष्यायाः प्रियाया ओष्टपछ्वो यैः । स्त्याता दन्तिदन्ता यैस्तथोक्ता मुष्टयः संग्रहा येपास् । पक्ष उत्क्षिसदन्तिदन्तप्रधानो मुष्टिः त्सस्यंषु । निर्स्तिशाः क्रूरकर्माणः खङ्गाश्च । ईटशास्तस्य पत्त्रयो वनं वेष्टयामाष्टः ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ विगताः कलभा येभ्यस्ते व्यपेतकिरिपोताः । कुञ्जरास्तु विकलका-न्तयो भयादिति शेषः । खङ्का द्विधारत्वादनेकया धारया पतन्त्यभीक्ष्णम् । गण्डकास्तु रयेनातिपतन्ति । य उद्मिन्नश्रङ्काः प्रौढास्ते खड्गिनः । अतएव स्याभिपातिनः । त एव बालकाः गण्डकाः । अत एव कुजन्तः । तरक्षवश्चित्रकाद्याः ॥ ख ॥

द्मिणेन चेति ॥ सातङ्काः सभयाः । रङ्कवो सृगाः । प्रकाशाः स्पष्टा एला लता

⁽१) जातेति—जात आकस्मिको विस्मयो येषां ते तैः सुरेखिः किमिति हेतोराकण्यं-मानः श्रूयमाणः । संत्रासेन भयेन, उज्ज्ञितानि परित्यक्तानि कर्णताळवळनानि यैस्ते तान् । दिग्दन्तिनो दिग्गजान् । कम्पयन् । जन्तुनां जनितज्वरः । स कोऽप्यपूर्वः । सृगयाकळकळः । अभृत् । येन निर्भरभृतं व्यासम् । इदं ब्रह्माण्डभाण्डोद् । स्फुटतीव । स्फुटतिस्तौदादिः ॥४८॥

(१)राजाप्येकशरप्रहारपातितमत्तमातङ्गः सर्वतो विहारिहरिहरिण्यसकः शम्बरवराहहननहेळथा विचरित्ततस्तरण्यत्तमाळमञ्जरीजाळनीळो दुघुपितस्कन्धकेसरमूर्थ्यस्तव्धकर्णसंपुटमश्चचकाय कुष्यन्तमाधूर्णितघोणमनवरतक्रतधनघोरघर्घररचमुत्त्वितपुच्छगुच्छमाममुखमेकस्मिन्नतिसान्द्रमद्रमुस्तास्तम्बभाजि पङ्किळपल्वळप्रदेशे तं श्रशूकरमपरिमन द्वद्हनद्ग्धाद्रिमद्राचीत् ॥ क ॥

द्वृष्ट्वा च रचितशरसन्थानलाघवो राघव इव राज्ञसेश्वरस्य तस्योपरि परिणुद्धविविधपत्नोः पतित्रिभरभ्यवर्षत् ॥ ख ॥

तत्र च व्यतिकरे

किम(२)श्वः पार्श्वेषु प्लवनचतुरः किं नु नृपतिः शरान्मुञ्चन्त्रचैश्चलतरकराकृष्ट्यनुषा । किमालोलः कोलः परिहृतशरः शौर्यरसिको न जानीमस्तेषां क इह परमो वर्ण्यत इति ॥ ४९ ॥ अपिच—

श्रज(३)नि जनितपृथ्वीमएडलोत्पाद्कम्पं किमपि चलितशेलं द्वन्द्रयुद्धं तयोस्तत्। स्खलिततुरगवेगो विस्मयेनैष यस्मि-न्दिनपतिरपि शौर्याश्चर्यसाक्षी बभूव॥ ५०॥ श्र(४)थ कथमपि नाथं प्रोथियूथस्य जित्वा ज्वरित इव विशालं सालसः सालमुले। सुखममजत राजा राजमानः श्रमाम्भः— कणुकलितकपोलालोललीलालकेन॥ ५१॥

यत्र शैंले । रोहितः श्वापदः । चित्रकोऽपि तद्विशेषः ॥ क ॥ ४८ ॥ श्रजनीति ॥ स्वभावतोऽपि मध्यंदिने स्खलिताश्ववेगो रविस्तत्र कवेस्हः ॥ ५० ॥ श्रथेति ॥ ज्वरित इव सालस इत्यनेन श्रमातिशयोक्तिः । अन्योऽपि ज्वरितो मुलादीनि सेवमानः स्वेदिबन्दुलक्ष्यमाणज्वरापगमो राजते ॥ ५१ ॥

(२) किमिति—शिखरिणीवृत्तम् । प्रवनवतुरः किमस्वो, वा त्वरया शरान्सुञ्जन् नृपति-

स्तरकः । यद्वा निवारितशरः कोलो लोल इति नास्माकं निश्चयः ।

(३) अजनीति—उत्पादितभूमण्डलकम्पनं उच्चालितपर्वतं तयोर्द्वन्द्रयुद्धं जातम् । यद् युद्धं विलोकयितुं निरुद्धतुरगवेगः स्योऽपि समुत्सुको बभूव ॥ ५० ॥

(४) अथेति—तं शुकरनाथं जित्वा नलः सालबृक्षमूले श्रमापनोदार्थंमवतस्ये । श्रमा-स्माक्णैः श्रमजनितस्वेदजललवैः कलितौ यौ कपोलौ तयोर्लीला लीलालका यस्य ।

⁽१) राजेति-राजा नलः पङ्किलपल्वलप्रदेशेऽपरं दवनहनदाधाद्रिमिव तं शूरशुकरमद्राक्षी दित्यन्वयः। आधूर्णिता घोणा नासा यस्य तम । अतिसान्द्रा चना ये भद्रमुस्तास्तम्बा मु-स्ताफलगुच्छाः। तान् । भजतीति तत्र।

तत्र च स्थितं श्रममुकुलितनयनारिवन्दम् , श्रान्दोलयन्तः कुसुमितत-कन् , तरलयन्तः शिलिशिखराडमराडलानि, ताण्डवयन्तस्तनुलतापञ्चवनिय-हान् , वहन्तो वहिन्नर्भरजलशिशिरशीकरिनकरान् , करालयन्तः कुटज-कुड्मलानि, मकरन्दविन्दुमुचो मन्दमानन्दयामासुः (१)कम्पितनीपवनाः पवनाः ॥ क ॥

श्रन(२)न्तरमनवरतकरालकाककौलेयककुलकवलनाकुलितकोलकरिकु-रङ्गकर्ग्ठीरविकशोरद्रवर्ग्ष्टधाविते परितः परिजने, जनित्विविधमृगवधूव-धव्याधीन्व्याधान्निवार्यितुमिवान्तरान्तरा प्रसारितकरे मध्यस्थतां गतवित गमस्तमालिनि, सहसंवर्धितमृगविनाशशोकभरादिव वनवीरुधां पत्सु पुष्पलोचनेभ्यो बाष्पेष्विच मध्याह्रोष्ण्विलीनमकरन्दिवन्दुषु, श्रूयमाणेषु वनदेवतानां वनिवमर्दोपालम्भेष्विच तरुखण्डोड्डीनिविविधविहङ्गविरुतेषु, विधिहतार्भककुरङ्गकुटुम्बिनीकरणकृजितव्याजेनान्यायमिव पृत्कुर्वतीषु वनराजिषु, इतस्ततः संचरच्चटुलतरतुरङ्गखुरशिखरशिखोत्खातधरणिमण्डलाद्वनिवाशवातां गगनचरेभ्यः कथितुमिवोत्पतितेऽम्बरतलमकृतपरिन्त्राणे च मूर्छित इव पुनः पुनः पति भिव भवनपारावतपतित्रपत्रधूसरे धूलिपटले, सकम्पकिषकणोल्ललन्दुलिततरुत्वरुण्याक्षरीपुञ्जनिकुञ्जादुद्वेन्तिते मञ्ज गुञ्जति वनान्तरमपरमुखिलते चञ्चलचञ्चरीकचकवाले, चङ्गम्याक्षमेण च संपन्ने सैन्यस्य श्रमावसरे तस्यैव सरससरलशालद्वुमस्याध-स्तान्विपणे श्रमभाजि राजनि ॥ ख ॥

श्रकस्मात्कुतोऽपि

व(३)ल्लीवल्कपिनद्धधूसरशिराः स्कन्धे दधहराडकं

तत्र चेति ॥ श्रममुकुलितनेत्रकमलं नृपं कम्पितनीपकाननाः पवनाः हर्षयांचकुः । कुटजकलिकानां करालनं विकासनम् ॥ क ॥

श्चनन्तरमिति ॥ कौलेयकः श्वा । कोलः स्करः । पुत्करणमार्तव्याहरणम् ॥ ख ॥ वस्त्रोति ॥ कृथितवती सिटते कौपीनवाससी यस्य । 'परिक्रथतः' इति पाटे कुथो

णिसहितः कौपीनभृत , चरणन्यस्तर्जार्णवासाः, भिक्षापात्रं वहन् समागत इति ॥ ५२ ॥

⁽१) कम्पितेति—कम्पितानि नीपवनानि कदम्बकाननानि यैस्ते पवनाः।

⁽२) अनन्तरमिति—एताहिश राजिन सित कुतोप्यध्वा आयात इति श्लोकेनान्वयः। अनवरतं करालािन यािन काककोलेयककुलािन। तेषां कवलनाय मक्षणाय। आकुलितानां कोलककुरङ्गकण्ठीरविकशोरहपदां पृष्ठे पश्चाद्मागे धाविते । विषष्टिता वियोजिता अर्मका यासां ताः। याः कुरङ्गकुटुम्बिन्यः कुरङ्गयः। तासां यत् करणकृजितं तस्य व्याजेन । सचरन्तो ये चटुलतरास्तुरङ्गास्तेषां खुरशिखरशिखा खुरशिखराग्रभागाः। तािभरुत्खातं यद् धरणिमण्डलं तस्मात्। सकम्पा ये कपयः। तेषां कलापानां समुहानामुळ्लनेनोत्प्रवनेन खुलिताः खण्डितास्तरतरुणमञ्जरीयुक्षा यस्मिन्। ताहशो यो निकुक्षो लतामण्डपः। तस्मात्। (३) वल्लीित—तमध्वगमेव वर्णयति—वल्लीवलकळाबद्दोक्तमाङ्गो दण्डधारी, मृत्म-

श्रीवालम्वितमृन्मणिः परिकुथत्कौपीनवासाः कृतः ।
पकः कोऽपि पटचरं चरणयोर्वद्ध्वाऽध्वगः श्रान्तवानायातः क्रमुकत्वचा विरचितां भिन्नापुटीमुद्रहन् ॥ ५२ ॥
श्रागत्य च राजानमवलोक्य सिवस्मयमेष चिन्तयांचकार ॥ क ॥
'श्र(१) ज्जश्रीसुभगं युगं नयनयोमौलिर्महोष्णीषवानूर्णारोमसखं मुखं च शिताः पूर्णस्य धत्त श्रियम् ।
पद्मं पाणितले गले च सदृशं शङ्कस्य रेखात्रयं
तेजोऽप्यस्य यथा तथा जजलधेः कोऽप्येष भर्ता भुवः ॥ ५३ ॥
तदेवंविधाः खलु महनीया महानुभावा भवन्तिः इत्येवमवधार्य समुपः
सत्य 'स्वस्ति स्वकान्तिनिर्जितमकरध्यजाय तुभ्यम्' इत्यवादीत् ॥ ख ॥

राजापि सविस्मयमना मनागुन्नमितमस्तकः स्वागतप्रश्नेनाभिनन्दा 'तीर्थयात्रिक, कुतः प्रष्टव्योऽसि । क च कियचाद्यापि गन्तव्यम् । उपविश । विश्रम्य कथय काश्चिद्पूर्वा किंवदन्तीम् । श्रनेकदेशदृश्वानः किलाश्चर्यद्रश्लीनो भवन्तीति । न चाकस्मिकं दर्शनमपूर्वः परिचयः स्वल्पा प्रीतिरित्ये कमप्याशङ्कनीयम् । श्रपूर्वदर्शनेऽपि न जात्या मण्यः स्वच्छतामपह्नुवते । तदेहि । मुहूर्तमेकत्र गोष्ठीसुखमनुभवावः इत्येनमवादीत् ॥ ग ॥

श्रसाविष 'श्रपूर्वकौतुककथाकर्णनरसिक, श्रूयतां यद्येवम्' इत्यभिधाय सुखोपविष्टस्यास्य समीपे स्वयमुपविश्य कथियतुमारभत ॥ घ ॥ 'श्रस्ति (२)स्वर्गसमः समस्तजगतां सेव्यत्वसंख्यात्रणी-देशो द्त्तिणदिङ्मुखस्य तिलकः स्त्रीपुंसरत्नाकरः ।

वर्णकम्बलः । रथ्यानिपतितज्ञरत्पटखण्डेर्निर्मितत्वात् । पटच्चरो जीर्णवस्रखण्डम् । क्रमु-कत्वचा पूगद्वमवल्केन ॥ ५२ ॥

अञ्जेति ॥ सजलघेरिति भुवो विशेषणम् । उप्णीपमुत्तमाङ्गे लक्षणविशेषः । तथोणां भूमध्ये गुभरोमावर्तः । यद्विश्वः—'उप्णीपं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे' । तथा । 'ऊर्णा मेषादिलोमिन स्यादन्तरावर्त्तके भुवोः' ॥ ५३ ॥

राजापीति ॥ किम्बद्रन्तीं वार्ताम् । जात्या मणयो विशिष्टजातीयरतानि । ॥ ग ॥ घ ॥

श्रस्तीति ॥ स्त्री च पुमांश्र स्त्रीपुंसी । 'अचतुर-' इत्यादिना निपात्यते ॥ ५४ ॥

⁽१) अञ्जेति—अध्वगिश्चन्तयते—यद्यं समुद्रमेखलाया भुवो भर्ता सम्रार्। तथाच हृदयन्ते सम्राजां लक्षणानि । नयनकान्तिः कमलकमनीया । सोष्णीवमुत्तमाङ्गम् । मुखामा च पूर्णचन्द्रं तिरस्कुरुते । हृस्ताविप पद्मचिन्हाङ्कितौ।भूमध्ये चौर्णा, कम्बुसहशीधीवेति।।९३।

⁽२) अस्तीति—दक्षिणस्यां दिशि स्वर्गसमी दानश्रंजीनैरश्न्यो विदर्भाख्यो देशोऽस्ति । यं द्रध्रुं सर्वेऽपि सोत्सुका जायन्ते ॥ ९४ ॥

यस्मिस्त्यागमहोत्सव्यसनिभिर्धन्यैरश्रन्या जनै-रुद्देशाः स्पृहणीयभावभरिताः कं नोत्सुकं कुर्वते ॥ ५४ ॥

क्यं चासौ न प्रशस्यते ॥ क ॥

यत्र (१)त्रिपुरपुरन्धिरोधतिलकहारिणा हरिविरश्चिचुडामणिमरीचि-चक्रचकोरचुम्बितचरणनखचन्द्रहचिनिचयेन भगवता सेव्यते सेव्यतयाऽ-पहिसतकैलासश्रीः श्रीशलः ग्रूलपाणिना ॥ ख ॥

यत्र च (२)विकचविविधवनविहारसुरभिसमीरणान्दोलितकद्लीदलव्य-जनवीज्यमाननिधुवनविनोदखेदविद्राणनिद्रालुद्रविडमिथुनसनाथपरिसराः सरसंघननिचुलतलचलचकोरचकवाककुलकपिञ्जलमयूरहारिएयो नाकलो-ककमनीयतां कलयन्ति कलमकेदारसाराः सरससहकारकारस्कराः कावे-रीतीरभूमयः॥ ग॥

कि वहुना--

(३)ग्रस्तु स्वस्ति समस्तरत्ननिधये श्रीदित्तगस्यै दिशे स्वर्गस्पर्धिसमृद्धये हृदयहृद्गोदावरीरोधसे । यत्र त्रस्तकुरङ्गकार्भकद्वशः संभोगलीलाभुवः सौब्यस्यायतनं भवन्ति रसिकाः कंदर्पशस्त्रं स्त्रियः ॥ ५५ ॥

तत्र (४)प्रणतसुरासुरशिरःशोणमरीचिचयवहळकुङ्कुमानुलेपपल्लवि-तपादारविन्दद्वयस्य क्रौञ्चभिदो भगवतः सुगन्धिगन्धमादनाधिवासिन स्कन्ददेवस्य दर्शनार्थमितो गतवानस्मि॥ घ॥

तस्माच निवर्तमानेन कचिदेकस्मिन्नध्वरोधिनि न्यप्रोधपादपतले दीर्घा-ध्वश्रान्तेन विश्राम्यता मया श्रूयतां यदाश्चर्यमालोकितम् ॥ ङ ॥

यत्रेति ॥ त्रिशृलपाणिना त्रिपुरान्तकेन । तत्रस्थेन हि त्रिपुरासुरो हतः ॥ ख ॥

(१) यत्रेति—दर्शनार्थमागतो यो हरिर्विष्णुर्विरञ्जिर्वह्या, तयोर्याश्रुडामणिमरी-चयः। तासां चक्रमेव चकोरः । तेन चुम्बितश्ररणनखचन्द्रस्चिनिचयो यस्य तेन । चकोर-स्य चन्द्रचन्द्रिकाचर्वणापरत्वादिति भावः ।

(२) विकचेति-विकचानि यानि विविधवनानि तेषु विहारैः क्रीडनैः सुरभिः सुगन्धी यः समीरणः । तेन । आन्दोलितानि कदलीदलान्येव व्यजनानि । तैः । वीज्यमानानि, निधुवन-विनोदखेदविद्रावणार्थं सुरतश्रमापनयनार्थं निद्राल्डनि द्रविडिमिथुनानि तैः सनाथा युक्ताः परिसराः प्रान्ता यासु ताः । सरसा घना ये निचुलास्तेषां तलं तत्र ये चलन्तश्रकोराश्रक्रवाक कुलानि, कपिञ्जलाः, मयूरा, हारीतास्तै हारिण्यो मनोहराः ।

(३) अस्त्वित-दमयन्त्यामभिलापोत्पादार्थं तत्रत्याः स्त्रीः स्ताति-गोदावरीयुक्तायै स्वर्गस्पर्धन्यै समस्तरत्नाधारायै दक्षिणस्यै दिशे स्वस्ति । अस्तु । यत्र । चञ्चस्रकरङ्गशावः

नयनाः कन्दर्णशास्त्रं स्त्रियः सौख्यायतम् जायन्त इति ॥ ५५ ॥

(४) प्रणतेति—प्रणता नम्रा ये सुरासुरास्तेषां शिरःसु ये शोणमरीचिचया रक्तकिरण-संवाः, एव बहलकुङ्कमास्तेषामनुलेपेन पल्लवितं पादारविन्दद्वयं यस्य तस्य।

श्रतिलिलतपद्विन्याससारसाधुसिन्धुरवधूस्कन्धमधिक्रढा, प्रौढसखीस-हायप्राया, प्रान्तपतच्चाहचामरमहत्रतितालकवञ्चरी, कर्ण्कुवलयालंकारधा-रिणी, हिचरहिचमच्चरण्नुपूरा, पुरः(१)सरसरागगान्ध्रविककग्डकन्द्रवि-निःसरत्सरसगीतप्रेङ्खोलनप्रयोगेषु द्त्तावधाना, नेत्रे मनाङ्कोलयन्ती, भ्रियमा-णमायूरातपत्रमण्डला, मण्डलितमद्नचापचक्रवक्रभूः, भूपालपुत्रिका कापि कापि कुतोऽण्युच्चलिता तदेव न्यश्रोधपाद्पच्छायामण्डपमशिश्रियत् ॥क॥

तां चालोक्य चिन्तितवानस्मि विस्मितमनाः॥ ख ॥

(२) किं लस्मीः स्वयममागता मुरिपोर्देवस्य वज्ञस्थलात्कोपात्पत्युरुतावतारमकारोद्देवी भवानी भुवि ।
श्यामाम्भोजसदूज्ञपदमलचल-नेत्रामिमां पश्यतो
धातस्तात करोषि किं न वद्ने चक्षुःसहस्रं मम ॥ ५६ ॥
श्रापच—

(३)इन्दोः सौन्दर्यमास्यं कलयति कमलस्पर्धिनी नेत्रपत्रे कालिन्द्याः कुन्तलाली तुलयति विभवं भन्यभङ्गेस्तरङ्गेः । तस्याः किं स्ठाच्यतेऽन्यत्सुभगगुणिनधेः काप्यपूर्वेव यस्याः पुष्पेषोर्वेजयन्ती जयति युवजनोन्मादिनी यौवनश्रीः ॥ ५७ ॥

श्रिपिच-

श्राका(४)रः स मनोहरः समहिमा तद्वैभवं तद्वयः सा कान्तिः स च विश्वविस्मयकरः सौभाग्यभाग्योदयः।

आकार इति ॥ उरगप्रभोर्वाछकेर्यथा जिह्वासहस्रद्वयं वर्तते तथा यस्यैतावत्यो जिह्वा भवेयुः स एव वर्णयितुं क्षमो भवेत । यदा 'जिह्वासहस्रं मुखे' इति पाटः । तदा

(१) पुरः सरेति—पुरः सरन्तीति पुरःसरा याः सरागयुक्ता गान्धर्विकास्तासां कण्ठा एव कन्दराः । ताभ्यो विनिःसरन्ति यानि गीतानि गानानि तेषां प्रेङ्खोळनप्रयोगेषु दत्ताव-धाना । भूषकन्याविशेषणम् ।

(२) किंमिति—दमयन्तीं विलोक्याध्वगविवेकः प्रववृते—सुरिपोद्वेवस्य विष्णोर्वेक्षस्थलाल्लक्ष्मीरेवेयं स्वयमागता किमिति विकल्पं । उत । पत्युः शिवस्य कोपात् हेतोर्भवानी देवी पार्वती । भुवि । अवतारमकरोत् किम् । हे धातः । तात ? श्यामाम्भोजसहक्षे पक्ष्मयुक्ते चलती चले नेत्रे यस्यास्ताम् । इमाम् । पश्यतो मम । वदने । चक्षुःसहस्रं किं न करोषि । अपि तु कर्तव्यमित्याशयः ।। ५६ ।।

(३) इन्दोरिति—तदेव सौन्दर्यसुपवर्णयति—इन्दुसुन्दरमाननम् । कमलस्पर्धिनी नेत्रे । कालिन्दीप्रवाहतुलिता कुन्तलाली । निखिलसुन्दरगुणास्पदायाः कामवैजयन्त्यास्तस्या यौवनश्रीरपृवैव । वर्णनातीतं हि तत्सौन्दर्यमिति भावः ॥ ५७ ॥

(४) आकार इति—शेषाहेरिव यस्य जनस्य जिन्हासहस्रद्वयं भवेत्स एव तस्याः सौ-न्द्र्यं वर्णयितुं क्षमः यतः स मनोहर आकारः । स महिमा । तद्वेभवम् । तद्वयः । सा कान्तिः। सर्वाश्चर्यकृत् स सौभारयभारयोदयः । अत्र तच्छब्देनानुभवविषया अर्थाः प्रतीयन्ते । अतः पद्प्रकाश्यालक्ष्यक्रमन्यद्गयम् । पक्षेत्रस्य विशेषवर्णनिवधौ तस्याः स एव समो
यस्यास्मिन्तुरगप्रभोरिव भवेजिह्वासहस्रद्धयम् ॥ ५८ ॥
सापि यथा त्विमदानीं मामिह पृच्छिसि तथार्घपथिमिळितं कंचिदुदीचीनमध्वगं दक्षिणस्यां दिशि प्रस्थितमाद्रेण पृच्छन्ती मुहूर्तमिव तत्रैव विश्वरिमास्मत् ॥ क ॥

श्रुतश्चायं मयापि तेन तस्याः पुरः कस्यचिदुदीच्यनरपतेः श्राष्यमान-कथावशेषालापः ॥ ख ॥

> तस्मिन्स्मितमुखे यूनि यूपदीर्घमुज्ञहये। ते धन्या न्थपतन्येषां कंदर्पसहशे हृशः॥ ५९ ॥

किं वहुना-

सा (१)त्वं मन्मथमञ्जरी स च युवा भृहस्तवैवोचितः

रुग्ध्यं तद्भवतोः किमन्यद्रपरं कि त्वेतदाशास्महे ।

भाग्यैयोग्यसमागमेन युवयोमीनुष्यमाणिक्ययोः

श्रेयानस्त विधेविचित्ररचनासंकरपशिरपश्रमः ॥ ६० ॥

तन्न जाने स कः सुकृती तेन तस्याः श्रवणादेवोन्नसदुवहुलपुलकाङ्कुरो-त्तम्भितांशुकुायाः पुरो विस्तरेणैवं वर्णितः ॥ ग ॥

न च मयापि विस्मयविस्मृतिवेवेकेन केयं कस्येयं कुत्र कुतो वा प्रस्थिति प्रश्नाप्रहः कृतः । केवलमदृष्टपूर्वक्षपोत्पन्नाकस्मिककौतुकातिरेकास्तिमितसमस्तान्यव्यापारेणैकाप्रतया प्रहिनकृद्धनेवान्धेनेव मूकेनेव मूर्छितेनेव विषविधूर्णितेनेव स्तोभस्तिम्भितेनेव गतायामपि तस्यां तेनाध्वनीनेन सह तत्रेव न्यप्रोधतकृतले सुचिरमासितमासीत् ॥ घ ॥

तदाय्ष्यन्नेष कथितः स्ववृत्तान्तः ॥ ङ ॥

तस्याँ दिशि तया सकलजगज्ज्योत्स्नया, श्रस्मिन्नपि देशे निःशेषजनन-यनकुमुदेन्दुना त्वया दृष्टेन, दृष्टं यदृष्टन्यम् । श्रभूच्च मे श्लाध्यं जन्म । जाते कृतार्थे चक्षुषी । संपन्नः सफलः परिभ्रमणप्रयासः ॥ च ॥

तदिदानीं किमन्यत् ॥ छ ॥

सहस्रवाद्दोऽनन्तवहुत्ववचनः ॥ ५८ ॥

सा त्विमिति ॥ अत्राप्रत्यक्षमपि बुद्धिकिएतं प्रत्यक्षमिव मन्यमानो भवतोरि-त्याह । भवती च भवांश्र भवन्तौ । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥ मानुषत्वे भूषणभूतत्वा-त्त्योमाणिक्यत्वम् ॥ ६० ॥

नेति ॥ स्तोभश्चेष्टाविधातः ॥ छ ॥

⁽१) सा त्विमिति-मानुष्यमाणिक्ययोर्युवयो योग्यसमागमेन विधेः शिल्पश्रमः सफलो भवतु । विवित्रा या रचना तस्याः संकल्पो यत्र तादशः शिल्पश्रमो यस्य तस्य ।

श्रनुमन्यस्व स्वविषयगमनाय माम्' इत्यभिधाय व्यरंसीत्॥ क॥ राजाप्येतदाकर्ण्यं चिन्तितवान्॥ ख॥

(२)स्त्रीमाणिक्यमहाकरः स विषयः पान्थोऽण्ययं तथ्यवा-ग्व्यापारोऽपि विधेर्विचित्ररचनस्तरिकं न संभाव्यते । किं त्वाश्चर्यमद्गप्टरूपविभवाष्याकण्यमाना सती कान्तेत्युन्नतचेतसोऽपि कुरुते नाम्नैव निम्नं मनः॥ ६१॥

तथाहि— नो नेत्राञ्जलिना निपीतमसकृत्तस्याः स्वरूपामृतं नो नामान्वयपञ्जवोऽपि च मया कर्णावतंसीकृतः।

चित्रं चुम्बति चुम्बकाश्मकमयो यद्वद्वलाद्र्रत-

स्तद्वत्तर्जितधैयमेनद्पि मे तस्यां मनो घावति ॥ ६२ ॥

सोऽयं दुर्लभेष्वनुरागः पुंसाम्, अज्वर(२)मस्वास्थ्यम्, अदौर्गत्यं दौः-स्थ्यम्, अविषास्वादनमाभूर्णनम्, असाध्वसं कम्पनम्, अनात्मविकयं पा-रवस्यम्, अजरं जाड्यम्, अनिन्धनं ज्वलनम्, अलग्नग्रहमुन्मादनम्, अवा-त्याघातमुद्भमणम्, अमौनं मौक्यम्, अहीनश्रुति वाधिर्यम्, अन्पद्रप्टिकम-न्धत्वम्, अस्खलितमनोरथं मनःस्तम्भनम्, अमन्त्र आवेशः ॥ ग॥

सर्वथा नमः सुस्थितज्ञनदुर्जनाय मनोजन्मने, यस्यायमेवंविधो व्यापा रः इत्यवधारयन्नवतार्य सर्वाङ्गेभ्यो भूषणानि तस्मै सद्यमदात्॥ घ॥

तैस्तैरालापैः स्थित्वा च कंचित्समयमिममथ यथाप्रस्थितं पान्थं कथमः पि प्रेषयामास ॥ ङ ॥

ाप प्रषयामास ॥ ७ ॥ स्वयमपि तत्कालान्तरालमिलितैर्ने च्रिटेच सार्द्रमृगशिरोहस्तैः सश्रवणः

स्त्रीति ॥ निम्नमभिलापदीनत्वाक्लाववास्पदम् ॥ ६१ ॥

नो नेत्रेति ॥ यद्वयथा चुम्बकसंज्ञमक्ष्मकम् । पापाणं कर्म ॥ अयो लोहं कर्तृ ॥ चुम्बति । तथा मेऽपि मनस्तस्यां धावति ॥ ६२ ॥

सोऽयमिति ॥ आवेशो व्यन्तरादेर्मनिस प्रवेशः ॥ ग ॥

स्वयमपीति ॥ राजा निजहम्यमगात । तत्कालं तत्क्षणात् । अन्तरालेऽध्वमध्ये । राजा चन्द्रोऽपि । तदा तिसम्बन्धोतिःप्रसिद्धे काले कलासमृहे अष्टरातीलक्षणे यदन्तरालं तत्र । मिलितैः परिजनैरनुगम्यमानः । कीटरोः । साद्राणि सास्रत्वाच्च्योतन्ति हरिण-

(२) अज्वरमिति-अत्र सर्वत्र विभावनाळङ्कारः । कारणं विनापि कार्योत्पत्तिकथनात् । तथा हि अन्वास्थ्ये निमित्तं ज्वरः । तस्याभावेऽप्यस्वास्थ्यमिति कारीरम् ।

⁽१) स्त्रीमाणिक्येति—स्त्रीमाणिक्यस्तिः स देशः । पथिकोऽयं सत्यवाक् । विधे विचित्रस्वनो व्यापारः। एतत्सर्वं तथ्यम् । किन्तु—अदृष्टस्पविभवा । आकण्यमानैव सर्ता । उन्नतमनसोऽपि धीरमनसोऽपि मम मानसं नाम्नैव निम्नं कुरुते । इत्येतदाश्चर्यम् । उन्नतमान-समिप निम्नमिति विरोधः । अत्र कविना भावी योग्यसमागसः सूचितः । यथोक्तं "भाव-स्थिराणि जनगन्तरसौहृदानि" इति काल्दिससेन ॥६१॥

चित्रकृत्तिकोपस्करवाहिभिः पापिककपरिजनैरद्यगम्यमानो राजा निजावा-समयासीत्॥ क॥

ततः प्रभृति च

(१)हृद्योद्यानमरुत्तरङ्गितसरित्तीरे तक्षणामध-स्तरुपेऽनरुपसरोजिनीनवद्रुष्ठप्रायेऽपि खिन्नाहमनः । धीरस्यापि मनाङ्मनस्तृणुकुटीकोणान्तराले बळा-क्षग्नोऽस्येति विभाज्यते परवशैरङ्गैरनङ्गानळः ॥ ६३ ॥

एवमस्य
(२)पुनरपितद्भिज्ञानपुच्छतः पान्थसार्थान्प्रतिपथमथयूनो यान्ति तस्य क्रमेण।
हरचरणसरोजद्वन्द्वमुद्राङ्कमौलेर्मदनमद्गिवासा वासराः प्रावृषेग्याः ॥ ६४ ॥
दित श्रीत्रक्रममद्विरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरो-

जाङ्कार्या प्रथम उच्छ्वासः समाप्तः

शिरांसि येषु तथाविधा हस्ता येषां तैः । सश्रवणां सकर्णाम् । चित्रस्य चित्रकायस्य कृत्तिकां त्वचम् । उपस्करं मृगयोपयोगि वहन्ति तैः । आर्द्रशब्दो भाववचनः । पक्षे सह आर्द्रया नक्षत्रेण, सार्थे मृगशिरो हस्तश्च नक्षत्रं येषु । श्रवणचित्रे नक्षत्रे । अनयोः समा-हारहन्द्रः । तेन सह । ताश्च ताः कृत्तिकाश्च तासामुपस्करं समवायं वहन्ति ॥ च ॥

ह्यति ॥ हृद्यस्य बन्धनं हृद्यम् ॥ ६३ ॥

तमसो यत्र विनाशः पथिकोच्छ्वासः पदार्थनिर्भासः । उदयं प्रतिपाद्यासौ भुवनसुरे जयति चण्डरुचिः ॥ इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपाछः । शिग्रुमतिळतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चएडपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे प्रथम उच्छ्वासः समाप्तः॥

(१) ह्योति-ह्योद्याने मनोहरोपवने, मस्ता वायुना तरिङ्गता संजाततरङ्गा या सरित् तस्यास्तीरे। तरूणामधः। अनल्पा याः सरोजिन्यस्तासां नवदलानि तत्प्राये तत्प्रचरे। तल्पेऽपि शयनेऽपि खिन्नात्मनो विरहाग्निपीडयाशान्तस्य । धीरस्याप्यस्य नलस्य । मनो मानसमेव तृणकुटी तस्याः कोणान्तराले कोणमध्ये। परवशेरङ्गे रनङ्गानलः कामविहः बलाल्ल्य इति विभाव्यते। कविनात्र विप्रलम्भग्रङ्गरो वर्णितः। उचितं च प्रथमं विप्रलम्भवणंनम्। यथोच्यते—'न विना विप्रलम्भने संभोगः पुष्टि मश्चते । कषायिते हि वस्नादी भूयान् रागः प्रवर्धते ॥ ६३ ॥

(२) पुनरपीति-पुनरपि प्रतिपथं प्रतिवर्सं । तद्दिभज्ञान् = द्मयन्तीवृत्तान्तज्ञान् । पान्थ-सार्थान् पथिकवर्गान् । पुच्छतस्तस्य यूनो मदनमद्गिवासाः प्रावृषि भवा प्रावृषेण्याः वास-रा दिवसाः । क्रमेण यान्ति । न तु 'अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत्" इत्यनुसारेणाक्रमे-णेति भावः । क्रीहशस्य तस्य यूनः । हरचरणद्धरोजद्वन्द्वसुद्वाया अङ्कृश्चिन्हं यत्र ताहशो मौिलर्यस्य तस्य । अत्र चम्प्यां प्रत्युच्छ्वासान्तिमपद्यं हरचरणसरोजपदाङ्कितमिति चम्पूरेषा हरचरणसरोजाङ्किता निगद्यते । यथा च वाग्भटः—"गद्यपद्यमयी साङ्कृत सोच्छ्वासा चम्पूर्-रिति लक्षितवान् ॥ ६४ ॥

अथ द्वितीय उच्छ्वासः।

अथ कदाचिद्वगलद्वहलपिमलमिलदिलकुलाकुलितकुटजकदम्बकुसुमकर्णपूर्याध्यकाननासु, विश्राम्यन्मद्मुखरमयूरदसनावलीकलकिषितासु, विरलतरतिङ्क्षतालिलतलावण्यासु, विगतहंसिद्धजराजिषु, पतत्पयोधरासु,
त्तीण्युकासु, वृद्धास्विव गतप्रायासु वर्षासु, रितमकुर्वाणा मदकलकलहंसहासहारिण्यामुत्सुकस्तकण्यामिवागतायां, शरिद, द्विरदमदगन्धसम्बन्धानुधाविते कुसुमितसप्तन्छद्दन्छायासु विस्पूर्जित रोषोद्घुषितकेसरकरालकण्ठे
कण्ठीरवकदम्बके, गृहदीर्घिकामृणालिकाकाण्डलग्डनविरामरमणीयमुक्तदत्सु शरासमयप्रवेशमङ्गलमृदङ्गेष्वव हंसमण्डलेषु, स्मरशरिनकरिमाधितपान्थसार्थप्रहारकिपरिनण्यन्दविन्दुसंदोह इव वनस्थलीपृत्मिपति वन्धुरवन्धूककुसुमप्रकरे, प्रसरन्तीषु शर्ज्ञदमीप्रवेशानन्दवन्दनमालासु निःशङ्कशुककुलावलीषु, श्र्यमाणासु स्मरराजराज्यविजयघोषणासु प्रकक्लमगन्ध-

श्रथेति ॥ अनन्तरमितीति सति स राजा निकटकानने विचर्रिकनरमिथुनेन गीय मानं रागविशेषेणोचार्यमाणमिद्मिति वक्ष्यमाणमनश्लीलमग्राम्यं रलोकन्नित्यमाकणितवान्। किंविशिष्टः । कलहंसा एव हासस्तेन रम्यायां तरुण्यामभिनवप्रवृत्तायाम् । अथ च शरदेव तस्णी युवतिः । तस्यामागतायां रागात्स्वयं प्राप्तायाम् । उत्छक उत्क इत्युक्तयन्तरम् । तदा मदेन क्षीबतया तरुणिमोद्रेकेण वाकलकलो यस्याः । तथा ग्रुअत्वाद्धंसोपमौ हासहारौ स्तोऽस्यामिति कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । न कर्मधारयादिति तु प्रायिकम् । कि विद्धानः कुर्वाणः । काम् । रतिं चित्तासिक्तम् । काछ । वर्षाछ । किंभुताछ । गतप्रायाछ स्वल्प-बोपाछ । तथा कुनुमान्येव कर्णपुरा उक्तंसास्तैः शून्यानि काननानि बनानि याछ । तथा मदेन मुखराणां मयूराणां या रसनावली जिह्वाश्रेणिस्तस्याः कलकणितम् । तद्विश्राम्यद्वि-रमद्याछ । वर्षीदये हि केकायन्ते न प्रान्ते । मदाभावात । तथा स्तोकविद्युद्द्योताछ । व्यपेतहंसपक्षिपङ्क्तिषु अश्यद्धनाछ । क्षीणशुकारुयग्रहाछ । कास्विव । वृद्धास्विव । तदा । रतिः संभोगः । गतं प्रकृष्टमयमिष्टफलं दैवं यासाम् । तथा कुछमैः पुष्पदामभिः कर्णपूरैश्च शून्यं कं शिर आननं च यासाम् । तथा रसनायाः काञ्च्याः क्रणितस्य मुखरमयूरस्वो छितस्य मधुराङ्गविन्यासस्य लावण्यस्य च लोचनलेखकमनीयगुणस्य विरलतडिद्रुपमा-नम् । तथा व्यपेतहंससुभ्रदन्तराजिषु पतत्कुवाछ । तथा क्षीणंगर्भसंभवाभावाद्विनष्टं सुक्रं पुंचीर्यं याछ । न पुनर्निवृत्तवीर्यास्विति व्याख्येयम् । पुंसां वीर्यं खीणां रज इति प्रसिद्धेः । अतएव न विद्यते बर्खं वीर्षं यासामित्यबलाः । रसनाशदः काञ्चीपक्षे न परं तालब्यः । दन्त्योऽप्यस्ति । तथा च विश्वप्रकाशः—'रसना काञ्चिजिह्नयोः' इति । हिरदमदगन्धस्य सम्बन्धो । द्वरदमदगन्धोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तयानुधाविते । सन्धानपाठे तु सन्धानं सन्धिमैत्रा साद्दश्यमिति यावत । शरदि सप्तच्छदाः पुष्टयन्ति । ते च-मदगन्धयस्ततो गजभ्रान्त्या सरोषं विस्फूर्जिति सिंहवृन्दे । सृणालिकाकाण्डस्य खण्डनाय योऽसौ विशमो- शालिपालिकाबालिकाहर्षगीतिषु, शरच्छीकटा चेषून्मीलत्सु नीलनीरजेषु, क्रणति वर्षावधूत्रस्थानपटहे षट्चरणचक्रवाले, प्रभात इव घनतिमिरविरा-मरमणीये जाते जलनिधिशयनशायिशाङ्गिनिद्राद्वहि विनिद्रसान्द्रसरससरो-जराजितसरिस शरत्समये' स महीपतिः समासन्नवनविहारिकिनरिम-थुनेन गीयमनिमदमनश्रीलं स्रोकत्रयमश्रुणोत्॥ क॥

धन्याः शर्रदि सेवन्ते प्रोज्ञसिन्त्रिकान्॥
प्रासादान्स्त्रीसखाः पौराः केदारांश्च कृषीवलाः॥१॥
निमताः फलभारेण न मिता शालिमञ्जरीः॥
केदारेषु हि पश्यन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः॥२॥
प्रानृषं शर्दं चापि बहुधाकाशहारिणीम्॥
विलोक्य नोस्सुकः कः स्यान्नरो नीरजसंगताम्॥ ३॥

(१) श्रनेन मृदुमूर्छनातरङ्गरङ्गितात्तरेण श्रवणपथप्रथमित्रयातिथिना श्रो-कत्रयेण विषविषमविषयवैरस्यवतवतिकठिनकुठारेण, दारपरिव्रहपराङ्मु-खोऽपि शृङ्गारशृङ्गिशुङ्गमुत्तुङ्गमारोप्यमाणस्तदेवोद्यानममन्दमन्दारमकरन्दा-

ऽथांन्नादस्यैव। तेन रम्यं यथा भवति स्थित्वा स्थित्वा सृणालं चर्वन्ति तत्कपायसंगुद्धकण्ठाश्च नादं कुर्वन्तीत्यर्थः। इंसमण्डलानि शरतप्रवेशमङ्गलसृदङ्गाः। बन्धुककुष्ठमस्यातिलौहि-त्याद्विरहिजनरुधिरत्वम्। ग्रुकावलिस्तोरणम्। कलमस्य खेतशालेः, गन्धशालेश्च रक्षिका गीतयः वंदर्पराजजयशोषणाः। विकसन्नीलोत्पलानि शरलक्ष्मीकटाक्षाः। शृङ्गगणश्च यान्त्या वर्षावध्वाः प्रयाणपणवः। घनो मेघो घनं च सान्द्रम्। शयनस्थानम्। निद्राद्वोहो विनि-द्रसान्द्रसरोजराजितसरस्त्वं च शरत्प्रभातयोः समानम् । क॥

धन्या इति ॥ प्रोछसन्त्यश्चित्रशालिका आढेख्यभूमिका येषु । पक्षे चित्रा बहुविधाः शालयः । स्त्रीससा इत्युभयत्र योज्यम् ॥ १ ॥

कुतः स्त्रीसखा इत्याह—निमता इति ॥ हि यस्मात्कारणात् । दारेषु के निःस्पृहाः स्युः । किं कुर्धन्तः । फलभारेण निमता विक्रता निमताः स्तोकाः केदारेषु क्षेत्रेषु शालिमञ्जरीः पश्यन्तः । तद्दर्शनं द्युद्दीपनविभावः ॥ २ ॥

प्रात्रुषमिति ॥ रमणीयत्वात । बहुधा पुनः पुनर्विकोक्य प्रात्रुषमाकाशस्य न्योम्न-स्तिरोधायिनी नीरजसं निःपांशुं गतामतिकान्तां शरदं च काशपुष्परम्याम् । तथा नीरजैः पद्मैः संगतामन्विताम् ॥ ३ ॥

अनेन क्लोकत्रयेण प्रियामहविमुखोऽप्युचैः श्रङ्गारगिरिशिखरं नीयमानस्तरेव वनं

⁽१) अनेनेति—'धन्याः" इत्यादिश्लोकत्रवेण दारपरिग्रहपराङ्मुखोऽपि श्रङ्गारपरमा-वस्थां नीयनानी नलो रम्यमारामं गन्तुमारभतेत्यन्वयः । विषविषमो गरलवद् दुरुद्कों यो विषयस्तस्मिन् यद् वैरस्यवतं विरसतानिश्चयः, तदेव व्यतिर्वल्लीतद्र्थं कठिनकुठारेण त-द्विनाशकेनेतिभावः । अमन्दो यो मन्दाराणां मकरन्दः पुष्परसः, तस्यामोदेन गन्धेन मत्ता ये मधुकराः षट्पदाः, तेषां मधुरझङ्कारं रमणीयझङ्काररवैः। रमणीयम् । उद्यानविशेषणमेतत् ।

मोदमत्तमधुकरमधुरभंकाररमणीयमुपसतुमारभत।। क।।

प्रथमसंमुखप्रेक्षितेन चलच्चन्दनामोदनन्दिनान्दोलनयेगवित्रस्तकुतु मिततरुशिखरसुत्तसुरतश्रमिखन्निकनरीनिविद्यतरपरिरभ्यमाणिकंनरनमस्कतेन क्रीडाकमलदीर्घिकातरङ्गोत्मङ्गरङ्गत्तकण्यामरसरस्विसरोद्वारहारिणा
योवनमद्दिकद्धनेपधीधिममञ्जवद्गरीचलनिवलासलासकेन वनमारुतेनोत्पुलकितततुः स्तोकमन्तरमितकम्य 'देव, भवद्वैरिवधूत्रदने वने च नारंगतकपशोभे भान्ति गण्डशैलस्थलालङ्कारधारिण्यो लोधलताः, नागरुचिताश्चन्दः
नपत्रभङ्गाः, नालिकेरचितस्तिलकः, नवा दृष्टिपथमवतरित घनाञ्जनयिकाः,
नाभिरम्या नीलतमालका, नाधीरकृतस्ताम्बूलीरागः, पञ्जवितमेतदृदृश्यतेऽ
शोकजालम् । इतश्च काञ्चनगिरिरिय सुरचितः क्रीडापर्वतः । इतश्च गूर्जरक्तूर्चमिवाखण्डितप्रवालं वालशालवनम् । इतश्च भवद्वैरिनगरमिवानेकविधवकुलसंकुलं कृपकुलम् । इतश्च धूर्जटिजटाजूट इव पुंनागवेष्टितो वापोपरिसरः । इतश्च कुरुसेनेव कृताश्वत्थामहिता च क्रीडासरित्युलिनपालिः । इति भङ्गश्लेषोक्तिकुशलया वनपालिकया निवेद्यमानानि वनविनोदस्थानान्यवलोक्यांचकार ॥ ख ॥

गन्तमारेभे॥क॥

तत ईद्दरिवधेन वायुना रोमाञ्चिततनुः देवेत्याद्यामन्त्र्य तवारिस्त्रीमुखे वने चेरमिति अङ्ग्रेषोक्तिदक्षया वनरक्षिकया कथ्यमानानि वनकौतुकस्थानानि नलो व्यलोकयत्। आन्दोलनवेगेत्यादावान्दोलनं तरोरेव पवनकृतम् । त्वदरिस्त्रीमुखे अरमत्यर्थं गतसौन्दरं क्पोलफलकालङ्कारिण्यो लोधस्य विवेषनाख्यस्य लता मण्डनवल्लयों न भान्ति। अगरु-द्रवेण चितारचन्द्रनद्रव्यस्य पत्रभङ्गाः पत्रवल्लयः । अलिकं ललाटं तिलकं पुण्डम् । वा समञ्जे । वनं सान्द्रमञ्जनं तस्य यष्टिः शलाका । अभिरम्या संस्कृता । प्रक्षंण नीलाः कटिलकेशाः अधरोऽस्यास्तीत्यधरी ओष्टवान् । तामबूलराग ओष्टसंबद्धः कृत इति भावः । सर्वत्र नद्भसंबन्धः । अवतरतीति तु संनिहितमेव योज्यं न प्रत्येकम् । पछवित-शब्दो लक्षणया प्रवृद्धार्थः । शोकात्सप्रलापमनोदौरूथ्याज्जातं शोकजम् । अलमनर्थः । वने च नारङ्गतरुभिः कृतशोभे सहजच्युतस्यूलपापाणस्यलीभूषणा लोधस्य तरुविशेषस्य ळताः शाखा भान्ति । नागेम्यो रुचिताश्रन्दनतरोः पत्त्राणां भङ्गा विशेषाः । तिलको वक्षो नास्त्रिकेरैस्तरभिव्यक्षिः । नवा नवीना । अञ्जनस्य शाखिनो यष्टिः प्रकाण्डः । तमालका इति हस्वे कः । अतएव नाभिरम्या नाभिद्दना इति भावः । नाधरीक्रतो न होनीकृतः । ताम्बूली वल्ली । रागः सक्तिः । किसलयितमशोकानां जालं खण्डः । इतश्र हुष्ट् रचितः हरैश्रितो व्यासश्च । प्रवालाः पह्नवाः । पक्षे अखिन्डताः अत एव प्रवृद्धा वाला: केशा यत्र । अनेकविधैर्दकुलैः संकुलम् । पक्षे अनेका विधवा मृतमर्गृका येषु कुलेषु तै: कुलैगोंत्रै: संकुलम् । पुंनागमगः । अन्यत्र पुमान्नागो वास्तिः । कृता उत्पादिता अश्वत्थाः विष्वला यस्याम् । तया महिता चार्वी । पक्षे कृतमश्वत्थामने द्रोणछताय हितं यया ॥ ख ॥

(१) वलच्चकोरचकवाकचकचञ्चुचञ्चलचञ्चरीकचरणचूर्णितचम्पका-ङ्कुरमरिचमञ्जरीदलद्दन्तुरेण वनमार्गेण स्तोकमन्तरमितकान्तस्तया पुनरेवं बभाषे ॥ क ॥

'देव, पुरन्दरानिन्दिनन्दनोद्यानस्पर्धिनोऽस्य वनस्य कि कि वर्ण्यते ।।ख।। यत्र । त्रिजटाश्रयमनेकजटाः, स्फुरदेकपुष्पकमनेकपुष्पाः, समुद्रेजितरा-ममानिन्दितरामाः, समुपहसन्ति लङ्केश्वरं तरवः ॥ ग ॥

यस्मिश्च मन्तमयूरहारिणि भद्रभुजङ्गनयाते विचित्रकोञ्चपदे छन्दःशा-स्त्र इव वैतालीयं मालिनी शिखरिणी पुष्पितात्रा च दृश्यते विविधा जा-तिः ॥ घ ॥

यर्षिमश्च । एकभीमार्जुनविनिर्जितानाकान्तानेकभीमार्जुनाः, कोपि-तैकनकुलानाह्वदितानेकनकुला, सहदेवेनैकेन स्पर्धमानाननेकैः सहदेवैः संगताः । न बहु मन्यन्ते कुछवीरान्वीरुधः ॥ ङ ॥

किं चान्यद्वलोकयतु देवः।

(२)पटलमलिकुलानामुन्नमन्मेघनीलं म्रमदुपरि तक्षणां पुष्पितानां विलोक्य।

चलदिति ॥ सञ्चारयोग्येन मागेंण कियदपि व्यवधानमतिकान्तः पुनरपि तयैष बभाषे ॥ क ॥

देवेति ॥ देव, नन्दनस्पर्धिनोऽस्य किं वर्ण्यते ॥ ख ॥

यत्रेति ।। रावणं तरवो इसन्ति । त्रिजटा रावणस्वसा । जटा मुलानि पुष्पकं विमानं कुछमं च । रामो दाशरथिः । रामाः श्चियः । अनेकजटा इत्येकशब्देन संख्योपल-क्ष्यते । ततोऽनेकशब्दोऽसंख्यातवचनः ॥ ग ॥

यस्मिश्चेति ।। वै स्फुःमियं ताली तालदुमः । इयं जातिर्मालती दश्यते । हे अपि कीदृश्यो । माला अस्यामस्ति । तथा शिखरयुक्ता कुछमितायभागा च । किम्विशिष्टे वने मत्तर्मिय्रै रम्ये । तथा भद्रं मनोज्ञं भुजङ्गानामहीनां विटानां च प्रयातं यत्र । क्रौद्धः पक्षी । पक्षे मत्तमयूरं भुजङ्गप्रयातं क्रौद्धपद्मा वैतालीयं मालिनी शिखरिणी पुष्पिताया च छन्दोनामानि । जातिश्च उक्तादिस्त्कृत्यन्ता ॥ घ ॥

यस्मिर्चोति ।। वने वीरुघो लताः कुरुवीराम्न गौरवयन्ति । आक्रान्ता अनेके बहवो भीमा अम्लवेतसा अर्जुनाख्य यामिः । यद्विश्वप्रकाशः—'भीमोऽम्लवेतसे शंभो घोरे वापि वृकोदरे' । नकुला जीवाः । सहदेवास्तरवः । कुरुवोरपक्षे भीमार्जुननकुः लसहदेवाः पाण्डवाः ॥ ७ ॥

(२) पटलेति--पुष्पितानां तरूणासुपरि भ्रमत्, उन्नमन्त उद्गच्छन्तो ये मेघा जलधरा

⁽१) चलदिति—चलतां चञ्चलानां चकोराणां चक्रवाकाणां च चक्राणि सम्हास्तेषां चञ्चवस्तुण्डानि ताभिःः चञ्चलचञ्चरीकाणां चहुलभ्रमराणां चरणेः पादेश्च चूर्णिताः खण्डिताः, ये।चम्पकाङ्कराः, मरीचमअरीदलानि च मरीचमअर्थाः पत्राणि च तैर्दन्तुरेण निम्नोक्षतेन।

सदुमदकलकेकानिर्भरो नृत्यसक्तस्तरलयति कलापं मन्दमन्दं मयूरः ॥ ४ ॥ अपिच ।

(१)भ्राभ्यद्विरेफाणि विकासभाक्षि संयोज्य पुष्पाणि शिलीमुखेषु । इह स्थितः सर्वजगण्जयाय धनुःश्रमं पुष्पशरः करोति ॥ ५ ॥ इतश्च ।

(२)हरिति हरिण्यूथं यूथिकाजालमृते कुलुमजमधुविन्दुस्यन्दसंदो्हमाजि । मधुरमधुकरालीगीतद्त्तावधानं लिखितमिव न दूर्वापञ्जवानुल्लुनाति ॥६॥ इतोऽपि

> सोऽयं क्रांडाचलो भव्य लोभव्यसनवर्जित । यस्मित्रासत्रसारङ्गा सारं गायित किंनरी ॥ ७ ॥ राजते राजतेनायं सानुना सानुनायकः । यस्मित्रशम्य गायन्तं किंनरं किं न रंस्यते ॥ ८ ॥

भ्राम्येति ॥ शिकांमुखाः शराः । इदेत्युवानस्योद्दीपनविभावातिशयोक्त्या कामस्य स्थितिरुद्यते । प्रतावता छरभिकुछमसंपदुक्ता ॥ ९ ॥

हरितीति ॥ हरिति शाद्वले यूथिकासमृहस्याधःप्रदेशे मधुबिन्दुसंदोहसंबन्धातस्पृह-णीयेऽपि गीतिरसिकतया सृगाणां तृबांङ्कराग्रहणसुक्तम् ॥ ६ ॥

सोऽयमिति ॥ हे भन्य, हे लोभेन न्यसनैश्र विवर्जित, सोऽयं क्रीडागिरिः । यस्मिन्गिरावासन्नसृगा किनरी सारसुन्द्वष्टं गायति । गीतप्रकर्षाकृष्टत्वान्सारङ्गाणामा-सन्नता ॥ ७ ॥

राजत इति ॥ अयं सानुनायको गिरी रजतनिर्मितेन सानुना तटेन राजते । यस्मिन् नगायन्तं किंनरं निशम्य श्रुत्वा न किं रंस्यते । रंस्यत एव ॥ ८ ॥

स्तद्वज्ञीलं नीलवर्णम् । अलिकुलानां द्विरेषाणां पटलं ससुदायं विलोक्य सृदुमदेन कला मनोहरा या केका वाणी तया निर्भरः संपृक्तः । नृत्ये नर्चने सक्तो युक्तः । मयूरो बहीं कलापं वहं मन्दमन्दं यथा तथा तरलयित चालयित । अयं भावः—मेवक्यामं अमरपटलं विलोक्य मयूरो वर्षाप्रारम्भआन्त्या नृत्यित बहंसुक्षमयित चेति ॥ ४ ।।

- (१) आम्यदिति—पुष्पशरः इसुमायुधो सदनः । इह स्थितः सन् = अस्मिन्नुद्याने वर्षः मानः सन् । आम्यन्तः = इतस्ततो गमनशीला द्विरेषा अमरा येषु तानि । विकासं मजन्तीति तथोक्तानि इसुमानि शिलीमुखेषु बाणेषु संयोज्यः नियोज्यः, सकलभुवनविजयार्थे धतुः अमं कुरते । अत्रारामे कामोद्दीपनानि नानाविधानि प्रसुनानि वर्षन्त इति भावः ॥ ९ ॥
- (२) हरितीति-क्रुसुमजं पुष्पजन्यं यन्मधु क्रुसुमरसः, तस्य बिन्द्वस्तेषां स्यन्दस्य प्रस्रवः गस्य, सन्दोहं निवहं भजतीति तथोक्ते । हरिद्वणं यूथिकाजाळमूळे । मधुरा या मधुकराळी अमराविळः । तासां गीतेषु दत्तमवधानं येन तत् । हरिणयूथं हरिणसद्यः । वित्रापितमिव । दूर्वापछ्वान् । नोल्छुनाति = नोच्छिनत्ति । हरितद्यासववंणार्थं समागतमपि हरिणयूथं मधु-करगीताकृष्टमानसं सत् स्वव्यापारं विस्मरतीति सारः ।। ६ ।।

इतश्चास्य

(१)जनयति जलबुद्धि वाललीलामृगाणा-मयमिह पटुकान्तिः स्फाटिको भित्तिभागः । इह हरितमणीनामुञ्जसन्तो मयूखाः सरसनवतृणालीलोभमुत्पादयन्ति ॥ ९ ॥

इयं च

गौरवं गौरवंशस्य पर्वतः पर्वतस्थले । भ्रमरी भ्रमरीणस्य कुरुतेऽकुरुतेन ते ॥ १० ॥

श्रपिच।

(२) इह कवितिकन्दं कन्दरे कन्दिलन्यां भुवि विरचितकेलि कोडित कोडियूथम् इह सरसिजगर्भभ्रान्तभृङ्गं कुरङ्गाः सरसि सरलयन्तः कंघरां कं घयन्ति ११ (३) इह पुनरिनशं निशम्य भिन्नदुममुकुलानि कुलानि षट्पदानाम् । श्रुतिसुखकरणं रणन्ति वीणां तद्नुगुणां गुणयन्ति किनरेन्द्राः ॥ १२ ॥ इतश्च कोडाचलस्थलकमलदीधिकातीरतस्तलमनुसरत देवः ॥ क ॥ यत्र च

(४)वहति नवविकासोल्लासिर्किजन्कलुभ्यन्मधुक्तरकृतगीता नर्चयञ्चनराजीः।

गौरित ॥ गौरो दंशोऽन्वयो यस्य तस्य ते । पर्वतस्थढे गिरिस्थढे । पर्वतो गच्छ-तः । अतप्व अमेण देहरेक्कव्येन अमिसंज्ञेन खिन्नस्य सतोऽक्कत्सितरुतेन अमरी सृङ्गी गौरवं प्रतिपत्तिविशेषं कुरते ॥ १० ॥

इहेति ॥ कं जलम् । धयन्ति पिबन्ति ॥ ११ ॥

इहेति ॥ रणन्तीति शत्रन्तं षट्पद्कुळविशेषणम् । तस्य म्टुङ्गरणितस्यानुगुणामनु-गामिनीम् ॥ १२ ॥

वहतीति ॥ कुछमजकणा मकरन्दलवास्तैः शारः शबलः शरदि भवानि मुद्रादीनि

(१) जनयतीति—इहायं पदुर्श्नान्तिजनते समर्था कान्तिर्यस्य सः। स्फटिकमणिरिवितो भित्तिभागः। बाला ये लीलासृगास्तेषाम्, जलभान्ति जनयति। सादृश्यात्। इह च। उल्ल-सन्तः शोभमानाः। हरितमणीनां नीलमणीनां किरणाः। सरसा नवीना या तृणाली तस्या लोभं स्पृह्गं, उत्पादयन्ति। भ्रान्तिमदलङ्कारः।। १।।

(१) इहेति—इह कन्दरे गुहायां, कन्दिलिन्यां कन्दलयुतायां भुवि कविलिकन्दं चर्वि-तकन्दं, विरचिता केलियेन तत्, क्रोडयूथं वराहयूथं क्रोडति । इह सरसि-तडागे । कुरङ्गा सृगाः । कन्यरां = ग्रीवां । सरलयन्तोऽवक्रीकुर्वन्तः । सरसिजगभेषु श्रान्ता भृङ्गा यस्मिस्तत् । कं जलं धयन्ति = पिबन्ति । स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः ।। ११ ।।

(३) इहेति—इह पुनरनिशं भिन्नानि बुमकुलानि चृश्चयूथानि चैस्तानि, श्रुतिसुलकरें कर्णमनोहरं रणन्ति कृजन्ति, अमरकुलानि निशम्य अमरकुलशब्दं श्रुत्वेति यावत्, किंनरेन्द्रा अमररणनानुकूलां वीणां गुणयन्ति कुर्वन्तीतिभावः ॥ १२ ॥

(४) बहतीति--शारदीनः शस्त्कालिकः । सपीरो बहति । कीद्दशः सः । नवविकासो-

वनकरिमदगन्धस्पश्चिसप्तच्छद्दाली कुसुमजकणशारः शारदीनः समीरः १३ राजा तु तेन तस्याः सकलललितवनप्रदेशप्रकटनप्रियालापप्रपञ्चेन परितोषितः 'साधुः भोः सारसिके सुभाषितमञ्जरि, साधु । गृहाण पारितो । षिकम्' इत्यभिधाय सर्वाङ्गीणाभरणप्रदानेन प्रसन्नाननां तामकरोत् ॥ क ॥

(२)तत्र च व्यतिकरे अलयपचराडपवनोञ्जासिततनुतृहिनाचलगराडशैलली-

विद्यन्ते येषां ते शारदिनः कृषीवलास्तेषामिनः स्वामी। तत्तत्सस्यसंपत्तिहेतुत्वात् ॥१३॥
ततश्चेति । भृङ्गमुखनखरेत्यादौ भृङ्गो धूम्याटः पक्षी ॥ ख ॥
तत्रचेति शकलोदितेति ॥ शक्लः खण्डशशी हंससहशो भवति । मन्दरगिरिरेव

छासिनो नवीनविकासेन शोभमानाः । ये किंजल्काः कमल्केसराः । तेभ्यो छुम्यन्तो मे मधु-करास्तैः कृतानि गीतानि यासु ताः । कमलमालाः । नर्तयन् । तथा वनकरिणां मदगन्धेन स्पर्धन्त इति स्पर्धिनः, सप्तच्छदाः, तेपां श्रेणयस्तासां कुसुमेषु जाता ये कणा विन्दवस्तैः शारः शबलः संमिश्रित इति यावत् ।। १३ ।।

- (१) ततश्चेति--सर्वतिनिवासनामनि वने विहर्तुमारभतेत्यन्वयः । संचरन्तो विचरन्तः, चटुला ये मृङ्गा श्रमरा विहङ्गाश्च, तेषां वेगेन वेछन्तो ये बकुलाः, चम्पकाः, चृताः, चन्दनाः, मन्दरास्तेभ्योऽमन्दं स्यन्दमाना मकरन्दिबन्दुसन्दोहास्तैराडम्बरिता = आटोपिता, अकाण्डे-ऽकाले प्रावृट् वर्षा यस्मिस्तत । वनविद्योषणमेतत् । प्रलम्बा लम्बमाना यास्ताम्ब्ललता-स्ताभिर्वलयिता नितम्बा अधोभागा येषां ते ताहशा ये निम्बाः, किम्बाः, जम्बीरा = जम्भलाः,जम्ब्र्स्तम्बाः कदम्बाश्च यत्र । कोरिकतानां करक्षानामञ्जनानां च निकुञ्जे लतामण्डपे शिक्षानाः शब्दायमानाः शुकाः कपिक्षलाश्च यत्र । जलदसमये नीरदनीलतमा ये तमा-लास्तेषां तलेषु ताण्डविताः शिखण्डिनो मयूरा यत्र तत्र । मन्दतरमास्तान्दोलनेन मन्दमन्द-वायुचलनेन विलोलानि कक्कोलानां कृद्मला मुकुला एव फलानि, नालिकेराः, लबङ्गाः, पृगाः, पुंनागाः, नारङ्गाः, ते रङ्गिता विहङ्गा यस्मिन् ।
- (२) तत्र चेति—तत्र च व्यतिकरे राजहंसाः कुनोऽपि निपेतुरिति सम्बन्धः । प्रलये प्रच-ण्डपवनेनोल्जासिता उतिक्षप्ता ये तुहिनाचलस्य हिमालयस्य गण्डशैला च्युतस्थूलोपला-स्तेषामनुक्वित कुर्वन्तः । सुरवारणेन्द्रेणैरावतेन क्षोभिता संचालिता षा गगनमन्दाकिनी व्योमगङ्गा तस्याः पतन्ति पाण्डुराणि सितानि डिण्डोरिपण्डपटलानि पिण्डोमृतफेनकुळानि ।

लामाकलयन्तः, मन्दमक्तरङ्गिततन्तरशरद्भविभ्रमायमाणाः,सुरवारणेन्द्र-विचोभितगगनमन्दािकनीपतत्पाण्डुरिडण्डीरिपण्डपटलाि विडम्बयन्तः, शकलोदितेन्दुमण्डलसहस्रसंद्वादितामिव गगनमापाद्यन्तो, मन्द्रगिरिप-रिचेपश्चभितचीरवारिधिद्रुरसमुच्छलितदुग्धकह्मोललीलां दर्शयन्तः, शेषा-हिफण्चकवालध्वनलाः, प्रमुदितहरादृह्यसलवा इव मूर्तिमन्तः पतन्तः, श्र-मन्दमन्द्रकोलहलभरितसुवनान्तरालाः, सपदि धरातलमुत्फुल्लपाण्डुपङ्ग-जपकरप्रकारेण मण्डयन्तो निपेतुः कुतोऽपि पुण्डरीकपाण्डुपच्चपत्रराजयो सपदि रासहंसाः॥क॥

तथाविधे च व्यतिकरे विस्मयविस्मृतिमेषतया निर्वातिनिश्चलनीलो-त्पलपलाशशोभायमानलोचनः कौतुकाक्तृततरिलतमनाः सपरिजनो नरप-तिरवलोकयिनश्चल प्रवावतस्थे॥ ख॥

ते च धार्तराष्ट्रा श्रिष कृतपाराष्ट्रपत्तपाताः, द्विज्ञातयोऽपि सुराजिताः, (१)केचिद्धचच्चचुर्यद्वघटिः निकटबालस्थलकमलकुट्मलाः सरसविसः किसलयानि कवलयन्तः, केऽप्युंज्ञतसरलगलनालयो निलनवनियमुखाः खम्मालोकयन्तः, केचिदुित्तिपत्तविवेषपवनकिम्पतकन्दलाः सलीलमुत्पतन्तः, के(२)चिन्मद्मधुरनिजनिनाद्निर्जितशिष्ठजानन्पुराः, पुरः पुरोऽस्य धावन्तो विचरितुमारभन्त ॥ ग ॥

राजापि परिधावितविहङ्गप्रह्णाग्रह्समप्रव्यप्रपरिग्रहः परिहासोन्मील-दमलदन्तकान्तिस्तविकताधरपञ्चवो विह्सन्नेव तेषामन्यतममनुच्चचटुलः

परिक्षेपो मन्थाः ॥ क ॥

तथेति ॥ शोभायमानलोचनेत्यत्र शोभाशब्दात्तद्वति वर्तमानादुपमानात्कर्तृवा-चकादाचारेऽर्थक्यङ् । एवं विश्रमायमाणेत्यादयोऽपि व्याख्याताः ॥ ख ॥

ते चेति ॥ कृष्णेश्वरणानैहैंसा धार्तराष्ट्राः । कृतः पाण्डुपक्षाणां शुश्रपक्षतीनां पातो न्यासो यैः । तथा द्विजातयः पक्षिणः छष्टु राजिताश्च । विरोधे धांतराष्ट्राः कुरवः पाण्डु-र्नृपः । पक्षपातस्तद्वृद्धत्वम् । द्विजातयो विप्राः । छरया जिताः । गलनालिः कण्ठकाण्डम् ॥ ग ॥

राजेति ॥ सलयश्चरणन्यासश्चारी ॥ क ॥

मन्दरगिरिपरिक्षेपेण मन्दराचलपरिपातेन श्चिमतः क्षोमं प्राप्तो यः श्लीरवारिधिः श्लीरसागरः तस्य दूरं समुच्छिता ये दुग्धकल्छोलः श्लीरवीचयस्तेषां लीलामनुङ्गतिम् ।

⁽१) केचिदिति—उच्चचञ्चुपुरेन । विघटिता वियोजिता निकटे समीपे बालस्थलकम-लानां कुड्मलाः कोरका येस्ते ।

⁽२) केचिदिति—मदेन मुधुरो यो निजनिनादः कलध्वनिरुतेन निर्जिताः शिक्षाननू-पुरा येस्ते।

चरणचारीचर्यया चारु संचरन्तमीप(१)दुत्त्विप्तपत्तविलासविहसितविला-सिनीलास्यलीलमुत्रमिताप्रप्रीवं जप्राह हेलया हंसम् ॥ क ॥

उत्विप्तः स च तेन रक्तकमलगर्भविभ्रमायमाणपाणिपरलवे, पाण्डुपश्च इव पद्यरागश्चित्तते, चणमुद्यशैलशोणमाणिक्यशिखरशिखायामिन्दुरि-च, विराजितो राजहंलो मृदुवाद्यमानरोण्ययनघर्यरीजर्जरस्वरेण कृतस्वस्ति-शन्दो विस्पष्टवर्णविशेषं राजानमुपस्तोकयांचकार ॥ ख ॥

> पार्डपङ्कजसंलीनमधुपालीसमं गलम् । यो विभर्ति विधेयाचे ना कपाली स मङ्गलम् ॥ १४ ॥

अपिच।

सरलियं गुणाढ्यं लिम्बतमालं विचित्रतिलकं च । वनमिव वपुस्तवैतत्कथमवनं नृपःजनस्यामृत् ॥ १५ ॥ श्रापिच ।

(२) वरसहकारकरञ्जकवीरतरोऽशोकमदनापुंनागः।

उत्चित्र इति ॥ पाणिपछ्वस्य पद्मरागञ्जिकः शोणमाणिक्यशिला चोपमानम् । हंसस्य तु पाण्डुपद्म इन्दुश्च ॥ ख ॥

पारिङ्वति ॥ श्वेतसरोजलीनालिश्रेणिनिभं कण्डं यो धारयति स ना पुरुषः कपाली कपालमाली । अर्थाचित्रवस्तव मंगलं कियात् ॥ १४

सरलेति ॥ सरला अकुटिलाः प्रिया थस्य। तथा गुणाढ्यं शौर्याद्यास्म । तथा लिन्नितस्त्र । यथा विविधपुण्ट्रं तव वपुर्जनस्यावनं रक्षकमभूत् । वनमिव तदा सर- लिप्रियंगुणेति समाहारह्रन्द्वः । तथा लिन्निनः प्रलम्बास्तमाला यत्र तथा विशिष्टाश्चित्र- कायास्तिलकबृक्षाश्च यत्र । नृपेत्यामन्त्रणे । कथिमिति विरोधे । अवनशब्दस्य वनप्रतिषेधधर्मेत्वात् ॥ १९ ॥

चरेति ॥ वराः सहकारकाः साचिवादयो यस्य । तथा रञ्जयतीति रञ्जकः । तथा वीराणां शृद्धकादीनामिव तरो बलं जवो वा यस्येति संबुद्धौ न दीर्घः । न शोको यस्य । एतेन धीरत्वोक्तिः । मदन इव मदनः कामः । पुनाग इति नागशब्दः प्रशंसायाम् । इत्यामन्त्रणैः प्रकृतोऽर्थः । विविधद्धममयेतिपदाद् द्वुमार्थोऽप्यूद्धाः । तद्यथा । सहकार- काम्रः, करञ्जको नक्तमालः, वीरतरुर्नेदीसर्जः । यदमरः—'नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्धुः ककुमोऽ-

⁽१) ईवदिति--ईवदुत्क्षिप्ता उच्चालितौ यौ पक्षौ तयोर्विलावद विहसिता या विला-सिनो नर्जको तस्या लास्य तद्वल्लीलानुकृतिर्यस्य तम् ।

⁽२) वरेति-हेराजंस्त्वं विविधोत्तमद्रुममयोऽपि बिभीतकः किलद्र्मः, तन्मयः कथमसि। विविधद्रुमसयत्वं यथा—वरसहकार-करञ्जक-वीरतर्वशोक-मदन-पुनागवृक्षाः। तत्सम्बु-छौ। प्रकृयार्थे च-वरसहकारक १ रञ्जक १ वीरतरस, अशोक, मदन, पुनागेतिषद् सम्बोन्धनपदानि। अत्र व्याजस्पया राज्ञो निन्दया प्रभावातिशयस्तुतिकथनात् व्याजस्तुत्व छङ्कारः।। १६।।

विविधद्वममय राजन्कथमस्यि न विभीतकः कापि ॥ १६ ॥ श्रिपच ।

> (१)बाग्रकरवीरदमनकशतपत्रकबन्धुजीवकस्रुजाते । नृप विविधविटपरूपस्तथापि विटपः कथं नासि ॥ १७ ॥

राजा तु तदाकण्यं सिवस्मयम् 'श्रहो श्रस्य घैर्यं मनुष्यसंनिधो, श्राश्च-र्यं क्रि, माधुर्यं वाचि, प्राचुर्यं प्रश्चायाम्, श्रौदार्यमर्थे, गाम्भीयं वर्णव्यक्तौ । प्रायेणाहारमैथुननिद्राभयभ्रमणमात्रविवेकास्तु कथं प्रागरम्यमेतत्पिक्तजाति-षु । तदेष विहंगन्यञ्जनः कोऽपि कामचारी भविष्यति ॥ सर्वथा मनसापि नावश्चेयाः केऽपि प्राणिनः । यतः कर्मतः कामतः शापतः संस्कृतकपाणयपि भ्रमन्ति विविधाश्चर्यभाष्टिज भूतानि इति चिन्तयन्तुचितश्चस्तमीषदुञ्जस्तिन-सिन्दुवारमञ्जरीभिरिव कुन्दकान्तदीप्तिभिरचंयन्स्वागतमपृच्छत् ॥ क ॥

श्रासाविप प्रण्यप्रण्तिशाराः ग्रुचिरोचिषां चयेन पाग्डुपुष्पप्रकरप्रकारेण प्रतिपूजयन्निव 'देव, भवद्वलोकनेनाल्हादितमनसो ममाद्य स्वागतम्' इति ब्रुवाणो राजानं रञ्जयांचकार ॥ ख ॥

श्रत्रान्तरे त्रासतरलतरतरत्तारकमकाएडाडम्बरितबाष्पण्लवण्वमानिम-व वहन्ती चक्षुः, उत्विप्तप्तपत्रपर्लक्ष्याजेन संगृहीते सहचरे शाखोद्धारिमव दर्शयन्ती, हंसी दूराद्वनिपालम्बाप्य रोप्यमयघएटाटंकारकोमलया गिरा स्ठोकद्वयमपठत्॥ ग॥

र्जुनः, । अशोकः कड्कृहित्तः, मदनः शल्यः, यत्फलं विवाहे वधूवरपाणौ बध्यते । पुंनागः छरपर्णिका । कथमिति विरोधे । बिभीतकस्याक्षार्थत्वात् । प्रकृते तु विभीतको विशेषेण भीत इति कुत्सायमनुकम्पायां वा कन् ॥ १६ ॥

वागोति ॥ बाणः करवीरो दमनकः शतपत्रं बन्धुजीवकं जातिश्चेति विटपाः । एतन्म-यस्त्वमसि शब्दतः । अर्थतस्तु बाणाः करे यस्य । वीरान्द्रमयसि । शतसंख्यं पत्रं वाहनं यस्य शेपादिति कप् । बन्धून् जीवयस्युपकरोषि । शोभना जातिः क्षत्त्राख्या यस्य । उभ-यथाप्येतानि नृपेति च सम्बोधनानि । असीति त्वच्ययं त्वमित्यथें । त्वं न विटान्पा-सीति विटपः । अपात्रभर्तां नेत्यर्थः । तथापि कथमिति विरोधोद्भावने विटपशब्दस्य-वीहदर्थत्वात ॥ १७ ॥

राजेति ॥ कामचारी विद्याधरादिः ॥ क ॥ स्रत्रेति ॥ शाखोद्धारमन्यायपूरकारचिह्नं शाखाग्रहणम् ॥ ग ॥

⁽१) बाणेति--त्वं विविधविटपरूपोऽपि विटपो वृक्षो नासीति विरोधः । परिहारे तु विटान्पातीति विटपो धूर्तराट्, नासि । विविधविटपरूपत्वे च-बाण-करवीर-दमनक्-शत-पन्नक-बन्धुजीवक-सुजातीनि पदानि सम्बोन्धनानि वृक्षवाचकानि च । विरोधनिरासे तुबाण-कर-वीरदमनक-शतपत्रक-बन्धुजीवक सुजातिपदानि भिन्नार्थानि । व्याजस्तुतिरस्रंक्षतिः॥१७॥

(१)एकान्ते सेवते योगं मुक्ताहारपरिच्छदः। हंसः समोत्तयोग्योऽपि देव कि वध्यते त्वया॥ १८॥ (२)नीरञ्जनपदे तिष्ठन्विश्वसंसारसङ्गतः। हंसः कि वध्यते कापि यस्य नालम्बनं त्रियम्॥ १९॥

श्रन्यचा ।

राजन्, जलपक्षिणो मुनय इव ये मीनाहारं वाञ्छन्ति, बहुधावनव्य-सनिनो विसाधाराः । तदलमात्रहेणः ॥ क ॥

पकेति ॥ अस्यापत्यिमः । इति इः बंदर्पप्रतिमः । ततः संबुद्धौ ए इति देव इति चोपच्छन्दियतुं संबोध्य मुमोचियपुः पति, हंसी नृपमाह । मुक्ताहारो मौक्तिकहारस्तदृत्परिच्छदौ पक्षतो यस्य ग्रुअत्वात् । स्न तथोक्तः । कस्य जलस्यान्ते वर्तमानमां द्भुमं यः सेवते । मोक्षस्य मोचनस्य योग्योऽपि स इंसो वार्चस्त्वया भवता कि किमर्थ यध्यते इत्येकोऽर्थः । अथवा एकान्त इति समस्तं विजनार्थम् । अथ च इंस आत्मा पुरुषः स मोक्षयोग्योऽपि कि बध्यते । न बध्यत एवेत्यर्थः । कया । त्वया । त्वयाच्दः सर्वादिगणेऽ न्यार्थः अतः पुरुषापेश्चयान्यया प्रकृत्येत्यर्थः । कस्माच्च बध्यत इत्याह—कान्ते कमनीये परमानन्दस्वरूपे ए कुण्णे त्यक्ताहारपरिवारः सन्योगमध्यात्मं यः सेवते ॥ अत्र पक्षे अ इत्यस्माद्विष्णुवाच आत्सान्येकवचने ए इति रूपम् । यदि वा समोक्षयोग्योऽपीति समः समद्र्शनः । अक्षयोग्योऽपि इन्द्रियसंबद्धोऽपि ॥ १८ ॥

नीरेति ॥ जनानां परे स्थाने पुरमामादाविष्ठ ह्यः सरस इदं सारसम् । तथा श्वसः ह्वांति दवसाः प्राणिनः, वयः पक्षिणः श्वसा यत्र तथाभृतं नीरं जलम्, गतः स हंसः किं कापि व न्यते, न बध्यत एव । यस्य नलस्येदं नालं तृणसंविष्य, वनं काननं प्रियम् । अथवा नीरञ्जनपरे नीरागपरे तिष्ठ हृदंस भातमा किं कापि वध्यते, न बध्यत एव । यस्य विश्वेन्थः संसारसङ्गेभ्य आलम्बनासकिर्न प्रियम् । विश्वसंसारसङ्गत हृति तसिलन्तम्॥ १९ ॥

राज्ञश्चिति ॥ मोनो मत्स्यः । विह्निति भिन्नम् । विसं पश्चिनीकन्द आधारो जीवनं येवाम् ॥ मुनिवक्षे अमी इति नेति च पद्रयम् । वहुधा, अनेकवा वनव्यसनिनो वनस्थाः । तथा व्यवेतः सावारः साधारणतिथिपर्वोत्सवादिर्यभ्यः । छोकोत्तरवृत्तत्वात् । 'विसादनाः' इति पाठे तु विसमदनं येषाम् । पक्षे विगतं सादनं येभ्यः । अपीडाकरा इत्यर्थः ॥ क ॥

⁽१) एकान्त इति—ए, कान्ते, एकान्ते वा, सेवते, यः, अगं, सुक्ताहारपरिच्छदः, इंसः, सः, मोक्षयोग्यः, अपि, देव, किं, बध्यते, त्वया इति इंसपक्षिपक्षे पदच्छेदः। ए, कान्ते, एकान्ते वा, सेवते, योगं, सुक्ताहारपरिच्छदः हंसः, सः, मोक्षयोग्यः, अपि देव, किं, बध्यते, त्वया., इत्यातमपक्षे पदच्छेदः।।१८।।

⁽२) नीरेति—नीरं, जनपदे, अतिष्ठन् , विश्वसं, सारसं, गतः, हंसः, किं, बध्यते, इ. अपि, यस्य, नार्ल, वनं, प्रियमिति हंसपक्षं पदच्छेदः। आत्मपक्षं च-नीरअनगदे, तिष्ठन् ,विश्वस् संसारसंगतः, हंसः, किं, बध्यते, इ. अपि, यस्य, न, आलम्बनं प्रियमिति पदच्छेदः।। १९॥

राजा तु तेन तस्याः श्लेषश्चाधिना श्चोकोक्तिरसेनाहाद्यमानो नर्मा-छापछीलया तां बभाषे ॥ क ॥

(१) भ्रानेकथा यः किल पत्तपातं सदा सदम्भोजगतः करोति । स हंसिकेदारिवहारशीलो न बध्यते किं बहुनाशकुन्तः ॥ २०॥ किं चान्यदिष श्रूयतां बन्धस्य कारणम् ॥ ख॥

श्रस्ति मत्परिश्रहे मृणालिकानामवननायिका, खापरागस्थगितमुख-कमलापि वलादनेन विनाशिता, विनिषत्योपरि जर्जरिता नखैः खरिडतम-

राजेति ॥ श्रेषश्चाविना श्रेषप्रकाशनशीलेन । एतेन एकान्त इत्यादिवचसां श्चिष्टा-र्थत्वमभिहितम् ॥ क ॥

छानेकेति ॥ हे हंसिके, यः सदा जगतोऽपि सर्वस्यापि सदम्भो दाम्भिकः । तथाने-कथोक्तोऽपि प्रणतिप्रत्युपकारादिना पक्षपातं ममत्वं करोति । तथा दारकीडारतोऽब्रह्मचा-री । तथा बहुजाशयत्येवंविधः कुन्तः प्रासो यस्येति हिंसापापरतः । स कथं न वध्यते । संसारकारायामिति शेषः । इति हंसीवचनप्रतिवचनौचित्येन समपक्षे व्याख्या ॥ अथवा यो दाम्भिकः सदा जगतोऽपि पक्षस्य मित्रवर्गस्य पातं नाशं करोति । तथा जगतोऽपि दारेषु क्रीडापरः । तथा बहुवातिकुन्तास्तः । स महापराधी बध्यत एव । नर्मणैव हंसीवच-सोऽन्यथात्वस् । तत्त्वतन्तु प्रामाण्यम् । तद्यथा । हे हंसि । कि बहुना कि बहूक्त्या । सदम्भोजं सत्पद्यं, गत प्राष्ठः, सन्यः पक्षतिपातं करोति केदारविहारं च शीलयति स्व शहन्तः पक्षी न बध्यते । कि तिहं सुच्यत एव । तस्माधुक्तसुक्तं त्वयेति वास्तवोऽर्थः । एवसुक्तः पक्षी न बध्यते । कि तिहं सुच्यत एव । तस्माधुक्तसुक्तं त्वयेति वास्तवोऽर्थः । एवसुक्तः त्रापि ॥ २०॥

अपरपरिभोगप्रतिपादनेष्यंयोत्ऋष्टदोषदर्शनेन च हंसं प्रति हंसीं कल्हयन्नाह—किचे-ति ॥ चकारः पराभिप्रायाक्षेपपूर्वके विशेषे । एवं नामासौ दुरात्मा निःशङ्को निर्मर्यादश्च ॥ ख ॥

श्रस्तीति ॥ येन । आसतां लोकदाराः । सम राज्ञोऽपि परिग्रहे स्थितायां नायि-कायां प्रवृत्तम् । मृणालिकानां पश्चिनीनामवने रक्षणे, नायिका स्वामिनी, सा ततोऽपरा-गाद्रागाभावात, संवृतवक्त्रकमलापि' बलात्कारादनेन त्वद्वन्नां विनाशिता । विनाशोऽत्र शीलखण्डनम्। तदाह—विनिपत्येति । अधर ओष्टः,अलिकं ललाटं तस्य, तथा अलकानां केशानां च मण्डनम् । लुप्तम् । उदस्तः सकुमारभावः । अर्थात्कन्यात्वम् ॥ वास्तवे तु । मृणालिका पश्चिनी । नामेति संवे।धने । वनयस्य नायिकेव । परागो मकरन्दस्तेन छन्नमु-खानि कमलानि यस्याम् । बलादपि अनेन विना पक्षिणा सा अशिता भक्षिता । अश्चे-

⁽१) अनेकेति—अनेकधा, यः, किल, पक्षपातं, सदा, सदम्भः, जगतः, करोति, सः हंसिके, दारविहारशीलः, न, वध्यते, किं, बहुनाशकुन्तः,, हति निन्दाद्योतकनर्भवाक्ये पद्- च्छेदः। अनेकधा, यः, किल, पक्षपातं, सदा, सदम्भोजगतः, करोति, सः, हंसि, केदार- विहारशीलः, न, बध्यते, किं, बहुना, शकुन्तः, हति वास्तविकार्थे पद्च्छेदः॥ २०॥

थर्दलम्, द्लितमलिकालकमग्डनम्, श्रपनीतः सुकुमारभावः॥ क॥ किं वापीवरेणानेन न कृतम्॥ ख॥

तदेष यावन्मध्यं बहुधापाञ्जरन्नावगाहते तावन्मे कुतः संतोषः । न च नदीचितेद्विजन्मनि निगृहीतेऽपि गरीयः पातकमस्ति ॥ ग ॥

श्रिय मुग्धे कलहं सिके, त्वं पुनः मानसंगतापि विमाननां सहसे, विप-रीतः स्वत्वेषः । यतः सद्वंशकान्तारागविमुखो मधुपश्रेणिश्रयणीयां सुराजी-विनीं कान्तां कामयते । तदलमनेन । गच्छ वत्से, यथाप्रियम्' इत्यभिहित-वित वसुंधरेश्वरे ॥ घ ॥

सापि सपरिहासं हंसी 'हंहो विहंगभुजंग, मृणालिकां तामरसान्तर-सानुरागरिक्षतमनाः कामयसे किंवापीनदेहे नीरसेवके त्वयिन संमाव्यते' इत्याकिलकलहं कलहंसमवादीत्॥ ङ॥

भोजनार्थात्कर्मणि कः । अधरदलमधःपत्तम् । अलय एव कालं कृष्णं कस्य शिरस उपरि-भागस्य मण्डनम् । अपनीतो सृदुभावः । नखेर्जर्जरितत्वात् ॥ क ॥

किमिति ॥ अथवानेन पीवरेण स्थूढेन किं न क्रतम् । सर्वं क्रतमेव तदित्युपसंहारे ॥ वास्तवे तु वाष्यां वरेण प्रधानेनानेन ॥ ख ॥

तिवृति ॥ तस्मादेषाऽपराधी, पञ्जरस्येदं पाञ्जरं मध्यं यावज्ञावगाहते । मे मम । तावत्कुतः संतोषः । अथायं द्विजन्मत्वादिनियाद्य इत्यत आह—न चेति ॥ द्वाम्यां सकाशाजन्म यस्य स द्विजन्मा न द्विजन्मा तथेक्ते अर्थाविजाते निगृहीतेऽपि गरीयोऽत्यर्थे
पातकं न च नैवास्ति । तस्मिन्कीद्ये । नदीक्षिते दीक्षा शैवादिमतपरिग्रहः संजातेऽस्येति
। एतेन दीक्षितो लिङ्गी त्रिजातोऽप्यबध्य एव । अथवा अपिः समुचयार्थो भिन्नक्रमो द्विजन्मनीत्यनेन संयोज्यः । तद्यथा दीक्षिते व्रतिनि द्विजन्मनि ब्राह्मणे निगृहीते न च न पातकम् । पातकमेवेत्यर्थः । वास्तवे तु तस्मादेष त्वत्पतिः । अपां जळानां मध्यं जरन्यावद्वार्धकावधि नावगाहते तावन्मे छतः संतेषः । नद्यां क्षित उपिते द्विजन्मिन विहंगे नितरां गृहीते स्नेहात्स्वीकृते गरीयोऽत्यर्थं न च पातकमस्ति । श्रेय एवास्तीत्यर्थः । गरीय
इति क्रियाविशेषणम् । अपिविरोधोद्भावने गृहीतशब्दस्य दण्डितार्थत्वात् ॥ ग ॥

श्रयीति ॥ मानेन संगता । विमानना अवगणना । पक्षे मानसं सरः । विषु पक्षि-षु मानना पूजा । विपरीते। विरुद्धवृत्तः । पक्षे विभिः पक्षिभिः परिवृतः । काद्म्वककद्-म्बकेश्वरत्वात् । सदन्वयकान्तानुरागपराङ्मुखे । मद्यपश्रेणिसेन्याम् । छरया जीवति या ताम् । इच्छति । पक्षे शोभना वंशा मस्करा येषु तेषु कान्तारेषु नगेभ्यो विमुखो भृङ्गप-ङ्किश्रितां छष्ठ शोभनां राजीविनीं निष्ठनीम् । प्रियस्यानिकसेण यथाप्रियम् । प्रिये। भतां इष्टप्रदेशश्च । इत्युक्तवित तृषे ॥ च ॥

सापीति ॥ हंस्यपि हंसमवादीत । हंहो इति प्रश्नपुर्वामन्त्रणे । विहंगविलासिन् । तां राजनिवेदिताम् । मृणालिकानां पालननायिकाम् । अरसां निःस्नेहाम् । तरसा बलेन । अनुरागेण स्वासक्त्या रिज्जितवित्त इच्छसि । तुः किमर्थे । न वायं विलासिधर्मः 🜬 सोऽपि 'वैदग्धधुरंधर, धृतींलापपिएडत, प्रज्ञाप्राग्मारगुरो, चातुर्याचा-र्य, मा मे प्रियां प्रकोषय । सदृशा एव यूयं वयं च राजहंसाः । सरसां श्रियमनुभवामः । नदीनां पात्रेष्ववस्थितिं कुर्मः । न चरण्चर्यायां न रहा-द्यामहे । तत्सपत्तेषु विपन्नो माभूः ॥ क ॥

> एषा में हृद्यं जीव उच्छ्वासः प्राण एव च। संसारसुखसर्वस्वं प्राणिनां हि प्रियो जनः ॥ २१ ॥ (१)क्षपसंपन्नमग्राम्यं प्रेमप्रायं प्रियंवद्म्। कुलीनमनुकूलं च कलत्रं कुत्र लभ्यते ॥ २२ ॥

तदलमलीककलहारम्भेण भवानप्येवं प्रेमप्रपञ्चनाटकनायको नातिचि-रादेव यथा भवति तथा कमप्युपकारं करिष्यामि' इति राजानमवादीत् ॥ख॥ श्रत्रान्तरेऽन्तरिचमण्डलादितस्पष्टवर्णव्यक्तिमनोहारिणी वागश्रूयत ॥ग॥

राजन्राजीवपत्राच चित्रं हंस्रो विमुच्यताम् । भविष्यत्येष ते दूतो द्मयन्त्याः प्रलोभने ॥ २३ ॥

राजा तु तस्याः सोध्मबलातैलपूरेणेवाङ्गमुत्युलकयता, कर्णान्तरमवती-

वस्तुतस्तु मृणालिकां पश्चिनीम् । तामरसान्ते अम्भोजे रसो निर्यासस्तन्नानुरागे। यस्येति संबोधनम् । अन्तरान्दः स्वरूपार्थः । अथवा तामरसस्यान्तरे मध्ये सानुरागेति संबोधनम् । अथवा पीने स्थुलाङ्गे । नीरसे निःस्नेदे । निर्वीर्थे वा । बकप्राये त्विय किं न संभान्यते । अन्यत्र । त्विय किंम्ते वाप्यश्च नदाश्च तेष्वीद्या यस्य । तथा नीरं जलं सेवते यः । किंन्त संभान्यत इति । संभावना प्रशंसाविषया । एकमेव हि वाक्यं प्रकरणादौचित्याच प्रशंसां निन्दां च प्रतिपादयति । यथा 'त्वमस्माकं किं किं न करिष्यसिं इति प्रसन्नेनोक्तं प्रशंसां गमयति, रहेन च निन्दाम् ॥ ङ ॥

सोऽपीति ॥ राजहंसा राजमुख्या यूयं सरसां जनानुरागकरीं रूक्ष्मीमनुभवथ । तथा प्रात्रेषु धर्मपात्रादिषु दीनां स्थितिं व्यवस्थां न दुरुथ ॥ तथा रणविधौ न न इलाव्य-ध्वे । चः समुच्चये । वयं पक्षे सरसां तडागानाम् । नदीनां सरितां कूलमध्येषु । चरणं चर्या गतिविधेषः ॥ तत्तस्मादुक्तप्रकारेण समानपक्षेषु पक्षतिसहितेषु च । विरुद्धपक्षो माभुः ॥ क ॥

एषेति ॥ एषेव मे हृदयं मनः । अभिन्नभावात् । जीवो जीवितम् । तत्सद्भावे जीवनात् । उच्छ्वासः श्वासरोधकचिन्तादिदुःखमरापगमहेतुत्वात् । प्राणः प्रधानभृतो वायुः । देहाधारत्वात् । प्राणो वरुमपि । जीवितार्थो बरुार्थो न तु वाय्वर्थः । यत्प्रशस्त-पादः—'प्राणोऽन्तःशारीरे रसमरुधातुनां प्रेरणादिहेतुः' इति ॥ २१ ॥

रूपेति ।। प्रेम्णा तुल्यं प्रेमप्रायम् । सस्नेहमित्यर्थः ॥ २२ ॥ राजा त्विति ।। बळा गन्यद्रव्यविशेषस्तस्य तैळम् ॥ क ॥

⁽१) रूपेति—रूपसंपन्नं नागरिकभावानुविद्धं सस्नेष्ठं प्रियालापि सद्वंशं प्रियतमानुकूळं - कलत्रं भाग्येनैवोपलभ्यते नान्यथा ॥ २२ ॥

र्णेन, दमयन्तीति नाम्ना कोमलतैत्तिरपिच्छस्पर्शसुखमिवानुभवन्मनाङ्नि-मीलितात्त्रश्चिन्तयांचकार ॥ क ॥

> (१)'श्राल्हादयन्ति सौख्याम्भःशातकुम्भीयकुम्भिकाः । काञ्चीकलापसश्रीकाः श्रोणीविम्वाः श्रुता श्रवि ॥ २४ ॥

तत्केयं दमयन्ती, कश्चायमाश्चर्यभूतो विहंगः का चेयं नभोभारतो, सर्वमेतद्विस्तरेण वेदितव्यम्' इत्यवधारयन्नेकस्यामुत्पुज्ञपञ्चवितलतामगड-पच्छायायामुन्नि(२)द्रकुसुममकरन्दशीकरासारशिशिरे शिलातले निषद्य तं हंसमवादीत्॥ ख॥

(३) भद्र, साप्तपदीनं सख्यम्, उत्पन्नकतिपयप्रियालापा प्रीतिः,प्रयोजन-निरपेत्तं दात्तिग्यम्, (४) श्रकारणप्रगुणं वात्सल्यम्, श्रनिभित्तसुन्द्रो मैत्री-भावः सतां लक्तणम् ॥ ग ॥

श्रस्ति च तत्सर्व भवन्मूर्तावतो निःशङ्कमभिश्रीयसे कथय केयं दमय-न्ती, कस्य सुता, कीद्रश्रूपम, कुत्र सा वसति, कश्च भवानस्माकमुपकर्तुमि-च्छति, का चेयं दिव्यवाणी इत्येवमुक्तः स कथियतुमारेभे॥ घ॥

'श्रुङ्गाररसभृङ्गार तस्याः स्रोन्दर्यवीरुघः । कर्णमारोप्यतां देव वार्ताविस्मयपञ्जवः ॥ २५ ॥ श्रक्ति विस्तीर्णमेदिनीमएडलमएडनायमानो नगनगरपुरविहाराराम-

आह्नादेति ।। सौख्यजलसौवर्णकलक्यः । आसतां दृष्टाः स्पृष्टा वा । श्रुता अप्या-स्हाद्यन्ति । यतः सौख्यस्य सर्वोत्मना आधारभुताः ॥ २४ ॥

भद्रेति ।। सप्त पदानि गम्यन्त उच्यन्ते वा यत्र सख्ये तत्सासपदीनम् । मैत्रयाः प्रीतेर्भावोऽभिष्रायः ॥ ग ॥

श्रृद्धारेति ।। रसेन सिच्यमाना बीरुद्ध्यंते । श्रृङ्गारे।ऽपि कर्णकण्ठे निहितेन पछ्येन क्योमत इत्युभयसमागमौचित्यात् । सौन्दर्थेण वीरुदिव सौकुमार्यात् । वार्ताया विस्मयो वार्ताविस्मयः स एव पछ्यः ॥ २५ ॥

अस्तीति ।। देशानामुत्तरो मुख्यो दक्षिणदेशोऽस्ति । अपिर्विरोधे । उत्तरशब्दस्य

(२) उन्निद्देति—उन्निद्दाणि विकसितानि । यानि कुसुमानि प्रसुनानि तेषां मकरन्द्शी-कराणां पुष्परसबिन्दूनामासारोऽनवरतप्रखवणं तेन शिशिरे ।

(३) साप्तपदेति—'साप्तपदीनं सख्यमिति' पाणिनिस्त्रोद्धारः (५।२।२२)। सप्तिभः पदैरवाप्यते साप्तपदीम् । अत्र खन् प्रत्ययः ।

COMPACT

(४) अकारणेति—अकारणेन निर्निमित्तेन प्रगुणमवक्रं वात्सल्यम् ।

⁽१) आल्हादेति—सौख्यमेवाम्भो जलं तस्य, शतकुम्भे पर्वते भवं शातकुम्भं सुवर्णे तत्सम्बन्धिन्यः कुम्भिकाः। सौख्यजलपूरितसौवर्णकलक्ष्य इति भावः। काञ्चीकलप्येन = काञ्चीविभूषणेन सलक्ष्मीकाः। श्रोणीविम्बाः श्रोणतीति श्रोणी ''श्रोणृ संवाते" इति धातो-रिन्, ततश्च डीप्। श्रुता अपि समाकणिता अपि। आल्हाद्यन्ति सुखयन्ति॥ २४॥

रमणीयः सीतासहायसंचरितरघुपितपादपद्मपिवजारण्यः (१)पुण्यतरतरङ्गगङ्गागोदावरीवारितारितदुरितदावानलप्रसरः मन्दर इव बिलराजजितपरिवर्तनः, कैलास इव महेश्वरलोककृतवसितः, मेरुरिव सुवर्णप्रकृतिकमनीयो,
यदुवंश इव दृष्टशूरपुरुषावतारः, सोमान्वय इव वुधप्रधानो, वेदपाठ इवानेकैः सवनैरुपेतः, पर्वते पर्वते स्थाणुभिः, पुरे पुरे पुराणपुरुषैः,जले जले कमलोद्भवैः, पदे पदे देवकुलैः, वने वने वरुणैः, स्थाने स्थाने नन्दनोद्यानैः, श्रगंलः स्वर्गस्य, तापीप्रायोऽप्यनुपतापी जनस्य, विन्ध्यादिमुदितायां दिशि
देशानामुत्तरोऽपि दक्तिणो देशः ॥ क ॥

यत्र । शास्त्रे शस्त्रे च वेदे वैद्ये च भरते भारते च करूपे शिरूपे च प्रधा-नो, धनी, धन्यो, धान्यवान् , विद्ग्धो वाचि, मुग्धो मुखे स्निग्धो मनसि, वसति निरन्तरमशोको लोकः ॥ ख ॥

यत्र कृद्धधूर्जिटिललाटलोचनानलज्वालाकवलनाकुलः, त्रासादपाङ्गाव-लोकनमात्रनिजितपरमेश्वरमनसां विलासिनीनामुचकुचकुम्भयोः श्रङ्गा-रसर्वस्वम्, अधरपञ्जवेषु मधु, सूभङ्गे षु धतुः, कटात्तेषु पुष्पवाणानिधाय निलीनोऽङ्गे षु जवनस्थलस्थापितरितर्मकरकेतनः ॥ ग ॥

दिग्देशार्थत्वात् । बिलना बलवता, राज्ञा भीमलक्षणेन जनितं परि समन्ताद्वर्तनं परिपा-लनं यस्य । पक्षे बिलराजो दैत्यः । परिवर्तनं भ्रमणम् । महानीश्वरोऽतिसमृद्धः शिवश्व । स्रष्ठु वर्णा द्विजातयः । प्रकृतयोऽमात्याद्याः । पक्षे सवर्णप्रकृत्या स्वर्णस्वभावेन काम्यः । गृरो विक्रमी वस्देवपिता च । बुधो विद्वान्महिवशेषश्च । स इति भिन्नम् । वनैः काननैः । पक्षे सवनेर्यज्ञैर्युक्तः ॥ स्थाणुः कीलः स्थिरपदार्थश्च । पुराणपुरुषो वृद्धो विष्णुश्च । कमलोज्ञवैः कमलोत्पत्तिभिर्वसभिश्च । कुलं गृहं वृन्दं च । वरुणो वृक्षो जलं वा । पक्षे प्रचेताः सूर्यो वा । नन्दन इति क्रियावचन इन्द्रवनसंज्ञा च । तैस्तैर्वहुद्वविशिष्टैर्दिवोऽर्ग-लोऽधिकः । स्वर्गे स्रेकेक एव स्थाणुप्रभृतिः । अस्मिस्तु बहुव इत्यर्थः । तापी नदी प्राये-ण यत्र । विरोधे तु तापयत्यवश्यमिति तापी ॥ क ॥

यत्रेति ॥ करुपे शिल्पे चेति । कल्पाे यज्ञकर्मणासुपदेशकः । प्रधान इति । प्रकृष्टे धानं धारणं यस्य । शस्त्रशास्त्रादीनि प्रकर्षेण धारयतीत्यर्थः । एवं सर्वत्र वाच्यलिङ्गता । सुख्यार्थस्य हि प्रधानशब्दस्याविष्टनपुंसकलिङ्गत्वम् ॥ ख ।।

यत्रेति ॥ देशे विलासिनीनां कुचादिष्ववयवेषु स्वेपकरणानि श्रङ्गारादीनि स्थापयि त्वा त्रासाम्निलीनो मन्मथः । यतः । किंविशष्टानां तासाम् । निर्जितं परमेश्वराणां धनिनां मनो याभिः ॥ अय च परमेश्वरो धृर्जिटिः सोऽपि ताभिनिजितं इत्युक्तिलेशः । प्रतेन शरणागतत्राणवैभवम् ॥ ग ॥

⁽१)—पुण्येति—पुण्यतराः पवित्रास्तरङ्गाः वीचयोयस्याः सा गङ्गा गोदावरी च तयो-वारि तेन वारितो दूरीकृतो दुरितदावानलप्रसरो दुरितमेव दावाग्निस्तस्य विसरो येन ।

यासां तारुएयमेव सर्वाङ्गेषु शोभार्थमाभरणम्, उत्तङ्गस्तनमण्डल-लावण्यमेव मुखकमलावलोकनाय द्र्पेणः, तारतरनयनकान्तिरेव मुखम-एडलमण्डनाय चन्दनललाटिका, भूभङ्गा एव विश्वमाय मृगमद्पनभङ्गाः, कटाचा एव युवजनजयाय परमास्त्राणि, वन्धूककुसुमकान्तिदन्तच्छद् एव लोकलोचनमनोमोहनाय माहेन्द्रमणिः, मुखकमलपरिमलागतमधुकरमधु-रसंकार एव विनोदाय वीणाध्वितः ॥ क ॥

किंबहुना—

ता एव निर्वृतिस्थानमहं मन्ये मृगेत्त्याः ।
मुक्तानामस्पदं येन तासामेव स्तनान्तरम् ॥ २६ ॥
मन्ये च । ताभिरेव विविधनिधुवननिधानकुम्भीक्षः कुम्भोद्भवोऽपि
भगवान् प्रलोभितो भविष्यति, येनाद्यापि न मुञ्जति द्त्तिणां दिशमेव ॥ख॥
अथवा ।

(१)देशो भवेत्कस्य न वज्जभोऽसौ स्त्रीसंकुलः छुस्थितकामकोटिः। दग्धैककामं त्रिदिवं विहाय यस्मिन्कुमारोऽपि रति चकार॥ २०॥ (२)तस्यान्तभू तवैदर्भमण्डलस्यालंकारभूतमनाकुलममरपतिपुरप्रतिस्प-धिपरितःपरिखाप्रान्तस्रुदपौढहृयोद्यानमालावलयितमद्भग्रुभ्राभ्रंलिह्यासा-

यासामिति ॥ माहेन्द्रमिन्द्रजालम् । तन्त्रबलेनाविद्यमानवस्तुप्रकासनमिति यावत् । तद्यो मणिमाहेन्द्रमणिः ॥ क ॥

ता एवंति ॥ निर्वृतिर्मुक्तिः शर्मं च । मुक्ता मुक्तात्मानो मौक्तिकानि च ॥ २६ ॥ख॥ देश इति ॥ कामकोटिर्देवी कंदर्पकोट्यश्च । कुमारः कार्ति केयो डिम्भश्च । रति-रास्थार्थः । छरतार्थेन च विरोधोद्धावना ॥ २७ ॥

तस्येति ॥ तस्य दक्षिणदेशस्यान्तभू तं वैद्भे मण्डलं तद्बंकारभृतम् । एवं विशेष-णोपेतम् । निरुपद्रश्रम् । तुङ्गतरङ्गेषु रङ्गन्ति तरुणानि नशान्यर्जुनानि धवलानि यानि राजीवानि तद्वद्राजमाना ये राजहंसास्तैर्विराजितं वारि यस्यातस्या वरदायास्तीरे कुण्डिनं पुरं वर्तत इति शेषः । एकत्र ब्राह्मणैरध्यासितम् । कीद्यिभः । आहुतिहतो-पद्मवसंग्रैः । तथा कृतकतुभिः । तथा कोपगुन्यैः । निरुक्तं ग्रन्थिवशेषो वचनामावश्र ।

⁽१) देश इति—स दक्षिणो देशः कस्य न प्रियः। यतः स्त्रीभिन्यांसः। सुस्थिताः काम-कोटिदेंवी कन्दर्पकोटयश्च यत्र। यत्र च दग्धकामः कुमारः = कार्त्तिकेयोऽपि त्रिदिवं स्वग विहाय निवासं चक्रे। तथा कुमारो बालोऽपि यत्र रितं सुरतं चकारेति विरोधेन देशस्यः वैशिष्ट्यं प्रबोध्यते।

⁽२) तस्येति—तत्र दक्षिणदेशप्रान्तवर्ति वैदर्भमण्डले द्वण्डिनं नाम नगरम् । परितो याः परिखा तत्प्रान्ते निकटे रूढोत्पन्ना प्रौढा योधानमाला ताभिर्वलयितम् । अद्भा बहवो येः शुक्रा धवलाः, अभ्रंलिहा आकाशचुम्बिनः प्रसादा म्हर्याणि तेषां शिखरशिखाः शिखाग्रमान् गास्तासामाभोगस्तेन भग्नो विनाशितो रिवरयतुरंगानां सप्तसिसधाचानां वेगो येन तत् ।

दशिखरशिखाभोगभग्नरविरथतुरंगवेगम्, एकत्राग्निहोत्रमन्त्रपवित्राहुतिहतसमस्तिद्व्यान्तिर्त्तभौमोत्पातसंघातैः, कृतमन्युभिरपि मन्यूग्नःचैः, उक्तस्कैरपि निरुक्तपरैः, सन्मार्गस्थैरपि गृहस्थैः, सक्रुवेरपि ब्रह्मचारिभिः,
श्रम्यस्तिधिभिरप्यतिथिकुश्छैः, सामप्रयोगप्रधानैरपि द्राह्मवलिक्षिः,
श्रात्पथानुसारिभरप्येकमार्गैः, ब्राह्मणैरप्यासितम्। एकत्र कुरुभिरिव द्रोणपुरःसरैः, प्रासादैरिव तुलाधारिभिः, नैयाधिकैरिवानुमेयानुमाननिपुणैः,
वैशेषिकैरिव द्रव्यानुगुणकर्मविशेषपण्डितः, वैयाकरणैरिव क्रपसिद्धिप्रधानैः,
रुद्देरिवानेकश्रन्थिबद्धकपर्दकैः, विपणिवणिग्जनैरधिष्ठितम्। एकत्र विदकौलदम्भदीन्नाभिरिव कुवक्षपलोभितलोकाभिः, कुकविकाव्यपद्धतिभिरिव
भग्नयतिगणवृत्ताभिः, निशाचरोभिरिव रजनिरागिणीभिः, सर्वतोमुखजघनचपलभिरप्यनार्याभिः, कर्णाटचेटोभिर्भरितम्। एकत्र बालकिमव
कुलालाकोणम्। एकत्र वृद्धिमव कुजराजितम्। एकत्र वित्रविद्ययेव प्रवधमानसकलशिशुशोभितया विन्यस्तस्वस्तिकया सर्वतोभद्रभूषण्या भवनमालयालंकृतम्। एकत्र नाटकैरिव पताकाङ्कसंधिसंगतैः, दृष्टिकरातैरिव
इष्टकृटकर्मभिः, शस्त्रीरिव सुधारैः, विचित्ररिप सिवत्रेः, स्रुलैरप्यतुलैदेव-

सन्मार्गः सदाचारः श्रेष्टाध्वा च । सक्छं सर्व त्रायन्त इति सक्छत्राः । ब्रह्म वेदं चरन्ति जानन्त्यवश्यम् । 'ब्रह्मचारिभिरपि सक्छत्रैः' इति पाठे ब्रह्मचारिभिनि पिद्धकामैः । अति-थीनागन्त्त् , कुशांश्र लान्ति स्वीकुर्वन्ति । साम वेदः सान्त्वं च । दण्ड आषाढो दमनं च । शतपथो यजुर्वेदभागः शतसंख्यः पन्थाश्च । एकमार्गैर्ऋजुभिः । सर्वत्रापिवि रोधार्थे । स तु प्रतीयमानव्याख्यया । पुनरप्येकत्र । विगिरिभरधिष्ठितम् । द्रोणो मानं कौरवगुरुश्च । सूत्रादिमानं गृहादिनां तिर्यग्धारणस्तम्भश्च तुला । अनुमेयं कणादि तस्यानुमानसृहेश-ज्ञानम् । पक्षे अनुमीयते तदनुमेयम् । अनुमीयतेऽनेन तदनुमानम् । यथाऽयं विह्निमान्ध्-मवस्वादित्यत्र भूमोऽनुमानम् । विह्नास्त्रेयः । द्रव्यस्य रूप्यकादेरन्गणः संकलना तत्कर्म-विशेषविज्ञाः । पक्षे द्रव्यानुगता गुणकर्मविशेषाः पदार्थाः । रूपं टङ्क्करूपकादिनाणकं शब्दश्च । कपदी वराटो जटाबन्धश्च । एकत्र । कर्णाटहासीभिर्भरितम् । कुचयो रूपेण लोभितलोकाः। शाक्तद्रभदीक्षास कुत्सितेन चरुणा मांसादिनोपलोभितलोकाः। भग्न-मुनिवृत्तक्तीलाभि । पक्षे भम्नयतिगणानि वृत्तानि याछ । यतिवि रतिः । गणा मगणा-दयोऽधौ । वृत्तं पद्मम् ॥ रजनी हरिद्रा निशा च । रागो वर्णान्तरारोपणमासक्तिश्च । कर्णाटे हि हरिदैवाङ्गरागः । सुखे जधने च चपळाः । आर्या साध्वी मात्रावृत्तभेद्श्च । ततो नज्योगः । अपिवि रोध । मुखजघनचपळाज्ञब्दस्यार्याख्याद्वयवचित्वात् । **एकत्र** । कुळालैः कुम्भकारैः कुत्सितलालया चाकीर्णम् । कुजैस्तरुभी राजितम् । पक्षे कुत्सित-जरया जितम् । एकत्र । गृहश्रेण्या भृषितम् । प्रवर्धमानैः सकलैः कलावद्भिः । शिशुभि-र्डिम्भैः शोभितया । तथा विन्यस्ताः स्वस्तिका मौक्तिकादिक्षोदरचिताश्चतुष्का यस्याम् । सर्वत इति भिन्नम् । भद्राणि वास्तुशास्त्रख्यातानि भूषणं यस्याम् । यदि वा

कुळैंः संकुलम् । विशालमिष शालासंपन्नम् , चतुश्चरणसंयुक्तमिष चरण-रिहतम् , विट्संभृतमिष गुचिमार्गम्, सर्वत्र चत्वराधिकमिष स्थिरप्रकृति, मज्जन्महाराष्ट्रकुटुम्बिनीमुखमण्डलविधीयमानोत्फुल्लकमलशोभायास्तुङ्गतर-द्वरङ्गत्तरणार्ज्जं नराजीवराजमानराजहंसविराजितवारेर्वरदायास्तीरे रमणी-यकरसकुएडं कुण्डिनं नाम नगरम् ॥ क ॥

(१)यस्य नातिदूरे दर्शनदूरीकृतदूरितोपप्लवाऽऽप्लवनजनितपातकभङ्गां गङ्गामुपहसन्ती स्वर्गमार्गाश्रयनिश्रेणी पुरयपयाः पयोष्णी वहति॥ ख॥

यस्य च पश्चिमदेशे (२) प्रणतसुरासुरमौलिनीलमणिमरीचिचञ्चरी-कचकचुम्बितचरणाम्मोजस्य भोजकटकूपजन्मनो जरापातितययातेः (३) प्र-चएडदएडदाणिडक्यदण्डन। डम्बरितगएडपाषाणिवद्लितवैद्र्भमण्डलस्य भ

स्वस्तिकवर्धमानौ गृहावयविवशेषौ । पक्षे शिद्युः सकलः स्वस्तिको वर्धमानः सर्वतोभद्र इत्याख्यानि पञ्चपत्राणि । एकत्र देवकुलैः संकुलम् । पताका ध्वजवासः सैवाङ्को येषाम् । तथा संधिषु संगतानि । अविभाव्यसंधीनित्यर्थः । नाटकेषु तु मुख्यनायकोपि उप-नायकचितं पताका । अङ्कः प्रबन्धविभागः । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-अवमर्श-निवर्हणख्याः पञ्च संधयः । कृटं शिखरं कपटं च । छधां लेपिवशेषिम्यृति प्राप्नुवन्ति । पक्षे शोभना धारा येषाम् । विचित्रैरनेकप्रकारैः । न विगतचित्रैः । न तुला साम्यं येषाम् । तथा तुल्या धारणस्तमभेन सह । उभयन्नापिवि रोधे । विशालं विस्तीर्णम् । व्यपेतशालम् । शाला गजाद्यालयः । चत्वारक्षर्यणा ऋग्वेदाद्यः । अपि चेति विरोधे । तदा रणेन युद्धेन रहितम् । विड्भिवेद्दशैः संवृतम् । न विष्टाभिः । चत्वरं चतुष्पथम् । प्रकृति-रमात्यादिः । विरोधस्तु चत्वरेति चकारस्य समुच्यार्थस्य पूर्वपदेन योगे ॥ क ॥

यस्येति ॥ यस्य (पुरस्य) । नातिदृरे (निकटे) । गङ्गा स्नानात्पुण्यहेतुः । पयो-ष्णी तु दर्शनादपीत्यस्या विशेषः ॥ ख ॥

यस्य चेति ॥ भार्गवः ग्रुकः । भोजकटकृषेति अधिष्टाननाम । तत्र जन्मास्येति । तथा च श्रुतिः—'ग्रुको भोजकटेऽभवतः । कृपादिप्रसिद्ध्या हि अधिष्टानिनामानि हश्यन्ते । तथा च मस्देशे शिवकृषः किराटकृषो जाङ्गळकृष इत्याद्यधिष्टाननामानि । वृषपर्वदे दैत्यद्धतां शर्मिष्ठां ग्रुकद्धतां देवयानीं च ययातिनृपतिरूपयेमे । ततोऽसौ शर्मिष्ठाप्रीत्या देवयानीमवजानन् 'तवाङ्गे जरा पततुः इति श्रुकेण शसः । तथा दाण्डक्यो नाम भोजकट-

⁽१) यस्येति--दर्शनेनः दूरीक्वतो दुरितोपसर्गो यया सा स्वर्गमार्गश्रयणिनःश्रेणिका पयोष्णी, आप्लबनेन स्नानेन जनितः पातकभङ्गो यया सा तां गङ्गामुपहसति ॥

⁽२) प्रणतेति--प्रणता ये सुरासुरास्तेषां मौली ये नीलमणयस्तेषां मरीचय एव चञ्च-रीका श्रमरास्तेषां चक्रेण चुम्बितं चरणाम्भोजं बस्य।

⁽३) प्रचण्डेति—प्रचण्डो दण्डो यस्य तादशो यो दाण्डिक्यो नाम राजा तस्य दण्डनं तेनाडम्बरिता क्षिप्ता "डिब क्षेपे" इति घातुः, ये गण्डपाषाणास्तैर्विद्लितं वैद्र्भम ण्डलं येन तस्य ।

गवतो भागवस्याश्रमः॥ क॥

यत्र च विपत्त्राः सन्ति साधवो न तु तरवः, विजृम्भमाणकमलानि सरांसि न जनमनांसि, कुवलयालकाराः क्रीडादीधिका न सोमन्तिन्यः, विपदाकान्तानि सारस्कूलानि न कुलानि ॥ ख ॥

किं बहुना—

देशानां दक्षिणो देशस्तत्र वेदर्भमग्डलम् । तत्रापि वरदातीरमग्डलं कुग्डिनं पुरम् ॥ २८ ॥

तत्रास्ति (१)समस्तिरपुपत्तत्तोददत्तद्तिणत्तोणीपालमौलिमाणिक्यः
निकषिनमिलितचरणनखद्पेणश्च(२)तुरुद्धिपुलिनचक्रवालवालुकासंख्यः
संख्याविष्यातकीर्तनीयकोर्तिसुधाधविलतवसुधरावलयो (३)निजभुजपञ्चरान्तरनिरुद्धशारिकायमाणरणरङ्गाङ्गणाजितोजितजयश्चीः, (४)यौवनमदमः
त्तकान्तकुन्तलविलासिनीनयननीलोत्पलदलमालाच्यंमानलावणयपुण्यवितः
मः, रिविरव नासत्यजनकः, पुरंदर इव नाकविष्यातः, गरुत्मानि वनागमाधित्तेपो, पद्मखएड इव नालसहितः, व्याकरणप्रवन्ध इव नामसंपन्नः, धाम

देशाधिपः ग्रुकष्ठतामरजःसंज्ञां क्षत्रियः किल हठादृद्धिजकन्यां परिणीतवान् । इति परिस्तृतं-मन्येन ग्रुकेण मन्युना पाताल्बोलगण्डवृष्टिना स वैदर्भमण्डलो हतः ॥ क ॥

यत्रेति ॥ विपदस्वायन्त इति विपत्त्राः सन्त न वृक्षा विपर्णाः । एवं विकसत्कः मलानि । न तु क्वत्सितो विजुम्भमाणः प्रसरम्मलः पापं येष्विति । यद्विष्वः—'मलं किष्टे पुरीषे च पापे च क्वपणे मलः' । कुवलयं सरोजं कुत्सितवलयं च । वीनां पदेराका-न्तानि कुलानि । कुलानि तु न विपदा विपत्त्या ॥ स्व ॥

तत्रेति ॥ तत्र कुण्डिने रिपुपक्षक्षोद्प्रवोणानामप्यनुकूलानां राज्ञां मोलिमणिनिकष-निर्माणि तनखादर्शः । तथा चतुरद्धिद्वीपपुञ्जवालुकावदसंख्यसंख्येप्वनेकरणेषु विख्यात-कित्येव छ्यया ग्रुश्चितभूमण्डलः । तथा ज्यश्रीः सारिकोपमा यस्य । एवंविधो भीमो नाम राजास्ति ॥ कुन्तलस्य देशविशेषस्य विलासिन्यः । लावण्यमेव पुण्यप्रतिमा । रिविरिवेति । सर्वत्र नेति भिन्नम् । असत्यवक्ता न । अकविषु कुकविषु न प्रतीतः ।

⁽१) समस्तेति—समस्तरिपुपक्षक्षोरे संपूर्णशत्रुविनाशे दक्षाश्रतुरा ये दक्षिणक्षोणीपाला दक्षिणात्वराजानस्तेषां मौलिमालिक्यनिकषेण निर्मालितश्ररणनखदर्पणो यस्य सः।

⁽२) चतुरिति—चतुरुद्धिपुलिनचक्रवालेषु चतुःससुद्रतदससुदायेषु या वालुका रेण-वस्तत्र यान्यसंख्यसंख्यानि = अगण्ययुद्धानि तैर्विख्याता कीर्त्तनीयाया कीर्त्तिसुधा तया धव-लितं वसुन्धरावलयं भूमण्डलं येन सः।

⁽३) निजेति—निजसुजपञ्जरान्तरे निरुद्धा शारिकायमाणा 'पञ्जरस्थेव शारिकेतिवत्' रणरङ्गाङ्गणेऽजिंतोपाजितोजिता जयश्रीयेन सः।

⁽४) यौवनेति—यौवनमदत्ताः कान्ताः कमनीया याः कुन्तलदेशस्थविलासिन्यस्तासां नयनान्येव नीलोत्पलदलानि तेषां मालास्ताभिरचर्यमाना लावण्यमेव पुण्यप्रतिमा यस्य सः ।

धाम्नाम् , श्राधारोधीरतायाः, पुरं पुरुषकारस्य, श्राश्रयः श्रेयसां, श्रियां श्रुतीनां च, राजा राणाङ्गणेष्वगणितभीभीमो नाम ॥ क ॥

यस्यानवरतमुत्कृष्टालयः क्रीडावनपादपाः पौरलोकश्च, अपरुषो दायादा वाग्विभवश्च, विमत्सरा सभासदो देशश्च, विकसदुचयोऽङ्गावयवाः क्रीडापर्वतश्च, श्रपराजयो भगडनमण्यः सेनासमृहश्च, श्रगतरुजो वने विनाशमन्वभन्नितान्तं रिपवः पुष्पप्रकरश्च ॥ ख ॥

तस्य च कंद्र्पकमनीयकान्तेर्भत्ताः करिणः सद्भानो न मानिनीलोकः, कृतविटपानमनाः क्रीडोद्यानतर्दो नावरोधजनः, कटकालंकृतद्रोषः सीम-न्तिन्यो न परिपन्थिकः ॥ ग ॥

यस्य च चरणाम्भोजयुगलं विमलीकियते नमज्जनेन न मज्जनेन ॥ घ ॥ (१)यः श्रृङ्गारं जनयति नारीणां नारीणाम ॥ ङ ॥

यः करोत्याश्रितस्य नवं धनं न बन्धनम् ॥ च ॥

यो गुणेषु रज्यते नरमणीनां न रमणीनाम् ॥ छ ॥

यस्य च नमस्यामहारेषु श्रुयते नलोपाख्यानं न लोपाख्यानम् ॥ ज ॥

आगमाञ्ज्ञास्त्राणि न तिरस्करोति । अलसेभ्यो हितः । आलेनानर्थेन सहितो वा न । आमेन रोगेण न युक्तः । पक्षे नासत्ययोर्देवनैद्ययोर्जनकः पिता । नाकः स्वर्गः । नागानां सर्पाणां मां लक्ष्मीमधिक्षिपति लुम्पति । नालं काण्डम् । नाम प्रातिपदिकम् ॥क॥

यस्येति ॥ अत्र बहुत्वैकत्वद्रहेषः ॥ उत्प्रावस्येन । अर्थात्सौरमज्ञिनतेन कृष्टा भानोता अलयो यैः । तथोक्तास्तस्य राज्ञः संबन्धिनः क्रोडार्थं वनवृक्षाः । जनस्तु उत्कृष्टः आलयो गृहं यस्य । अपगता स्ट् येभ्यः । पक्षे परुषशब्दस्य नज्तत्पुरुषे अरूक्षः स्निग्धं इत्यर्थः । विगतो मत्सरो येभ्यः । एकत्वे तु विमन्ति पक्षियुक्तानि सरांसि यस्मिन् । विकसन्ती स्विः कान्तिर्येषु । अन्यत्र द्वृष्टेक्षस्तस्य चयः । अपगता राजिः संधिर्येभ्यः । पक्षे न पराजीयत इत्यच् । अगतस्जोऽगतपीडाः शत्रवः । इतः प्राप्तोऽन्तो मरणं यत्र तथामृतं विशिष्टं नाशं नशनं भयाददर्शनं वनेऽनुभृतवन्तः । इणः क्ते 'इतः' इति रूपम् । पुष्पप्रकरस्तु पर्वतवृक्षजो वने नितान्तं भृशं प्रध्वंसमनुवसूय । अनुमविन्नतान्तमिति द्यस्तन्या बहुत्वैकत्वयोः ॥ ख ॥

तस्य चेति ॥ सह दान्ना अर्गलनेन । पक्षे सदा मानो गर्वो यस्य । विटपानां विस्ताराणामानमनं कृतं तद्यैः । अन्यत्र कृतं विटानां पाने चुम्बने मनो येन । कटकैर्व-लयेरलंकृतौ दोषौ बाह्न यासाम् । परिपन्धी तु स्कन्धावारेऽलमत्यर्थे कृतोपद्रवः ॥ ग ॥

यस्य चेति ॥ नमता जनेन न क्षालनेन । एतेन जनानुरागसंपत्तिः । एवमग्रेऽप्युत्त-रपदेषु नञ्संबन्धः ॥ घ ॥

यस्य चेति ॥ नलस्योपाख्यानं भारतप्रतीतम् । नमस्यानां पूज्यानां देवद्वजिादीनां भामेषु लोपकथा नैव ॥ ज ॥

⁽१) य इति-नारीणां कामिनीनां श्रङ्गारं जनयति । अरीणां श्रङ्गारं न जनयति ।

यस्य च राज्ये साह्तरस्य पुस्तकस्य बन्धः, सगुणस्य कार्मुकस्याक-र्षणम् , सुवंशप्रभवस्य च्छत्रस्य द्गडः, सुजातेषद्यानिवशेषस्योत्खननम् ,-कुलोनस्य कन्दस्योनमूलनारम्भः, सन्मार्गलग्नस्य पुनर्वसुभाजश्चन्द्रस्योत्र ग्रह्णालोकनमभृत् ॥ क ॥

किं बहुना-

(१)देवो द्विणदिङ्मुखस्य तिलकः कर्णाटकान्ताकुचकीडाशैलमुगः प्रतापकदलीकन्दः स किं वर्णयेते ।
यस्यारातिकरीन्द्रकुम्मरुधिरिक्तन्नासिदंष्ट्राङ्कुरा
शौर्यश्रीर्भुजदर्गडमगडपतले सिहीव विश्राम्यति ॥ २६ ॥
(२)तस्य च महामहीपतेरात्मरूपापहस्तितसमस्तसुरसुन्दरीसौन्दर्यसारसंपत्तिकलङ्कुकुलकन्दकन्दलीकंद्रपर्दर्पगजेन्द्रावष्टम्भस्तम्भयष्टिरिखलजननयकुरङ्गवागुरा रामणीयकपताकायमानोद्धिन्नवयौवनश्रीः, श्रङ्गारस्यागारम्,श्रवनिर्वनिताविभ्रामाङ्कुराणाम् , श्राभोगः सौभाग्यभागस्य, रङ्गशाला रागवृत्तनृत्तस्य, सर्वान्तःपुरपुरं भ्रकाप्रधानभूताऽस्ति प्रिया प्रिङ्गुमञ्जरी नाम ॥ ख ॥

यस्य चिति ॥ साक्षरं िळिखिताक्षरः अधीताक्षरः । गुणो ज्या शौर्यादिश्च अस्व अस्व । विश्व स्थानिक्ष । स्थानिक्ष विश्व स्थानिक्ष स्थानिक्ष । स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष । स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष । स्थानिक्ष स्थानिक्य स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्थानिक्ष स्य

तस्येति ॥ भीमस्य प्रिया प्रिङ्गमञ्जरी नामास्ति ॥ ख ॥

⁽१) देव इति—दक्षिणदिष्मुखस्य तिलकः कर्णाटकान्तानां कुचावेव क्रीडाशैलः केलिपर्वतस्तत्र सृगः। स्वेच्छया विहरणशीलः। प्रतापकर्शलीवृक्षस्य कन्दो मृलम्। स् देवो भीमनृषः। किं वर्ण्यते। अरातय एव करोन्द्रास्तेषां कुम्भस्थलस्थरुधिरेण रक्तेन क्षिन्ना- ऽसिरेव = खड्ग एव दंष्ट्राङ्करो यस्याः सा। शौर्यक्षीवीरत्वलक्ष्मीः। सिंहीव। यस्य नृपस्य। भुजदण्डमण्डपतले दोर्दण्डमण्डपे। विश्राम्यति श्रान्ता सती निषीद्ति। सर्वातिशायि शौर्यमस्येति सारः॥ २९॥

⁽२) तस्य प्रियङ्गमञ्जरी नाम प्रियासीत् । कीहशी सा । आत्मरूपेण निजसौन्द्यंणा-पहितता तिरस्कृता समस्ततपुरसुन्दरीणां सबदेवरमणीनां सौन्दर्यस्य या सारसम्पत्तिः सैव कळ्डुः – सौन्दर्यसारसम्पत्तितिरस्कारजनितापवादरूपस्तस्य । कुळस्य समूहस्य कन्दो मूळं तस्य कन्द्रली – अङ्करभूता, तथा कन्दर्पएव मदन एव दर्पगजेन्द्रो गन्धहस्ती तस्यावष्टमभाय बन्धनाय स्तम्भयष्टिमृता प्रियङ्गमञ्जरी । तथा—निविळजननयनान्येव कुरङ्गा सृगास्तद्रथं वागुरा बन्धनरज्ञः । रामणीयवैजयन्तीभृतोत्पन्ना तरुणतारुण्यशोभा यस्याः सा ।

यस्याः पद्मानुकारिणी कान्तिलीचने च रम्भाप्रतिस्पर्धिनी कपसंप-चिक्रहमण्डले च, सुमनोहारिणी केशकवरी भूभङ्गचके च, भ्रमरकोद्धासिनी ललाटपट्टिका कर्णीत्पले च, प्रवालुकाकारिणी दन्तच्छदच्छाया करचरण-युगले च ॥ क ॥

यस्याः सुवर्णमयं वचनं नूपुरं च पदे पदे मनोहरति ॥ ख ॥ यस्या सुमधुरया वाचा सदृशी शोभते करहे कुसुममालिका । श्रलि-कालयाऽप्यलकवन्नरीमालया सह विराजते तिलकमञ्जरी ॥ ग ॥ किं बहुना—

(१)तस्याः कान्तिनिरुद्धमुग्धहरिणीलीलाचलच्चक्षुष-स्तारुण्यस्य भराद्नालसलसङ्खावण्यलस्मीरसः। लुभ्यल्लोकविलोचनाञ्जलिपुटैः पेपीयमानोऽपि स-स्रङ्गेष्वेच न माति सुन्दरतरो रङ्गंस्तरङ्गेरिव॥ ३०॥ प्वमनयोः सकलसंसारसुख्यसास्वादमुदितमनसोर्थान्ति दिवसाः॥घ॥ कदाचिश्चदु(२)लतरतरुण्यद्चरणचक्रसुम्बनाक्रमण्भरभज्यमानमञ्ज-

यस्या इति ॥ अत्रप्रथमैकत्वद्वित्वयोः स्त्रीक्कीवयोश्च क्लेषः । सर्वत्र नान्तत्वात । पद्मा श्री पद्ममञ्जम् । रम्भा अप्सरोन्तरं कर्ली च । समनसः पुष्पाणि । पक्षे स्वराब्देन समासः । श्रमरकं ललाटस्थमलकं सृङ्गश्च प्रवालो विद्वमः पल्लवश्च ॥ क ॥

यस्या इति ॥ छष्ठ वर्णोऽकारादिः छवर्णं च । तेन निर्वृत्तं पदं प्रकृतिविभक्तिसमु-दायः पादन्यासश्च ॥ ख ॥

यस्या इति ॥ अत्र तृतीयाप्रथमयोः क्लेषः । सष्टु मधुनो मकरन्दस्य रयः प्रसरो यत्र । अलिकं ललाटमालयः स्थानमस्याः सा तिलक्षमेव मञ्जरीति रूपकम् । तृतीया-पक्षे अलिवत्कालो वर्णो यस्याः । यदा त्वलिवत्कालेति क्रियते तदा डीप् प्रसन्येत ॥ग॥

तस्या इति ॥ आ समन्तादलस आलसः । पश्चान्नज्योगः । तस्या लावण्यलक्ष्मीः रसः सन्दरतस्त्राहतरः । तरङ्गे रङ्गन्विकसन्नित्र । रसो हि भराद्गिन्नो लसति तरङ्गेश्च रङ्गति॥३७ कदेति ॥ मधुविन्दुकर्द्मवत्स्य । पर्णदन्तुरमध्येषु । सगन्धिगन्धवाह एव वाजी तस्य

⁽१) तस्या इति—कान्त्या स्वसौन्द्यंण निरुद्धा सुग्धा या हरिणी तस्या छोछां चाञ्चल्यं तहत् चलन्ती चक्षुषी यस्याः सा तस्याः । तारुण्यस्य यौवनस्य । भरात्, अनालसं लसन् लावण्यलक्ष्म्या रसः । लुम्यन्तो दर्भनार्थं स्पृहां कुर्वन्तो ये छोकास्तेषां विलोचना-न्येवाअलिपुटानि तैः पेपीयमानोऽपि सन् तथा तरङ्गे रङ्गन्निव । अङ्गेष्वेव न माति न पारि-मित्यं लभते । तस्या छोकोत्तरां कान्ति सवं विलोकियतुमीहन्त इति भावः ॥ ३० ॥

⁽२) चटुळेति—चटुळतरा अतिचपळास्तरुणा युवानो ये षट्चरणा भ्रमरास्तेषां चक्रा-णां निवहानां यश्चम्बनायाक्रमणभरस्तेन भन्यमानि विदीर्थमाणि यानि मक्षरीजाळानि तेम्यो गळन्तो निपतन्तोऽमन्दा बहवो ये मकरन्दबिन्दवो मरन्दकणास्तैः कर्दमिळेलु पिच्छिळेलु ।

रोजालगलदमन्दमकरन्दिवन्दुकर्दमिलेषु विविधाङ्गविहंगविहारविद्वितदल दन्तुरान्तरालेषु स्मरबन्धुसुगन्धियानधवाहवाजिबाह्यालीषु वरदायाः पुण्य-पुलिनपालिपादपतलेषु रममाणयोः परिणतेन्द्रवाहणाहणकपोलकान्तिरुद् धुषितदेहिपण्डकण्डूयनाक्त्ततरिलतकरिकसलया बालकमेकमुद्रदेशलसम-परमाप पृष्ठप्रतिष्ठितमुद्वहन्ती कापि किपकुदुन्बिनी दृष्टिपथमवातरत्॥ क॥

तां चावलोक्य चेतस्थास्पद्मकरोत्तयोरनपत्ययोर्विषमविषादवेदनाःय-तिकरः ॥ ख ॥

- (१)करपत्त्रधाराकर्तनदुःसहदुःखदूनमनसोर्वेमनस्यमभूद् भूम्नि राज्ये जने जीविते च । किमनेनाधिपत्येनापत्यश्चने ॥ ग ॥
- (२)सर्वथा सकलसुरासुरिकरीटकोटीकोस्यासिसरीचिचञ्चरीक-चुन्वितचरसाम्बुजमम्बिकाप्रियं प्रतिपद्यामहे महेश्वरिमत्यन्योन्यमालो-चर्यांचकतुः॥ घ॥

श्रथ विपुलवियद्विलङ्गनश्रमप्रशमनार्थमरु गेन वार्स्णां प्रतिपानार्थमिवा-वतार्थमासेषु रविरथतुरंगमेषु, श्रपरासके दिवसभर्तार शोकभरादिव तमः-पटलेनापूर्यमासामाश्वासायतुमिव पूर्वा दिशमियधावमानासु पादपच्छा-यासु, हारीतहरितहरिहारिसस्तरसेररस्यान्तराच मन्दमपवर्त्तमानेषु गोम-एडलेषु, श्रस्ताचलवनदेवतादत्तरक्तचन्दनार्धसलिलज्जवज्ञान्यमान इव लोहितायति पश्चिमाशामुखे, वारविलासिनीभिः कपोलमएडलीमएडनाय क्रियमासेषु पत्त्रभङ्गेषु। भयेनेव पाद्रपः प्रारच्धे पत्त्रसंक्रोचकर्मसि, विघटिष्य-मास्वक्रवाककामिनीकरुस्कृजितन्याजेन दिवसभर्तुरस्ताचलगमनं निवार-यन्तीभिरिव विरहविधुराभिः कमलिनीभिर्विधीयमानेषु प्रार्थनाप्रसामाञ्चलिः

बाह्यालिप्रायेषु । वरदातस्तलेषु क्रीडतोरसुयोः कपिपत्नी इन्द्रवारुणीफलपिङ्गगल्लकान्ति-र्वानरी नवनपर्थं गता हप्टेत्यर्थः ॥ क ॥

ताभिति ॥ तां च वीक्ष्य विषाद्वयथालंपकों हृदि पदमकरोत् ॥ ख ॥

श्रशेति ॥ अथानन्तरं श्रमशान्यत्यथं वारुणीं पश्चिमां प्रति लक्ष्यीकृत्य नीयमानेषु रिविश्याखेषु । प्रतिपानपञ्चे वारुणी छरा । अपरा दिग् अङ्गानान्तरं च । तमो मोहो ध्वा-न्तं च । तथा गोमण्डलेषु किरणोघेषु च । यथासंख्यं रवेईनान्तराच्चमन्दं चलमानेषु । द्वयादि कीडगूपात । हारीताः शुकामाः पक्षिणस्तद्वस्ति । नीला ये हरयोऽश्वास्तैर्ग-च्लित । तस्मात् । वनाच्च हारीतैः शुकाभपिक्षमिईरितैः शाद्वलैईरिभिवानरेश्च हारिणो मनोज्ञात् । रक्तवन्दनार्धः प्रस्तावाद्वरेरेव । पत्त्रमङ्गो विलेपनित्रं पत्त्रविश्वासंग्रं प्रणानां

⁽१) करपत्त्रोति--करपत्त्रधारया क्रकचधारया यत्कर्त्तनं तेन यद् दुःसहदुःखं तद्वद्दूनं मनो ययोः।

⁽२) सर्वयेति—सकञ्मुरामुराणां याः किरीटकोटयस्तासां कोणे प्रान्ते याः शोणमरीचय एव रक्तकिरणा एव चञ्चरीका अमरास्तेश्चम्बितं चरणाम्बुजं चरणारविन्दं यस्य तम् ।

पुटेष्विव कमलमुकुलेषु, क्रमेण (१)पश्चिमाम्भोधितरङ्गान्तरतस्तरुणतरताम्र-तामरसानुकारिकेसरायमाण्रिममञ्जरीजालजटिलमवलोक्य तरिण्मण्ड-लमतिसंम्रमद्भमरनिकुरम्य इव प्रधावमाने दूरं तिमिरपटले, कृष्णागु-रुपङ्कपत्त्रभङ्गभूष्यमाणेष्विव दिगङ्गनामुखेषु, कोकिलकलापैराकम्यमाणेष्वि-व वनान्तरेषु, विकचकुवलयवहलमेचकरुचिनिचयश्यामलोकियमागोष्विव सलिलाशयेषु, तापिच्छुगुच्छुच्छुद्च्छुाद्यमानास्विव वनवृतिषु, नृत्यत्कलापि-कुलकलापैः कालीकिमाऐष्विव शैलशिरःशिलातलेषु, कजालालेख्यचित्रचर्च-मानास्विव भवनभित्तिषु, विरहिणीनिःश्वासधूमश्यामलीकिययाणेष्विव पान्धावसथेषु, कस्तूरीकासिळळिसिच्यमानास्विव कामुकविळासवासवे-श्मवाटीषु, मद्दान्धसिन्धुरनिरुध्यमानेष्विव नृपभवनाङ्गेषु, कलितकालकञ्चु-कायामिव गगनलदम्याम् , (२)मद्नशरनिकरविद्रुतद्रिविटविषादान-ळस्फुलिङ्गेष्विव रङ्गतसु ज्योतिरिङ्गणेषु, काञ्चनीषु तिमिरकरिकुम्मभेदमञ्जी -विवव निशितासु प्रदीप्यमानासु प्रदीपकलिकासु, (३)प्लवमानापाएडपु-राडरीककल्माषितकालिन्दीपरिस्यन्दसुन्दरेऽमृतमयनत्तणशुः बत्तीरसागरर-स्रविन्दुस्तबिकतनारायण्वचःस्थल इव कांचिद्पि श्रियं कल्यति ताराविराः जिते वियति, विटङ्कान्तमनुसरन्तीषु वेश्यासु वेश्मपारावतपतित्रपङ्किषु च,-भ्रमरसंगतासु कुलटासु कुमुदिनीषु च, नदीपालिविरहितेषु चत्वरेषु चक्र-वाकमिथुनेषु च, जाते जरद्रवयकायकालकान्तिकाशिनि निशावतारे, तरुणु-तमालकाननिवाञ्जनगिरिगुहागर्भमिवेन्द्रनीलमिणमहामन्दिरोदरिव वि-शति सकलजीवलोके स लोकेश्वरः 'प्रिये प्रियङ्गुमञ्जरि, प्रसादय प्रणतिषय-कारिणमभङ्गानङ्गद्रपेहरं हरम् । ऋहं च तदाराधनावधनामनुविधास्यामि,

अञ्जनं च । तथा कांचिद्रिपि श्रियं शोभां नारायणबक्षित तु श्रियमिन्बयुत्री प्राप्तुवति नक्षत्रालंकृते नभित । कालिन्दीपरिस्यन्दो नारायणबक्षश्र वियत उपमानम् । पाण्डुपुण्ड-रीकाणि श्लीररसिबन्दवश्र ताराणाम् । परिस्यन्दः प्रस्तवणम् । प्रवाह इति यावत् । विद्ये भुजंगः । कान्तः पतिः । पक्षे पश्चिणामावासयष्टेरुन्नतोंऽशो विद्श्रुस्तस्यान्तः । अमो अमणं तत्र रसस्तात्पर्यम् । अन्यत्र अमरा भृङ्गाः । नेति भिन्नम् । पक्षे नदीनां पालिः

⁽१) पश्चिमेति—सूर्यास्तमनवर्णनप्रस्तावः । पश्चिमाम्भोधितरङ्गान्तरतः पश्चिम्तमुद्धः वीचिमध्यात्, तरुणतराणि नवीनतराणि ताम्राणि रक्तानि यानि तामरसानि कमलानि, तदः कुकारीणि तत्सदृशानि केसरायमाणानि च रश्मयः किरणा एव मञ्जर्यस्तासां जालानि तैर्जन्विस्तम् । अत्रोपमारूपकयोः समप्राधान्यात्समप्रधानसंकरः ।

^{् (}२) मदनेति--मदनशरनिकरेण कामबाणनिवहेन चिद्धुता विशेषेण द्रवीभूता दरिद्रा निर्धना ये विटास्तेषां विषाददावानछोऽग्निस्तस्य विस्फुल्डिङ्गेषु = ज्वल्रह्कणेषु ।

⁽३) प्लवेति--प्लवमानानि तरन्ति पाण्डुपङ्कुजानि घवलकमलानि यत्र, कलमाषि -तो कृष्णवर्णा या कालिन्दी कलिन्दकन्या यमुना तस्याः परिस्थन्देन प्रस्रवेण सुन्दरे ।

इत्यभिधाय यथावासमयासीत्॥ क॥ ततश्च।

(१) श्रखिरिडतप्रभावोऽय प्रदोषेणान्धकारिणा।
तस्याश्चित्ते स्थितः शम्भुरुदयाद्रौ च चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥
(२) विभ्रते हारिणीं छायां चन्द्राय च शिवाय च।
नभोगरुचये तस्मै नमस्कारं चकार सा॥ ३२ ॥
नित्यमुद्धहते तुभ्यमन्तः सारङ्गरिङ्गतम् ॥
(३) भूतिपाग्रहुर गोवाह सोम स्वामिन्नमो नमः ॥ ३३ ॥

एवं च नातिचिरात्

सेतुः । इतीति सित स राजा यथावासमयासीत् । किं कृत्वा हे प्रिये, प्रसाद्य हरमहमि तदाराधनमनुष्टलमः करिष्यामीत्यभिधाय ॥ क ॥

श्रखिएडतेति ॥ शम्भुशिशनोः श्रेषः । प्रकृष्टदोषेण अन्धकनाम्ना प्रतिपक्षेण । अ-व्याहतवैभवः । शशी च प्रदोषेण रजनीमुखेन । अन्यत्वविधायिना अन्धकारयुक्तेन वा । न खण्डितः प्रभाषा आवो वृद्धिर्यस्य । अत्र अव वृद्ध्यर्थः ॥ ३१ ॥

विभ्रत इति ॥ चन्द्रपक्षे हरिणस्येयं हारिणी छाया । कल्ड्रू इत्यर्थः । नभोगा वि-यद्वयापिनी सचिर्यस्य । शिवस्तु हारिणीं छायां कान्तिम् । तथा भोगे विलासे रुचिरिम-लाषो यस्य पश्चान्नज्योगः ॥ ३२ ॥

नित्यमिति ॥ सहोमया वर्तत हित सोमः तस्य संबोधनम् । तिह्विशेषणं स्वामिन्नित्ति । तथा भृत्या भस्मना पाण्डुरः शुभः । तथा गौर्वृषो वाहनं यस्य । एवंभूत उमापते । अन्तर्मध्ये । सारमुत्कृष्टम् । गरं कालकृष्टम् । जितं महिम्ना स्तिम्भतशक्ति । नित्यमुद्धहते विभ्राणाय तुभ्यं नमो नमः । अत्र प्रकर्षे द्विवचनम् । सोमश्चन्द्वोऽपि । तदा भवनं भृति-र्जन्म । जन्मना पाण्डुरः स्वभावस्रेतः । तथा गाः किरणान् वहतीत्यण् । पाग्रुराश्च ता गावश्चेति समासे कृते समासान्तो दुर्वारः । अन्तरिति कर्मपद्म् । सारङ्गो मृगस्तेन् रिक्तितं लाक्छितमिति तद्विशेषणम् ॥ ३३ ॥

⁽१) अखण्डितेति—तस्याश्चित्ते शम्भुः स्थितः । कीद्दशः सः अन्धकासुरेण । तथा प्रदोषेण = प्रदोषाख्यवतेन । अखण्डितप्रभावोऽन्याहतैसर्यः । यद्वा प्रदोषेणान्धकासुरेणेति योज्यम् । चन्द्रमा अपि उदयाचले स्थितः सोऽपि । अन्धं तिमिरं करोतीत्यन्धकारी तेन प्रदोषेण रजनीमुखेन न खण्डितः प्रभाया आवो वृद्धिर्यस्य सः ॥ ३१ ॥

⁽२) बिभ्रत इति—सा प्रियङ्गमक्षरी चन्द्राय चन्द्रचूडाय च प्रणनामेति भावः। चन्द्रो मृगाङ्कृत्वात् हरिणाङ्कृभृत् , गगनगतकान्तिश्च। चन्द्रचूडश्च, "परशुमृगवराभीतिहस्तं" इत्यु-कत्वात् हारिणीं मृगसम्बन्धिनीं छायां कान्ति बभार। यद्वा हारिणीं रम्यामिति याह्यम् । तथा नमसि गगने योऽगः कैलासः। अश्रेलिहत्वात्कैलासस्येयमुक्तिः तत्र रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्मै । यद्वा नभोगे विलासे रुचिः स्पृहा यस्य तस्मै ॥ ३२॥

⁽३) भृतीति—चन्द्रपक्षे भृतिवत्पाण्डुरः ग्रुश्र इत्यर्थोऽपि बोध्यः ।

(१) शुभ्यत्त्वीरसमुद्रसान्द्रसिललोह्योलैरिव प्लावयँ-ह्याकं लोचनलोभनः स्मरसुद्धज्ञातः स चन्द्रोदयः । यस्मिन्संभृतवैरदारुणरणप्रारम्भिणो भ्राम्यतः कुद्धोलुककदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ॥ ३४ ॥

श्रपिच-

ग्रपिच-

(२)श्च्योतच्चन्द्रनचारुचन्द्रश्चिभिर्विस्तारिगोभिर्भरा जातेयं जगती तथा कथमपि श्वेतायमानचुतिः । उन्निद्रो दिनशङ्कया कृतरुतः काको वराकः प्रिया-मन्विष्यन्पुरतः स्थितामपि यथा चक्रभ्रमं भ्राम्यति ॥ ३५॥

(३)मुग्धा दुग्धिया गर्वा विद्धते कुम्मानधो बह्मवाः कर्णे कैरवशङ्कथा कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता श्रपि । कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शबरी मुक्ताफलाकाङ्कथा सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिकः॥ ३६॥

क्षुभ्यदिति ॥ स धविताशेषभुवनतलश्चन्द्रोदय उत्प्रेक्ष्यते । क्षुभ्यत्क्षीरसमुद्रसान्द्रसालेकोक्कोकेकोकं फ्रावयन्निव जातः । क्षीरसमुद्रक्षोभस्य तत्सहचरितत्वात् ॥ ३४ ॥

इच्योतिद्वि ॥ सातत्यश्रमणेन कुलालप्रेषितचकवद्श्रमो यत्रेति श्रमणिकथाविशेष-णम् । अथवा चकः कोकस्तस्येव श्रमो यस्य । सोऽपि रात्रौ समीपवर्तिनीमपि प्रियाम-न्विष्यन् श्रमति ॥ ३९ ॥

मुन्धेति ॥ बल्लवा बालगोपालाः । शवयोऽप्यारण्यकस्त्रियो विपर्यस्ता भवन्तु । सततपरिचितोत्तंसरचनाः कान्ता उत्तमस्त्रियोऽपि विपर्यस्ता इतिः अपिर्विस्मये ॥ ३६ ॥

(१) क्षुम्यदिति—क्षुम्यन् क्षोभं प्राप्तो यः क्षीरसागरस्तस्य सान्द्रं यथा तथा सिळ्ळ-स्य जळस्योछोळा ऊर्ध्वगमनानि तः। लोकं प्लावयन्निवोत्प्रेक्षा । तथा लोचनप्रियः। स्मरस्य सुद्दन्मित्रं स चन्द्रोदयो जातः। यत्र संभृतं संचितं यद्वैरं तेन दारुणो भोमो रणप्रारमभोऽ स्यास्तीति तस्य। तद्र्थं च श्राम्यतोऽन्येषणार्थं गच्छतः। क्रुद्धस्य कुपितस्योद्धककदम्बस्य पुरतोऽग्रे। काकोऽपि। हंसायते हंस इवाचरति। अयं भावः शशाङ्कचन्द्रिकया घवित्रतःकाकः क्रुष्णवर्णोऽपि खेतवर्णस्य हंसस्य साम्यं भजते। सितवर्णत्वात्॥ ३४॥

(२) इच्योतदिति—विस्तारिणीभिः। इच्योतिन्त स्वर्गित यानि चन्दनानि तद्वसारवो या हचयो ज्योतस्नास्ताभिः। इयं जगती तथाइवेतस्वेतायमानग्रुतिर्धवलकान्तिः, जाता। यथा दिनशङ्क्या दिनश्रान्त्योत्निद्दो जातजागरः। वराको दीनः काकः। इतं रुतं रुतं रोदं वो येन सः। पुरतः स्थितामपि प्रियामन्विष्यन् गवेषयन्। चक्रश्रमं चक्रवत्। आम्यन्ति। चन्द्रिकाधवलमाकाशं निशाम्य दिनश्रान्त्योन्निद्दः काकश्चन्द्दिकया सितवर्णां प्रियाम्बरुयन् गवेषयंश्च श्राम्यति विरोति चेति फलितार्थः॥ ३५॥

(३) सुरवेति—बङ्घवा गोपाः। सुरधाः सन्तः। दुरधिया गवामधो नीचैः कुम्भान् कुर्वेते । तथा सुरधाः कान्ता अपि कुत्रलयं नोलकमलं कैरवशङ्कथा सितोत्पलस्रान्त्या कर्णे यत्र च-(१)

मुक्तादाममनोरथेन वनिता गृह्णन्ति वातयने गोष्ठे गोपवधूर्दधीति मथितुं कुम्भीगतान्वाञ्छति । उच्चिन्वन्ति च मालतीषु कुसुमश्रद्धालवो मालिकाः शुस्रान्विस्रमकारिणः शशिकरान्पश्यन्न को मुह्यति ॥ ५७॥

श्रपिच-

(२) किं कपूरिकणाः स्रवन्ति वियतः किं वा मनोनन्दिनो

मन्दाश्चन्दनिबन्दनः किमु सुधानिष्यन्दधारा इमाः।
इत्थं भ्रान्तिममी जनस्य जनयन्त्यङ्गे लगन्तः परामिन्दोः कुन्द्विकासिकुड्मलदलस्रक्तुन्दरा रश्मयः॥ ३८॥
इति जनितमुदिन्दोः सिन्दुवारस्रगाभै
किरति किरणजालं मण्डले दिङ्मुखेषु।
इरचरणसरोजद्वन्दमाराधयन्ती
शुचिकुशशयनीये साथ निद्रां जगाम॥ ३९॥
इति श्रीत्रिविकमभद्दविरचितायां द्यमन्तीकथायां
हरचरणसरोजाङ्कायां द्वितीय उल्लासः॥

किमिति ॥ कुन्दस्य विकासिनां कुङ्मलद्दलानां सक् । तद्वत्सन्दरा इति शौकल्यसौकुमार्यातिशयार्थः । जरठकन्दस्य हि दलाग्राणि परुषाण्यस्णानि च भवन्तीति ॥ ३८ ॥
इतीति ॥ इत्यमुना प्रकारेण । जनितहर्षम् । निर्गुण्डीकुसममालाप्रतिमं करनिकरं
दिङ्मुखेषु किरति वितन्वति सतीन्दोमंण्डले हरं ध्यायन्ती सा दर्भशय्यायामस्वपत् ।
समाधिलयं गतेति भावः ॥ ३९ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः । शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥ इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे द्वितीय उल्लासः समाप्तः ॥

कुर्वते । शबरी भिल्ली । मौक्तिकेच्छया बदरीफर्लं संगुण्हाति । सान्द्रा चन्द्रमश्चन्द्रिका कस्य चिन्ते आन्ति न विधक्त इति भावः । श्लोकोऽयं साहित्यदर्पणे आन्तिमदल्ङ्यरोदाहरणत्वे-नोद्धतः॥ ३६ ॥

(१) मुक्तित—वनिताः कान्ताः । वातायने गवाक्षे । मुक्तादाममनोरथेन मौक्तिकहा-रस्पृह्चया श्रांशकरान् गृण्हन्ति । गोपवधूर्गोपी गोष्ठे कुम्भीगतान् तान् 'दधीतिः आन्त्या मथितुं वाञ्छति । तथा माछतीषु जातिद्वषु । कुसुमेषु श्रद्धाळवो माखिन्यस्तान् उच्चिन्वन्ति । इत्थं आन्तिजनकान् शुआन् शशिकरान् विलोकयन् को न मुद्धति, मुद्धत्येवेत्यर्थः ॥ ३०॥

(२) किमिति—कुन्दस्य विकासिनो ये कुड्मलास्तेषां दलानां सङ्माला तद्वत्सु-न्दराः । इन्दोः करा, जनस्याङ्गे लगन्तः परामित्यं भ्रान्ति समुत्पादयन्ति । यथा—वियत इमे कपूरकणाः क्षरन्ति किम् । वा मनोनन्दिनो मन्दाश्चन्दनकणाः श्च्योतन्ति किम् । अथ वा सुधाया अमृतस्य निष्यन्देन स्रवणेन या धाराः प्रवाहा इमाः किम् ॥ ३८॥

त्तीय उच्छ्वासः।

श्रथ क्रमेण रजतकुम्भमम्भोभरणार्थमिवेन्दुमण्डलमादाय पश्चिमाम्भोनिधिपुलिनमनुस्पत्यां तरुण्(१)कपोतकंघरारोमराजिराजिन्यां रजन्याम् , श्रिष्ठिकमलखण्डकमिलिनीनांविनिद्रायमाणकमलकुड्मलिकोचनेषु कज्जलेखास्विवोज्जनतेषु भ्रमरराजिषु, राजीवराजिपुञ्जनिकुञ्जे शिञ्जानमञ्जी-रमञ्जलमुत्रद्वसु शरद्वलाहकवलकपत्तविचेपपवनतरिलतकणतामरसेषु दीर्घिकावतंसेषु, हंसेषु क्रेड्डारयति च चक्रवाकमिथुनमेलकमङ्गलमृदङ्ग इव रोप्यघर्घररवस्पसं सारसकुले, श्रवश्यायजलशिशरशोकरिणि मन्दान्दोलितविनिद्रदुममञ्जरीरजःकणकषायिने (२)तमःसपंसंदृष्टोज्जोवितजगिन्धासायमाने प्रस्वलित प्रभातसुरतश्रमिवज्ञसुन्दरीकुचमण्डलेमहित, मनो-हारिहारीतहरितहये हरितितिमरपटलपटीं गगनलदम्याः करपरामृष्टपयोधरे रागवित स्वितरि,(३)मृगमद्मिलितबहलकुङ्कुममण्डनमञ्जरीभिरिव पि-ज्ञिरते पुरंदरिङमुखे सुखुप्रसुप्ता सा स्वप्नमद्राचीत्॥ क ॥

किल सकलसुरासुरशिरःशेखरीकृतचरणकमलः, कमलाधिवासेन ब्रह्म-णा नारायणेन च रिवतरुचिरस्तुतिः, कृशानुद्धपेण ललाटलोचनेन चन्द्रम-सा च भासमानः, विकचं कर्णे कुवलयं करे कपालं च कलयन्, ब्राहंसा-टोपं मनसा शिरसा च विश्वाणः, धोउज्वलन्नयनाचिश्चिताभस्म च समुद्ध-हन, ब्रधिकङ्कालेन स्कन्धेन कंघराधेन च विराजमानः, सालसदृशं भुज-चनं भवानीं च द्धानः, सर्वदानववारं त्रिशृलं मन्दाकिनीं च धारयन्, देवो

ऋथेति ॥ अनन्तरं किरणसंस्पृष्टमेघे । रागवत्यारक्ते रवौ छप्ता सती स्वप्नं दृद्शं । अन्योऽपि रागवानासकः किळ पटीमुत्सार्यं कराभ्यां पाणिभ्यां स्तनौ स्पृशति । शरद्ध-ळाहकवळक्षाः।शरादअधवळाः । क्रेंकारो वाद्यविशेषः ॥ क ॥

स्वप्रमाह—िकलेति । वार्तोक्तो । हरः शक्तिमण्डलादुत्तीर्थ पुत्रीत्यभिधाय ईहर्शी पारिजातमञ्जरीमदात् । कीहशो हरः । ब्रह्मणा विष्णुना च कृतस्तुतिः । द्वयेनापि कीहशे- न । कमलेऽधिवासोऽस्य पद्मासनत्वात् । विष्णुस्तु कमलायाः श्रिया अधिवासस्तेन । तथा वन्हिस्वरूपेण नेत्रेण चन्द्रमसा च कृशेन क्षामेण अनुगतरूपेणाविनाभावसंबद्धमृतिना लसन् । तथा विकचं सविकासम् । कपालं तु विगताः कवाः केशा अस्मादिति विकचम् ।

⁽१) तरुणेति—तरुणो युवा यः कपोतस्तस्य कन्धरायां ग्रीवायां या रोमराजिङोंमश्रे णिस्तद्वद्वाजिन्याम् । प्रमातप्रायामित्यर्थः ।

⁽२) तम इति—तम एव सर्पस्तेन संदृष्टं पुनरुज्ञीवितं यज्जगत् तस्य निश्वास इवा -चरति ।

⁽३) मृगेति—मृगमदेन कस्तूर्या मिलितं संभिश्रितं यत्कुङ्कुममेव मण्डनं भूषणं तस्य मञ्जरीभिरिव।

दिपत्तव् जोन्द्र निद्राहरो हरश्चन्द्रमण्डलाद्वतीर्य 'पुत्रि प्रियंगुमञ्जरि, मञ्जरी-मिमां गृहाण। मा भैषीः। प्रत्युषित मित्रयोगाद्दमनकनामा महामुनिरेष्यति स्र तेऽनुप्रहं करिष्यति' इत्यभिधाय स्वश्रवणशिखरान्तराद्(१)मन्दमकरन्द्-स्यन्दसुन्दरामोदमाद्यन्मधुकरस्वरमणीयां पारिजातमञ्जरीमदात ॥ क ॥

सापि 'प्रसादोऽयस्' इत्यभिधाय स्वप्न एव प्रणामपर्यस्तमस्तका स्तु-तिमकरोत् ॥ ख ॥

(२)तुभ्यं नमो नमल्लोकशोकसंतापहारिशे। व्यर्थोक्ततान्धकारातिद्मभारम्भाय शम्भवे॥१॥ विभो विभृतिसंपन्न पन्नगेन्द्रविभृषशा। नमो नमोघसंकलप तुभ्यमभ्यन्तरात्मने॥२॥

(३) अत्रान्तरे तरिणकोमलकान्तिभिन्नभास्वत्सरोजदलदीर्घविलोचनायाः । तस्याः प्रबोधमकरोद्रजनीविरामयामावसानमृदुमङ्गलत्र्यनादः ॥ ३॥ क्रमेण च प्राच्यां सिच्यमानायामिव बहलकुसुम्भाम्भःकुम्भैः ककुभि, प्रभवति तारकोच्छेदनाय सुकुमारे रिश्मजाले, पूर्वाचलस्थलीमधिरोहति

तथा अहिंसाया आटोपमावेशम् । अहिं च साटोपं सस्पन्दम् । प्रोज्ज्वलद्दीप्यमानम् । भस्म तु प्रकर्षेणोज्ज्वलम् । अधिगतं कङ्कालं वारीरास्थि अर्थात्खट्वाङ्गं येन । बंधराधेन तु कालेन सह कालकृटत्वात् । अधिकमिति क्रियाविशेषणम् । सालद्भमतुल्यं प्रांशुत्वात् । पक्षे सालसे लीलामन्थरे हशो यस्याः । सर्वान्दानवान्वास्यति । गङ्गा तु सर्वदा नित्यं नवा अविच्छाया वाः पायो यस्याः । अथवा सर्वं ददातीति सर्वदाः। आनुयन्त इत्यानवाः तथोक्ता वारोऽस्याः । एतेन कामुकत्वेन नर्मवचनादात्मजलानां स्तुत्यत्वोक्तिः ॥ क ॥

तुभ्यमिति ॥ अन्धकारातीति कर्मधारयः ॥ १ ॥

विभो इति ॥ विभुः सर्वन्यापी । विशेषेण भृत्या भस्मना संपन्नः समृदः । यद्वा विभृत्या चतुर्देशभुवनाधिपत्यळक्षणया । तथा वाद्यकिभृषणः । मोघो निष्फळः संकल्पो ध्यानं यस्य । पाश्चान्नज्योगः । एतानि शिवसंबोधनानि ॥ २ ॥

क्रमेणेति ॥ यथा माहेन्द्र इन्द्रः, तथा छकुमारः कुमारः । स हि तारकाछरोच्छेद-नाय प्राभवत् । छकुमारं सृदु रश्मिजालं तु तारकाणां नक्षत्राणामुच्छित्तये । वैणिकवैणवि-

⁽१) अमन्देति—अमन्देन बहुना मकरन्दप्रस्ववणेन सुन्दरो यो ह्यामोदो गन्धस्तेन माद्यन्तो ये मधुकरा अमरास्तेषां खेण शब्देन रमणीयां मनोहराम् ।

⁽२) तुभ्यमिति—नमन्तो ये लोकास्तेषां शोकजनितसंतापं हरतीति तस्मै । तथा व्यर्थीष्टतो विफलीष्टतोऽन्धकारातेरन्धकासुरस्य दम्भस्य शाख्यस्यारम्भो येन तस्मै । नमः ॥ १॥

⁽३) अत्रेति—तरणिकोमलकान्त्या प्रातःकालीनसुर्यकान्त्या भिन्नं विकसितं भास्वद् दीप्यमानं यत्सरोजं नीरजं तस्य दलवद् दीवें विलोचने यस्याः सा । रजन्या विरामोऽवसानं बत्रैताहशो यो यामस्तस्य पर्यवसाने मृदुमङ्गलतूर्यनादो माङ्गलिकवाद्यघोषः प्रबोधं चक्रो३।

जगत्त्रबोधप्रारम्भमङ्गलकलग्रेंऽग्रुमालिमग्डले, ताग्डवाडम्बरिणि पुग्डरीक-खग्डे, हिग्डमानासु दीर्घिकामग्डनमुग्डमालासु कारग्डवमग्डलोषु, विश्वामगासु दीर्घिकामग्डनमुग्डमालासु कारग्डवमग्डलोषु, विश्वामगित श्रवण्युरेषु हृद्यानन्दिनि वन्दिवृद्दारकवृन्दवन्दनारम्भरवे, रण्यसु वीणावेणुकोणान्वैणिकवैण्विकेषु, कग्ठकुह्रप्रेङ्कोलनालंकारकुशले तारातरं गायति ग्रामरागं गायनजने, जाते जरज्जपाप्रसूनभिन्नस्फुरस्फारिक्कान्तिसमप्रभे प्रभातसमये, सा समुत्थाय भृत्वा ग्रुचिविकचनवनलिनगर्भ-मर्घाञ्जलमवकीर्य भगवतः सवितुःस्तुतिमकरोत्॥क॥

(१)वासरश्रीमहावज्ञीपञ्जवाकारधारिणः । जयन्ति प्रथमारम्भसंभवा भास्वदंशवः ॥ ४ ॥ (२)जयत्यम्भोजिनीखगडखगिडतालस्यसंचयम् । कौङ्कुमं पूर्वदिगगगडमगडनं मगडलं रवेः ॥ ५ ॥

राजापि प्रथमप्रबुद्धप्रगीतगीतध्वनिनिरस्तिनद्रः, सान्द्रविद्रुमधमाभासि संध्यादसरे, विधाय सान्ध्यं विधिम् ,श्रिधिकृतेन धर्मकर्मणि तत्कालपुरःसरे ग पुरोधसा सह तामेवान्वेष्टुमन्तःपुरमाजगाम ॥ ख ॥

द्रष्ट्रा च विस्मयमानः स्फुरदरविन्दसुन्दराननाम् 'श्रनुगृहीतेयमिन्दु-मौळिना' इत्यवधारयन्, श्रतिहर्षोत्कर्षमन्थरगिरा तां बभाषे ॥ ग ॥

(३)मुग्धिकाधिनरुद्धशब्दहसितस्फारीभवल्लोचनं तिर्यक्कान्तिकपोलपालिपुलकस्पष्टीकृतान्तर्धृति । एतत्ते करभोरु पङ्कजसदृग्दृष्ट्वा मुखं मे वला-दुचैः किचिदचिन्त्यचितचमत्कारं मनो हृष्यति ॥ ६ ॥

को वीणावेणुवादको । अलंकाराश्च मुद्रितविवृतानुनासिकादयः । तारोऽत्युचध्वनिः । ग्राम-रागः पञ्चमः । यद्वा पङ्जमध्यमगान्धारांस्त्रीस्त्रीन्ग्रामान्रागं च भरतोक्तं पड्विधं गायके गायति सति ॥ क ॥

राजापीति ॥ प्रथमप्रबुद्धा ये प्रकृष्टगीतास्तद्गीतध्वनिना ध्वस्तिनिदः ॥ ख ॥
मुग्धिस्त्रिग्धेति ॥ मणिवन्धकनिष्ठिकयोर्मध्यं करभस्तद्वदृरू यस्याः । तत ऊङ् तस्याः
संबोधनम् । ईदृशं ते मुखं दृष्ट्वा सहसाचिन्त्याधिगतचमत्कारं मे मनो हृष्यति ॥ ६ ॥

⁽१) वासरेति—वासरश्रीरेव महावछी तस्याः पछवानामाकृति धरन्तीति । प्रथमारम्भ संभवा भास्वतः सूर्यस्यांशवः किरणाः । जयन्ति ॥ ४॥

⁽२) जयतीति—रवेर्मण्डलं जयति । अम्भोजिनीखण्डस्य खण्डितो विनाशित आलस्यः संचयो येन तत् । तथ्रा कुङ्कमेन रक्तं पूर्वदिशो गण्डस्थमण्डनं सौरमण्डलम् ॥ ९॥

⁽३) मुरधेति—सुरधाः स्निरधास्तथा निरुद्धा लज्ज्येति भावः, शब्दा यत्र तद् हसितं तेन स्फारीभवन्ती विकसिते नेत्रे यत्र तत्। तथा तिर्यक्कान्तियुता या कपोलपालि-स्तत्र पुलकैः स्पष्टीकृता व्यक्तीकृताऽन्तर्धं तिर्येन। ते कमलवदाननं विलोक्य समधिगत-वमत्कारं मे मनो हृष्यति॥ ६॥

तत्कथय शप्तासि ममज्ञया हर्षेत्रत्तान्तम्' इत्यभिहिता सा स्मितसुधानु-विद्मुग्धमुखवीणाक्षणकोमलालापेन सर्वमादितः स्वप्नदर्शनमाचचन्ने ॥क॥

चितिपतिस्तु तदाकण्यं 'प्रिये, मयापि स भगवान्। श्रातमानुहारिणा विनायकेन स्वामिना च शक्तिमता पुत्रेणानुगम्यमानो, दग्धकामः पूरितका-मश्च, एककपर्दंक ईश्वरश्च, ससोमश्चासोमः, सविभवश्चाविभृतिश्च, पिनाकी चापिनाकी, द्रष्टः स्वप्नान्तरे तरुणार्कमण्डलमध्यवर्ती प्रणतिवयंकरः शंक-रः। तदेष ब्राह्मणः करोतु संवादिनोरनयोः स्वप्नयोरर्थपरामर्शम् दत्यिभधा-य तां, तमवस्थितं पुरः पुरोहितमभाषयत् ॥ ख ॥

सोऽपि 'देव, दिष्ट्या वर्धसे । अनल्पपुरयप्राप्यमेतत्तरंगेन्दुमौलेरालोक-नम् , अवश्यमवाष्स्यति देवो सकलराजनकत्त्वृहामणिकल्पमशेष(१)भुवनः भ्रान्तशुभ्रयशःपिराङिङिगिडममपत्यम् ' इत्यनेकथा तयोराशंसर्यांचकार ॥ग॥

पवंविधे च व्यतिकरे कोऽपि कान्तकार्तस्वरस्वक्रपमुत्फुल्लपाग्डुपुष्पमालया मेरिशखरिमव प्रदिल्लिणाचीणलयया नचत्रराज्या जनितशोभं जटामारमुद्रह्न, श्रितवहलमलयजरसरिचतिविचित्रपुण्ड्रकमण्डनाममरशैलिशलामिव रङ्गित्रस्रोतसं ललाटपिहकां कलयन्, प्लवमान हवोज्जृम्भपङ्कजिक्जएककिपिलकायकान्तिकञ्जोलेषु, करुणारसपूर्णवन्नःस्थलदीधिकायामन्तस्तरनतीं वालकलहंसपिचिपिङ्किमिव स्फारस्फाटिकान्तमालिकां विभ्राणः, कुशकोपीनवासाः, करकलितकुशकाग्रडकमण्डलुमण्डलैः, तरुमिरिव विविध-

चितिपतिस्त्विति ॥ अग्रे स्थितं पुरोहितमित्यमुना प्रकारेण राज्ञीकथनलक्षणेना-वोचत् । यत् प्रिये, स भगवाञ्छंकरो मयापि स्वप्रान्तरे हृष्टः । कोहराः । सामर्थ्यवता हेरम्वेण, शक्तिश्वस्रष्टता षण्मुखेन चात्मप्रतिमेनानुगम्यमानः । शिवोऽपि विगतनायकः सकल्लोकस्वामी शक्तिमांश्च शिवशक्योरिवनाभावसंबन्धादित्यात्मसाहृष्ट्यम् । कामः स्मर् हृच्छा च । कपर्दो जटाबन्धः । विरोधपक्षे वराटः ईश्वरो धनवान् । ससोमः सेन्दुः । सह उमया वर्तत इति सोमः । ततो नञ्योगः । विगतो भवो येभ्यस्ते विभवा मुक्तात्मानः । तैः सह । भगवत्सायुज्यं हि मुक्तिरिति बृद्धाः । तथा विशिष्टा भृतिर्यस्य । भस्म च । पिनाकं धनुरस्यास्ति । अपीति भिन्नम् । नाको स्वर्गी । यहा 'चप सान्त्वने' । चपयन्ति सान्त्वयन्त्यनुत्रयन्त्यवद्ययं चापिनः प्रसादका नाकिनो यस्य ॥ क ॥

पवंचिध इति ॥ कोऽपि मुनिः सूर्यमण्डलादवातरत् । कनकपिङ्गधटाभारस्य मेरु-शिखरं पुष्पमालायाश्च नक्षत्रराजिरुपमानम् । लग्नं संबद्धं ज्योतिषप्रणीतं च । ललाटस्य शिला तिलकानां च गङ्गोपमानम् । परिवृत्तो मुनिभिः । कीदरौर्विविधशाखैः । शाखा कटबद्वृचार्दिलता च जटा केशरचना मुलं च। वलकलं बृक्षत्वक् । तदेव तरूणां सहजं मुनीनां चाहार्यम् ।मे खला मौन्जी नगान्तदेशश्च । रुद्राक्षजपमालान्वितैः। पक्षे रुद्राक्षा अक्षाश्च तरु-

⁽१) अशेषेति—अशेषभुवनेषु आन्तः शुभ्रयशःपिण्डमेव डिण्डिमो यस्य तत्।

्राखैर्विधृतजटावल्कलेश्च, पर्वतेरिव समेखलेः सरुद्राचाचमालेश्च, नचत्रे, रिव समृगकृत्तिकाश्लेषैः सज्येष्ठाषाढैश्च, ससंमदैरिप नमदाकारमाकलय-द्भिः, अकीडेरिप चक्रीडापरैः, रोमशैरिप विप्रवालकः मुनिभिः परिवृतः, सेवितपुराणपुरुषोऽण्यजनार्दनियः, प्रसन्नशंकरोऽण्यनाश्चितभवः; प्रवुद्धोऽः प्यवन्दीकृतजनः, श्रमणोऽप्यजिनपरिग्रहः, ग्रहगण इव नवधात्मको लोका-नाम्, धनुर्घर इव नालीकसंघः, हंस इव नदाम्भस्थानकप्रियः, पन्नग इव नाकुलोनः, सरस्वतीसंनिवासस्य मुखमन्दिरस्य वन्दनमालयेवप्रथमोद्भेदः भासिन्या दंष्टिकारोमराजिरेखया श्यामलितोत्तरोष्ठपृष्टः, कलिकालकलङ्क-शङ्काशरणागतैस्त्रिभिः पुराययुगैरिव सुस्त्रीभूय देहलग्नैः, त्रिपुष्करस्नानावः सरविलग्नसरसविसकाएडकुएडलैरिव भत्तयाराधितत्रिपुरुषरचितरचासूदम-रेखानुकारिभिः सितयज्ञोपवीततन्तुभिर्भूषितदेहः, शमी विद्रमाभाधरश्च, प्रजापो विप्रजापश्च, सुतपाः कुतपश्स्राघी च, विकलत्रः, सकलत्रश्च, यमा-न्तानुसारी सकुशलश्च, विकचनवनलिनशङ्कया मिलन्मुक्तमुग्धमधुपमगड-लेनेव रुद्राच्चवलयेन विराजितवामपाणिपल्लवः, न स्मृतः स्मरापस्मारेण, नाङ्गीकृतः कृतघ्रतया, नालोकितः कितववृत्तोन, नाकलितः कलिना, न निरु-द्धो विरुद्धिकयाभिः, श्रतितेजस्तया द्वितीय इव परब्रह्मणः, तृतीय इव सूर्याच न्द्रमसोः, चतुर्थं इव गार्हपत्याह्वनीयद्त्तिणाग्नीनाम्, पञ्चम इव द्क्पिती-नाम्, षष्ट इव महाभूताधिदेवतानाम्, सप्तम इव मूर्तर्त्नाम्, श्रष्टम इव सप्तर्षीणाम् , नवम इव वस्नाम् , दशम इव ब्रहाणाम् ब्रन(१)वरतहृदयकः

विशेषाः । सृगकृत्तिकाया सृगत्वचः श्लेषैः सहितैः ज्येष्ठाषाहेन प्रशस्यव्रतद्ण्डेन सहितैः । पक्षे सृगो सृगशिरः कृत्तिका अश्लेषा ज्येष्ठा आषाढाश्च नक्षत्राणि । सममदैस्तृष्णाक्षया-त्सानन्दैः । तथा मदस्य गर्वस्याकारं नाकलयद्भिः । अपिर्विरोधे । स तु तुल्यार्थव्याख्या । क्रीडा विषयासक्तिः । तथा चिक्रणो विष्णोरीडा स्तुतिस्तत्परैः । विरोधे तु चः पृथक् । भूमरोमयुक्तैः । विशाणां बालकैर्डिस्मैः । विरोधे विशेषेण प्रगतकेशैः । पुराणपुरुषा वृद्धाः । जनानामर्दनं पीडा । प्रपन्नानामाश्चितानां शंकरः छखंकरः । भवः संसारः । प्रबुद्धो विद्वान् । बन्दिक्तो हठेन गृहीतः । श्रमणस्तपस्वी । अजिनं सृगादित्वक् । विरोधे तु पुराणपुरुषो जनार्दनश्च विष्णुः । शंकरो भवश्च शिवः । प्रबुद्धः छगतः । बन्दा बन्दका बौद्धवतस्थाः । श्रमणः क्षपणः । जिनोऽर्डन् । परिग्रहः सर्वत्र नेति भिन्नम् । वधो हिंसा । अलोकसंधो मिथ्याप्रतिज्ञः । दस्मवेदिनो दास्मा मायिकाः । अकुलीनो नामिजातः । ग्रहगणस्तु नवसंख्यस्वरूपः । धन्वी च नालीके शरे संधानं यस्य । हंसस्तु नदस्यास्म एव स्थानके तित्रयः । नाकुर्वलमीकस्तत्र लीनः । भक्त्याराधितश्चिषुरुषैरिति । त्रयः पुरुषा

⁽१) अनवरतेति-अनवरतं निरन्तरं हृदयकमलस्य कर्णिका पद्मबीजकोशस्तस्या मध्ये स्फुरत्प्रकाशमानं ज्योतीरूपं तेजोमयं परमब्रह्म तस्य कान्तिकलापेनेव कान्तिनिवहेनेव ।

मलक्षिकान्तःस्फुरज्ञयोतीक्षपपरमब्रह्मकान्तिकलापेनेव बहिर्निर्गच्छताच्छम - स्मानुलेपेन कनक्षिरिरिव विरलचन्द्रातपेनापाग्रह्डरितदेहः, दीर्घसरसविस-काग्रहपाग्रहुना प्रचग्डपयनेनोर्ध्वमुङ्खासितेन जटाजूटबन्धनपटप्रान्तपञ्चवेन शिरःपतद्गगनगलद्गङ्गाम्बुधाराहारिणो हरस्य स्वामिभक्तया कृतानुकरण्वत-चर्यामिव कलयन्, कोमले महसि तरुणे वयसि वृद्धे तपसि पृथुनि यशसि गुरुणि थ्रेयसि वर्तमानः, सदः सदाचाराणाम्, श्राश्रयः श्रुतीनाम्, मही महिम्नः, प्रपा कृपारसस्य, त्रेत्रं ज्ञमाङ्कुराणाम्, पात्रं मैत्रीसुधायाः, प्रासा-दः प्रसादस्य, सिन्धुः साधुतायाः, तरुणाक्षमग्रहलप्रधानम्निरवातरत् ॥क॥

राजा तु दूरत एव तमायान्तमवलोक्य विस्मयविस्फारितविलोचनो (१)हर्षवर्षविनिःसरद्वहलपुलकोत्तम्भितोत्तरीयवासाः ससंभ्रममासनादु-तथाय कियन्त्यपि पदान्यभिमुखं समेत्य ज्ञितितलमिलन्मोलिमएडलः प्रणा-ममकरोत् ॥ ख ॥

मुनिरिप सदारुणान्तयापि सौम्यया दृशा विद्वमत्रभाभिन्नया सुधासि-न्धुतरङ्गमालयेव प्लावयन्नाशिषमवादीत् ॥ ग ॥

> (२)'सिन्दूरस्पृह्या स्पृशन्ति करिणां कुम्भस्थमाधोरणा भिन्नो पञ्जवशङ्कया विचिनुते सान्द्रद्वुमद्रोणिषु ।

यत्रेति समुदायिन एव समुदाय इति दर्शने बहुवचनम् । व्यतिरिक्तसमुदायपक्षस्तु नेहाश्रित हित सेवितहरिहरब्रह्मभी रक्षार्थं रचितरेखातुल्येर्यज्ञोपवीततन्तुभिर्भूषितदेहः । शमोऽस्या-स्तीति शमी शान्तः । तथा विद्वमं प्रवालं तुनुल्योष्टः । प्रजां पाति ऋतुऋद्भयो हि प्रजा-त्राणम् । विप्राञ्जापयित जपं प्रापयित । भट्टदर्शनान्वयत्वात । छष्ठु तपो व्रतमस्य । तथा को सुवि तपसा लोकोत्तरेण धर्मेण श्राधनशीलः । 'तपःऽश्रान्द्रायणादौ स्याद्धमें लोको-त्रेऽपि च' इति विश्वः । यदा कुतपो दर्भस्तदा कुतपश्राधीत्यत्र विसर्गाभावेऽपि (शस्य द्वित्वेन) श्रुत्या विरोधप्रतीतिः । विगतकलत्रः । सकलं त्रायते । असिसासत्यास्तेयब्रह्म-चर्यापरिग्रहा यमास्तेषामन्तः पारम् । कुशान्दर्भोह्णान्ति गृण्हन्ति ये ते कुशला दक्षास्तैः सह । चः सर्वत्र विरोधे । तथथा शमीनामा तरुः । तथा द्वमाभां धरित । विर्नवर्थे । वि प्रजापवान् । कुतपः कृत्सितं तपः । सह कलत्रेण । यमस्यान्तकस्य समीपनुसरत्यव-श्वम् । सह कुशलेन क्षेमेण ॥ क ॥

मुनिरिति ॥ राजप्रणामानन्तरम् । सर्वदा रक्तप्रान्तया दृशा प्रवालच्छुरितक्षीरोद-बीच्येव ष्ठावयन्मुनिरप्याशिषमुवाच । रक्तान्तनेत्रत्वं शुभलक्षणम् । विरोधे स इति मुनि-विशेषणम् । दारुणं रौद्रम् ॥ ग ॥

सिन्दूरेति ॥ भ्रमकरं भ्रान्तिजनकम् । तच सिन्दूरस्पृहयेत्यादिनाभिहितम् ॥॥॥

⁽१) हपेंति हर्षवशेन विनिसरन्तो निर्य न्तो बहलाः बहवः पुलकास्तैरुत्तिम्भतं पतित-मुत्तरीयवासो दुकूलं यस्य सः,। उद्गतं स्तम्भितं प्रतिबन्धो यस्मादित्युत्तम्भितम् । (२) सिन्दुरेति-प्रथमोद्धवं सौरं सुरस्येदं तत्तेत्रश्चिरं वः।पातु । कोहशं तत् । आन्तिजन-

कान्ताः कुङ्कुमकाङ्चया करतले मृद्धन्ति लग्नं च य-चचेजः प्रथमोद्भवं भ्रमकरं सौरं चिरं पातु वः'॥ ७॥

दत्ताशीश्च (१)प्रणामपर्यस्तकर्णपूरपञ्चवपरामृष्टपादपांसुरवनिपालेन स्वयमादरेणोपनीतमुचकञ्चनासनमध्यतिष्ठत् ॥ क ॥ (२)श्रथ नरपतिदत्ते प्राप्तसोन्दर्यनिर्यन्मणिमहसि स तस्मिन्नासने संनिविष्टः ।

रुचिररुचि सुमेरोः संगतः श्रङ्गभागे कमल इव कान्ति कांचिदुचैर्वभार॥८॥

दस्वार्धमहंगीयाय तस्मै सोऽपि महीपतिः।
स्वहस्तधौतयोर्भक्त्या ववन्दे पादयोर्जलम्॥९॥
कृत्वातिथ्यिक्तयां सम्यग्विनयं च प्रकाशयन्।
तस्याग्रे भृतलं भेजे नोपविष्टः स विष्टरे॥१०॥
(३)ल्लाटपदृविन्यस्तपाणिसंपुटकुड्मलः।
नोचैठवाच वाचं च चश्चहशनदीधितः॥११॥
(४)'ग्रद्य मे सुवहोः कालाच्ल्लाघनीयमभूदिदम्।
त्वत्पादपद्मसंपर्शसंपन्नानुग्रहं गृहम्॥१२॥

यतः समस्तमुनिमनुजवृन्दारकवृन्दवन्दनीयपादारिवन्दाः, परमानन्द-परिस्पन्दभाजः पांस्निव पार्थिवान्, तृण्मिव स्त्रेण्म्, निधनमिव धनम्, रोगानिव भोगान्, राजयदमाण्मिव लद्मीम्, श्राकलयन्तः सकलसंसार-सुखविमुखाः कस्य भवादृशा भवनमवतरन्ति॥ ख।।

अथेति ॥ प्राप्तसौन्दर्यं रम्यं निर्यन्निःसरन्मणीनां महस्तेजो यस्मात् तत्रासने आसीनः । सुनिः कांचिदपूर्वी शोभां बभार ॥ रुचिरकान्तौ स्रमेरोः श्रङ्गभागे स्थितो ब्रह्मेव ॥ ८ ॥

कम् । तां श्रान्तिमेव दर्शयति-आधोरणा हस्तिपकाः करिणां कुम्भस्थं गण्डस्थं तेजः सिन्दूरा-काङ्क्षया स्पृशन्ति । तथा भिछी किरातपत्नी सान्द्रा या द्वुमाणां द्रोणिस्तत्र रूग्नं तेजः पछ-वशङ्कया विचिनुते संगृण्हाति । कान्ताः कामिन्यः करतले रूग्नं तेजः कुङ्कुमस्पृहया मृद्नन्ति चूर्णयन्ति ॥ ७ ॥

(१) प्रणामेति -प्रणामेन नत्या पर्यस्तः पतितो यः कर्णपूरपञ्चवः कर्णाभरणपञ्चवस्तेन

परामृष्टः स्पृष्टः पादपांञ्जः पादरेणुर्यस्य सः।

(२) अथेति—अथ नरपितद्ते राज्ञा दत्ते । प्राप्तं सौन्दर्यं येन रम्यं तथा निर्यन् निर्ग-च्छन् मणीनां महस्तेजो यस्यात् तथोक्ते । आसन आसीनः । रुचिरा रम्या रुक्जान्तिर्यस्य स तत्र । सुमेरोः श्रङ्गभागे शिखरे संनिविष्टो ब्रह्मेव । स मुनिर्दमनकाख्यः । काञ्चन कान्ति शोभामुचैर्द्यौ ॥ ८॥

(३) छलाटेति—छलाट ९व पट्टो बृहदाकारत्वात्, तत्र विन्यस्तः स्थापितः पाणि-संपुट एव हस्ताञ्जलिरेव छुद्मलो मुकुलो येन । तथा चञ्चन्ती प्रकाशमाना दशनानां दन्तानां दीधितिः कान्तिर्यस्य सः। एतादृशो राजानीचैर्वाचसुवाच। विनयावनतो बमाप इति मावः॥११॥

(४) अद्येति—त्वत्पाद्पद्मयोः संस्पर्शेण सम्पन्नः संजातोऽनुप्रहोऽनुकम्पा यस्य तत्। मे गृहं चिराय श्चावनीयमभूत्। हे मुने तव पादस्पर्शेण मे गृहं पावनं संजातिमिति सारः ॥१२॥ तदहमद्यानवद्यस्य भगवन्नभूवं भूम्नो यशोराशेर्भाजनम् , ब्राह्मढः पदं श्लाघाईम् , ब्रागतो गुणिषु गौरवम् , उपलब्धवान्धन्यताम् , संपन्नः पुणय-वतामत्रणीः, जातो जनस्य वन्दनीयः ॥ क ॥

(१)तिदित्थमनेकप्रकारोपकारिणां कि ब्रवीमि, किंकरोऽस्मीति पौनहत्तयं सर्वस्वामिनाम् । केनाथित्विम्स्यनुचितादरो निःस्पृहाणाम् । इदं मे सर्वस्व-मात्मीक्रियतामिति स्वल्पोपचारः स्वाधीनाष्ट्रगुणैश्वर्याणां भवताम् । तथापि प्रण्येन भक्त्या च मुखरितः किंचिद्विज्ञापयामि ॥ ख ।।

इदं राज्यमियं लद्मीरिमे दारा इमे गृहाः । एते वयं विधेया वः कथ्यतां यदिहेन्सितम्' ॥ १३ ॥

मुनिरप्यवनीशस्य विनयमभिनन्द्य स्निग्धमुग्धस्मितसुधाधविष्ठताधर-पञ्जवमब्रवीत्-'उचितमेत्द्भवा द्रशां वक्तु कर्तुं वा ॥ ग ॥

उपकर्तुं प्रियं वक्तुं कर्तुं स्नेहमकृत्रिमम् । सज्जनानां स्वभावोऽयं केनेन्दुः शिशिरीकृतः ॥ १४ ॥

श्रपिच-

(२)यथा चित्तं तथा वचा यथा वाचस्तथा किया। चित्ते वाचि कियायां च साधूनामेकरूपता॥ १५॥

श्रपिच—

विवेकः सह संपत्त्या विनयो विद्यया सह। प्रभुत्वं प्रश्रयोपेतं चिह्नमेतन्महात्मनाम्॥ १६॥

तदेतत्समस्तमस्ति त्विय दीर्घायुषि, श्र्यतामिदानीं प्रस्तुतम् । (३) श्र-नवरतसुरासुरचक्रचूडामणोकृतचरणरजसश्चन्द्रचूडामणेदेवस्यादेशेनागता वयम् । श्रवाप्स्यसि सकळजळिष्ठजळकज्ञोळमाळाळंकारभाजो भुवो भर्तु-रुचितमतिमान्यं धन्यमसामान्यं कन्यारत्नम्' इति ॥ घ॥

उपेति ॥ इन्दुः केन शिशिरीकृतः । स्वभावादेव शिशिर इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यथेति ॥ वाचीत्येकत्वेऽपि जात्या बहुत्वप्रतीति ॥ १५ ॥ विचेक इति ॥ प्रश्रयः प्रणयः ॥ १६ ॥

⁽१) तदित्थमिति—राजा तानि विनयवचांसि ब्रूते । अनेकघा परोपकारिणां भवतां किमुपकारमारचयामि । कानि च वाक्यानि भवतां सिवधे ब्रवीमि । स्वोक्तरनकाशं प्रदर्श-यति—यत्, अहं भवतां किङ्कुर इत्यनुचितं वचः । सन्त्येव सर्वेषां स्वामिनो भवन्तः । इत्या-र्दि सर्वेत्र विज्ञेयम् ।

⁽२) यथा चित्तमिति—'मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनां मिति सुक्तेर्मूलस्या-

⁽३) अनवरतमिति—अनवरतं यथा तथा सुरासुरचक्रेण चूडामणीकृतं चरणयो रजो धूछिर्यस्य तस्य ।

पवमुक्तवित तिस्मिस्तपस्विनि पुत्रार्थिनी कन्यालाभं मन्यमाना वित्रियं पियंगुमञ्जरी (१)जरन्मञ्जीररवजर्जरविलक्तात्तरया गिरा कुर्वाणेव कोधप-रिस्पन्दं निन्दास्तुतिधर्मेण नर्मलीलाकलहमकरोत्॥ क॥

(२) 'नयशोभाजन, कृतकुटीककुशास्त्रग्राहिस्रवेदनोद्वारं कृतवानिस का-िश्चित्रानादेयेषु प्रतिकूळवर्तिषु जलेषु रितं कुर्वाणः पाठीनिहिसको धीवर इवोपळच्यसे । कुरक्षेषु प्रीति वध्नासि । कद्म्बैः कुरवकैर्बंहुकद्लीकैः पळा-श्रायायैः कुजन्मभिः सह संवसिस ॥ ख ॥

किमन्यद् ब्रुमो वयम्।

यस्य ते सदाचारविरुद्धः पुष्पवत्कान्ताराग एव प्रियः ॥ ग ॥

एवमिति ॥ क्रोधस्य परिस्पन्दं चेष्टां कुर्वाणेव ॥ क ॥

नयेति ॥ यशोभाजनेत्यामन्त्र्यस्य नन्योगः । तथा कृतानि कृत्रिमाणि, नतु वेदव-द्ध्योरुषेयाणि । कृत्सितटीकानि कुशास्त्राणि गृण्हासीत्येवंशीलः यस्मादवेदो वेदपाठरहितः । इदमपि इयमामन्त्रयम् । कापि न उद्गारमुखारणं कृतवानसि । वक्तुमपि न वेत्सीत्यर्थः । स्तुतिपक्षे नयश्च शोभा च ते जनयसि । यदुहमागतोऽसि तस्येति शेषः । तथा कृता कौ पृथिव्यां टीका गमनं येन । स्वर्गिणाप्यस्मर्नुजिघृक्षयेति शेषः । कुशो दर्भ एवास्रं गुण्हा-स्यवदयम् । एतेनादृदयशत्रृणामपि विघातोक्तिः । वेदना दुःखं तद्र्थमुद्रारमुचारणं कापि नाकरोः । एतेन प्रियंवद्त्वोक्तिः । निन्दायां अनादेयेष्वश्रद्धेयेषु जहेषु रतिं विद्धद्धिसको धीवर इवावबुध्यसे । धीवरोऽपि किल नारेयपयः छ कूलं कच्छं प्रति वर्त्तमानेषु रितं कुरुते । पाठीन।हारत्वात् । पक्षे सर्वकालमेव नदीभवेषु कुलं कुलं प्रति वर्तमानेषु वारिषु रागमास-क्ति क्रवाणः पाठवान् 'न हिंसाशीलो' धिया बुद्ध्या वर एवावगम्यते । एतेन तीर्थस्थास्तु-र्दयालुक्ज़ीनी च। कुरिसतो रङ्गो वासना येषां तेषु विषयेषु प्रीतिमान् । पक्षे कुरङ्गा स्मास्तेषु प्रीतः । कदम्बैः कुमातृकैः । कुत्यिता अम्बाः कदम्बाः ताश्च दुश्चेष्टितैः कुर्वन्ति आचक्षते वा द्वात णिजन्तादिव सिद्धम् । बहुवीहौ तु कोः कन्न भवति । कुत्सितो खो येषां तैः । कुत्सितमलीकं कदलीकम् । कोः कत । बहु कदलीकं येषाम् । तथा पलं पिशितमदनन्ति ये तेषां प्रायैः सहशैः । तथा कुत्सितं जन्म येषां तथाविधैः सह वासं विधत्से । पक्षे कद-म्ब-कुरबक-कदलो-पलाशा ये कुजन्मानः कौ पृथिन्यां जन्म येषामिति कृत्वा भूरहस्तैः सह संवसित । मुनयो हि मृगनगप्रियाः । वनवासित्वात् ।। ख ।।

यस्येति ॥ पुष्पवतीषु हि कान्तास राग आसिकः । आचारविरुद्धः कुल्धर्मातुचितः

⁽१) जरदिति—जरन्मञ्जीरवत् जीर्णाभवन्नूपुरशब्दवत् जर्जराणि विलक्षाणि सविस्म-चानि अक्षराणि यस्यां सा।

⁽२) नयेति—न यशोभाजन, इत्तक्तटीक, क्रशास्त्रधाहिन्, अवेद, न, उद्गारं, इत्तवान्, असि, क्र अपि, । सर्वदा, अनादेयेषु, प्रतिकुलवित्तषु, जडेषु रित, कुर्वाणः, पाठीनहिंसकः, धीवर इव, उपलक्ष्यसे, इति नर्मवाक्ये पदच्छेदः । वास्तिविकार्थे तु—नयशोभाजन, इत्तक्कटीक, कुशास्त्रधाहिन्, न, वेदनोद्गारं, इत्तवान्, असि, क्र, अपि, सर्वदा, नादेयेषु, प्रतिकृलवितिषु, बलेषु, रितं, कुर्वाणः, पाठी, न, हिंसकः, धीवर, इव, उपलक्ष्यसे, इति, ।

तद्छमेनन तापसहितेन कन्यावरप्रदानेन' इति ॥ क ॥ प्यममिहितः सोऽपि तां बभाषे ॥ ख ॥ 'दोषाकरमुखि, किं मामुपालभसे । प्रायः प्राणिनामीशः शंभुरेव ग्रुभा-ग्रुमं कर्मालोक्य तुलाधर इव तुलितं फलमुपकलपयित ॥ ग ॥

तथाहि । यद्यावद्यादृश येन कृतं कर्म ग्रुभाग्रुभम् । तत्तावत्तादृशं तस्य फलमीशः प्रयच्छृति ॥ १७ ॥

अथवा ।

मत्तमातङ्गगामिनि, यस्यास्तवाप्रमाणालोचनश्रीः सा न्वं बलिसंश्रया-वलग्ना कस्य नाधित्तेपं जनयसि ॥ घ ॥

तद्छमनेनालापालसत्प्रपञ्चेन । गतो भूयिष्ठो दिवसः । समासत्रो ऽस्माकमाह्निकसमयः । सीद्त्येषा ब्रह्मपरिषद् । गगनमगडलमध्यमारोहित भगवानशेषकत्याण्विन्तामणिस्तरणिः । श्रविन्दारुणवद्ने न नक्तं समय-

पक्षे सदाचारेत्यामन्त्रणम् । विभिः पक्षिभी रुद्धः पुष्पवान्कान्तारस्यागस्तरुरेव प्रियः ॥ग॥ तदिति ।। तस्मात् तापस तपस्विन्, हि स्फुटं ते तव संबन्धिना कन्यावरप्रदानेन नारुं न पर्याप्तं नेष्टं पूर्यंत इति यावत् । यतोऽहं पुत्रार्थिनीति । अथवा तापःसंतापस्तत्स-हितेन। पक्षे तापसेत्यामन्त्रणम्। तेनानेन कन्यावरप्रदानेनारुं नान्यत्प्रार्थनीयमित्यर्थः ॥ क ॥

दोषिति ॥ दोषाणामाकरो मुखं यस्यास्तरसंबोधनम् । पक्षे दोषाकरश्चनद्रः ॥ ग ॥
मत्तेति ॥ मतः क्षीबो मातङ्गः श्वाबस्तद्वद्रच्छित्त चेष्टसेऽनश्यम् । स ह्यनुचिन्
तचेष्टः त्वमपि तथा क्षीबा । म्लेच्छाभिगमस्त्वनुचितत्वाञ्च व्याख्येयः । पक्षे मातङ्गो
हस्ती । यस्या भवत्या आलोचनश्चीविवेकसंपदप्रमाणा प्रत्यक्षादिप्रमाणापेता सा त्वं बिलनो
बलवतो राज्ञः संश्रयेऽवलमावष्टक्या कस्य पुज्यस्यापुज्यस्य वा अधिक्षेपं तिरस्कारं न
करोषि । सर्वस्यापि करोच्येव । पक्षे लोचनश्चियः प्रसत्यादिप्रमाणातिरिकत्वस् । बलिक्
दरेखा । अवलग्नं मध्यम् । एवंविधा सा त्वं ग्रुभलक्षणा कस्य आधिक्षेपं मनःपीडायः
अपनोदं न करोषि ॥ ष ॥

तिदिति ॥ तस्माद् । अलं पूर्यतामनेन । अलापे संभाषे आलस्याभव्यस्य सतो भन्वस्य च प्रपञ्जेन विस्तारेण । प्रकृतं प्रक्रियत इति भावः । उक्तयो हि सप्रतिपक्षा भवन्तीत्यालप्रतिषेषे सतोऽपि प्रतिषेषः । तथाहि—'सन्तः सचरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्य-स्त्रणाः सर्वेत्रैव जनापवादचिकिता जीवन्ति दुःखं सदा । अव्युत्पन्नमितः कृतेन न सता नैतासता व्यकुलो युक्तायुक्तविवेकश्न्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः । अथवा । आलापस्य सालेनावस्तुरूपेण सन् न परमार्थेन सन् योऽसौ प्रपञ्चस्तेनालं निरथंकत्वात् । यदुक्तम्—य-देवार्थक्रियाकारि तदेव परमार्थसत् । दारुणं नयशोभाजनपाठीनहिंसकेत्यादिकस्य मुनीनां प्रतिपादनादौदं वदनं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । न अर्राव नक्तं समयम् । अपितु सर्वि संक्वासमयं मुनयोऽप्यनुपालयन्ति । नक्तमित्यनेन संध्या लक्ष्यते । वयमिप मुनयस्ततोऽस्मा- कं संक्वासस्य दुत्यभिप्रायः । स्तुतौ अरविन्दुवदुरुणं वदनं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । नैते

मनुपालयन्त्यमी मुनयः। श्रनुमन्यस्व । यामो वयम् ॥ क ॥

इत्यभिहिता सा वियंगुमञ्जरी 'महर्षे, मर्षणीयोऽयमेकस्यक्तकुलवधु-धर्मों नर्मापराधः। स्वीकियन्तामेतानि विविधान्यु(१) एळसन्मयूखमञ्जरीर-चितेन्द्रचापचकाण्याभरणानि। गृह्यतामिद्मिन्दुद्युतिधवळमनलशौचं चीनां-शुक्रपष्ट्रधानयुगळिमयं च कुसुममालिकाः इत्यभिधायास्यान्यद्प्यतिथि-सत्कारोचितमुपढौष्य प्रसादनाय प्रणाममकरोत्॥ स्ना।

मुनिस्तु 'गौरवमुखि, वृत्तमुकोऽयं हारः, दोषालयमङ्गरम्, जघन्यपदा-श्रयं काञ्चीदाम, सदापदाधिष्ठानं नूपुरम्, श्रलंकारो भवद्विधानामेव राजते नास्माकम्। इयं च परिमलवाहिनी माला निवद्धमधुकरालापाचीनं वासश्च तवैवोचितम्' इत्यनेकथा शिल्हालापलीलयातिवाह्य काश्चित्कालः कलाः करकलितकमण्डलुर्मण्डलेश्वरमापृच्छ्य तां च प्रियंगुमञ्जरीं जरठतः मालनीलमम्बरतलमुद्दपतत्।। ग।।

(२)वियति विशद्विद्युल्लोललोलायमाने स्फुरदुरुपरिवेषाकारकान्तौ मुनीन्द्रे ।

सुनयः संध्याकालमनु पश्चात्पालयन्ति । अवश्यविधेयत्वात्तत्कालमेवेत्यर्थः । तस्मादनुजा-नीहि यामो वयम् ॥ क ॥

इतीति ॥ इत्युक्ता सा राज्ञी महर्षे इत्याद्यभिधायातिथ्यसिक्कयायोग्यमुपादाय हर्ष-यितुं प्रणति चक्रे ॥ ख क्ष

मुनिस्त्वित ॥ वृत्तमुक्तो वर्तुलमौक्तिकः शीलरहितश्च । दोषाशब्दो भुजपर्याय इति दोषा बाहू आलयो यस्य । दोषा अवद्यानि च । यद्विद्दा—'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' । जयने भवं जयन्यं गर्हितं च । तादृक् पदमाश्रयो यस्य । सदा शद्वत् परे पादाविष्ठान-माश्रयो यस्य । पक्षे सतामप्यापदामासमन्ताद्धिष्ठानं नगरम् । आपदामाधेश्च स्थानिति वाक्ये तु छषामादित्वात्षत्वम् । इति प्रञ्चतेऽलंकारस्य वर्णनं गौणवृत्त्या दूषणम् । तस्मा-देवं दोषयुक्तोऽलंकारो युष्मादृशीनामेव भातिः, नास्माकं यतीनाम् । यतो हि चारित्रमण्ड-वाः । नर्मणस्तु अलमत्यर्थं कारो राजप्राह्मभागस्त्वादृशीनां राजपत्नीनां संगच्छते, नास्माकं वनवृत्तीनाम् । लोकस्योपकुर्म एव वयं, न कुतोऽपि किवित्प्रतिगृह्णीम इति भावः । इयं च छगन्धिः सम्बङ्गलापा सक् चीनमंश्चकं च तवैव युक्तं, नास्माकम् , यस्मात् परितो मलं वहित । तथा विबद्धमधुना समवेतहरया कराला एवंभृतासौ स्तक् । सपाचीनं निकृष्टं च वासः । इति समयं कंविच्छ्लेषोक्तिभिर्निर्गम्य गगनमुद्रगात् ॥ ग ॥

वियतीति ॥ विस्मयान्निश्रलाङ्गतिर्नृपः स्थाणुनोपमितः ॥ १८ ॥

⁽१) उछसदिति—उछसन्त्यः शोभमाना मयूखमञ्जर्यस्तामो रवितमिन्द्रवापचकं यैस्तानि।

⁽२) वियतीति—अथ । विशदा स्फीता, विद्युद्वल्लोला चपलावचला या लीलानुङ्ग-तिस्तामिवानुचरति सति । स्फुरन्प्रकाशमानो य उरुः परिवेषो मण्डलं, तस्याकार आकृति-

श्रथ गतवति तस्मिन्वस्मयोत्तानितात्तः चितिपतिरवतस्थे स्थागुसंस्थां दथानः॥ १८॥

स्थित्वा च तत्कथावस्थया काश्चित्कालकलाः कलापिक्कलोत्कएठाका-रिणि रणित नवजलधररवरमणीये मध्याहगम्भीरभेरीसखे शङ्खप्रालके. विशति विसकाग्डकवळनमपहाय (१)तीवतरतपनतापताम्यत्तनुनि नवन-लिनील्यक्लायामग्डलम्पवनदीर्घिकावतंसे हंसकुले कुमुद्कुवलयाम्भोजप-त्रपुञ्जपञ्जरान्तरमनुसरति परिहृतोष्णमधुनि, मुकुलितपत्तपुरे षट्चरणचक्र-वाले.(२)च ट्लाप्रिमख्रशिखरोहिलखितधरणिमएडलेषु(३) खरिडतखर्वद्वी-नालनीलघुरघुरायमाण्घोणाकोणेषु विमुच्यमानेषु पिपासातुरतुरंगेषु,घर्मवि-घूणितेषु ससुःकारकरविमुक्तसीकरासारवर्षेणाद्भिताङ्गणेषु मञ्जनाय सञ्जि-तेषु सेवागतराजकुक्षरेषु, कीडागिरिसरितमवतार्यमाणेषु लीलामृगमिथुः नेषु, पयोभिः पूर्यमाणासु पञ्जरपित्तपयःपानपात्रीषु, उद्यानारघट्टतर्टी टीकमानासु कोयष्टिमयूरमएडलीषु, क्रीडासरः सरत्सु संगीतश्रमस्वित्र-खिन्निकंतरेषु, कूपकूलकुलायकोणकूाणतेष्वातपातङ्काकुलकलविड्रेषु, भवन-वनवापीपुळिनपाळिपांसुपटळमुत्तप्तमपहाय शीतळशैवळावळि अयति तर-लितनके, क्रेंकारयति क्रौञ्चचकोरचकवाकचके, क्रीडाप्ररोपितप्राङ्गण्यान्त-तरुशिखरमध्ये मध्याह्नबलिपिएडाय पिएडते क्रेंकारयति काकवयसां कर्ण-कटु कुटुम्बके, बकवलयवलक्तान्चिपति दिश्रु दीप्रान्दीप्तिद्रखांश्चरडरोचिषि, विसर्ज्य परिजनं राजा मज्जनभवनायोदचळत् ॥ क ॥

गत्वा च पृथ्वीवलयमिव पयःपूर्णसमुद्रद्रोणीकम्, केदारोद्रमिव सकलशालिस्थानम्, श्रोत्रियद्विजजनभवनमिव सकलथौतपद्दम्, श्रतिरम-

स्थित्वा चेति ॥ राजापि निश्चलंत्रस्तथा तमवलोक्य कंचिश्च समयं तत्कथाभिरे-वातिवाद्य मध्याद्वस्नानसद्मने प्रतस्थे ॥ क ॥

गत्वा चेति ॥ मञ्जनगृहं गत्वा स्नानपीठे निषण्णः । गृहं विशिष्यते । पयसा पूर्णां समुद्रा मुद्राङ्किता दोणी जलपात्री कुण्डिका यत्र । स्नानीयजलादिषु मुद्रा दीयत इति राजधमंः । तथा कलशाः कुम्भास्तेषामालिः पङ्किस्तया सह युक्तानि स्थानानि प्रदेशा

स्तद्वत्कान्तिः शोभा यस्य स तिस्मन् । तिस्मन्सुनीन्द्रे वियति गतवति सित । विस्मर्ये-नाश्चर्येणोत्तानिते अक्षिणी यस्य सः । क्षितिपतिर्भुपः । स्थाणुसंस्थां निश्रलतां द्धानः सन् । अवतस्थे ॥ १८ ॥

⁽१) तीव्रेति—तीव्रतस्तीक्ष्णतरो यस्तपनतापः सूर्यातपस्तेन ताम्यन्ती क्विदयन्ती तनुः वपुर्यस्य तत् तत्र ।

⁽२) चटुळेति—चटुलश्रक्कलोऽग्रिमोऽग्रभागो येषां तानि खुरशिखराणि खुराग्राणि तैरु-छिखितं विलिखितं घरणिमण्डलं यैस्तेषु ।

⁽३) खण्डितेति—खण्डिता खर्वो इस्वा या दूर्वा एव नालास्ताभिनीलवर्णो घुरघुर-शब्दमाचरन् घोणाया नासायाः कोणो येषां ते तेषु ।

खीयं मज्जनभवनमवतारिताभरणः स्नानपीठे निषसाद् ॥ क ॥ श्रासन्नस्थितश्चास्यावसरपाठकः पपाठ ॥

(१) 'वररजनीकरकान्ते चित्राभरणे निशानभःसदृशे। तव नृप मज्जनभवने सवितानाभाति परमश्रीः॥ १६॥

श्रनन्तरमुत्तुङ्गकनककुम्भशोभास्पिश्वकुचमण्डलार्घवद्वोत्तरीयांशुकणिर कराः, सस्मरस्मितविकारकारिणयः, द्शितसीत्काराङ्गमलनविन्यासाः, काश्चित्समुद्रवेला इव समकरोत्तिमामलकाः, काश्चित्तरणतस्मञ्जरीराजय इव भृङ्गारमरभुग्नदेहाः, काश्चिद्नयायकारिण्य इव समाजनोद्ध्लनकराः, काश्चिन्मलयाचलभूमय इवोत्कृष्टगन्धचारितेलाः, काश्चिद्देवलोकवसतय इव चामरधारिण्यः, काश्चित्पुरंद्ररपुरंधिका इव सविभ्रमकङ्गतिकोणान्तेना

यत्र । तथा कलघौतस्य हेम्नः पट आसनं तेन सह । अन्यत्र पयःपूर्णः समुद्रो द्रोणी च यत्र । द्रोणी देशविशेषः । यद्विश्वः—'द्रोणी स्यान्नीबृदन्तरे' । केदारोदरं तु समग्रशालि-स्थानम् । तथा सकलाः सर्वे घौताः क्षालिताः पट्टा आसनानि यत्र ॥ क ॥

चरेति ॥ नृप इति संबोधने । अधुना तद्विशेषणानि । वर श्रेष्ठ । रजनीकरस्य चन्द्रस्येव कान्तिरस्येति चन्द्रयुते । रणे युद्धे चित्रो व्याघ्रस्तद्वद्दामा अस्येति तथोक्त । तथा
निशानैस्तेजस्विभिवेभस्ताति इत्वा सभ्यस्य अथवा निशानं निर्मलं बभस्ति शोभते ।
तथा सदृश इः कामो यस्येति कृत्वा कंद्रपंप्रतिम । मज्जनसद्देने सविताना सोल्लोचा उत्क्रपृश्रीद्योतिते । अथ च मज्जनभवने सविता रविनामाति । परं केवलम् । अश्रीनिष्प्रम
पृवेत्युक्तिलेशः । यतो निशायां यन्नभस्तत्सदृशे । प्रद्योतनानुद्योते देतुरयम् । तथा चित्राण्याभरणानि यत्र । नभःपक्षे चित्रा नक्षत्रम् । तथा वरा श्रेष्ठा रजनी हरिद्रा तां कुर्वन्ति
सत्कुर्वन्तीति कृत्वा रजनीकरा गन्धकारकास्तैः कान्ते । नभस्तु वरो दीसिमान् सूर्यामावाद्यो रजनीकरः शशी तेन कान्तम् ॥ १९ ॥

द्यनन्तरमिति ॥ परिकरमाबध्येति जघने पटीवेष्टिं इत्या कामिनयो राजानमहन्तर यन् । समेनाविषमेण करेणोत्क्षिप्तान्यामळकानि यकाभिः । आमळकचूर्णं हि स्नानीयम् । सङ्कारः कनकाळुका । भाजनं पात्रम् । तत्रोद्ध् छनम् । चूर्णविशेषः । तेन सह करः पाणिर्यासाम् । सभाजनोद्ध छनपाठे त्दृ छनसुद्ध चनम् । उत्कृष्टानि उद्धतानि गन्यधारीणि तैळानि याभिः । चामरं प्रकीर्णकम् । विशिष्टो भ्रमश्र छनं तेन सह या कङ्कृतिका केशमार्जनी तस्या उपान्तेनासमन्ताकेशानां विरळीक णमाचरन्त्यः । पाळिः पर्यापावसरः । यदज्ञयः—'पाळिः कर्णळतायां स्यात्प्रदेशे पङ्कितिह्नविह्नयोः । दृष्टश्मश्रुस्त्रियामश्रौ पर्यायावसरे

⁽१) वरेति—मजनभवनं निशानम इवेति साम्यम्। तत्र मजनभवनं सवितानं, वरा या रजनी हरिद्वा तां कुर्वन्तीति वररजनीकरा गन्धकारास्तैः कान्तं रम्यम्। विचित्राभरण-युतम्। इति । निशानभश्च सूर्यशृत्यं, वररजनीकरश्चन्द्रस्तेन रम्यं, वित्राभरणीनश्चत्रयुतं च, इति ज्ञेयम् । किंच-वररजनीकरकान्ते, रणे चित्राभ, निशानभ, सहशे, इति पदानि नृपस-स्बोधनान्यपि॥१९॥

केशप्रसादनमाचरस्यः, काश्चिद्धिन्थाट्य इव दशितविविधपादपालिकाः, काश्चिद्राघवसेना इव कृतप्रहस्तमलनाः, काश्चिद्धयाकरणवृत्तय इव वाहु-लतां संवाहयन्त्यः, मञ्जननियुक्ताः कामिन्यो राजानं स्नपयामासुः ॥ क ॥

किं बहुना-

तास्तास्तं स्नपयामासुरङ्गनाः कुम्भवारिणा ।

एत्य याः स्युः प्रसन्नेन चुलोकात्कुं भवारिणा ॥ २० ॥

(१)ग्रथ विमलदुक्तलपान्तनिर्नीरिताङ्गः

परिहितसितवासाः स्वरपमाङ्गरयभूषः ।

श्चिक्वितविधिञ्ञः स स्वयं स्वस्थिचत्तः

कुशकुसुमकरः सन्दर्भ धम्यं चकार ॥ २१ ॥

श्रनन्तरमायतर्तितानेकस्वर्णवरुलभो वरुलभो जनस्य भोजनस्य समये स मयेन निर्मितया तया सधर्माणं धर्मसुतसभया सभयागतजनजनिता-रम्भोऽरं भोजनस्थानवेदीं जनस्थानवेदी गतवान् ॥ ख ॥

कमें । ततश्च दिश्वता विविधा पादपालिः पादमर्दनावसरो यामिः । कृतं प्रकर्षेण हस्त-मलनं याभिः । बहुलतामिति बाहुर्लतेवेति । पक्षे मकरैः सह उत्किष्ठमममलं कं जलं या-भिः । भृङ्गाणामार आगमनं तस्माचो भरः । तथा भवाच्यवचनैः सभाजनस्योद्धृलनं मालिन्यं कुर्वन्ति । उद्दलनपाठे तु सभाजनादुद्दलनमपसरणम् । उत्कृष्टगन्धधारिता एला ओषविविशेषो याभिः । च पृथक् । अमरा देवाः । सविश्रमं सविलासं कं छखं यत्र । कतिकोपान्ते कियत्कोपविगमे नाकेशस्य दिवस्पते प्रसादनं कुर्वन्ति । कतीति पुरिधिका-विशेषणं वा । दक्षिता विविधाः पादपानामालयो याभिः । प्रहस्तो रावणप्रतिहारस्तस्य मलनमभिभवः । बाहुलता बाहुलकम् ॥ क ॥

ता इति ॥ भवस्य संसारस्यारिः शिवस्तेन । प्रसन्नेन हेतुना । शुलोकात्स्वर्गलो-कात् । कुं पृथ्वीम् । प्त्यागत्य । याः स्युर्भवेयुः । तास्ताः स्त्रियः । तं कुम्भवारिणाः कलशोदकेन स्नपितवत्यः ॥ २०॥

अथेति ॥ निर्नीरितं निर्जलीकृतसुद्गमितमित्यर्थः ।। २१॥

अनन्तरमिति ॥ आवर्तिता येऽनेके स्वर्णस्य वह्णास्तौ त्यमानिविशेषास्तद्वद्धाः यस्य । तथा वह्नमो द्यितो लोकस्य भोजनस्य काले स राजा मयेन दैत्यवर्धिकना कृतया तया प्रतीतया युधिष्टिरस्य सभया सधर्माणं सद्दर्शी भोजनस्थानवेदीम् । सभयानामाग-तानां शरणं प्रपन्नानां जनानां जनितरक्षोपक्रमः । अरमत्यर्थे जनानां स्थानवेदी लोकस्योवितासनज्ञः प्राप्तवान् ॥ स्व ॥

⁽१) अथेति—विमलं निर्मलं यद् दुकूलं तस्य प्रान्तेन निर्मीरितं निर्जलीकृतमङ्गं यस्य सः। परिहितं सितं वासो वसनं येन सः। तथा स्वल्पा मङ्गलकर्मणि उपयुक्ता भूषा भूषां यस्य सः। कुशा दर्माः कुसुमानि पुष्पाणि करे पाणौ यस्य सः। स्वस्थवित्तो निर्विकारमनाः। उवितो यो विधिः पूजायास्तं जानातीति तथोक्तः। स राजा स्वयं धम्ये धर्माद्नपेतं कर्मान्दिकं चकार॥ २१॥

तस्यां च बहुविस्तीर्णस्वर्णभोजनपात्रपत्रशङ्खशुक्तिसनाथायामुपविष्ट-स्यास्य क्रमेण परिकरमाबध्य गाढमाढौकन्त स्वस्य स्वस्यानुहारिणोऽन्न-विशेषानादाय सुपकाराः सुपकाराङ्गनाश्च ॥ क ॥

तथाहि।

भक्तास्तस्य भक्तम् , मुद्रा मुद्रान्, मोदका मोदकान्, श्रशोकवर्तिन्योऽ शोकवर्तीः, समांसा मांसम्, नानाशाकाः शाकानि, व्यक्षना व्यक्षनम् , अपरास्तु काश्चिद्त्तीरा अपि त्तीरम् , श्रघारिका अपि घारिकाः परिवेष-यामासुः ॥ ख ॥

सोऽप्यधीशो भूभुजां भुञ्जानो भोज्यम् , लिहँग्लेह्यम् , श्रास्वाद्यन्स्वादु, चूषयञ्चुष्याणि, पिबन्पेयानि, श्राहारमकरोत् ॥ ग ॥

श्रनन्तरमाचम्य चन्द्नेनोद्वतितपाणिपल्लवः शीव्रमाव्राय घूपधूमम् , श्रास्ये निक्षिप्य कस्तूरिकाकुङ्कुमकपूरकर्वुराणि क्रमुक्फलशकलानि, श्रादाय च वित्रस्तमृगतर्णकर्णकम्राणि श्रुक्तिशुक्लानि ताम्बूलीद्लानि, तस्मात्पदे-शाद्परमचकीर्णकुसुमहारि विस्तीर्णास्तीर्णस्वर्णमयवैदूर्यपर्यन्तपर्यङ्काङ्क-माप्तैः सह विनोदास्थायिकास्थानमगात्॥ घ॥

तत्र च (१)सकामकामिनीकमलकोमलकरपुटपीड्यमानपादपरलवो न-र्तयन्नाटयपरिपाटीपट्न्नटान्, भावयन्नमृतस्रतः कविवाचः, वाचयंश्चिरंतन-कविकथाः, श्रग्वन्वीणाप्रवीणिकंनरमिथुनगीतानि, ब्रालोकयँरलोचनोत्सव-करान्विलासिनीलास्यविलासान्, वाद्यन्मदुवाद्यविशेषान्, श्रवधारयन्वां-शिकवाद्यवेणुनिकाणान्, कलगिरः पाठयन्पञ्चरश्चकान्, (२)कान्ताकुचकु-ममग्रहलावष्टम्मलीलयापराह्मसमयमिववाहितवान्॥ ङ॥

तस्यां चेति ॥ सुपकारा औदनिका छव्ठवकारकाश्च ॥ क ॥

भक्ता इति ॥ भक्ताः प्रसादकाः । सुदं गच्छन्तीति सुद्राः । मोदयन्तीति मोद-काः । न शोके वर्ततेऽभीक्षणमशोकवर्ती नीनीयको येषां यासां च । समोंऽसो यासाम् । नाना अनेकप्रकारा आशा येषां यासां च । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । विशिष्टाञ्जनाः । अक्षीणि ईरयन्ति विश्रमात्कम्पयन्ति । अद्यस्य पापस्य अरिकाः शत्रुरूपाः । भक्तमित्या-दि कर्मपदानि भक्ष्यार्थानि । परिवेषणमत्र भोजनस्य भाजने क्षेपणम् ॥ ख ॥

अनन्तरमिति ॥ त्रस्तस्य हि सृगशावस्य कर्णो स्तब्धौ भवतः । ताम्बूलीदला न्यपि तादंशीति भावः ॥ घ ॥

⁽१।) सकामेति—सकामा या कामिनी तस्याः कमलकौमलौ यौ करौ तयोः पुटेन पीड्यमानः संवाद्यमानः पादपञ्चनश्वरणिकसलयो यस्य सः।

⁽२) कान्तेति—कान्तायाः कमिन्याः कुचकुम्भयोः कुचकलशयोर्मण्डलं प्रदेश एवाः वष्टम्भ उपधानं तस्य लीलया विलासेन ।

कमेण च (१)चषकायमाणविकचकमलमध्यमघुपानमत्त इव पुनर्वाह-ग्याशयामिभूतभासि मदादिव लोहितायमाने निपतित मुक्तांशुकेंऽशुमालिनि, वनान्तरतर्हाशरःश्रितशाखाशिखरेषु गलद्वहलिक्षलकपुक्षिपिक्षरासु मञ्जरी-दिवव विलम्बमानासु दिनकरदीधितिषु, विस्तीर्णशिलावकाशजघनाया-मुल्लस्वल्लोहिताधरपल्लवायामस्ताचलवनराजिरेखायामुपरि पतितमवलो-क्य रागिणमहपैतिमीर्ध्यारोषभरादिव जाते जपापुष्पनिचयस्वि पश्चिमा-शामुखे, मुखरर्यात नभो (२)निजनीडनिल्यनाकृतकृजितजरद्गडजवजे, वजति सरः संध्याविधिविधित्सया द्विजन्मजनमुनिनिकाये, कालागुरुसा-खनराग इव श्यामलयित गगनलद्मीमभिसारिकाबन्धावन्धकारे, राज्ञः कंध्यावसरमावेदयन्किनरिमथुनिमद्मगायत्॥ क॥

'भोगान्भो गाङ्गवीचीविमलितशिरसः प्राप्य शंभोः प्रसादा-न्मोहान्मोहानभिज्ञाः कचिद्षि भवत प्राणिनो द्र्पभाजः । यस्माद्यः स्मार्तविप्रप्रणितनुतपदः सर्वसंपन्नभोगो भास्वान्भाः स्वाङ्गभृता श्रिप स परिहरन्नस्तमेष प्रयाति'॥ २२॥ पतदाकर्णयं नरपितः सांध्यं विधिमन्वतिष्ठत्॥ स्व॥

कमेगोति ॥ अन्योऽिय मधुपानेन माद्यति । पुनःपुनर्मधुवाञ्छया निष्प्रभः स्यात् । तथा क्षीबतया आरक्तः सिन्नर्वस्त्रो भूमौ पतित । विस्तीर्णशिकावकाश एव जवनं श्रोणी यस्याः । तथा उल्लसन्तो अधरा अधःस्थिताः प्रवाला यस्याः । ईदृश्यामस्तावलारण्य-राजौ उपरिष्ठात्प्राप्तं रागिणं रक्तं द्युमणि वीक्ष्य रोषादिव पश्चिमदिगानने रक्ते जाते । अन्यस्या अपि मुखमीहरगुणायामपरकान्तायामनुरागिणमुपरि पतितं पतिमवलोक्येर्ष्यांव-शादक्तं स्यात् ॥ क ॥

भोगानिति ॥ भोगानित्यनन्तरो भोःशब्द आमन्त्रणे । गाङ्गोर्मिनिर्मेलीकृताङ्गस्य शंभोः शिवस्य प्रसादात भोगान् प्राप्य भो दर्पभाजः प्राणिनः, मोहात्सकाशाद् जहान-भिज्ञा अविमर्शकाः क्विद्िष विषये मा भवतेति । मायोगेऽपि सानुबन्यकत्वाद्विषौ पञ्च-मी । यस्माद्वेतोः स्मातंविप्रैः प्रणामसमये स्तुतपादपद्यः । तथा सर्वेसंपत् सकलश्रीको नभोगो वियद्वामी च यो भास्वान् रिवः । सोऽपि स्वाङ्गभुता भा दोसीः परिहरन् एष भवतां प्रत्यक्षोऽस्तं प्रयाति सर्वे छलभा दुर्लभाश्च संपन्ना भोगा अस्येत्युक्ताभिहितम् । तस्मादेविष्यस्य महात्मनोऽपि स्वेरस्तं विलोक्य शंभोराराधनादिकार्ये न प्रमदितन्य-मित्यर्थः ॥ २२ ॥

⁽१) चषकेति—चयकायमाणं पानपात्रीभृतं यद्विकचं कमलं विकसितग्रं तस्य मध्ये मधु मद्यं तस्य पानेन मत्तः।

⁽२) निजेति—निजनीर्डानलये स्वीयकुलायालये आकृतेन कूजितं येषां तास्त्रोः जरद-ण्डजमजः । तस्मिन ।

(१)क्रमेण प्रचुरचलचाषकुलकालकान्तिकाशिभिवंदलतमःकज्ञोलैरालो-डिते लोके लोकेश्वरो विहितविकालवेलाव्यापारः पारसीकोपनीतपारावार-पारीणपारावतपतित्रपञ्जरसनाथे विकीर्णवासभूलिनि भूपभूममुचि विचित्र-चित्रशालिनि प्रान्तपदीपितदीपदीप्तिद्गुडखिण्डततमसि सिज्जतश्य्ये श्रय्या गृहे गृहीतस्पृह्णीयाङ्गरागो रागसागरकज्ञोललोचनयानया प्रियया प्रियंगु-मञ्जर्या खलीककलहकोपकुटिलभ्रमद्भूकोणतर्जनजनितस्मितः स्मरविकार-कारिकरिकलभकुम्भविभ्रमायमाणोचुङ्गपीवरकुचकुम्भपीठमारोपितो रजनी-मनैषीत् ॥ क ॥

प्वमस्य सकलसंसारसुखपरम्परामनुभवतो यान्ति दिवसाः॥ छ॥
कदाचिन्चारचामीकराचलचलद्देहाधिदेवतेव बहुधानन्दने सुरुचिरवायौवनारभ्भे सुरतोत्सवमनुभवन्ती पत्युः प्राण्प्रिया प्रियंगुमञ्जरी गभै
बभार॥ ग॥

(२)तेन च विकचचूतमञ्जरीव कोमलफलबन्धेन बन्धुररमणीयाङ्गतिः, चन्द्रकलेव कलाप्रवेशेनोपचीयमानप्रभा, प्रभातवेलेवोन्मीलदंशुमालिमण्ड-लेनानन्द्यमाना, रत्नाकरतरङ्गमालेवान्तःस्फुरन्माणिक्यकान्तिकलापेनोद्धा-समाना, गर्भसंदर्भितेन लावणयपरमाणुपुञ्जेन व्यराजत राजमिहणे॥ घ॥

कदाचिदिति ॥ बहुधा नन्दयति हर्षयति यस्तिस्मिन् । यौननारम्भे । छष्टु रुचि-रिच्छा रवः स्वरो यस्याः । शोभनाभिलाषा कलभाषिणी च । छरतं मोहनमेवोत्सवमनु-भवन्ती प्रियंगुमञ्जरी गर्भे द्रघे । चामीकराचलो मेरुस्तस्य चल्हेहा अधिष्ठातृरेवतेव । सोऽपि बहुधानेकथा नन्दनाख्ये वनारम्भे छष्ठु अतिशयेन रुचिरवायौ छरताया देवत्वस्यो-स्सवमनुभवति । आरम्भणमारम्मः आदिरित्यर्थः । नन्दनं हि वनानामादिरस्यं प्रधान-मित्यर्थः । यदि वा वनान्यारभ्यन्तेऽनेनेति कृत्वा वनारम्भः । शतानन्देन हि प्रथमं नन्दनं सुष्ट्वा तद्वृक्षावयवैर्वीजशाखादिभिरितरवनानि जगति सुष्टानि ॥ ग ॥

तेनेति ॥ कुछमान्तर्गृदः फलारम्भकरसकणिकारूपो बन्धः कोमलफलबन्धः ॥घ॥

(२) तेनेति—तेन गर्भधारणेन सा राजहिषी न्यराजतेति प्रधानवाक्यम् । कोमलफल्बन्धेन मनोरमा रसालमञ्जरीव, वर्धमानकलासमृहेन चन्द्रकलेव, स्फुरत्सूर्थमण्डलेन प्रभात-वेलेव, तथा अन्तःस्फुरन् प्रकाशमानो माणिक्यानां कान्तिकलापस्तेनोद्धासमाना रत्नाकर-वीचीमालेव, सा रराजेति भावः ।

⁽१) क्रमेणेति—सं राजा शय्यागृहे रजमनीनैषोदिति प्रधानवाक्यम् । प्रचुरमितश्येन चलन्तो ये चाषाः किकीदिवयः ['चास इति च ख्याताः] पक्षिणस्तेषां कुलं समूह-स्तस्य कालकान्तिवत् कृष्णसचिवत् काशन्त इति । पारसीकेः पारसीकदेशस्थैरपनीताः पारावारपारीणाः समुद्रोल्लिङ्गा ये पारावतपतित्रणः कपोतपिक्षणस्तेषां पञ्जरेः सनाथे । तथा प्रान्ते समीपे प्रदीपिता ये दीपास्तेषां दीष्ठिरेव प्रकाश एव दण्डस्तेन खण्डितं विनाशितं तमो यत्र । स्मरविकारकारिणौ स्मरोत्पादकौ, तथा करिकल्यमकुम्भस्य करिशावकुम्भस्थलस्य विश्वमामिवाचरन्तौ, [कल्यमाहणेन स्तनयोः संहत्वं नवीनता च प्रबोध्यते] तथोनुङ्गावुन्नतौ, पीनौ यौ कुचौ कुम्माविव तयोः पीठमुपरिप्रदेशमारोपितोऽध्यासीनः ।

(१)गच्छासु च केषुचिहिवसेषु सुवृत्ततृहिनाचलगएडशैलयुगलिमव बालमयूरिकाकान्तम्, अनङ्गसौधशिखरद्वयमिव शेंखरीकृतेन्द्रनीलकलशम्, उज्ज्वलरोप्यनिधानकुम्भयुग्मिव भुजगसंगतमुखम्, उज्ज्ञासिहंसिमिथुन-मिव चञ्च्रखातपङ्किकमलकन्दम्, ऐरावतमस्तकिष्णुडणाणुड्रमुच्चूचु-कश्यामिलम्नाऽलंकृतमापूर्यमोणमन्तःचीरेण च्रणं च्रणमिखद्यत पयोधरद्वन्द्व-सुद्रहन्ती॥ क॥

वबन्ध च चन्द्रकलाङ्कुरकवलने स्पृहाम् ॥ ख ॥

श्रमिलापमकरोच्च (२)चञ्चलचञ्चरीककुलकलरवरमणीयविकचचू-तवनविहारेषु ॥ ग ॥

स्पर्शममन्यत बहु बह्लम(३)भ्यणीवकीर्णविकसितकमलवननिष्यन्दि-मकरन्द्विन्दोर्भन्द्तरतरङ्गसङ्गशीतलमलयमाहतस्य ॥ घ ॥

चिन्तयांचकार च चतुरुद्धिष्ठावर्यरसमास्याद्यितुम् ॥ ङ ॥

अभ्यवाञ्छ्दतुच्छ्मच्छ्मशेषममन्द्मन्द्रमन्थानमन्योत्पन्नममृतमातृति पातुम् ॥ च ॥

इत्यनेकघोत्पन्नगर्भप्रभावादनुरूपदोहदसंपत्तिसंपन्नाधिककमनीयकान्ति-(४)रुज्जसद्भहलमृगमद्जललिखितविचित्रपत्रभङ्गभन्यविपुलकपोलमगडलेन मुखेन शशाङ्कमन्तःस्फुरत्कलङ्कमुपहसन्ती द्विगुणमवनिपतेस्तस्य विया वियंगुमञ्जरी बभूव ॥ छ ॥

तथाहि ।

सा समीपस्थितज्येष्टा पयःपूर्णपयोधरा। श्रम्रप्रावृडिवाह्णाद्मकरोत्तस्य भूपतेः॥ २३॥

स्ता स्वसीपेति ॥ समीपे स्थिता ज्येष्ठा वृद्धस्त्रियो ज्ञातप्रसवस्वस्था यस्याः । तथा पयसा क्षीरेण पूर्णो पयोधरौ स्तनौ यस्याः । सा प्रियंगुमञ्जरी तस्य राज्ञो सुदमकरोत । अग्रं प्रावृषोऽप्रपातृद् आपाढवर्षाः । तत्पक्षे समीपे स्थितो ज्येष्ठः शुक्रो मासो यस्याः । तथा पयसा जलेन पूर्णः पयोधरो मेवो यस्याः । सुवो हि प्रावृद् परमोदकारिणीति सुवः पत्युराह्वादं करोति ॥ २३ ॥

(२) चब्रलेति—चब्रलं चब्ररोककुलं भ्रमरकुलं तेषां कलखेण मधुरशब्देन रम्येषु विकचचूतवनेषु विकसिताम्रकाननेषु विहारः केलिस्तेषु । स्पृहां चकार ।

(३) अभ्यणंति—अभ्यणं निकटेऽवकीणंनि पतितानि विकसितानि विकचानि यानि कमलवनानि तेभयो निष्यन्दिनो मकान्द्रविन्द्वो यस्मिन् तस्य ।

⁽१) गच्छित्स्वति—सा पयोधरहृन्द्रमुद्रहृन्ती क्षणं क्षणमिख्यत । सुतृत्तौ यौ तृहि-नाचलगण्डशेलौ तयोर्पुगलमिव। कीदशं तद् युगलं बाला या मयूरिका तयाकान्तम्। अत्र स्तनौ गण्डशेलोपमितौ। तथा चूचुकं च बालमयूरिकयेति ज्ञेयम्। एवमग्रेऽपि। ऐरावतस्य मस्तकमेव पिण्डस्तद्वत्पाण्डसम्।

⁽४) उल्लसदिति—उल्लसत् प्रकाशमानं, बहलस्यामद्रजलेन कस्तुरिकापयसा लिखितं यद् विचित्रं पश्चभक्षं पश्चरचना तेन भव्यं विपुलकपोलयोर्मण्डलं यहिमस्तत्तेन।

प्रवमविरतिविधवाञ्छोत्सवाविच्छेदकर्तरि भर्तरि, संझयैवाझाकारि-ग्यपारे परिवारे, बहुभिक्षभाग्योपभोगक्रमेगातिकामित कुत्रवित्काले, कालकलाकुशलश्लाघनीये पूर्णप्राये प्रसवसमये, विलीनजात्यशातकुम्भ-भासि भास्वत्युद्यमारोहति, हतितिमरासु दिश्चु चणमेकं सा प्रसववेदना-व्यतिकरमन्वभूत ॥ क ॥

ततश्च

(१)प्रभासंयोगिविख्यातं योग्यं नालस्यकर्मणः । पृथ्वीव पुरायतीर्थं सा कन्यारत्नमजीजनत् ॥ २४ ॥

तत्र च दिवसे (२) 'विकसितकुमुदकुन्दकान्तकीर्तनीयकीर्तिसुधया धवन्त्र लानि करिष्यत्येषा प्रवर्धमानास्मन्मुखानि इति प्रियादिव प्रसन्नाः समपद्यन्त दश दिशः । 'मा सम पुनरस्मद्गुणानेषापहाषीत्' इत्यपहतैकैकसारगुणाः समया नमस्यन्त इव तस्यै कुसुमाञ्जलममुञ्ज्ञ्चन्द्राद्यो देवाः । स्वकान्तिसर्वस्वापहारमयादिव दिवि ननृतुरप्सरसः । 'किमस्याः समं समुत्य-न्नमन्यदिष कन्यारत्नम्' इत्यन्विष्यन्त इव परितः परिबम्नमुः सुरभयः समाः समीरणाः ॥ स ॥

किं बहुना।

(३) श्रमन्दानन्दिनिष्यन्दमपास्तान्यिकयाकमम् । जगज्जोन्मोत्सवे तस्याः पीतामृतमिवाभवत् ॥ २५ ॥

प्रभेति ॥ कान्तिसंयोगि । विख्यातं प्रसिद्धम् । नलस्य नृपतेरिदं नालम् । कर्म अगण्यपुण्यात्मकं तस्य । योग्यमुचितम् । कन्यारत्नम् । सा अजीजनदुत्पादयामास । पृथ्वी पुण्यतीर्थमिव । तद्पि प्रभासाख्यम् । योगिभियोगमार्गरतैर्विख्यातम् । आलस्य असारस्य कर्मणो न योग्यम् । अथ च आलस्यकर्मणो न योग्यम् । किं तर्दि उद्यमितियाः योग्यम् । ततस्तद्र्थे केनापि न प्रमदितद्यमिति भावः ॥ २४ ॥

तत्र चेति ॥ कन्यारत्नान्वेषिणो हि । छरभयः सौरम्यवन्तः । समा सश्रीकाश्र भवन्ति ॥ ख ॥

⁽१) प्रभासेति—प्रभासतीर्थं सुराष्ट्रप्रदेशे । तत्र स्नानेन राजयक्ष्मरोगो निरस्यते । यथा भारते-'पुण्यं प्रभासं ससुपाजगाम यत्रोहुराट् यक्ष्मणा क्किश्यमानः, । शान्तिपर्वणि ३६ अध्याये ।

⁽२) विकसितेति—विकसितानि यानि कुमुदानि तद्वत्तकान्ता कीर्तनीया वर्णनीया या कीर्तिरेव सुधा तया । धवलकीर्तिः कुमुदकुन्दैरुपमिता ।

⁽३) अमन्देति—तस्यां दमयन्त्यां जन्मोत्सवे । अमन्दो बहुलो य आनन्दस्य निष्यन्दः प्रस्तवणं यत्र । अपास्तो दूरीकृतोऽन्यायाः क्रियायाः कर्मणः क्रमो यत्र । पुतेन विगलितवेद्यान्तरत्वं प्रतीयते । पुतादशं जगत् पीतासृतमिव पीतममृतं येन तत् अभवत् ॥२५॥

(१) श्रथ बहोः कालाद तुरूप श्रोढ प्रहरण प्राप्ति श्रीत हृद्ये नास्फोटित मिव स-कल जगिद्व ज्ञयव्यवसायसाह सिकेन कु सुमसायकेन, विरादु विताश्रयलाम मु-दितमनसा स्फूर्जित मिव श्रङ्काररसेन, शिवकाश कु सुमहास्येन योग्यस ह-कारिकारणोपल म्मपूर्ण मनोरथेन विगतिमिव वसन्तमासेन, निजक मणः सफलतां मन्यमानेनो च्लुवसित मिव मलयानिलेन, चिरकालोपल च्यश्चार्या-धारतया हसित मिव रूपसंपदा, विकसित मिव लाव ग्ययल हम्या, प्रनृत्त मिव समस्त स्त्रील ज्ञणाधिदेवतया, कलक लित मिव कान्तिक लाप श्रिया॥ क॥

किं बहुना-

(२)सर्गव्यापारखिन्नस्य वहोः कालाद्विधेरपि । श्रासीदिमां विनिर्माय श्लाध्यः शिलपपरिश्रमः ॥ २६ ॥

एवमस्थाः सततविस्तीर्णस्वर्णपूर्णपात्रपूजितपूज्यद्विजनमिन संपन्ने ना-मकर्मसमये संमान्य मान्यजनं जनेश्वरो वरप्रदानमनुस्मृत्य दमनकमुनेः 'दमयन्ती' इति नाम प्रतिष्ठितवान् ॥ ख ॥

कमेण च प्रचुरामृतसंसिका इव सुकुमाराः प्रसतुं मारमन्ताङ्गावयवप-स्नवाः, चकार च (३)चञ्चचामीकरश्विश्विराङ्गणमणिवेदिकासु कैश्चि-दिवसैरनुचचरणप्रचारचार्ववापल्यलीलाः, सहासमकरोत्परिजनं जनयन्ती बालकेलीः, स्वच्छन्दमानन्दयांचकार् पितरं तरङ्गभिङ्गरङ्गितेन, जननीम-जीजनज्ञातविस्मयां स्मितमुग्यद्शितद्दन्तकान्तिकुन्दपुष्पमनिष्वाचारम-स्पाल्पं जल्पन्ती ॥ ग ॥

कि बहुना-

श्रपि रेणुकृतकीर्डं नरेऽणुकीडयान्वितम् । तस्याः प्रौढं शिशुत्वेऽपि वयो वैचित्रयमावहृत् ॥ २७ ॥

अपीति ॥ रेणुना कृता क्रीडा यत्र । तथा 'क्रस्त्वां परिणेष्यित, त्वं कस्मै दातव्याः इत्याद्यक्तिभिनिरे पुंसि विषये अणुक्रीडान्वितमल्पक्रीडाकरम् । तस्याः संबन्धि । वयः । शैशवेष्पि प्रौढं वैचित्रयं दधौ । अपिर्विरोधार्थः । स च तुल्यार्थव्याख्या ॥ २७ ॥

⁽१) अथेति—अनुरूपाणि अनुकूलानि यानि प्रौढानि आयुधानि तेषां प्राप्तिस्तयां प्रीतं प्रसन्नं हृद्यं यस्य । योग्यानां सहकारिकारणानां समुपलस्भेन प्राप्त्या पूर्णो मनोरथोऽ-भिलाषो यस्य तेन वसन्तमासेन विलगतीमवोद्गतिमव । कान्तिकमनीयायास्तस्याः कन्या-याः शृङ्गारस्यष्टजकत्वाद् वसन्तमासादिसमुद्दोपनविभावत्वेनोपमानत्वम् ।

⁽२) समेंति—सर्गंविषापारेण सृष्टिव्यापारेण खिल्लस्य खेद्युतस्य उत्क्रष्टरवनाया अभा-वात्। विधेरपि ब्रह्मणोऽपि। इमां कन्यां विनिर्माय बहोः कालात्। शिल्पश्रमो निर्माणश्रमः प्रशंतनीयो वभूव। अस्मात्कालात्पूर्वं रम्यवस्तुरवनाया अभावात् शिल्पश्रमो न इलाव्यो जातः। अधुना तु जातः॥ २६॥

⁽३) चञ्चदिति—चञ्चन्ती दीःयमाना या चामीकरहिनः सुत्रर्णकान्तिस्तया हिचसः मनोरमा या अङ्गणमणिनेदिका मणिखचिता वेदिका तासु ।

एवमियमनवरतस्वैरविहाराहारिणि क्रमेणातिकामितशैशवे वयसि पि-तुर्नियोगादुगुरूपदेशात्साधुवृद्धसंवासाद्वुद्धिविकासाच नातिचिरेण, प्राप्ता नैपुरायं पुरायकर्मारम्भेषु, जाता प्रवीगा वीगासु, निराकुला कुलाचारेषु, कुशेला शलाकालेख्येषु, विशारदा शारिदायेषु, प्रवुद्धा प्रवन्धालीचनेषु, च-तुरा चातुरानाथजनचिकित्सासु ॥ ख ॥ किं चान्यत्।

श्रकरोदनालस्यं लास्ये, प्राप प्राधान्यं धन्योचितव्यवहारेषु, वैचित्र्यं चित्रेषु, चातुर्यं तौर्यत्रिके, कौशलं शल्योद्धारे, पाटवं पटहवाद्ने, वैमल्यं नवमाल्यप्रथने, प्रागीत्यं गीत्याम् , प्राकाम्यं कामकथासु ॥ ग ॥ किं वहुना-

> (१)न तत्काव्यं न तन्नाट्यं न साविद्यान साकछा। यत्र तस्याः प्रबुद्धाया बुद्धिनैव व्यजृम्भत ॥ २८ ॥

(२) पवमस्याः शैशव पव निजजरठप्रहाप्रहातज्ञातन्यवस्तुविस्तरायाः क्रमेण तिलकभूतं नृतनचूतवनमिच वसन्तप्रवेशप्रथमपस्नवोह्नासेन, प्रत्यप्र-वनसमयमहीमण्डलमिवामन्द्विदलत्कन्दलकलापेन केसारेकिशोरकण्डपी ठिमच नवकेसराङ्कुरोद्वारेण, करिकलभकपोलस्थलमिव प्रथममदोद्भेदेन, निशावसाननभस्तलमिव प्रभातप्रारम्भप्रभावभावेण, सरःसलिलमिव वि दिलितकोमलकमलकान्तिसंतानेन, मनोहारिणा संसारसारभूतेनाभूष्यत वर्षुः कान्ततरतारुणयावतारप्राक्षारम्भेण ॥ क ॥

ततश्च ।

(३)परिहरति वयो यथा यथाऽस्याः स्फुरदुरुकन्दलशालि बालभावम् । द्रढयति घनुषस्तथा तथा ज्यां स्पृशति शरानिष सज्जयन्मनोमृः ॥२९॥

श्रकरोदिति ॥ प्रगीता प्रसिद्धा तस्या भावः प्रागीत्यम् ॥ ग ॥

(१) न तदिति—यत्र प्रबुद्धाया धीमत्यास्तस्या दमयन्त्या बुद्धिर्मतिर्ने व्यजूम्भतः न विकासमभजत । ताहशं काव्यं कविकर्म, नाट्यमावस्थानुङ्गतिः, सा विद्या–अष्टादशभा-गमिता, कला च चतुःषष्टिभेदभिन्ना नास्ते । सर्वमिप तथा विज्ञातन्यं ज्ञातमिति सारः ॥२८॥

(२) एवमिति—गैशव एव तस्या वपुः कान्ततरं तारूण्यं यौवनं तस्यावतारः प्रादुर्भावस्तस्य प्रोक्पारम्भेण प्रथमारम्भेणामुच्यतेति प्रधानवाक्यम् । प्रत्यप्रो नवो धनः समयो वर्षाकालस्तत्र महीमण्डलमिव भुवलर्यामव । अमन्दं विदलन् कन्दलकलापस्तेन विद्ञितानि विकचानि कोमलानि सुकुमाराणि कमलानि पद्मानि तेषां कान्तिसन्तानेन का न्तिकलापन ।

(३) परिहरतीति । यथा यथास्या दमयन्त्याः स्फुरन् विकसन् य ऊर्ह्महान् कन्दलः कन्द्रम्तद्रच्छालत इति । वयोऽवस्था बालभावं शैशवं परिहरति । तथा तथा कामो धनुषो ज्यां प्रत्यक्कां द्रदयति दृढां कुरुते । शरानिप बाणानिप स्पृशति । तारुण्ये सित कामाङ्कारस्य प्रादुर्भाव इति फलितार्थः ॥ २९॥

श्रिप च।

(१) मुञ्जन्त्याः शिशुतां भराद्वतरत्ताक्ष्यमुद्राङ्कित-स्फारीभृतनितान्तकान्तवपुषस्तस्याः कुरङ्गीदृशः । उन्मीलत्कुचकाञ्चनाष्क्रमुकुलं यूनां मुद्दः पश्यतां बाह्वोरन्तरमन्तरायसदृशा मन्ये निमेषा श्रिष ॥ ३०॥

-33E

(२)तत्तस्याः कमनीयकान्तविजितत्रेलोक्यनारीवपुः श्रक्कारस्य निकेतनं समभवत्संसारसारं वयः। यस्मिन्वस्मृतपदमपालिचलनाः कामालसा दृष्ट्यो नो युनां पुनरुत्पतन्ति पतिताः पाशे शकुन्ता इव ॥ ३१ ॥

श्रपि च

(३) आवध्नत्परिवेषमण्डलमलं वक्त्रेन्दुविम्बाद्वहिः कुर्वेश्वम्पकजुम्भमाण्कलिकाकर्णावतंस्रकियाम् । तन्वक्षयाः परिमृत्यतीव हस्रतीवोन्सपंतीवोल्बणं लावण्यं ललतीव काञ्चनशिलाकान्ते कपोलस्थले ॥ ३२ ॥"

एतदाकर्ण्य राजा रिखतस्तिकथया पुनरुदश्चदुच्चरोमाञ्चकञ्चिकतका यस्तिकालमेवान्तःस्फुरन्मन्मथमनोरथभरभज्यमानमानसस्तं हंसमपृच्छत्॥ > ''पित्तराज राजीववनावतंस हंस, पुनः कथ्यतां तस्याः संप्रति वयोवृ-

(१) सुञ्चन्त्या इति-शिशुतां शैशवावस्थां सुञ्चन्त्याः। यौवनप्रारम्भ इति भावः। अवतरत् प्राहुर्भवत् यत् तारूग्यं युवावस्था तदेव सुद्रा तथाङ्कितं चिह्नितं स्फारीमृतं स्फीती-भूतं नितान्तं कान्तं मनोहरं वपुः कायो यस्याः सा। कुरङ्गीहशो मृगीक्षणायाः। तस्याः। दमय-न्त्याः। उन्मीलन्तौ विकसन्तौ कुचावेवस्तनावेच, काञ्चनाञ्जमुकुलौ सौवर्णपद्मकुड्मलौ यन्न तत्। बाह्वोरन्तरं अजयोर्मञ्यप्रदेशम् । कुचाविति भावः। मुद्दः। पश्यतां विल्लोकयतां यूनां तरुणानां निमेषा अपि अन्तरायसदृशा कुचविलोकनविष्नमृताः कर्ममृता मन्ये॥ ३०॥

(२) तत्तस्या इति—कमनीयं स्पृहणीयं, कान्तं रस्यं, विजितं निर्जितं त्रेलोक्यनारीणां त्रिलोकीस्थरमणीनां वपुः शरीरं येन तत् । तथा श्रङ्कारस्यागारम् । संसारे सारभूतम् । तस्या दमयन्त्याः । तह्यस्तारुण्यावस्था बभूव । यस्मिन्वयस्यि विस्मृतानि त्यक्तानीत्यथैः । पर्हम-पालीनां नेत्रलोमश्रेणीनां चलनानि स्फुरणानि याभिस्ताः । तथा कामालसा यूनां स्ष्य ईक्षणानि । पतिताः सत्यः, पाशे पतिताः शकुन्ताः पक्षिण इव पुननों, उत्पत्तन्ति न

(३) आवध्नदिति वक्त्रेन्दुविम्बाहृहिर्मुखचन्द्रमण्डलाहृहिः। परिवेषमण्डलं परिधिम्, आवध्नत् क्रुवंदित्यर्थः। यथा चन्द्रमण्डलं चन्द्रप्रभया परिवेषो जायते तथा मुखचन्द्रेऽपि कान्त्येति भावः। चम्पकानां जूम्भमाणा विकतन्ता या कलिका मुकुलस्तहृत्कणांवतं प्रक्रियां कर्णाभरणभूषाकर्म, कुर्वत्, चम्पकपुष्पं पीतं कपोलाविष सुवर्णप्रभौः इति पीतत्वसाम्यादिय- मुक्तिः। एताद्दर्भं तन्वङ्गयाः क्षत्राङ्गया लावण्यं काञ्चनिश्चलावत् कान्ते रम्ये गण्डस्थले। परिनृत्यतीव हसतीव, उल्बणं प्रन्यकम् । उत्सर्पतीवोद्गच्छतीव। तथा ललतीव विलस्तीव। "लड विलसे" इति भौवादिको यातुः। डलयोरभेदश्च। अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः॥ ३२॥

त्तवृत्तान्तव्यतिकरः"॥ इत्युक्तः पुनरेष तं बभाषे।

"देव, किमेकोऽस्मब्रिधः पत्ती ज्ञोरतरङ्गधवललोचनां तां वर्णयेत् यस्याः सर्वदेवमय इवाकारो लक्यते ॥ ख ॥

तथाहि ।

सुतारा दृष्टिः, सकामाः कटाचाः, सुकुमाराश्चरणपाणिपञ्चवाः, सुधा-कान्ति स्मितम् , श्रव्णो दन्तच्छुदः भास्वन्तो दन्ताः, सुरुष्णाः केशाः, प्रवु द्धा वाणी, (१)गौरी कान्तिः, गुरुः स्तनाभोगः, पृथ्वी जघनस्थली, सुरिम-र्निःभ्वासः, सुगन्धवाहः प्रस्वेदः, सश्रीकः सकलाङ्गभोगः ॥ क ॥

किं चान्यत -नजत्रमयीव निर्मिता विधिना ॥ ख ॥ तथाहि । भद्रपदा ज्येष्ठा सुहस्ता पूर्वोत्तरा सार्द्रहृदया मूलं कंदर्पस्य ॥ ग ॥

कि बहुना।

(२)लावएयातिशयः स कोऽपि मधुरस्ते केऽपि द्वग्विभ्रमाः सा काचित्रवकन्दलीमृदुतनोस्तारुएयलक्मीरपि। सीभाग्यस्य च विश्वविस्मयकृतः सा कापि संपद्यया लग्नानङ्गमहाग्रहा इव कृताः सर्वे युवानो जनाः ॥ ३३॥

सुतारेति । तारा कनीनिका देवी च । कामः अभिलापः स्मरश्च । सम्यक् कामो येभ्यः । तुमः समश्च काममनसोर्मछोपः । एकुमाराः कोमखाः । तथा महेन्द्रवत्कार्तिके-योऽपि एकमारः । एधावत्कान्तिरस्येति एधाकान्ति शुश्रं चन्द्रश्च । अरुण आरक्तो रवि-सारथिश्च । भास्वान् दीप्यमानः सूर्यश्च । कृष्णो मेचको विष्णुश्च । प्रबुद्धा व्युत्पन्ना । बद्धः छगतः गुरुर्विशालो बृहस्पतिश्च । पृथ्वी पृथुला भूश्च । छरिमः छगन्धिर्वसन्तश्च । गन्धवाहः परिमलवाही वायुश्च । श्रीः कान्तिर्लक्ष्मीश्च ॥ क ॥

भद्रेति ।। भद्रं पदं पादन्यासो यस्याः ज्येष्ठा प्रथमापत्यम् । शोभनौ हस्तौ य-स्याः । पूर्वमुत्कृष्टमुत्तरं वचो यस्याः । सार्द्रमनिष्टुरं हृदयमस्याः । कामस्य मूर्वं कारणम् । पक्षे भद्रपदा ज्येष्ठा हस्तः पुर्वा उत्तरा आद्री मूर्ल नक्षत्राणि ॥ ग ॥

लाव एयेति ॥ नवकन्दलीवनसृद्धी तनुर्वपुर्यस्याः ॥ ३३ ॥

(१) गौरीति—कान्तिगौरवर्णा। देवतापक्षे गौरी पार्वतीति ज्ञेयम्।

⁽२) लावण्येति—नवकन्दलीवन्मृद्धी तनुर्वपुर्यस्याः तस्यौः। स कोऽप्यनिर्वचनीयो म धुरो लावण्यातिशयो लवणस्य भावो लावण्यं तदतिशयः सौन्दर्यातिरेकः । तथा ते केऽपि हरिवन्नमाः कटाक्षाः । तथा सा काचित् तारूयस्य छक्ष्मीः शोमा । अपि । विश्वेषां सर्वेषां विस्मयमाश्चर्यं करोतीति विश्वविस्मयकृत् तस्य । सौभाग्यस्य सा कापि सम्पत् । यथा सम्पदा सर्वे युवानो जनास्तरुगाः । लग्नोऽनङ्ग एव काम एव महाप्रहो । राह्यप्रसृतिप्रहो येषां ते तथेव कृताः ।। ३३ ।।

राजा-'ततस्तः'।

हंसः—'ततस्तस्याः पुनरिदानीं

(१)दूराभोगभरेण भुग्नगतिना शिलष्टा नितम्बस्थली धत्ते स्वर्णसरोजकुड्मलकलां मुग्धं स्तनद्रन्द्रकम् । श्रालापाः स्मितसुन्दराः परिचितश्रृविभ्रमा दृष्टय-स्तस्यास्तर्जितशैशवन्यतिकरं रम्यं वयो वर्तने ॥ ३४ ॥ तदेव तस्योः सकलयुवजनमनोमयूरवासयष्टेः समस्तसंसारसौन्दर्या-

धिदेवतायाः कथितो वृत्तान्तः॥

किमन्यत्।

(२)हरचरणसरोजाराधनावातपुण्यः परमसुकृतकन्दो वन्दनीयः स कोऽपि । श्रपि जयतु स यस्तां दुर्लभां लप्स्यतेऽस्मि न्निति कथितकथा सन्सोऽपि हंसो व्यरंसीत्॥ ३५॥

इति श्रीत्रिविकमभट्टस्य कृतौ दमयन्तीकथायां हरचरणसरो-जाङ्कायां तृतीय उच्छवासः समाप्तः॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः । शिद्यमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिवारुवित्रम् ॥ १ ।।

> इति श्रीचएडपाछविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे तृतीय उच्छ्वासः समाप्तः ।।

(१) दूरेति—सुःनास्बलिता गतिर्गमनं येन । दूराभोगभरेण विस्तृताभोगप्रदेशेन नितम्बस्थली नितम्बप्रदेशः । विलष्टा समालिङ्गिता । श्रोणीभाराद्दलसगमनेति मावः । तथा सुग्धं सुन्दरं स्तनद्वन्द्वनं कुच्छ्यम् । स्वणंसरोजस्य काञ्चनपद्मस्य कुड्मलकलां सुकुल-सुष्रमां धन्ते । स्मितेन मन्द्द्वासेन सुन्दरा रमणीयाः, अलापा भाषणानि परिवितो विज्ञातो श्रूविश्रमो श्रुवोविलासो यामिस्ताः दृष्टय ईक्षणानि । तर्जितो निराद्धतः शैशवस्य बाल्यस्य व्यतिकरः सम्बन्धः समदायो वा येन तत् । रमयं वयो तरुणावस्था वर्त्तते । अत्रो-क्तानि सर्वाणि विश्लेषणानि तारुण्यरम्भस्तुवकानि ।

(२) हरेति—हरचरणसरोजयोरागधनेन सेवनेनावाधं समधिगतं पुण्यं सुकृतं येन सः।
तथा परमसुकृतकन्दः पुण्यकन्दभृतः। स कोऽपि पुरुषो वन्दनीयः प्रणम्यः। किं च स जयसु
को जनस्तां दमयन्तीं छप्स्यते प्राप्स्यति। इत्येवं प्रकारेण कथिसा कथा येन स ईसोऽपि
व्यश्सीत्। तस्या वृत्तान्तकथनाद्विरेम इति भावः॥ ३९॥

चतुर्थ उच्छ्वासः।

प्रवमेतद्वक्र्यं राजा तत्कालमाघूणितमाश्चर्येण, ब्राकुलितमौरसुक्येन, ब्रामन्त्रितमुत्कण्ठया, कटाचितं कंद्पेण, श्रभिवादितं रण्रण्केन, ज्योत्कारि-तमात्रहश्रहेण, पृष्ठकुशलमकालतरलतया, स्वीकृतमस्वास्थ्येन, श्रवलोकितं चिन्तया चेतः स्वं स्वयमेव स्वस्थीकृत्य वितर्कितवान् ॥ ख ॥

प्रायः सैंव भवेदेषा पान्थादश्रावि या मया। युगायितं विनिद्रस्य यत्कृते मे त्रियामया।। १।। तदेतन्मे

> (१)तद्वार्तामृतपानार्थि भूयोऽपि श्रवलेन्द्रियम् । तृष्यते केनवानन्दकन्दे कान्ताकथानके ॥ २ ॥ तत्किमेनं पुनः पृच्छामि ॥ क ॥ नेदं नायकस्थानम् ॥ ख ॥

श्रतः संप्रति

(२)मग्डलकोकृतकोदग्डः कामः कामं विचेष्टताम् । न व्यथिष्ये स्थितः स्थैयें धैये धामवतां धनम् ॥ ३ ॥

इति वितक्यं विहसन्हंसमाबभाषे—'साधु भोः सुभाषितामृतमहोद्धे, साधु । श्रुतं श्रोतव्यम् । इदानीं भद्रभूषिष्ठो दिवसः । तद्वयं वयस्य, समान्त सन्नाहिकसमयाः समुचितव्यापारं साधयामः ॥ ग ॥

भवतापि

(३)एताः सान्द्रद्वमतलचलञ्चक्रवाकीचकोराः

प्वमेतदिति ॥ ख ॥

प्राय इति ।। यद्थं मे मम विगतिनद्रस्य त्रियामया राज्या युगेनेवाचरितम् ।। या च पथिकान्मया श्रुता । सैवेयं हंसेनापि कथिता प्रायो भवेत । युगं कृतयुगादि । त्रियामयेति त्रिसंख्यामितप्रहररात्रिवाचकत्वेन साभिप्रायम् । प्रायः शब्दो वितर्के ।।१।।

े नेद्भिति ।। नायकस्य ईदशं स्थानं स्थितिरौचित्यं न भवतीत्यर्थः । यतो धैर्यं हिः नायकपदं परमं वदन्ति ।। ख ।।

⁽१) तदिति—तस्या दमयन्त्या वातैवामृतं तस्य पानमर्थयतः इति । श्रवणेन्द्रियम् भानन्दकन्दे कान्ताया कथैव कथानके कान्ताकथानके केन तृष्यते । अनेन पुनरिप तद्गुण-श्रवणोत्कण्ठा प्रतीयते ॥ २ ॥

⁽२) मण्डलीकृतं सज्यीकृतं कोदण्डं कार्मुकं येन सः। कामः कामं यथेष्टं विचेष्टतां मत्पीडार्थमु छुङ्काम् । किन्तु स्थैयं स्थितोऽहं न व्यथिष्ये स्वधैयांन्न प्रच्युतो भविष्यामि। 'व्यथ भयसंचलनयो, रिति भौवादिको घातुः। यतो हि धामवतां तेजस्विनां धैर्थमैव धनम्॥ ३।।

⁽३) एता इति-सान्द्राः सघना ये द्वुमा बृक्षास्तेषां तलेषु अधः प्रदेशेषु चलन्त्यश्रकः

क्रीडावापीपरिसर्भुवः स्थीयतां स्वेच्क्रयेति । यत्रोन्मीलत्कमलमुकुलान्याश्रयन्त्याः कुरङ्गयो भृङ्गश्रेणयाः श्रवणसुभगं गीतमाकर्णयन्ति ।। ४ ।।

श्रपिच

(१) श्रतिलिखतारं तरङ्गभङ्गेरिद्मिप तृद्मरवारि वारि वाप्याः । भ्रमद्लिनिवहं वहन्ति यस्मिन्महिमकरं मकरन्दमम्बुजानि ॥५॥ त्वमिप भद्रे वनपालिके, (२) कृतकमलमालानितम्बककी डिमिममाद्य भुकावसान।स्थानगोष्टीस्थितस्य मम समीपमेष्यसि' इत्यभिधाय राजा राजभवनमयासीत् ॥ घ॥

गते च राजिन राजीविनीनां जीवितसमाः समास्वादयन्स्वादुकोमल मृणालकन्द्लीः, द्लयन्द्लानि, कवलयन्बहलमधुरस्तिग्धमुकुलानि, श्रतु-शीलयञ्शीवलावलीः, विलासेन स हंसस्तरस्तरङ्गान्तरेषु चिरं चिक्रीड ॥ क ॥

चिन्तितवांश्च 'तेन राज्ञा 'कृतकमलमालानितम्बककीडिमिममादाय म-त्समीपमेष्यिस' इति शिलष्टार्थिमचादिष्टा वनपालिका । तन्न युक्तमिह चिरं स्थातुमिति' ।। ख ।।

इत्यस्थान एवाशङ्कमानः सह तेन राजहंसकद्म्बक्रेनाम्बरतलमुद्पतत्।।ग।

श्चतीति ।। यस्मिन्वारिणि महिमकरं महात्म्यकरं भ्रमद्शुङ्गगणं मकरेन्दं पद्मानि वहन्ति । तदिदं वाप्या वारि तरङ्गभङ्गैरतिचारुतरं वर्तते । किविशिष्टम् । तृष्णातिशयं वा-रयतिष्ठिनत्ति । पूर्वेवृत्तकीडावापीभुकथनापेक्षयापिशब्दोऽत्र समुचये ।। ५ ।।

चिन्तितवांश्चेति ।। तेन राज्ञा इत्यमुना प्रकारेण विख्ष्टार्थमिव यथा भवति तथैव वनपालिकादिष्टा । इतीति किम् । यत् कृता कमलमालाया नितम्बके घनप्राये मध्यप्रदेशे कीडा येनेति राजाभिप्रायः । मालाशब्दगतकीत्वेन कमलमालायाः साक्षात्स्वीत्वाध्यव-सायाज्ञितम्बकब्दः स्त्र्यवययोऽपि तद्र्थमात्रे प्रयुक्तः । इसेन त्वेवं प्रतीतम् । यथा कृतकं

वाक्याश्रकोराश्र यासु ताः । एताः क्रीडार्थं केलिनिमित्तं निर्मिता वा वापी दीर्धिका तस्याः परिसरसुवः प्रान्तस्थानानि सन्ति । अत्र स्वेच्छ्या स्थीयताम् । यत्र क्रीडावापीपरिसरसूषु कुरङ्ग्यः । उन्मीलिन्त विकसन्ति यानि कमलमुकुलानि - कमलकोरकास्तानि आश्रयन्त्या उपदिशन्त्या शृङ्गश्रेण्या अमरावल्याः श्रवणयोः कर्णयोः सुभगं सुन्दरम् । गीतं गानं शृण्वन्ति प्रदेशस्यास्य मनोविनोदोपयोगित्वं प्रत्याय्यते । मन्दाकान्तावृत्तम् ।। ४ ।।

⁽१) अतीति । इदं वाण्याः तरङ्गभङ्गैर्वीचीकल्छोलैरतिमनोरमम् । तथा तृद्भर-वारि तृषो भरमतिश्चयं वारयति तृद्भरवारि । 'त्रितृष पिपासायाम्" इति दिवादिगणीयो चातुः । सम्पदादि क्रिप् । अस्ति । यस्मिन् वारिणि । अम्बुजानि महिमकरे माहात्म्यकरे तथा अमन् अलीनां भृङ्गाणां निवहो वर्गो यत्र तादशं मकरन्दं वहन्ति द्धति ।। ५ ।।

⁽२) कृतेति—कृता कमलमालाया पद्मावल्या नितम्बेऽधःप्रदेशे क्रीडा केलियंतः तम् । अत्र मालागतस्त्रीत्वेन तथा नितम्बपदेन च खोपुंज्यवहारो ध्वन्यते ।।

तत्र च व्यतिकरे दिवापि स्फारस्फुरत्तारामग्डलमिव, विकचनवकुव-लचवनगहनमिव, अन्तरान्तरोन्निद्रकुमुद्दखण्डमुड्डीनास्ते ह्मणमशोभयन्त नभस्तलम् ॥ घ ॥

श्रविलम्बिताश्च न चिराद्वापुर्वेद्र्भमग्डलमग्डनं कुण्डिनपुरम् ॥ ॥ ॥ श्रवतेरुश्च (१)चिकितचलश्चकवाकालोक्यमानकृतान्यकारविस्रमग्नमद्ग्रमः स्मर्भज्यमानम्भोजभाजि राजभवनासन्नकन्यान्तःपुरोद्यानकीडासरसि । च।

सरमसप्रधावितेन सरस्तीरविहारव्यसनिना कन्यकाजनेन निवेदितां-स्तांनवलोकियतुमितिकौतुकेन दमयन्ती कन्यान्तःपुरात्पुराणमिदरारुणाय-ताची चित्रमाजगाम ॥ छ ॥

श्चागत्य च (२)चटुलतरचरणचञ्चूप्रहारविद्लितारविन्द्कन्दलातु-चालवालनलिनीवनविहारिणस्तान्प्रहीतुमेकेकशः सखीजनमादिदेश ॥ज॥

स्वयं च (३)चळवळयचारुरववाचाळितप्रकोष्ठेन सविळासं विस्मयकरं करपञ्जवेन तं राजपुत्री राजहंसमुधिन्नेप ॥ क ॥

पाणिपङ्कजस्थित पव सोऽप्यभिमुखीभृय विभाव्य च चेतश्चमत्कारका-रिणमस्याः कान्तिविशेषमाशिषमदात् ॥ ख ॥

(४) 'कंदर्पस्य जगज्जैत्रशस्त्रेणाश्चर्यकारिणा । क्रपेणानेन रम्भोह दीर्घायुः सुखिनी भव ॥ ६ ॥ श्चरिच ।

> (५)निर्माय स्वयमेव विस्मितमनाः सौन्दर्यसारेण पं स्वव्यापारपरिश्रमस्य कलशं वेधाः समारोपयत्।

कापटिकं वा । तथा अलमत्यर्थम् । आलानितं बद्धम् । तथा बकवत् क्रीडा यस्य । ताह-शमिमं गृहीत्वा मत्समीपमायास्यसीति ॥ ख ॥

कंदर्पस्येति ।। रूपेणेत्युपलक्षणे तृतीया । रम्भावदृरु यस्याः । 'उरूत्तर—' इत्युहि संबद्धो इस्वत्वम् ॥ ६ ॥

निर्मायेति ।। दर्णमहंकारं पुरुषाः कं दधते । न कमपीत्यर्थः । स्नियः पुनः कंदर्व

(१) चिकतेति—चिकता अत एव चलन्त इतस्ततो गच्छन्तो ये चक्रवाकांस्तैर्विको क्यमानः, तथा कृतो योऽन्धकारस्य विश्रमो आन्तिस्तेन श्रमन्तो ये श्रमरास्तेषां भरस्तेम अज्यमानानि अम्भोजानि कमळानि वानि भजतीति। तथोक्ते ।

(२) चटुलेति—चटुलतराणां चरणचञ्चूनां प्रहारेजिंदलिता अरविन्दकन्दलास्तान्।

(३) चलेति । चलेन वलयेन यश्चास्त्रो मधुरशब्दस्तेन वाचाकितः प्रकोष्ठो यस्य स तेन ।

(४) कन्द्रपंति—आश्चर्यकारिण विस्मयकारिण । कन्द्रपंत्य कामस्य जगज्जैत्र-क्रास्त्रण लोकजयनशीलशास्त्रभूतेन। अधेन रूपेण। दीर्घायुः। सुखवती च भव। "हे रम्भोरु" इति सम्बोधनम् ॥ ६ ॥

(५) निर्मायेति—वेधाः सौन्दर्यसारेण सौन्दर्यस्योत्हृष्टभागेन यं नहं स्वयमेव निर्माय

कंदपै पुरुषाः स्त्रियोऽपि दधते दृष्टे च यस्मिन्सिति
दृष्टन्यावधिरूपमाष्ट्रीह पति तं दीर्घनेत्रं नलम् ॥ ७ ॥
द्ययन्ती तु तस्मिन्त्यो 'क संस्कृतवाचः पत्तिणो विवित्तितवाचश्चर हति मनसि विस्मयं भयं च, 'नामाष्याह्नादजननं नलस्यर हति वपुषि वेपशुं रोमाञ्चं च हृद्येऽनुरागमौत्सुक्यं च, समकालमुक्कोलायमानमुद्रहन्ती चिन्तयांचकार ॥ ग ॥

'सोऽयं यस्तेन पान्थेन यान्त्या गौरीमहोत्सवे । नलोऽप्यनल प्वासीद्वणितो मे पुरः पुराः ॥ =॥

श्रथास्याः सखी परिहासशीला नाम नान्मैव नलस्योद्धिन्नबहलपुलका-ङ्करामिमामवलोक्य नर्मालापमकरोत् ॥ घ ॥

> कोष्णं किं नु निषिच्यते तव बलातैलं सखि श्रोत्रयो-रन्तस्तित्तिरिपत्तिपत्त्रमथवा मन्दं मृदु भ्राम्यति । येनाङ्गेषु निखातमन्मथशरप्रस्फारिपच्छ्रच्छवि-नीलीमेचिकतोच्चकञ्चुकरुचं रोम्णां वहत्युद्रमः ॥ ६॥

दमयन्ती तु तस्याः सबैलस्यस्मितमेवोत्तरं कल्पयन्ती शनैः शिरःकम्प तरिलतावतंसोत्पला सलजा चलहिलोचनान्तेन तामतर्जयत् ॥ क ॥ श्रवादीच्च तं राजहंसम् 'श्रहो महानुभाव, सर्वथाश्चर्यहेत्रस्सि ॥ ख ॥

तथाहि ।

द्रष्टव्यानुरूपं रूपम्, महाश्चर्यगर्भाः प्रपञ्चितवाच्या वाचः, सूचित-संस्कारातिरेको विवेकः, सोजन्याश्रयः प्रश्रयः, निष्कारणोपकारधात्री मैज्त्री॥ ग॥

तत्त्वमनेकथा जनितविस्मयो बहु प्रष्टव्योऽसि ॥ घ ॥

मन्मधं दधते । सकामा भवन्तीत्यर्थः । अपिः पुनर्श्ये समुचये वा ॥ ७ ॥ सोऽयमिति ।। यो नलः सः कथमनलः । परिहारे त्वनलो विहः। स्मरसंता-पहेतुत्वात् ॥ ८ ॥

कोष्ण्मिति ।। सखीत्यामनत्रणे। न्विति वितके । तव कर्णयोर्मध्ये किं बलातैलें निषिच्यमानमस्ति । किं वा सृदुतित्तिरिपिच्छं मन्दं अमदस्ति । येन हेतुना । अङ्गेषु अरीरावयवेषु । निममा ये कामशराः तेषां प्रस्फाराणि पिच्छानि तद्वच्छविर्यस्य स तथो-को रोम्णामुद्रमो रोमाञ्चो नील्या ओषधिविशेषेण मेचकितस्य श्यामलितस्य उच्चकम्बु-

विरचय्य विस्मितमनाः साश्चर्यमानसः सन् स्वव्यापारस्य स्वकर्मणः, परिश्रमस्य श्रमस्य कछशं समारोपयामाम । यथा सुन्दरं मन्दिरं निर्माय पुनस्तस्य शिखरोपरि कश्चरं स्थाप्यते तद्वदिति भावः । यस्मिन्तछे दृष्टे सति पुरुषा क'द्र्णं गवं द्र्षते । न कमि गवमित्याशयः । स्थियश्च कन्द्रणं काम द्ष्रते । तं द्रष्टव्याविधिरूपं रूपाविधमूतमिति यावत् । दीर्घनेत्रं दीर्घक्षणं, दीर्घक्षं वा नर्षं पति प्राप्तुद्दि ॥ ७॥

किं तु प्रस्तुतं पुच्छामः ॥ ङ ॥

कथय । कोऽयमात्मरूपसम्भावितकंद्र्पद्र्पद्वावानलो नलो नाम ॥ च ॥ यस्यैतानि (१)मन्द्रमथनच्चणश्चुभितचीरसागरतरङ्गभ्रमभ्रान्तिभाञ्जि-भ्रमन्ति यशांसिं ॥ छ ॥

इत्येवसुक्तः सोऽपि 'सुन्दरि, यद्येवसुपविश्यताम् । श्रवधीयतां मनः । श्रूयतां सविश्रव्यम्' इत्यभिधाय कथयितुमारव्यान् ॥ ज ॥

'श्रस्त समस्तसुरासुरलोककर्णपूरीकृतकान्तकीर्तिकुन्दकुसुमः, कुसु-मायुधकपरमणीयदेहप्रभः, प्रभावयुक्तो विप्रभावश्च, श्रुचिरनुपतापकारी च, घनागमसमयो न वारिबहुलश्च, शिशिरस्वभावो न जाड्ययुक्तश्च, : रामः कुशलवयोरामणीयकेन, जनको वैदेहमागेन, नैषघः प्रजानां पतिः, विरश्च इव नाभिभृतः समरे, वीरो वीरसेनो नाम ॥ क ॥

यस्य च बहुशोभयाङ्गप्रभया सह स्फुरत्युदारा मनोवृत्तिः, श्रखण्डन-याज्ञया सदृशी राजते राज्यस्थितिः, सज्जया सेनया सह श्लाघनीया कृपाण्यष्टिः ॥ ख ॥

यश्च सश्चङ्गारो नारीषु, वीरो वैरिषु, वीमत्सः परदारेषु, रौद्रो द्रोहिषु, सहास्यो नर्माळापेषु, भयानकः संग्रामाङ्गणेषु, सकरुणः शरणागतेषु ॥ग॥

कस्य कान्ति दधाति । प्रस्फारत्वं पिच्छानामप्रवेशे हेतुः । अन्यथा शरेषु प्रविष्टेषु पि-च्छान्यपि कथं न प्रविष्टानि तेन पिच्छच्छविरिति कविराचष्टे ॥ ९ ॥

श्रस्तीति ।। प्रभावो माहात्म्यम् । विप्राणां भां तेजोऽवतीति । विरोधे विवर्धपेतार्थः । श्रुचिः पुण्यम् । विरोधे तु ग्रीष्मः । यद्विद्वयम् । अतिः श्रुद्धोः श्रुद्धोऽनुपहते श्रुद्धाः
राषाद्योः । हति । 'ग्रीष्मे हुतवहेऽपि । हति ॥ वनः प्रचुर आगमः सिद्धान्तो यस्य । वा
समुच्यये । अरिः श्रष्ठः । विरोधे वनागमसमयो वर्षाकालः । स च वास्विहुलो भवति ॥
शिक्षिरः शीतो मावफालगुनौ च । जाल्यं मौर्ख्य हिमं च । इत्युष्णवर्षाशीतकालव्यतिरेकः । तथा कुशलेन चतुरेण वयोवस्थासौन्द्यंण रामश्रारः । तथा विदेहा देशास्तेषामयं
वैदेहो भागस्तेन जनकाल्यनृपतिप्रतिमः । अन्यत्र रामो दाशरथिः । वै वितर्के । देहस्य
भां कान्ति गच्छित व्याप्नोति इति इत्वा डप्रत्यये देहप्रभावेन शरीरकान्त्यनुद्दारिणा
रामणीयकेन सौन्द्यंण । कुशस्य लबस्य च जनको जनयिता । नैषधो निषधदेशीयः प्रजापती राजा । समरे युद्धे न कदाचिद्मिभृतः । विरञ्जस्तु विष्णुनाभेभूतो जातः ॥ क ।।

यस्य चेति ।। अत्र प्रथमातृतीययोः इतेषः । बहुश इति भिन्नम् । अभया भयर-हिता । तृतीयान्ते बही कोभा यस्यां तया । तथा अखण्डो नयः षाङ्गुण्यं यस्याम् । तृतीयायां न खण्डनमस्याः । तथा सञ्ज्ञोभनो जयो यस्याः । सेनापक्षे सज्ज्ञ्या प्रवणया ।। खा।

⁽१) मन्दरेति—मन्दरमधनक्षणे सुभितश्चालितः क्षीरसागरस्तस्य वरङ्गाणां चीचीनां असो असणं तस्य भ्रान्ति सजन्तीति वानि ।

यस्य च (१)चतुरुद्धितटीटीकमानशरञ्चन्द्रविशद्यशोराशिराजहंस-स्य, निस्त्रिशता कृपाणेषु, कुचातुर्यं कलत्रेषु, कृपदेशसेवा पापधिकेषु, लुड्य-कपर्यायः कैवर्तकेषु, तीच्णता शस्त्रेषु, धर्मच्छेदो धनुर्विद्यायाम् ॥ घ ॥

एवमस्य हरस्येव करस्थं कृत्वाशेषमण्डलमनवरतविख्यातविजयामिन-न्दिनः, सुन्दरकैलासनाभिरम्यवनान्तरेषु विहरतः, मदननिरुद्धनैषधीपीनो-क्वकुचकुस्भावष्टम्भमस्णितवज्ञःस्थलस्य सुखेनाभिकामन्ति दिवसाः॥क॥

(२)कदाचिच्चतुरुद्धिवेलावलियतवसुंधराविष्यातमपत्यमभिलषकः नाद्रचरणाङ्गुष्ठनिष्ट्यपूतकेलालोन्मूलनागतपतद्दशवदनविरस्विरुतविहसिः तामरमण्डलोमहितमहिमानमनवरतविरिश्चरचितविचित्रनामसामवस्तुस्तुः तिमनवरतसकललोककल्याणकामधेनुमनुपमवर्चसमर्चयांचकार भगवन्तः मम्बिकापतिम् ॥ स् ॥

श्रतिभक्तितोषितद्दरलञ्चवरश्च निरूपमरूपयानुरूपया रूपवत्यभिधान-बाप्रधानया प्रियया सह मकरकेतनकेलिफलमनुभवत्रतिचिरमासांचके ॥ग॥ श्रतिकामति तु कियत्यपि समये संपन्नसत्वा समपद्यत रूपवती ॥घ॥ तेन च समस्तसंसारवस्तुबृतकान्तिकणकलितगर्भारम्भेण, नारायण-

यस्य चेति ।। निश्चिशता खड्गत्वम् । कुचाम्यामातुर्यं दुर्वहभरत्वात् । कूपप्रदेशस्य सेवामृगयाम्यासेषु तथा छुन्धक इति 'पर्यायः एकार्यं शन्दान्तरम्' । तथा धर्मनामा दुभो यन्मयं धनुर्विधीयते । तस्य च्छेदः कर्तनम् । कृपाणादिष्वेव निश्चिशतादीनीति परि-संख्योक्तया न तस्येति शेषः । तस्य राज्ञो न । निश्चिशता क्रूरकर्मत्वम् । कुत्सितं चातु-र्यम् । तथा कुत्सित उपदेशो येषां तेषां दाम्भिकानां सेवा । तथा कुत्सितो छुन्धो छुन्धकः। तस्य पर्यायः परिणामः । तीक्षणता आयःशुष्ठिकत्वम् । धर्मस्य पुण्यस्य च्छेदः ॥ ध ॥

एवमस्येति ।। करे रजमागे स्थितमञ्जेषं मण्डलं देशम् । अनवरतप्रथितविजयेर्ह-इस्य । कं जलम् । एला लता । असनः पीतमालः । तैः छन्दरेरभिरम्येषु काननविज्ञेषेषु । विचरतस्तस्य सकामनिषधस्त्रीपीनोचकुचकुम्मयोरवष्टमभेन मस्रणितं वक्षःस्थलं यस्य तथो-कस्य सतः छलेन यान्ति दिवसाः । विहरणकृतमिह हरेण सहौपम्यम् । तदा । करः पाणिः । श्रेषाल्यो नागः । तस्य मण्डलं कुण्डलाकारं वपुः । विजया गौरीसली । नन्दी हरप्रतीहारः । केलासो गिरिः । नामिर्मुल्पार्थः ॥ क ॥

कदेति ।। निष्ठयूतं निरसनम् । 'निष्टापितम्' इति पाठे तु निःशेषेण स्थापनम् ।

⁽१) चतुरुद्धिरिति—चतुर्णामुद्धीनां सागराणां तटीषु टीकमानो गच्छन् शरचन्द्र-कत् शरदिन्दुवद् विशदो यो यशोराशिः कीर्तिवजो राजहंस इव यस्य स तस्य ।

⁽२) कदेति—अम्बिकापतिमर्चयांचकारेति प्रधानवाक्यम् । अनादरणे चरणाङ्गुष्ठेन पादाङ्कुद्धेन निष्ठयूतो निरस्तः कैलासोन्मूलनाथं कैलासोत्पाटनार्थमागतः पत्तश्च यो दशवदनो रावणस्तस्य विरसस्तेन नीरसशब्देन विद्वसिता यामरमण्डली । देवमण्डली तथा महितो महिमा यस्य तम् ।

नाभिरिव विरश्चोत्पत्तिकमलकन्द्बन्धेन, करुपपादपलतेव पञ्चवारम्भो-च्छ्वासेन, मनाङ्मेदुरितोद्रा रराज राजीवनयना राजपत्नी ॥ घ ॥

क्रमेण च मेचकोचच्चुचुककुचकुम्भकपोलिपाण्डिमा निम्नयन्ती मृग-लाञ्जनच्छायमवाञ्जुद्च्छामृतपयः पिष्टमूर्तिमन्मधुसमयमद्नमृगाङ्कमण्ड-लरसेनात्मानमालेपुम् ॥ क ॥

श्रग्रतः सखीजनविधृतमपास्य मिष्मियमुकुरमण्डलमन(१)वरति-शानिमेळकरवालतलेष्वात्ममुखकमलमवलोकयांचकार ॥ ख ॥

निरस्य नीलोश्पलमजरठकएठीरवक्षरस्तवकमकरोत्कर्णावतंस-म् ॥ ग ॥

श्रतिबहलकुङ्कुमाङ्कस्त्रिकापङ्कमपहाय मत्तमातङ्गमदकर्दमेन निज-भुजशिखरयोविरचयांचकार विचित्रपत्त्रभङ्गान्॥ घ॥

पवमन्तःस्फुरद्रभांनुक्रपदोहद्युखमनुभवन्ती कदाचिदुश्वस्थानस्थिते सौम्यग्रह्मामे, महाराजजन्मोचितेऽह्नि ग्रुभसंभारकारणायां कालवेलायां जात्राये प्रभाते प्रभावतानजनितपरिवेषमशेषतेजस्वितेजःपुञ्जापहारिणमालोहितपाद्यञ्जवोञ्जस्वितपङ्कजच्छायम् , चौरिव रविमण्डलम्, उन्नमन्मेघमालेव विद्युञ्जोलम् , अरिणिरिव वितानवैश्वानरम् , नरपालिया प्रीणितगोत्रं पुत्र-मजीजनत् ॥ ङ ॥

तत्र च दिवसे

सांग्रकोन्नतवंशस्य तस्य राज्ञः पुरस्य च । वभूव छद्मीः सा कापि यया स्वर्गोऽपि निर्जितः ॥ १० ॥

अविरतम् । विचित्रनामिर्भर्गभगवित्त्रनेत्रादिभिः । सामवेदार्थेश्च । विरक्षेन विरचित-स्तुतिम् ।। ख ।।

क्रमेगोति ।। कुचकुम्भस्य चन्द्रमाः । मेचकचूचुकस्य लाञ्छनसुपमानम् ।। अच्छ-मसृतमेव यत्पयो नीरं तेन पिष्टो घृष्ट्वो योऽसौ सृतिमतां मधुसमयमदनसृगाङ्कमण्डलानां रसः तेनालेसुमात्मानमियेष ।। क ।।

एवमन्तरिति ।। द्यौरपि प्रगेरविमण्डलं जनयति । तमपि दीसितिवृहतनेष्टनम् । तथा समस्तदीपप्रश्वतितेजस्वितेजोसुषम् । पादाः किरणाः । पुत्रपक्षे आ ईषत् लोहितौ पादपञ्जनौ तयोरञ्जसितपङ्कुजनच्छाया यस्य । तथा विद्युतां लोलनं लोलो विकासः । भण्डलः पुरस्यपि ।। ७ ।।

सांशुकेति ।। राज्ञः पुरस्य च सा काचिदजनि शोभाः। यथा स्वर्गच्छतीति क्रत्वा स्वर्गो देवः स्वर्गच्छलो छोकश्च जितः अंशुना रविणा सह सांशुक रुन्नतो वंशो यस्य ।

⁽१) अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं निश्वानिर्मेखः शाणसंस्कारेण प्रोज्वलन् यः करवालः खडुस्तस्य त्रलेषु । अनेन भाविनः सूनोः श्रुस्त्वं प्रबोध्यते ॥

ग्रपिच ।

सनृद्धवालाः कालेऽस्मिन्मुकाहारविभूषणाः । प्राप्ताःप्रीति पुरे पौरा वनेषु च तपस्विनः ॥ ११ ॥

स्तीगृहे च

श्रळंकृतनिशान्तेन तहणाहणुरोचिषा । प्रदीपानां प्रभा तेन प्रभातेन यथा जिता ॥ १२ ॥

चिरात्पञ्चवितं राजवंशेन, समुच्छुसितं राज्यश्रिया, शीतं प्रण्यिभिः, श्रमुच्तं पौरेः, प्रमुदितं वान्धवैः, विद्राणं द्रोहिजनैः, उन्नदितं वियत्यदृष्टम-कुळवादिनैः, चित्रायितमितवह्रळपरिमळपतत्युष्पवृष्ट्या, विकसितं दिग्व-श्रूबदनारविन्दैः, विलसितमितसुरभिसुखस्पर्शसमीरणेन, स्वच्छन्दायितं वन्दीकृतारातिरमणीभिः, श्राढ्यायितमिथळोकेन ॥ क ॥

कि बहुना।

अवृष्टिनप्टधूळी(१)कमशरिन्नर्मळाम्बरम् । श्रपीतमत्त्रलोकं च जगज्जन्मोत्सवेऽभवत् ॥ १३॥

भृते च विभवभूयिष्ठे षष्ठीजागरणव्यतिकरे, श्रतिक्रान्तेषु च सुतकदि-वसेषु नामकरणोचितऽहि 'न लास्यति धर्मधनान्येष साधुभ्यः' इति ब्राह्म-

रवेर्धेशस्य च तुल्यसुद्यनिष्टस् । प्रगे तस्याण्युदितत्वात् । पुरं च सपताकोच्छिन् तवेणुकम् ।। १० ।।

सनुद्धेति । वृद्ध पितामहादिः बालः पुत्रादिः । ताभ्यां सह । मौक्तिकहारालं-करणाः पोराः । मनयस्तु सबृद्धकेशाः कृचीदेरसंस्कारात् । तथा मुक्ता आहारा यैः । तथा व्यपेतभूषाश्च ।। ११ ।।

अलमिति ।। येन प्रभातेनेव प्रदीपानां प्रभा जिन्ये । अलंकृतं निशान्तं गृहं येन । तथा तरुणारुणो मध्याहार्कस्तहद्रोचिर्यस्य । अत प्व दीपप्रभा निष्प्रभा । महात्मनां हि

भूयिष्ठेन तेजसा दीपप्रभाष्यभिभूयते । प्रभातेन तु अलमत्यर्थम् । तरुणया नृतनया अरुणस्य रविसारथे रोविषा । कृतो निशाया राष्ट्रेरन्तो येन । यदि वा अरुणरोविषा लो-हितकान्त्रिना तरुणोपलक्षितेन प्रभातेन तत्समये हि दिनकरकरस्पर्शतस्तरवो रक्तीभवन्ति १ २

चिरादिति ।। वित्रायितं भक्तिविशेषविन्यासायितम् । इसारजन्मोत्सवे गुप्तीनां मोक्षणाद्वन्दानां स्वाच्छन्यम् । आड्यत्वे त्यागातिशयो हेतुः ॥ क ॥

अवृष्टीति ।। बृष्ट्या हि भूली नश्यति । शरदा शोरमलता । पानेनोन्मादाः । यचेहरां तदन्तरेणापि जगदजायत स तदुत्पत्तिप्रभाव : ॥ १३ ॥

भूतेचेति ।। प्रविश्येति । निमित्तात्सामुद्रिकलक्षणाजन्मलसाहा साधूनां धनाग्रहणे

⁽१) घूलिविनाशे दृष्टिनिमित्तम् । तदमावेऽपि घूलिविनाशकार्यकथनाद्विभाव-नालङ्कारः॥ १३॥

णाः प्रविश्य तस्य 'नलः' इति नाम प्रतिष्ठापयामासः ॥ क ॥

क्रमेण च चतुरुद्धिवेलावनविकासोचितकीर्तिकुन्दकन्दलैर्विश्वविश्वं-भराभिलम्भलम्पाकैः कुमारसेवकैरिव सकलचक्रवत्तिचिह्नेरलंकृतावयवा विस्तरज्ञटालवालः कल्पपादपाङ्कुर इव वर्धितुमारभत ॥ ख ॥ विरचितचूडाकरणादिसंस्कारकमश्च प्राप्ते विद्याग्रहणकाले निमित्तमा-

त्रीकृतोपाध्यायः स्वयमेव समस्तानवद्यविद्याम्भोनिधेः परं पारमवाप ॥ग॥

तथाहि-

(१)प्रबुद्धबुद्धिर्वेद्धे, सविशेषशेमुषीको वैशेषिके, विख्यातः सांख्ये, रक्षि-तलोको लोकायते, प्राप्तप्रभः प्राभाकरे, प्रतिच्छन्द्कर्छन्द्सि,श्रनल्पविकल्पः करपञ्चाने, शिचाचमः शिचायाम्, श्रक्तापशब्दः शब्दशास्त्रे, श्रमियुक्तो निरुक्ते, सज्जो ज्योतिषि,तत्त्ववेदी वेदान्ते, प्रसिद्धः सिद्धान्तेषु, स्वतन्त्रस्त-न्त्रीवाद्येषु, पटुः पटहे, श्रप्रतिमञ्जो झञ्जरीषु, निपुणः पणवेषु, प्रवीणो वेणुषु, चित्रकृष्टिचत्रविद्यायाम्, उद्दामः कामतन्त्रे, कुशलः शालिहात्रे, श्रेष्टः काष्ट्र-कर्मणि, सावलेपो लेप्ये, परिडतः कोद्राडे, शौरडः शारिषु, गुरावान्गणिते, बहुलो बाहुयुयुद्धेषु, चतुरश्चतुरङ्गयूतक्रीडायाम्, उपदेशको देशभाषासु, श्रालोकिको लोकजाने ॥ घ ॥

अन्तर्भुखमित्रायमाश्रित्येत्यर्थः ॥ क ॥

क्रमेग्रेति ॥ कुमारसेवका युवराजानुचराः । तदुपमै राजचिह्ने रेखाकृतैश्रकचापकुलि-शादिभिर्भूषिताङ्गः। तथा विस्तरन्तो जटाळाः स्वभावजटाबन्धा बाळाः कचा यस्य । वृत्तचुडाकरणस्य हि केशा विजटीभवन्ति । कल्पवृक्षस्तु प्रसरनमुळाळवालः ॥ ख ॥

प्रबुद्धेति ॥ चित्रवृत्तलक्षणं छन्द । करपः पितृहेवताचाराधनविधिशास्त्रम् । अका-रादिवर्णजन्मस्थानानां बोधिका शिक्षा । अन्वयस्य प्रकाशकं निरुक्तम् । अतीनिद्वयशुभा-ज्ञमकर्मणां प्रकाशकं ज्यौतिषम् ॥ घ ॥

(१) प्रबुद्धेति—लोके आयतन्त इति लोकायताश्चार्वाकाः । यती प्रयत्ने । पचाद्य चु छोकायतानामिदं लोकायतं शास्त्रम् । अत्र संज्ञापूर्वकत्वात्र वृद्धिः । तत्र लोकायते । प्रामा-करं मीमांसाशास्त्रम् । प्रभाकरनामा मीमांसाशास्त्रे निशुणो विद्वानासीत् । तेन तन्नान्ना तच्छास्त्रमभिधीयते । शालिहोत्रेऽस्विचिकित्साशास्त्रे कुशलः । शालिहोत्रो नाम कश्चिन्मुनिर-इवपरीक्षादक्षो बभव । तेनाद्यापि तन्नाम्ना तच्छास्त्रम्च्यते । यथोक्तं-

> 'प्ररा सपक्षा हरयो विचेरः खेचराः किल । गन्धर्वेभ्यः समुत्पन्नाः सदा स्वच्छन्दवारिणः ॥ १॥ तेजोवाय्वम्बुमृगजैलवैर्लक्षितलक्षणान् । वीक्ष्य शक्रं जगादेदं शालिहोत्रो महासुनिः ॥ २ ॥ छिन्धि पक्षानमीषां त्वं यथा स्युवाहनानि मे । इषीकाखेण सोऽप्येषां पक्षांस्तत्प्रीतयेऽच्छिनत् ॥ ३ ॥ ततः प्रसादितस्तैस्तु प्रादाद्वरिममं सुनिः ॥ व्यष्मत्पक्षोपमो वेगश्वरणानां भविष्यति ॥ ४ ॥ इत्यादि शालिहोत्रप्रनथे ।

किं बहुना-

(१)रसे रसायने प्रन्थे शस्त्रे शास्त्रे कलास्विष ।

नते न लेभिरे लोकाः प्रमाणं निपुणा श्रिष ॥ १४ ॥

क्रमेण शैशवमितकामतोऽस्य सेवकैरिवङ्गावयवैरप्यनुवृत्तिः कृता ॥क॥

तथाहि—
(२)श्रवणासकस्य लोचनद्रयमिष श्रवणसंमितमकरोत् ॥ ख ॥

उन्नतस्वभावस्य नासावंशोऽप्युन्नतिं जगाम ॥ ग ॥

वकोक्तिकुशलस्य केशकलापोऽपि वक्तां भेजे ॥ घ ॥

शक्किनमैलगुणस्य कएटोऽपि शङ्काकारमधारयत् ॥ छ ॥

पृथुलमतेरंसकूटद्रयमिष पृथुलमभृत् ॥ च ॥

प्रमाणवेदिनो वन्नःस्थलमिष सुप्रमाणमजायत ॥ छ ॥

मध्यस्थस्य तस्य रोमराजिरिष मध्ये स्थिता ग्रुगुभे ॥ ज ॥

सुवृत्तस्य वाहूरुयुगलमिष सुवृत्तमभवत् ॥ भ ॥

गम्भीरप्रकृतेनीभिरिष गम्भीरा व्यराजतः॥ अ ॥

पञ्चवसुकुमारहृद्यस्य हस्तचरगौरिष पञ्चवसौकुमार्यमङ्गीकृतम् ॥ ट ॥

श्रथ कि वहना—

(३)सोष्णीषमूर्घा ध्वजनकपाणिकणोङ्गविस्तीर्णललाटपट्टः ।

रस इति ॥ रसः पारदः । रसायनं जरामरणापह औषधयोगः । यन्थः काव्यशास्त्रा-दिरचना । शस्त्रं खड्गादि । शास्त्रं व्याकरणतर्कादि । कला गीतनृत्यादयः । एतेषु निपुणा अपि सन्तो लोका नले राज्ञि प्रमाणमियत्तां न प्रापुः ॥ १४ ॥

श्रविश्वेति ॥ श्रवणे बास्त्राकर्णने आसक्तः । श्रवणसंगतिः कर्णसंगतिः ॥ स्व ॥
पृथुलेति ॥ असंकृटेति कृटशब्दः शिखरार्थः ॥ च ॥
प्रमाशेति ॥ प्रमाणं तर्कशास्त्रं मानं च ॥ छ ॥
मध्येति ॥ मध्यस्थोऽकृतपश्चपातः । अन्यत्र मध्ये उद्रे तिष्ठतीति ॥ ज ॥
सुनुत्तेति ॥ वृत्तं शीलं वर्तुलं च ॥ झ ॥
गम्भोरेति ॥ गम्भीरप्रकृतिरलक्ष्यकोपप्रसादः । निम्ना च गम्भीरा ॥ ज ॥
सोद्शीषेति ॥ उष्णीषाकारं शारीरिकं लक्षणसुष्णीषम् । कर्णा श्रूमध्ये सुमरो

⁽१) रस इति—रसः श्रद्धारादिः पारदादिवी । पारदादिरसेन मोक्षप्रासिरिति रसेश्वर-दर्शने विदिनमेव । माधवीयसर्वदर्शनसंग्रहे च रसेश्वरदर्शनं विलोकनीयम् । तस्मिन् रसे । रसा-यने, ग्रन्थे, शक्षे, शास्त्रे, कलाश्रतुःषष्टिः । तास्विप । निपुणा अपि लोकाः । नले विद्यापा-रिमित्यं न लेमिरे ॥ १४ ॥

⁽२) श्रवणेति—शास्त्रश्रवणम् । यथा—"आत्मा वारे श्रोतन्यो मन्तन्यो निदिष्ट्या-सितन्यश्र" इति श्रुतिः ।

श्रोतन्यः श्रुतिवाक्येभ्यः मन्तन्यश्रोपपत्तिभः ।
 मत्वा च सततं भ्येय एते दर्शनहेतवः ॥ इति स्मृतिश्रात्रोपयुक्ता ।
 (३) सोम्णीषेति—सोम्णीष उष्णीषाकारलक्षणसिहतो मूर्धा शिरो यस्य सः ।

सुस्निग्धमूर्तिः ककुदुन्नतांसः कस्यैष न स्यान्नयनाभिरामः ॥१५॥ श्राप च—

(१) आस्यध्रीः संनिभेन्दोः समद्वृषककुद्धन्युरः स्कन्धसंधिः स्निग्धा रुक्कुन्तलानामनुहरति द्वशोर्द्धन्द्वमिन्दीवरस्य । स्थानं वत्तोऽपि लक्ष्याः, स्पृशति भुजयुगं जानुनी, वृत्तरम्ये जङ्को, त्वामोऽवलक्षः, किसु निषधपतेः श्लाघनीयं न तस्य ॥१६॥

श्रस्ति च तस्य नरपतिस्नोः समानशीलवयोविद्यालंकारकान्तिकला-पपरिपूर्णदेहः शरीरमात्रद्वितीयोऽप्यद्वितीयहृद्यमेकं जीवितमपर उच्छुासः सालङ्कायनस्तुः श्रुतशीलो नाम मन्त्री मित्रं च ॥ क ॥

पकदा तु (२)पूर्वदिग्वधूकुङ्कुमपङ्कपञ्चवितवदनायमाने निरुद्धान्धतमसे सौगन्धिकवन्धुनि बन्धूककुसुमारुणे वियति तरतीव तरुणतरे तरिणमण्डले, मण्डयति कुसुम्भकुसुमकेसरप्रकरायमाणे गगनाङ्गणमम्भोजमुकुलनिद्रा-मुषि रोचिषां चये, चलिते च विचारतुमुपवनतरुराजिकणेत्विले निद्रावि-रामविधुतपक्षे पिचकुले, कृतप्रामातिककर्मणः सभाङ्गणमण्डपमध्यवितने दत्तसेवावसरस्य राज्ञः प्रविष्टे मन्त्रिणि सालङ्कायने, प्रणामपर्यस्तकणेनित्यस्थानितस्थान्ते प्रथासनमुपविष्ट प्रस्तुतसेवालापरिक्षतराजिन राजन्यचक्रे, प्रकान्ते शास्त्रीयविनोदे, श्रुतशीलेन सममन्यश्च क्रीडासहायैरनुच-रैरनुगम्यमानो नलः सेवासुखमनुभवितुमागतवान् ॥ स्व ॥

श्चागत्य च चितितलमिलन्मौलिमग्डलः प्रणम्य पितुः पादारविन्दद्ध-यमदूरदत्त्वमासनं भेजे ॥ ग ॥

मावर्तः ॥ १५ ॥

श्रस्तीति ॥ अपर उच्छ्वास इति । न परोऽस्मादित्यपर उत्कृष्टः ॥ क ॥

ध्वजं चक्रं च पाणौ यस्य सः। ऊर्णाङ्कयुतो विस्तीर्णश्च ललाटपद्दोऽलिकपद्दो यस्य । सुस्निग्धोः मखणा मृत्तिराकारो यस्य । कक्कदवदुन्नतावंसौ यस्य । एतादृशो नलः कस्य नयनामिरामो न स्यात् । सर्वेषामेव स्पृहणीयमृतिरित्याशयः ॥ १९ ॥

(१) आस्येति—हन्दोः संनिभा समाना वदनग्रुतिः। समदो यो श्रृषः। तस्य ककुद्र-वत्, बन्धुरो मनोरमः। स्कन्धसंस्था। कुन्तलानां केशानां स्क्रान्तिः स्निग्धा मस्णा। तथा हशो स्क् क्रान्तिः। हन्दीवरस्य नीलकमलस्य हन्द्वं युगलमनुहरति अनुकरोति। वक्ष-स्थलमपि लक्ष्मया आस्पदम्। भुजयुगं करयुगलम्। जानुनी कर्मणी स्पृशति। वृत्ते रम्ये च जङ्घो। अवलम्भो मध्यदेशः क्षामः कृशः। निषधाधिपतेस्तस्य किमु न इलाधनीयम्। सर्वमेव इलाध्यमिति भावः। अत्र इलोके सामुद्रिकशास्त्रानुसारेण प्रत्यवयवश्लाधा विहिता कविना वास्तावको॥ १६॥

(२) पूर्वेति—पूर्वेदिग्वधूकुङ्कुमपङ्केन पछवितं संजातपछ्यं वदनमाननं तदिवाचरिकः तिसम्बर्गः उपविष्टे च तस्मिन्ननभिवादनादुत्पन्नप्रन्युरीष (१)त्कोपकस्पितकरपरा-मृष्टकू चीत्रिमग्रन्थिरग्रणीर्मन्त्रिमग्डलस्य भ्रूभ भोषण्या शोण्कोणान्तरतर-त्तरलतारया दृशाऽभिमुखमस्य सालङ्कायनः प्रण्यपरुषात्तरमभाषत ॥ क ॥

(२)'कुमार, राजहंसोऽपि 'श्रहंसद्भपः' इति मा स्म मोहवान्भूः ॥ ख ॥ श्रनुभवति चमूदः शस्त्रसंघात इव कोशशुन्यताम् ॥ ग ॥ श्रविभवः पुरुषो मेष इव कम्बलस्योपयोगं गच्लृति ॥ घ ॥ प्रद्युम्नजातोऽपि बाण्युद्धन्यतिकरकारिण्या सदोषया योवनावस्थया

निरुद्धोऽनिरुद्ध इव को नाम न क्लेशमनुभवति॥ ङ॥

तत्तात, सुविषमेघवर्त्तिनि विद्युद्धिलास इवास्थिरे स्थितस्तारुएये मा स्म विस्मर स्मयेन विनयम् ॥ च ॥

उपविद्य इति ॥ आत्मनोऽप्रणामाहिदितविनयाकौशलं नलं प्रीतिभाक् पैतृको मन्त्री शिक्षाबुद्ध्या परुषवर्णमवादीत ॥ क ॥

कुमारेति ॥ कुमारेत्यामन्त्रणे । राजमुख्योऽपि संस्त्वं सख्यो रूपवानहमित्यमुना प्रकारेण मोहवान् मा स्म भुः मोहं मागाः । रूपमदो हि नीचचिह्नम् । यश्च राजहंसः स कथमहंसस्वरूप इति विरोधचोतकोऽपिशब्दः ॥ स ॥

नतु यदि रूपादहंकाराद्वा नृपो मृदः स्यात्तरको दोष इत्याशङ्कुयाह-श्चनुभवतीति ॥ चकारो योगपद्ये । यदैव द्धतो मुद्धाति तदैव कोशेन गञ्जेन शून्यतां व्यतिरेकमनुभवति । यथा चम्चा स्वसेनया ऊढो एतः शस्त्रनिचयः प्रत्याकारशुन्यतामायाति ॥ ग ॥

अष्टकोशस्यापि किं तदाह-ग्राविभवेति ॥ निर्धनः पुमान् अज इव बलस्य सैन्यस्य शक्तेर्वो कसुपयोगं साफल्यं याति न कमपीत्यर्थः एतेन निष्कोशस्याबलित्वमिति ख्या-पितम् । अजस्तु अन्नेमण्डाद्भवति स्म । तथा कम्बकस्याच्छादनविशेषस्योपयोगं याति॥व॥

तस्माद्बलस्य का कथेत्याह—प्रद्युम्नेति ॥ यतः प्रद्युम्नजातोऽपि प्रक्वशैजःपुक्षोऽपि । बाणैः शाक्देर्यषुद्धं कोलाहलस्तत्संपर्ककारिण्या । सह दोषेरिति दोषान्वितया । तारण्या-वस्थया । निरुद्ध आत्मवशीकृतः को नाम क्वेशं दुःखं नानुभवति । सर्वोऽण्यनुभवत्ये-वेत्यर्थः । नामाम्युपगमे । श्रुम्नं द्रन्यमपि । वणधातुः शब्दार्थो घवनतः । प्रद्युम्नः कामः । तस्माजातोऽनिरुद्धाभिधो बाणाच्येन दैत्येन समं युद्धसंबन्धविधायिन्या यौवनेऽविष्ठतः इति कृत्वा तारुण्ये स्थितया उषया उषाख्यया पत्न्या सद्दा निरुद्ध आत्मीकृतो दुःखमनु-भूतवानित्यागमः । युद्धन्यतिकरोऽनक्कसूनोः क्लेशानुभवहेतुः ॥ ङ ॥

तत्तातिति ॥ तदिन्युपसंहारे । तातेति प्रणयपूर्वामन्त्रणे । तस्माद्वत्स । छष्टयतिहा-येन । विषमे । तथाऽववर्त्तिनि पापं कारयितरि । अस्थिरे चञ्चले । तथा विशेषेण द्योतन्त इति विद्युतो रोचमाना विलासाः श्रङ्कारादयो यस्मिन् । तथाविथे तारुण्ये स्थितः सन्स्म-

⁽१) ईषदिति—ईषत्कोपकम्पितः करस्तेन परामृष्टः स्पष्टः कृवीनां मुखस्थकेशानाम-जीमग्रन्थिर्येन सः।

⁽२) कुमारेति—अत्र सर्वे टीकाकृतैव विशदीकृतमिति ज्ञेयम्।

श्रविनीतोऽग्निरिव दहित ॥ क ॥ श्रजातनयश्च्छाग इव नाभिनन्द्यते जनेन ॥ ख ॥ किं च ब्रमः—

सुसहायग्रन्यस्य भवतो यस्यामीमांसाभियोगा राज्ञसा इव, श्रन्या-याः पारदारिका इव, श्रयोगिकया छोहकारा इव, अश्रुतागमाः शोकवेगा इव सहायाः ॥ ग ॥

न च ते दुःशिचितनृपकलभन्याकरणमार्गेषु निपुणा नर्तकीव मित्र-मग्डली ॥ घ ॥

तदायुष्मन्नहितया प्रकृत्या भुजङ्ग इव भयाय लोकस्य ॥ ङ ॥

येन गवण विनयं मा स्म विस्मार्षीः । विद्युद्विलासोऽपि इष्टु विषं जलं यत्रेति ऋत्वा छजले मेघे वर्त्तते । तथा अस्थिरो लोलः । तथाविषे ॥ च ॥

विनयविस्मृतौ दूषणमाह—ग्राचिनीत इति ॥ अविनयी पुमानग्निरिव दाहमुत्पादय-त्यात्मनः परस्य वा । अविरूर्णायुस्तेन नीतो यथाग्नितस्तन्नेतारं दहति । ज्वलन्ती हि ग-इ्डरिका स्वीकृता दहतीति लोकोक्तिः । अथवा अविरिम्नवाहनम् ॥ क ॥

नन्वात्मदाहकाः पतिविपत्तौ स्त्र्यादयः परदाहकाः कामित्रपुरान्तकप्रभृतयश्च श्रूय-न्ते । ततश्चाविनय।द्वाहात्मकमि मां जनः स्तोष्यतीति निरस्यन्नाह—ग्रजातेति ॥ न जातो नयो यस्य स छाग इव न स्तुयते जनेन । स्तुतिमि न प्राप्नोतीत्यर्थः । छागस्त्व-जायास्तनयः द्वतः ॥ ख ॥

नन्वातमनः स्वामी याद्यकाद्यवा भवतु चेत्छसहायः। तदिप त्विय नास्तीत्याविष्कु-वैज्ञाह—सुसहायेति ॥ यस्य ते ईदृशाः सहायाः। न मीमांसाभियोगो विचारोत्साहो येषाम्। राक्षसास्तु मांसेऽभियोगो येषां ते। अमी इति तद्विशेषणम्। न विचते न्यायो येषामित्यन्याया न्यायरहिताः। उपमाने तु अन्यामन्यसंबद्धामयन्ते गच्छन्तीत्यन्यायाः। परस्त्रीरता इत्यर्थः। अलब्धलाभो लब्धपरिरक्षणं रक्षितविवर्धनं च योगः। तस्य क्रिया नास्ति येषां ते तथोक्ताः असंबद्धकर्माणो वा। पक्षे अयो गच्छतीत्ययोगा लोहगता क्रिया येषाम्। तथा न श्रुत क्षागमः शास्त्रं येस्ते। शोकप्रसरस्तु अश्रुताया नयनजलत्वस्यागमो येषु॥ ग॥

एवं सहायसंपदं निषिध्य मित्रमण्डलीमवद्ययन्नाह—न चेति ॥ दुःशिक्षितेति नृपक-लभेति चामन्त्रणम् ॥ ते तव मित्रमण्डली न च व्याकरणमार्गेषु कुशला । शब्दतत्त्वाव-बोधे हि नीतिशास्त्राधिगमः । नीत्यवगमे हि कृत्याकृत्यविमर्शनम् । तस्मात्संपदः । न च तन्नेपुण्यं भवन्मित्रमण्डल्यामस्तीति भावः । नर्तकीपक्षे दुःशिक्षितनृपकलेति संबोधनम् । सा च भरतोक्तेषु करणमार्गेषु भव्या प्रशस्ता ॥ घ ॥

तदेति ॥ तदित्युपसंहारे । आयुष्मिन्नत्यामन्त्रणे । अहितया हितेतस्या । प्रकृत्या अविनयादिस्वभावेन । अयुक्तसहायभित्रळक्षणया चामात्यादिकया युक्तः संबद्धो भवात्र्यो - कस्य भयहेतुः । अजङ्गस्तु अहेर्भावोऽहिता तथा दशनळक्षणया प्रकृत्या युक्तः ॥ ङ ॥

उप्रसेनः कंसानुरागं जनयेत्॥ क॥
अमृतमथनोद्यतहरिवाहुपञ्जर इव मन्द्रसानुगतः को न घृष्यते ॥ख॥
श्रुनीमवास्थिरतां परिहर ॥ ग ॥
कुशीलताम्राही मा स्म तैलिक इव केवलं खलोपभोगाय भूः॥ घ ॥
आवर्जय गुणान् ॥ ङ ॥
निर्जु णे धनुषीव सुवंश्येऽपि कस्याम्रहो भवति ॥ च॥
अभ्यस्य कलाः ॥ छ ॥
निष्कलो वीणाध्वनिरिव प्रशस्यते न पुरुषः ॥ ज ॥
त्यज जाड्यम् ॥ भ ॥
जाड्ययोगेन हिमानी दृष्यतां यति ॥ ज ॥

दुष्टप्रकृतिनृंपश्चे ह्वोकस्य भयाय ततः किमित्याशङ्कयाह—उग्रति ॥ उग्रा सेना यस्य स कं प्राणिनं सानुरागं कुर्योत् । न कमपीत्यर्थः विरागद्देतुरेवेति भावः । उचितपरिवासे हि जनानुरागाय । परिवारो हि लोकस्योपदवं रक्षणं वा कुरुते । उग्रसेनो दैत्यः स कंसा-स्टरस्यानुरागं जनयतीत्यागमोक्तो हिङ्कनम् ॥ क ॥

चेदमी विरुद्धबुद्धयः सहायादयः। पृथ्वी वा मयि मन्दानुरागा। ततः किं ममेति निरस्यन्नाह—श्रमृतेति ॥ मन्दो रसः प्रीतिर्येषां तैर्मन्दानुरागया पृथ्व्या चानुगतः को न घृष्यते। उपमाने तु पुरा देवैः दैत्यैरमृतायामभोधिर्ममन्थे। तत्र च मुख्यो बलिष्ठश्च वि- ण्युः। तस्य भुजपञ्जरो मन्दरनाम्नो गिरेर्मन्थानभृतस्य सान्ति तटानि गतः प्राप्तः सन्वृष्टः॥ ख॥

शुनीमिति ॥ तस्मादस्थिरतां चञ्चलत्वं त्यज ॥ शुनी त्वस्थिरता ॥ ग ॥

कुशीलतेति ॥ कुत्सितं शीलं लौलयादिलक्षणं यस्य स कुशीलः, तस्य भावः कु-शीलता । तां गृह्वातीत्येवंशीलस्तयोक्तस्तवं केवलं दुर्जनानामुपभोगाय मा स्म भूः । कुशीलो हि दुर्जनानामेवोपयोगी न साधूनाम् । तैलिकस्तु कुशीलक्षणां लतां गृह्वाति । -खलः पिण्याकः स प्वोपयोगस्तस्य । अयोविकारः कुशी ॥ घ ॥

अकृत्यानि परिहार्ये कृत्यमुपदिशन्नाह—श्रावर्जयेति ॥ ङ ॥

स्वंत्रत्वादेवास्माकं लोकप्रहो भविष्यतीति न विमृत्यं यतः—निर्गुण इति ॥ गु-जानामेवाप्रह आदरो जनस्य न केवलं कुलोनानाम् । वेणुसंभूतस्य धनुषोऽपि गुजेन ज्यया आ आभिमुख्येन बाणाकर्षणाय ग्रह आग्रहः ॥ च ॥

श्रभ्यस्येति ॥ कला विद्वत्तादिका तामण्यभ्यस्य । अस् दैवादिको ल्रुसहिप्रत्ययः।छ। निष्कल इति ॥ वीणाध्वनिस्तु निष्कलः कल्यितुमशक्यः ॥ ज ॥ सावर्जितशौर्यादिगुणोऽभ्यस्तसप्तिकलः पुरुषो यः स्तब्धः स नश्यते इत्याह—त्य-

जेति ॥ झ ॥

जाङ्येति ॥ हि यस्माजाङ्ययोगेन मानी स्तब्धः पुमानदूष्यत्वमाण्नोति । हिमान्नी हिमसंहतिः । सादि जाङ्यताऽतिकैत्याद् दूष्येत्यर्थान्तरम् ॥ मा

मा स्म मुखरो भूः ॥ क ॥
कर्णाटचेटीमिव मुखरतां न शंसन्ति साधवः ॥ छ ॥
भज माधुर्यम् ॥ ग ॥
धवलवलीवर्दपङ्किरिव समाधुर्या वाणी मनो हरति ॥ घ ॥
वर्जय वैपरीत्यम् ॥ ङ ॥
विपरीतं शविमव को न परिहरति ॥ च ॥
कमलदीर्घात्त, शिलाकमेऽस्मिन्नपरमप्यभिधीयसे ॥ छ ॥
मा गाः स्त्रियाः श्रियो वा विश्वासम् ॥ ज ॥
अधिकमलवस्तिरनार्यसगता स्त्री श्रीश्च कं न प्रतारयति ॥ क ॥

जाड्यपरित्यागे कि पितृमन्त्रिमुखरस्तर्हि स्यामित्येतद्पि निषिध्यन्नाह-मा स्मेति॥ सुखरो वाचाछोऽपि माभुः॥ क ॥

कर्णाटेति ॥ यस्मान्मुखरस्य भावं मुखरतां वाचालतां साधवो न स्तुवन्ति । कः र्णाटचेटी तु मुखे रतं धरतं यस्याः ॥ ख ॥

धवलेति । यस्माद्या वाणी सह माधुर्येण सा मनोहारिणी । न च वाचालतायां वा-चो माधुर्यम् । वृषश्रेणी तु समा अविषमा । धुर्या धृवाहिनी । धुरं वहतीत्यर्थे 'धुरो यड्ढभै' इति यत् । अनः शक्टम् । अणीं वा । अक्षाप्रकीलिकामिव हरति वहती-त्यर्थः । वा अथवार्थे ॥ व ॥

वर्जयेति ॥ पूर्वोक्ताद्दस्मदुपदेशाद्विपरीत्यमन्यथाभावं त्यज ॥ छ ॥ यतः—विपदीनेति ॥ विपरीताचारं को न परिहरति । शवं तु विभिः पक्षिभिः पर् रीतं व्यासम् ॥ च ॥

छिविनीतानामार्वाजतगुणानामभ्यस्तकलानामि प्रायः प्रभवन्ति व्यसनानि, रक्षित-व्यप्रमादाश्च । व्यसनेषु खीव्वत्यासिक्तर्महृद्वयसनम् । द्वव्यशरीरयोः क्षयहेतुत्वात् । खीव्य-सने हि राजयक्ष्मोद्भवः । ततः खीव्यसनं लक्ष्मीप्रमादं च परिहारयन्नाह—कमलेति ॥ रूपवान्भवान् सर्वस्वीप्रियः स्यादतस्ताछ विश्वासकरणं तव तत्कमलद्वेत्यामन्त्रणेनाभि-हितम् ॥ छ ॥

मागा इति ॥ स्तृणाति दुर्विनीता सती आत्मनः परस्य वा गुणगणं प्रच्छादयतीति स्त्री । यस्यां तु सतीधर्मयोगादस्यार्थस्यान्यथात्वम् । तन्नावृणोति कल्याणपरंपराभिः स्व- कुळं पतिकुळं चेत्यर्थः । तस्या दुर्विनीतायाः स्त्रिया अबळाया विश्ववासं विश्रम्मं मा ब्रा- जीः । स्वलोभात्स्वभावाद्वा ता अतीवानुरागं दर्शयन्ति । परं परिणामे विरुद्धा एवेति भावः । तथा विश्ववस्मिन्सर्वत्र निक्षेपस्य योग्येऽयोग्ये वा आस अपवेशनं स्थापनं विश्वासः । तं श्रिया ळक्ष्म्या मा गाः । धनार्थे हि पितरः पुत्रेभ्यः पुत्राश्च पितृम्यो दुद्धन्तीति । तस्माद्य प्वाद्रोहण उपधासुद्ध तन्नैवासौ निक्षेपणीयेति भावः ॥ ज ॥

किसिति खिया न विश्रम्मणीयम् । श्रीष्ट सर्वत्राप्यनिधेयेत्याह—श्रधीति ॥ अधि-को योऽसौ मछः पापं तस्य वसतिरास्पदम् । तथा अनार्यस्साधुमिः इतमैत्रीका खो क्रै या कालक्टिद्वितीया नीरोषितापि नार्द्रहृदया भवति । स्वीकृतापि वि-वाहेन कंसानलङ्गनचापलेनोद्वेजयित ॥ क ॥

श्रस्याः कारणेऽभ्रान्तः समस्तोमन्दरागः सदालोकः, लोलनेत्रीकृता घृष्टा भुजङ्गमग्डली, प्राप्ती जलधी राजकुमारपराभवम् ॥ ख ॥

पुरुषं न वञ्चयति । सर्वमिष प्रस्मयतीत्यर्थः । श्रीस्तु अधिकमस्रं पद्मे वसतिर्यस्याः । कमलं हि तरणशीलम् । सा च तेनाविनाभावसंबद्धा । वतः पद्मासनाश्री कं पुरुषं न प्रक-६ण तारयति । किविशिष्टा । न नारी अनारी अमानुषी । तथा भी विष्णुः । तत्संगता स्रसंगता ॥ व ॥

या कलेति ॥ या खी अकालेऽकस्माद्यत्वृटं कपटं द्वितीयं यस्याः । तथा नीरोज्यते स्मेति निरोषिता प्रसादिताप्याईहृद्या स्निग्धहृद्या न भवति । तथा विवाहेनोपयामेन सानलमगिनसाक्षिकं स्वीकृतापि सा खी कं पुरुषं धनेन लौल्येन नोहेजयति । श्रीपक्षे कालकृटं विषं द्वितीयमस्याः । तद्वनन्तरमुत्पन्नत्वात् । तथा नीरे जले उषिता । जलधिपुत्रीत्वात् । परं नाईहृद्या । किं तु निर्जलवक्षाः । दैवतानुभावाज्जलेन तद्वक्षो वैसदृश्यं न नीतमिति भावः । तथा आप्नोत्यवद्यमित्यापी स्मृतमात्रागामुको यो विः पक्षी गरुडलक्षणः स वाहो वाहनं यस्य । तथा कंसाहरस्य न अल्ड्यनमनल्ड्यनम् । अर्थात्कंसस्य लङ्घनं मारणात्मकम् । तथाभृतं चापलं यस्य । अर्थाद्विष्णुस्तेन स्वीकृता । तथा उश्च अश्च वा विवविष्णु उत्कृष्टो वो यस्य स उद्घः (ईश्वरो विष्णुश्च यस्य प्रसन्नः) तस्मिन् जयति । अश्ववा या श्रीविष्णुना स्वीकृतापि सती नीरे उपिता । कालकृटद्वितीयापि सती घनस्य मेघस्य चापलेन विलसितेन कंसमेव जगत्संतापकारित्वादनलमुहेजयति पीडयति अर्थाच्छिम्मियति विवाहे गरुडवाहने आईहृद्या न न भवति । भवत्येवेत्यर्थः । या किल कालकृट्टितीया सा कथमिवाईहृद्यिति विरोधोद्धावनयापिश्चन्दो भिन्नक्रमे । आईशब्दोऽत्र स्निर्धार्थः । यदि वा विवाहो विष्णुस्तेनापि श्रीः स्वीकृता । तत उपादेयेत्वर्थः । अपिर-न्नापि भन्नकमे ॥ क ॥

श्रस्या इति ॥ अस्याः श्विया हेतोलोंकः समस्तोऽण्यमन्दरागो दृढानुरागः सन्सदा आन्तः । तथा अजङ्गानां विदानां मण्डली चपलाक्षीकृता सती घृष्टा विप्रलब्धा । तथा जडा धीरस्येति जडधीजंडबुद्धिः । राज्ञः सकाशात् कुत्सितो योऽसौ मारः पञ्चिवत्वादिक-स्थनेन विगोप्यद्विसा स एव पराभवस्तं प्राप्तः । अथवा राज्ञस्तथा कुत्सिताच मारात् समरात्पराभवं प्राप्नोति कुबुद्धिः । "अपि आता छतोऽच्यों वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा । नादण्ड्या नाम राज्ञोऽस्ति धर्मोद्धि चलितः स्वकात्" इति स्मार्ताः । ततः स्विपतुरि राज्ञः सकाशाद्राजकुमारस्यान्यायवतः परिभवो युज्यत एव । पक्षे अस्याः श्रियो निमित्ते । मन्दरोऽगः पर्वतः । अश्रमाकाशमन्तोऽस्येत्यश्चान्तो व्योमावसानः । सम् शोभन आलोको-ऽस्येति सदालोकः । सम्यगस्तः क्षिप्त इत्यर्थः । संपूर्वादस्यतेः कः । यद्वा सम्यगस्तः सन्नप्तः श्वर्षे भृतते सुव्वते कः । वद्वा सम्यगस्तः सन्नप्तः श्वर्षे कृता सुजगमण्डली वाछकिप्रसृतिनागमण्डली । नेत्रं मन्यानरज्ञः । तथा जलधिरकिथः परामवं मन्यनलक्षणं प्राप्तः । राजक्रमारेत्यामन्त्रणे ॥ स ॥

श्रनयावष्टन्धः को न गुरुवारणयाग्यो भवति, को न वाजिपृष्ठमरोहित, कः (१)कंकणत्रवञ्चनातः प्रकटयति, कः कण्ठे हारावमोचनं न कुरुते, को न काञ्चनश्टङ्खलामनुभवति । कुरङ्ग हवान्धीभूतः को वागुरावञ्चनं करोति, कः कार्मुकनिर्मुक्तशिलीमुख इव न वैलक्षमागच्छति ॥ क ॥

कस्य न पराभूतिर्भवति । कस्य नापूर्वं यशः समुच्छलति ॥ ख ॥ किमतोऽप्यस्याः परमुच्यते ॥ ग ॥

यादविषयं शार्दूलिमिव शूरं महत्तरं भयान्नोपसर्पति । सुनयनादेवरं

श्चनयेति ॥ अनया खिया आश्चितः कः पुरुषो गुरूणां वारणे निषेषे । वा अथवार्थः । आजिः कल्हः वञ्चनाया वञ्चनातः (पञ्चम्यास्तिस्ल्) प्रतारणात् । कं छ्लं वञ्चनाकृतं छलिमत्यर्थः । कण्ण् शब्दायमानः । को नप्रकटयति । कण्णे गलान्तः हा इति य आरावस्तिस्य । कांचनेति कांचिद्धे । श्रङ्क्षुलां बन्धनम् । गुरौ गुरुविषये अञ्चना पूजा । कुरुष्तपक्षे चागुराया मृगजालिकाया वञ्चना । पराभवादेः प्रागवस्थाया विसहशो लक्ष्यत इति विलक्षः । तस्य भावो वैलक्षम् । धनुर्मुक्तवाणस्तु वै स्फुटं लक्षं वेष्यमायाति । पक्षे अनया लक्ष्मया । गुरुर्महान् वारणो गजः । वाजिष्ठष्ठं तुरुष्तपृष्ठम् । कंकणं हस्तस्त्रम् । नवमविच्छायम् । चः समुच्चये । नेति निषेषे । अतोऽस्या इत्यर्थः । हारस्य मुक्तासरस्य । अवमोचनं बन्धनम् । काञ्चनस्य श्रृङ्खलामाभरणविशेषम् । अगौरवाह नीचे । अन्धोम्-तो निर्विवेकः । अपि तु सविवेकः सन्गुरूनेव पूजयति । वै स्फुटम् । लक्षं शतसहस्रं ना-प्नोति ॥ क ॥

कस्येति ॥ स्त्रीवशगस्य पराभृतिः पराभवः । प्रतिषेधवाची अः पूर्वो यस्माद्यशःश-बदस्यरूपात्तदपूर्वं यशोऽयश इत्यर्थः । पक्षे परा प्रकृष्टा भृतिस्त्रतिः । अपूर्वमुत्कृष्टं यशः ।स्त्र।

स्वस्थावस्थायां खेणानि वञ्चनाकृटराजपराभवादीन्यभिधाय संप्रति परं परिणामे यत्स्यात्तदाह—याद्वेति ॥ दवसुपतापं प्रीणाति दवप्रियं रागिणम् । अथवा दुनोतीति दवः कुतिश्चिद्दैगुण्यादुपतापजनको यः प्रियः कान्तस्तं ग्रूरं विकान्तं महत्तरं वृद्धं भयान्न समीपे व्रजति । अगमने वार्धकं भये च श्रूरत्वं हेतुः । शार्दूळपक्षे दवः काननम् । छनयेति नयप्रवर्तनप्रोत्साहनायामामन्त्रणम् । नादे शब्दे, वरं प्रियंवदं, बळेन शक्त्या भदं, दृष्ट्वापि प्रणहयति । प्रियमिति शेषः । सिंहस्तु नादे शब्दे वरः सिंहनादस्य प्रतीतत्वात् । तथा वछदे धनपदे । अवे रक्षकेऽपि चक्षुर्नयनं न पातयति । संसुखमपि नालोकत इत्यर्थः । यदि वा वेपतेऽवश्यमिति वेपीति चक्षुर्विशेषणम् । पक्षे यादवा यद्वदंश्यास्तेषां प्रियः श्रूरनामाच-पुरुष्टतं भयात्स्थितिळङ्घनळक्षणात् नोपसपिति न वत्समीपे वजति । पतेन श्रञ्जरो वध्वा न स्पृश्यते इति स्थितिरुक्ता । शोभने नयने यस्याः सा देवरं गदनामानं कृष्णस्य गदाग्र-जत्वात । बळभद्रमपि ज्येष्ठसंबन्धेन प्रतीतं वीक्ष्य प्रकर्षण पळायते स्पर्शभयात् । तथा

⁽१) कमिति—कं, कणन्, वञ्चनातः, इतिः कङ्कणम्, नवम्, च, न, अतः इति च मतद्वये पदविभागः।

सिंहमिव बलभद्रं द्रष्ट्रा प्रपलायते । न वसुदेवेऽपि चक्षुः पातयति ॥ क ॥ केवलमनवरतशिच्चितवैदग्ध्यकलापराधात्मकात्रपापरा परिहृत्य गुणिनो गुरून्परपुरुषे मायाविनि कृतकेशिवधे धृतमन्दरागे रागं बध्नाति ॥ स ॥ तद्यपुष्मन्नतिगम्भोरगुहा गिरीन्द्रभूरिव हृद्यहराश्रेयोऽधिनां शरणं न स्त्री श्रीर्वा ॥ ग ॥

वस्देवः इष्णस्य पिता ॥ क ॥

यदीहरो परमोपकारिणि न प्रेमवती खी, तदान्यन्न किस्मिन्नपि गुणिनि प्रेमबन्धं वि-धास्यतीति निरस्यन्नाह—केवालेति । न्यते हित नदं प्रशस्यं न नवमनवमप्रशस्यं रतं यस्याः । केवलं बीजक्षयहेतुत्वात । निह तस्याः संततिः । रतं च संतत्याः फलम् । तथा विशेषण दरधो विदग्धः । तस्य भावो वैदग्ध्यं संतापस्तस्य कला वैदग्ध्यकला किक्षिता यया । पश्चात्कर्मधारयः । अपराधा प्रवात्मा स्वरूपं यस्याः । तथा न नायते नरकाद् अत्रं तथाभृतं यत्पापं कमच्युपसर्गं राति ददातीत्यन्नपापरा । गुरून् पिन्नादीन् गुणिनः स-गुणांश्च ग्राह्यपुरुषान् परिहत्य परस्याः पुरुषेऽन्यनारीकान्ते मायाविनि कापिटके कृतके कृ-न्निमे अशिवमकल्याणं दधातीत्यशिवधे मन्दरागे क्षणप्रेमण्यनुरुप्यते । परपुरुष हत्यन्न स-वैनामत्वाद्वृत्तो पूर्वपदस्य पुंवर्त्वम् । पक्षे अनवरतं श्वश्चचिष्ठक्षितो वैदग्ध्यकलापो दक्षता-तिश्चयो यया सा चासौ राधात्मिका । राधा च कृष्णपत्नी । सापि श्रिया एव भेदः । न्न-पापरा सल्जा सती । गुणिनो गुरूष्ट्यूरादीन्यदूनामादिपुरुषान् परिहत्य परपुरुषे गुरारौ रागं प्रोति बध्नाति । किम्दते । माया निलोकीनिर्माणकक्षणा वामनन्तिहस्यहिस्यत्वादिलक्षणा वा विद्यते यस्य । तथा कृतः केशिनोऽक्षवरूपस्य दैत्यस्य वधो येन । तथा प्रतो मन्दरना-माऽगोऽद्वियेन ॥ ख ॥

प्वमुक्तकपदानामनाईहृद्यस्वादिदोषान्वितानां छोणां विश्वासं विश्रम्भं श्रीणां च विश्वासं यत्र तत्र निक्षेपं सर्वथा परिहरन्सर्वोऽप्यायुष्मानित्यायुष्मिन्निति संबोधनेनाभिहि-तम् । तिदित्युपसंहारे । श्रयोथिनां छी न रिक्षत्री । कीहशी । हृद्यं चेतो हरित मोहका-रिणी । पतेन क्षयहेतुत्वमुक्तम् । तथा अतिगमितशयेन विभेतीति भीभींनः छीस्वभाव-त्वात् । अथवा भीभयहेतुत्वात् । दुष्टाक्षयत्वात् । तथा न गौवांग्यस्य सोऽगुस्तं जहाति अगुहा । य प्रव मायामयं वर्कुं वेत्ति क्षणमि तमेव श्रयतीत्यर्थः । अथवा गौयेन्वर्थः । तच्चोपलक्षणम् । तेन निर्धनं विहाय धनिनमेवाश्रयतीति । यदि वा नतौ नश्रतायां गम्भी-रा गौवांग्यस्य तमिष जहातीत्यर्थः । न च भवादशाश्राद्धनि कुत्रापि वक्तुं प्रभविष्णवः । सर्वोक्षतत्वात् । यदि वा अतिगमितिवायं भियं राति ददातीति भीरा गौर्यस्य तमितग-मभीरगं जहाति । हिमाचलभूरि अतिगम्भीरा गुहाः पाषाणसन्धयो यस्याम् । श्रीश्रा-श्रेयोऽधिनां न शरणम् । कितु श्रेयोऽधिनाम् । कीहशी हृतस्वान्तं तथाऽयं श्रुभक्मं हरित । तत्प्राप्त्या श्रुभक्मणो सुक्तवत् । यदुक्तं नैषये—'पूर्वजन्मविभवव्ययसृष्टाः संपदोऽथ वि-दक्ष विस्ट्रष्टाः' हति । गौरी अपि हृदये हरो यस्याः । तथा नितगम्भीरः प्रणामप्रगल्मोः गुहः कार्तिकेयो यस्याः । तत्युत्रत्वात् ॥ ग ॥ श्रुङ्गारप्रधानास्तात, गाव इव विचारिताः सरसा अवन्ति न स्त्रियः।क। तदेताः कन्दर्पकराष्ट्रकषण्विनोदमात्रोपकारिएयो नात्यन्तविश्वासयोग्याः सर्वथा विश्वस्तं विश्वासमिव नरं कुर्वन्ति स्त्रियः।। ख ॥

श्रियोऽपि दानोपभोगाभ्यामुपयोगं नयेत् । न लोभं कुर्यात् । बहुलोभा-नुगतः किरणकलापोऽपि संतापयित जनम् ॥ ग ॥

श्रतः पुत्र; प्राप्स्यिस निवराज्ञिजकुलकमलराजहंसीं राज्यश्रियम् ॥ श्रनवरतं कृतयशोदानन्देहि नारायण इव त्यिय चिरं रंस्यते खल्वियं लद्मीः ॥ घ ॥

पाहि प्रजाः ॥ प्रजापो ब्राह्मण इव ज्ञत्रियोऽपि न लिप्यते पातकैः ॥ ङ ॥

अधुना दुःखियः सर्वथा परिहार्य साध्या अप्यत्यन्तिविधासप्रतिषेधद्वारेण 'सेवेत विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । छखं हि फलमर्थस्य ति विशेषाः वृथा श्रियः' इति पूर्वक्विकथितमनुगामुकोऽत्यासिक च निषेधयन्नाह—श्रृङ्गारेति ॥ स्क्षिक्षावचोभिरास्माक्षीनैरसौ विमनस्को भविष्यतीति चित्ते धारयन् कृत्यं चोपदिशन् तातेति कोमलमामन्त्रयति। श्रृङ्गारो रसः प्रधानं याछ । तथा विचारिता विवेचिता गावो गिर एव सरसाः प्रीतिहेतवो भवन्ति । अथवा गावो विशेषण चारिता दत्तास्वादवत्तृणकवलाः । तथा श्रृङ्गस्यारमप्रं प्राधानं याछ तास्त्योक्ताः । तथा सरसाः सदुग्धाः । स्त्रियस्तु श्रृङ्गारो मण्डनं प्रधानं यासम् । विचारिताः स्तृणन्ति दुःशीलाः सत्यो गुणगणं छादयन्तीति तत्त्वतो विमृष्टाः सत्यो न सरसाः । किंतु वैराग्यहेतवः ॥ क ॥

तदेता इति ॥ तत्तत्माद्धेतोरेताः खियो नात्यन्तं विश्रम्भाद्दाः । कियदेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—कंद्पेत्यादि । सर्वथा विश्रम्धं नरं खियो विगतश्वासमिव कुर्वन्ति । तत् साध्य्योऽपि नात्यन्तं विश्रम्भाद्दाः । तथा च चाणक्यः—'अन्तर्गृहगतः स्थविरखोपरिद्यु-द्वां देवी पश्येत् । अपरिशुद्धां न कांचिद्मिगच्छेतः । श्रूयते हि—देवीगृहगतो श्राता भद्रसेनं जवान मातुः शय्यान्तर्गतश्च पुत्रः कारूपस्' इत्यादि ॥ ख ॥

स्त्रीणां दोषान्कण्डूविनोदमात्रफलं चामिधाय संप्रति श्रीणां फलमाह —श्रियोऽपी-त्यादि ॥ लोभे दृषणमाह—विद्वति । लोभेनानुगतः । करौषस्तु बहुलः प्राज्यः । तथा भानं रविं गतो भानवीय इत्यर्थः ॥ ग ॥

यदि लोभवता मया संतप्यते जनस्तिकिमित्याशङ्कृयाह् — ग्रात इति ॥ अत एतस्वाजनाच्छि यमाप्स्यित। जनानुरागप्रभवा हि संपदः । अथवा एतस्मात्पूर्वोक्तादस्मदुपदेशात् । प्राप्य च श्रियं निरन्तरं कृतं यशो येन तद्दानं देहि धर्मोदिपात्रेषु श्रियं नियुक्क्षेति भावः । खल्ल निश्चितमियं लक्ष्मीः पात्रेषु व्यवकलयित त्वयि विष्णाविव बहुकालं सहुष स्थास्यति । विष्णौ कीहशि । कृतो यशोदाख्याया जनन्या आनन्दो येन तिसम् ।

हि स्फुटम् ॥ व ॥

बलाद्पि प्रजास्यो वित्तमादाय पात्रेषु मयोपकरणोयमिति मा कथा हृदि तदाह— पाहीति ॥ पालय प्रजाः यस्मात्प्रजां पाति यः क्षत्रियः स न पापी । ब्राह्मणस्तु प्रकृष्टो मा च वृद्धि प्राप्य गुणेषु द्वेषं कार्षीः । व्याकरणे हि वृद्धिगु णं वाधते, अ न सत्पुरुषेषु ॥ क ॥

वत्स, मा चवं चेतिस कथाश्छन्दसोऽयम्। छान्दसश्च गुरुर्वकस्वभाव एव भवति तिक्तमनेनेति । यस्माच्चतुरानन्दिपदः पुण्यश्ठोको भवान् । श्र-तोऽङ्गभावं यान्ति ते वक्तोक्तयोऽपि गुरवः । सरलतया लघवोऽप्यन्तरङ्गा भवन्ति । किंतु ते द्यवसाने कुटिलतामपि दशंयन्ति ॥ ख ॥

तिकं बहुना—
तथा भव यथा तात त्रेलोक्योद्रद्र्पेणे ।
विशेषभूषितस्तैक्तैनित्यमात्मानमीत्त्रसे ॥ १७ ॥

किं चान्यत्-

विभित्त यो हार्जुनवारि पौरुषं करोति नम्ने च न वा रिपौ रुपम् । न तेन राज्ञा सहसागराजिता भवेन्महो किं सहसागरा जिता ॥ १८ ॥

जपो यस्य स प्रजापः । जपनं जापः ॥ ङ ॥

मा चेति ॥ वृद्धि राज्यादिसमृद्धिम् । गुणेषु पाण्डित्यादिषु । हि यस्याद्गुणवा-धिका वृद्धिरिति वैयाकरणसमयः ॥ क ॥

इदानीं शिक्षामिभधायात्मनोपदिष्टे आदरपरं कुमारं कुर्वन्मृदुवचोभिः प्रोत्साहयन्नाह वत्स्तेत्यादि ॥ छन्दो वेदः छन्दःशास्त्रं च । गुरुस्तत्वोपदेष्टा छन्दोष्टष्टछष्टितीय आका-रादिश्च । यस्मात्कारणाद्मवान्पुण्यक्लोकः पवित्रयशाः । तथा चतुरानानन्दयित तथाविधं पदं राज्यळक्षणं यस्य । अतो वक्रवचसोऽपि गुरवः । तेन च अङ्ग, तव भावं भावनां यान्ति । त्विय भावितात्मानो भवन्तीत्यर्थः । अङ्गिति कोमळामन्त्रणे । सरळत्या एकमार्भतया काघवो छघुवृत्ता अण्यन्तरङ्गाक्षचेतोभिप्रताः स्युः । परं तेऽन्ते कौटिल्यमपि प्रकाश्चित्व । अथ च पुण्यः श्रेयान् श्लोकः पद्यम् । तदा चत्वारि आनन्दीनि पदानि पादा यस्य ते प्रसिद्धा गुरवो वक्षाकृतयोऽङ्गभावमवयत्वं यान्ति । श्लोकस्येति श्लेषः । सरळत्या ऋज्ञतया कववो केखाकृतयोऽन्तरङ्गा मध्यगताः स्युः । परमन्ते पादान्ते कुटिला अपि स्युः । 'वा पादान्ते त्वसौ ग्वकः' इति वचनात् ॥ ख ॥

तथेति ॥ तातेति कोमलामन्त्रणे । तथा तेन प्रकारेण भव यथा तैरस्महुपिहिष्टैः प्रजान्नाणादिभिर्विशेषैरुपलक्षितमात्मानं भुन्युषितः पृथ्वीस्थित एव न्नैलोक्यमेव योऽसौ द-पैर्णस्तन्न नित्यमविनश्वरं पश्यसि । अन्योऽपि तैस्तैराकलपविशेषैर्मण्डितमात्मानं दर्पणे पश्यतीति । यशोऽर्थमेव प्रयतितन्यमिति भावः ॥ १७ ॥

विभतीति ॥ अर्जुनमेव वृणोत्याच्छादयति वारयति वेत्येर्वशीलं निजप्रकर्षेण तश्चरित्रा-पद्मवकारि पौरुषं यो राजा धत्ते । अथवा नम्ने रिपो क्षत्राविष रुषं कोपं न च नैव करोसि । धर्मविजयत्वात । तेन राजा अगराजिता । अष्टमंख्यकुलाचलालंकृता । तथा सहसागरा ससमुद्रा सहसा बढ़ेन कि मही न जिता भवेत । जितैवेति भावः ॥ १८ ॥

श्रपि च-

'किं तेन जातु जातेन मातुर्योवनहारिणा । श्रारोहति न यः स्वस्य वंशस्यात्रे ध्वजो यथा' ॥ १८ ॥

एवमुक्त्वा विश्रान्तवाचि वाचस्पतिसमे मन्त्रिण राजापि प्रेमार्द्रया दृशा नलमवलोक्य वक्तुमारभत ॥ क ॥

'तात, युक्तमुक्तोऽसि सालङ्कायनेन । कस्यान्यस्य निर्यान्ति चद्नारिव-न्दादेवंविधाः पदे पदेऽर्थसमर्था मृद्धयो मृष्टाः श्रिष्टाश्च वाचः ॥ ख ॥

तद्दशितस्तवानेन निर्वापितदेहः स्नेहः। स्वीकृतस्त्वं मनसा समस्त-साम्राज्यभारोद्वहनधुर्यंतां प्रति । तेनायमजुशास्ति ॥ ग ॥ युज्यते चैतत् ॥

तथाहि-

(१) संब्रहं नाकुलीनस्य सर्पस्येव करोति यः। स पव श्लाध्यते मन्त्री सम्यग्गारुडिको यथा॥ २०॥ किंच—

न पश्यसि सांप्रतिमदमस्माकमितभीरुभूपालमगडलिमव बिलिभिरा-कान्तम्, अशेषमङ्गम्, अतिजीग्रीग्रीग्रीर्यिकपेटिमवावरीतुं न शक्यते। काप्युप-रिपतितभूचका भीरुभटपेटीव नष्टा द्वष्टिः॥ घ॥

ये हितवर्गोपदेशिनो मुख्यास्तेऽपि सालङ्कायनप्रभृतयो मन्त्रिण इव वि-रलीभूता दन्ताः । (२)शब्दशास्त्रे हि राजादीनामदन्तता शलाध्यते ।

किमिति ॥ मातुर्जनन्यास्तारुण्यमुदा तेन जातेन किम् । किमिप नेत्यर्थः । यो जातु कदाचिदिप स्वस्यान्वयस्यायं नारोहिति । अग्रे गण्यतां न यातीत्यर्थः । ध्वजपक्षे वंशो वेणुः ॥ १९ ॥

संग्रहमिति ॥ न निषेधे । अकुलीनस्यानिमजातस्य । सर्पस्य तु नाकुर्वस्मीकस्तत्र लीनस्य । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रन्यसंप्त , देशकालविमागो विनिपातप्रतीकारः, का-र्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गो मनत्रः गारुडादिविषयश्चेति योगान्मन्त्रिणावमात्याहितुण्डिकौ ॥२०॥

नेति ॥ वलयस्त्वकशैथिल्यानि । बिलनो बलवन्तश्च । आवरणं संव्यानम् । अङ्गपक्षे संवरणस् । निःसौष्ठवादशक्यम् । उपरिपतितं शैथिल्यात्स्वस्तं अूचकं यस्याम् । भीरना-हलमण्डलीपक्षे तु प्रतिभटानामिति शेषः । भीरवो हि वैरिणि विलोकयित पलायन्ते । पे-दशब्दः संवाते त्रिलिङ्गः ॥ घ ॥

य इति हितवर्गं हितसमृहसुपदिशन्ति सुख्याश्च प्रधानभूताः साल्ङ्कायनप्रभृतयोऽ। मात्या यथा विरलीभृता विरला इव केचित् । न सर्वे तथाविधाः। तथा ये दन्ताः हि स्फुटं

⁽१) संब्रहमिति—योऽनिभजातस्य राज्ञः संब्रहं न कुरुते स एव मन्त्री क्लाघनीयः। यथा गारुडिक आहितुण्डिको बिलेशयस्य सर्पस्य संब्रहं विधत्ते तद्वत्॥२०॥

⁽२) शब्देति—व्याकरणे 'राजाहःसखिम्यष्टच्' एतेनादन्तता अकारान्तत्वं भवति ।

तदिदानीं मम वन्यभ्वापदमिव विषयविमुखं मनो वनाय धावति । कृतं च यनमनुष्यजनमनि क्रियते ॥ ख ॥

तथाहि-

(१) एताः प्राप्य परोपकारविधिना नीताः श्रियः श्लाघ्यता-मापूर्वापरसिन्धुसीसि च नृपाः स्वाज्ञां चिरं प्राहिताः। भुभारचमदोर्धुगेन भवता जाता वयं पुत्रिण-स्तत्संप्रत्युचितं यदस्य वयसस्तत्कर्म कुर्मो वने ॥ २१ ॥ इत्यभिधाय तत्कालमेव मौहूर्त्तिकानाहूयादिदेश-'कथ्यतां यौवराज्या

भिषेकोत्सवाय दिवसः' इति ॥ ग ॥

श्रथ कथयामासुस्तेऽपि—'देव, श्रयतामनवद्यतनमेव राज्याभिषेकयो-ग्यमहः । केन्द्रस्थानवर्त्तिनः सर्वेऽप्युच्चप्रहाः, पुगयो मासः, पूर्णा तिथिः, श्लाघ्यो योगः, प्रशस्तो वारः, शुभं नज्ञत्रम् , कल्याणी वेला, विधीयतां यद्वि धेयम्' इत्यभिधाय स्थितेषु तेष्वनन्तरमेव 'सुश्रोणि, श्र्यतां यद्स्माभिः श्रु-तमाश्चर्यम् ॥ घ ॥

> (२) उचितमुचितमेतद्धैर्यधाम्नां नृपाणां वयसि कटुनि कान्तालोचनानां तृतीये। इति रभसमिवास्य प्रस्तुतं श्लाघमानो वियति पटुरकस्मादुर्त्थितस्तूर्यनादः॥ २२॥

त्तवर्गमुपदिशन्त्युचारयन्ति । तवर्गस्य दन्त्यत्वात् । तथा मुखे भवा मुख्याः । तेऽप्यवि-रला विरलाः सम्पन्ना विरलीभृताः । बलिग्रस्तानां हि मांसमुक्ता दन्ता विरलाः स्युः । ्म् ज्याश्चतुःसंख्या राजदन्ताः । 'राजाहः–' इति सुत्रोक्ता राजादयः ॥ क ॥

तदिति ॥ विषया इन्द्रियार्था देशाश्च ॥ ख ॥ पता इति ॥ यथाक्रमं धर्मार्थकाममोक्षाणामुवन्यासः ॥ २१ ॥ अधेति ॥ केन्द्रस्थानं शुभस्थानम् ॥ ग ॥ उचितेति ॥ कटुत्वमत्राप्रियत्वमेव ॥ २२ ॥

⁽१) एता इति-एताः श्रियः प्राप्य समधिगम्य परोपकारविधिना परोपकारेण इलाघ्यतां वलाघनीयताम् । नीताः प्रापिताः । पूर्वापरितन्धुसीमानमभिन्याप्य नृपा राजान-श्चिरं स्वाज्ञां स्वसमादेशं प्राहिताः । भूमारक्षमो राज्योद्धरणयोग्यो दोर्युगो भुजयुगो यस्य तेन । भवता वयं पुत्रिणः पुत्रवन्तो जाताः । तत् तस्मात् साम्प्रतस् । अस्य वयसो यदुचितं वने तत्कर्म कुर्मः ॥ २१ ॥

⁽२) उचितमिति—धेर्यधाम्नां धेर्यवतां नृपाणां राज्ञामेतदुचितम् । तृतीये वयसि । 🖫 कीदृशे—कान्तालोचनानां रमणीनेत्राणां कटुनि अप्रिये । इतिरभसमित्र । अस्य प्रस्तुतं कर्म श्काच्यमानः प्रशंसन् । इति वियति, अकल्मात् पटुस्तूर्यनादो वाद्यध्वनिरुत्थितः ॥ २२ ॥

श्रपि च—

- (१) उपरि परिमलान्धेः सस्वनं संचरद्भिर्मधुकरनिकुरम्बैश्चुम्ब्यमाना भरेण । अविरलमधुधारासारसंसिकभूमिः सदसि सुरविमुक्ता प्रापतरपुष्पवृष्टिः ।२३।
 - (२) श्रवतेरुश्च तत्कालमेवाभ्यरतलादुज्ञसदुब्रह्मकान्तिकलापपवित्रीकृता-ष्टदिग्भागभूमयः सकलसागरसरित्तीर्थाभ्युपूर्णकमण्डलुमृत्कुशकुसुमौषधि-रुद्धपाणयो दर्शनादेवापनीतसमस्तकलिकल्मषाः केऽपि कुतोऽपि ब्रह्मर्षयः॥क॥

सहर्षेण सविनयेन सपरिवारेण च (३)चलत्कर्णोत्पलगलद्बहलरजःपु-अपिअरितकपोलपालिना पृथ्वीपालेन प्रणम्य कृतातिथेयाः समुचितान्यलंच-कुरासनानि ॥ ख ॥

कृतकुशलप्रश्नालापाश्च प्रस्तुतकुमाराभिषेकस्य नरपतेः स्वस्वकमग्ड-लुवारीणि दर्शयामासुः ॥ ग ॥

- (४) इदं मन्दाकिन्याः सिललमवगाहागतमरुत्युरन्ध्रीणां पोनस्तनशिखरभुग्नोर्मिवलयम् ।
 इदं कालिन्द्याश्च प्रविकसिततीरद्रुमलतापतत्युष्पैरन्तःसुरभिततरङ्गं नृप पयः ॥ २४ ॥
 (५) इदं गोदावर्यास्त्रिनयनजटाखगडगिलतं
 महाराष्ट्रीनेत्रैः कृतकुवलयं मज्जनविधौ ।
 इदं चापि प्रेङ्ग-मुनिजनविकीण्धिकमलं
 पयो विन्ध्यस्कन्धस्थलविलुलितं नार्मदमपि ॥ २५ ॥ युग्मम् ।
- (१) उपरीति—उपरि परिमलान्धेर्मकरन्दान्धेः सस्वनं सशब्दं सञ्चरद्विविचरद्विर्मधु-करिनकुरम्बैर्श्रमरवृन्देः । भरेणातिशयेन चुम्ब्यमाना चुष्यमाना । अविरलं निरन्तरं मधु-धारासारेण मधुधारापातेन संसिक्ता भूमिः यया सा । सुरिवसुक्ता देवत्यक्ता पुष्पशृष्टिः कुसुम-वृष्टिः सदसि प्रापतत् ॥ २३ ॥

(२) अवतेरुरिति—उञ्जसन् प्रकाशमानो यो ब्रह्मकान्तिकलापस्तेन पवित्रीकृताः पाविकीकृता अष्टदिरभागभूमयो यैस्ते । सकलानि सागरसरित्तीर्थाणि तेषामम्बुना पयसार्प्णानि कमण्डलुर्मृत् कुशः कुसुमानि औषधयस्ताभी रुद्धः पाणिर्येषां ते ॥ १५ ॥

(३) चलदिति—चलत्कर्णोत्पलं तेन गलद्वहलरजःपुक्षो बहलपरागसङ्घः । तेन पिक्षरिता पिक्षला कपोलपालिगेण्डपालियेन तेन ।

(४) इद्मिति—अवगाहाय स्नानायागता मरुतो देवास्तेषां रमणीनाम् । पीनस्त-नानां पीवरकुचानां शिखरेरग्रभागैर्भुग्न अमिवलयो वीचीसमूहो यस्य। इदं मन्दाकिन्या गङ्गा-याः सिल्लम् । प्रविकसिता विकसितास्तीरस्थद्रुमास्तदृश्च्याः लता वल्ल्यश्च ताभ्यः पतित्त पुष्पाणि कुसुमानि तैरन्तःसुरमिता सुगन्धितास्तरङ्गा यस्य तत्। इदं काल्लिन्धाः पयो वर्तते-अभिषेकार्थम् ॥ २४॥

(५) इदिमिति—मज्जनिवधौ स्नानकाले । महाराष्ट्रीनेत्रैर्महाराष्ट्रस्त्रीनयनैः । कृतकु-वल्यं विहितकमलम् । त्रिनयनः शिवस्तस्य जटाखण्डात् गलितं पतितम् । इदं गोदावर्याः सरितो नीरं वर्त्तते । प्रेह्मन्तो ये चलन्तो ये सुनिजनास्तैविकीणीनि विक्षिप्तानि अधकमलानि इतश्च-

तदेतत्पुरयानां परममविधं प्राप्तमुद्धेः पयः प्रचाल्याङ्घी शयनसमये शार्ङ्गधनुषः । विद्वारायोग्मज्ञद्वरुणविनतावृन्दवद्नैः चर्णं यत्रोत्फुञ्जनवकलमखर्गडश्रियमधात् ॥ २६ ॥

राजा तु तत्काळमुन्मीलदुवहलपुलकाङ्कुरकोरिकतदेहः किमप्यद्भुतर-सेनावेशित इव विधूय शिरश्चिन्तयाञ्चकार ॥ क ॥

'नृतमयमस्यद्णृहे हरिहरब्रह्मणामन्यतमः कोऽण्यवतीणां भविष्यति । यतः । कायं शिचाकमः, केयमस्माकमाकस्मिकी यूनोऽस्याभिषेकाय बुद्धिः, क चानुकूलकालसंपत्तिः, क चामी समस्ताभिषेकोपकरणपाण्यो महा-मुनयः ॥ ख ॥

सर्वथा नमोऽस्तु घटितदुर्घटाय वेधसे । यस्यायमेवमद्भुतो व्यापारः, इत्यवधारयन्तुत्थाय गृहीत्वा तानि तीर्थोदकानि इत्वा कनककुरभेषु (१) तारकाळिकास्फाळितसृदङ्गभञ्जरीरवरभसोञ्जास्यविळासिनीवृन्दैरानन्द्यमानो मङ्गळोद्वारमुखरपरिजनपरिवृतः सह साळङ्कायनेन 'सहस्रं समास्तात एवा सुपाळयतु राज्यम्' इत्यसिद्धानमनिच्छन्तमपि नळं वळाचिवेश्यामिषेकपट्टे स्वयमेवाभिषेकमकरोत् ॥ ग ॥

परिधाप्य च मङ्गलाभरणवाससी सिंहासनमारोप्य पुत्रप्रेम्णा पुरः स्थि-त्वा कनकदराडपाणिः चर्णं प्रातिहार्यमन्वतिष्ठत् ॥ घ ॥

सालङ्कायनोऽप्यतिस्नेहेनास्योपि लिम्बतमुक्ताकलापमास्रवत्सुधाधार-मिन्दुमगडलियव कनकदग्डमापाग्डुरमातपत्रमधारयत्॥ ङ॥

सामान्तचकं च (२)चलचामीकरचारुचामरकलापव्यापृतकरपञ्जान-मस्याग्रे विनयमदर्शयत्॥ च॥

मुनयोऽप्युचारयांचकुश्चतुर्शेदप्रशस्तमन्त्रान् । उत्थाय च गृहीत्वाज्ञता-विशरसि विकिरन्तोऽस्य पुनरिद्मवोचन् ॥ छ ॥

तदेतिद्िति ॥ शयनसमये युगान्ते शार्ङ्गधनुषो विष्णोः सम्बन्धिनौ चरणौ प्रक्षालय पुण्यानां परमसीमानं गतमुद्धेः समुद्रस्य तदेतत्पयो वर्तते । यत्र विहाराय क्रीडार्थमुन्सज्ज-न्ति यानि वरुणवधृतुन्दवस्त्राणि तैः कृत्वा विकसद्मभोजखण्डशोभां क्षणं दधौ ॥ २६ ॥ सर्वधिति ॥ घटितं योजितं दुर्वटं शिक्षाप्रक्रमादिस्क्षणं येन तस्मै वेधसे नमः ॥ग॥

यसिस्तत्। विन्ध्यस्कन्धस्य बिन्ध्याचलोपरिभागस्य स्थलेषु विल्लितं विकीर्णम्। इदं नार्भदमपि नर्भदायाः पयो वर्त्तते ॥ २९ ॥

⁽१) तात्कालिकेति-तात्कालिस्तत्काले आस्फालितो सृदङ्गो झल्लरी च तयो रवः शब्दस्तेन रभसोह्यास्या वेगेन नृत्यन्त्यो विलासिन्यस्तासां वृन्दैः।

⁽२) चलदिति-चलन्तश्चामीकरचारुचामरकलापाः सुवर्णसुन्दरचामरनिवहास्तेषु व्या• पृताः भामकाः करपञ्चवाः सुजकिसलया यस्य तत्।

(१) 'याः स्कन्दस्य जगाद तारकजये देवः स्वयंभूः स्वयं
स्वःसाम्राज्यमहोत्सवेऽपि च श्वीकान्तस्य वाचस्पतिः।
ताभिस्तेऽच विरञ्चिवकत्रस्यसीहंसीभिराशास्महे
वैदीभिर्वसुधाविवाहसमये मन्त्रोक्तिभिर्मङ्गलम्,॥ २७॥
श्रन्यद्पि तत्र दिवसे सुम्रु समाक्तर्यतां यदद्भुतमभृत्॥ क॥
(२) दिशः प्रसेदुः सुरभिर्ववौ महिद्वो निपेतुः सुरपुष्पवृष्टयः।
कृताभिषेकस्य नलस्य निस्वनाननाहता दुन्दुभयोऽपि चिक्तरे॥ २८॥
श्रन्तारेत्रे च कोऽप्यदृश्यमान प्वाशीःश्लोकद्रयमपठत्॥
'श्रहीनां मालिकां विभ्रत्तथापीताम्बरं वपुः।
हरो हरिश्च भूपेन्द्र करोतु तव मङ्गलम्॥ २९॥
श्रिपि च—

लीलया मण्डलीकृत्य भुजंगान्धारयन्हरः। देयाहेवो वराहश्च तुभ्यमभ्यधिकां श्रियम्,॥ ३०॥ इत्याशास्य विश्रान्तायां वियद्वाचि स्थित्वा च किंचित्कृतोचितापचि-तिषु गतेषु चणादन्तर्धानं मुनिषु 'समुच्छ्रोयन्तां वैजयन्त्यः, बध्यन्तां तोरणा-नि, सिच्यतां चन्दनाम्भोभिः पन्थानः, मण्डयन्तां मस्णुमुकाफलचोद्रङ्गा-

श्रहीति ॥ शिवोऽहीनां सर्पाणां स्त्रजं तथा तेन प्रकारेण इताम्बरं ताण्डवादिण्वति-विततमूर्तित्वाद्व्याप्ताकाशम् । अथ च पराचीनावस्थायां दिगम्बरत्वोदिताम्बरं गतवस्त्रम् । यदिवा आ समन्तात्पीतं ग्रस्तमितिविततत्वया छन्नमम्बरमाकाशं येन । तथाविधं वपुर्नित्यं विश्रत् । हरिश्र विष्णुर्वनमालीति ख्यातत्वात् । अहीनां पूर्णामेव मालिकाम् । तथा पीताम्बरं हारिद्रवसनं वपुर्विश्रत् । राजेन्द्र, तव मङ्गलं करोत्वित्यर्थः। न केवलं व्याप्तप्त-थ्वीकम् । इताम्बरमपीत्यपिशव्दार्थः । अष्टमूर्विहं अगवान् । यदाह मल्हणः 'उवीसमी-रयजमानजलानलार्बसोमाम्बरादिभिः' इति ॥ २९॥

ळीळयेति ॥ ळीळयावज्ञया भुजङ्गान्सपान् मण्डलीकृत्य हरः। भुजं मण्डलीकृत्य गां वस्थां धारयन् वराहश्च तुभ्यं समिधकां श्रियं देयात् । अत्र वराह इति नरवराहमूर्तिनेरसिः हवद्गुजमण्डलीकरणानुरोधाज्ज्ञेयः॥ ३०॥

⁽१) या इति—देवः स्वयम्भृविधिः स्कन्दस्य कुमारस्य तारकजये तारकासुरविजये। याः आशिषो जगादावोचत्। तथा वाचस्पतिर्वृहस्पतिः । श्रचीकान्तस्येन्द्रस्य। स्वःसाम्राज्यस्य स्वर्गोधिपत्यस्य महोत्सवे महे जगाद। अद्य ते तव वसुधाविवाहसमये राज्याभिष्किकाले। विरक्षिववन्त्राण्येव ब्रह्माननान्येव सरस्यस्तत्र हंसीभिवर्राभिः। वैदीभिवदोक्ता-भिर्मन्त्रोक्तासः। मङ्गलं कल्याणमाशास्महे वदामः॥ २७॥

⁽२) दिश इति—तत्राभिषेककाले दिश आशाः प्रसेदु । प्रसन्ना बभृदुः । मरुद्वायुः सुरिमः सुगन्धो ववौ प्राचरत्। दिवः सकाशात् सुरपुष्पबृष्टयो देवक्कसुमवर्षाः।निपेतुः । अना-हता अप्रेरिता दुन्दुभयोऽपि कृताभिषेकस्य जाताभिषेकस्य नलस्य निस्वनान् जयशब्दान्। चिक्ररे विहितवत्यः॥ २२॥

वलीभिः प्राङ्गणानि, क्रियन्तां कुसुमप्रभाकरभाञ्जि चत्वराणि, पूज्यन्तां द्वि-जन्मानो देवताश्च, दीयन्तां दानानि, गीयन्तां मङ्गलानि, विस्ज्यन्तां वरि-वन्द्यः, मुज्यन्तां पित्तणोऽपि पञ्जरेभ्यः' इति श्रूयमाणेषु परितः परिजनाला-पेषु लास्योन्मादिनि मृदुमङ्गलोद्वारमुखरे संचरित पुरपथेषु पौरनारीजने स दिवसः संप्राप्तस्वर्गसुखस्येव भुकाशेषभुवनस्येवास्वादितामृतरसस्येवानु-भूतपरमानन्दस्येव राज्ञः कृतकृत्यतां मन्यमानस्यातिकान्तवान् ॥ क ॥

प्वमितकामत्सु केषुचिद्दिवसेषु, जरठीभूते महोत्सवव्यतिकरे, गतव-ति यथायथमामन्त्रितायाते समस्तसामन्तलोके, यौवराज्यरश्चिते च परितः परिजने जनेश्वरी रिपुपयोधिवडवानलं नलमावभाषे ॥ ख ॥

(१) 'तात. किमिप ब्रूमो यदि न खिद्यसे। संप्रति प्रियं सख्यं श्रेयस्कः रमस्माकमैणम्, न स्त्रेणम्। श्रभारणाय योग्या जटाभाराः, न हाराः! साहाय्याय साधवो बुधाः, न बान्धवाः। शयनायोचिता कुशपूलिका, न तूलिका। कोडायै वरा वेगवन्तो निर्भरप्रवाहाः न वाहाः। प्रार्थनीयाश्च हर्म्प्रसादाः, न प्रासादाः॥ ग॥

तदायुष्मन्तेष दृष्टोऽस्यापृष्टोऽस्याशिलघोऽसि चमितोऽसि दुष्ठकमुक्तः' इत्यभिधायोत्सङ्गमारोप्य च तत्कालगलद्वद्दलबाष्पाम्बुप्लवण्लाविते वच्च-सि निधाय परिष्वज्य च पुनः पुनः पुलक्कोरिकतभुजलताभ्यामन्तर्मन्युभ-रिनिष्ठध्यमानोत्तरमजस्रमास्त्रवदेश्रङ्कित्रकपोलमाविर्भवन्मोहमूर्झान्यकारकु-ञ्चितलोचनिममाद्राय मूर्णिन वनाय वनितासहायः प्रतस्थे ॥ घ॥

प्रस्थित च तिस्मन्परिहृतराज्ये राजनि, रजनीवियुज्यमानचलचक्रवाकीविवव हतकरुणाक्षन्दासु प्रजासु, प्रतिभवनमुचिलितेषु जरत्पौरजनेषु, 'कत्याणिन्, एष पितृप्रणयप्रणामाञ्जलिरस्य क्रमागतकर्मकारिणः श्रुतशीलस्य
कृतापराधस्यापि त्वयासहनीयाः कितपयेऽप्यस्मद्नुकम्पयाऽपराधाः। पश्य।
पयोराशेनोंद्रेगाय मृगाङ्कस्य मीलयन्तोऽपि कमलाकरान्कराः। किं न सहन्ते सुमनसोऽपि समरभरभञ्जनानि इत्यभिधाय समर्ण्यं च स्वसुतमुच्चिलिते
च प्रमणानुगतभूभुजि भुजायामनिर्जितसाले सालङ्कायने, बालमस्य इव
शुष्यत्सरःसिलिलसंतापवेपिताङ्कः, करिकलभ इव वियुज्यमानयूथपितः, पतद्वहलबाष्पविन्दुसंदोहैर्वज्ञसि विधीयमानहारः 'हा तात' इति ब्रुवन्नलो न
लोचने तं दिवसं समुद्मीलयत्॥ ङ॥

केवलममन्दमन्यूद्वारगद्गया गिरा पुनः पुनरिमं श्लोकमपठत् ॥ च ॥

तातेति । स्रीणामिदं स्रैणम् । 'स्रीपुंसाम्यां नन्दननौ' इति नन् ॥ ग ॥ तदेति । स्रन्तर्मध्ये मन्युभरेण दैन्यातिशयेन निरुद्धमानमुत्तरं यस्य ॥ व ॥

⁽१) तातेति—अत्र कविः वानप्रस्थं प्रस्तौति राज्ञः । ऐणं मार्गं मृगसमूह इति यावत्।

(१) तत्तातस्य कृताद्रस्य रभसादाह्वाननं दूरत-स्तच्चाङ्के विनिवेश्य वाहुयुगलेनाश्ळिष्य संभाषणम् । ताम्बूळं च तदर्धचर्वितमतिप्रेम्णा मुखेनार्पितं पाषाणोपम हा कृतस्न हृदय स्मृत्वा न किं दीर्थसे' ॥ ३१ ॥

पतच्चाकर्यं द्मयन्ती चिन्तितवती—'श्रहो, स्नेहवानार्द्रहृद्यः खल्व-सौ महानुभावः । तत्सर्वथास्मत्प्रीतिपात्रं भवितुमर्हति' इत्यवधारयन्ती पुनः पप्रच्छु ॥ क ॥

'हुं हंस, ततस्तः' ॥ ख ॥ सोऽपि राजहंसः कथामुपसंहतुमिच्छन्निमं श्लोकमुद्यारयांचकार ॥ ग ॥ 'सुन्दरादरि, ततश्च—

> (२) किमपि परिजनेन स्वेन तैस्तैर्विनोदैः पितृविरह्विषादं सोऽथ विस्मार्यमाणः। गमयति परिवर्जं वासराणामिदानीं हरचरणसरोजद्वन्द्वर्त्तावधानः॥ ३२॥

इति श्रीत्रिविक्रमभट्टविरचितायां द्मयन्तीकथायां हर-चरणसरोजाङ्कायां चतुर्थे उच्छासः समाप्तः॥

हुं हंस्तेति । हुमित्यव्ययं प्रक्ते ॥ ख ॥ हित विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः । किञ्जमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटमित्तिचारुचित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे चतुर्थं उच्छ्वासः समाप्तः ॥

⁽१) तदिति—इतो विहित आदरो येन तस्य तातस्य पितुः। रभसात् वेगेन दूरतस्तत्। आहाननं समाहानम् । अङ्के उत्सङ्गे विनिवेश्य तथा बाहुयुगळेन भुजद्वयेन समाछिङ्गय तत् पूर्वातुभृतं सम्भाषणं संख्यनम् । अतिप्रेम्णा स्नेहेन । मुखेन वदनेनापितं दत्तम् । अर्धविवितं तत् ताम्बूळम् । स्मृत्वा । हे पाषाणोपम प्रस्तरसम । इतः १ हृदय । कि न दीयसे । इति हा कष्टम् ॥ ३१ ॥

⁽२) किमिति—अथ स नलः स्वेन परिजनेन सेवकवृन्देन तैस्तैर्विनोदैः पितृविद्दिवि-षादं जनकवियोगदुःखं विस्मार्थमाणः। इदानी वासराणां दिनानां परिवर्त्तं गमयति । कीदशः सः। इरिचरणसरोजद्वन्द्वे दत्तमवधानं येन सः ॥ ३२ ॥

अथ पश्चम उच्छ्वासः।

अथ विश्रान्तवाचि वाचस्पताविवोच्चारितानष्टविस्पष्टवर्णे वर्णितनि-षधराजे राजहंसे 'श्रहं सेवार्थों' इत्यभिधायोपरुध्यमाना इतोत्तरासङ्गेन द्विजन्मना श्रुतानुरागेण। 'वत्से, चिरान्मिलितासि' इत्युक्तवैवाशिलष्टा ह-द्ये प्रवृद्धया चिन्तया। 'पुन्नि, कथंकथमपि द्वष्टासि' इति संभाष्येवालिङ्गि-ता सर्वाङ्गेषूत्कम्पजनन्या रोमाञ्चावस्थया। 'तरुणि, त्यज्यतामिदानीं शैश-वन्यवहारः, इत्यभिधायेव मुग्धे स्पृष्टा प्रमुखेण मुखे वैवर्ण्येन। 'मुग्धे मु-च्यतां स्वच्छन्दभावः' इत्यनुशास्येव प्राहिता निजाज्ञां गुरुणा मकर्ष्व-जेन दमयन्ती। तथापि चणमिव महानुभावतामवलम्ब्यानुपलिज्ञतावस्थ-मवतस्थे॥ क॥

तां च तथा बलात्सरलीभवनिश्वासस्चितान्तर्मन्मथव्यथावेगाम् , अन्काग्डकुण्डितभ्रेयांसिधारां, हृत्युग्डरीके मनोरथानीतनलावलोकनार्थमि-वान्तर्मुखीभूतचक्षुर्व्यापाराम् , आकस्मिकस्मरापस्मारेण दाम्यन्तीं दम्यन्तीं स्मन्यन्तीमवलोक्य तिदिक्षिताकारकुशला परिहासन्यसिननी परिहासशीला नाम सखी 'महानुभाव, नास्माकमद्यापि तद्गुण्अवणाय आम्यति ओनेन्द्रियम् । न तृत्यति प्रश्नरसायनाय जिह्वा । न सन्तुष्यति विशेषज्ञानाय शेमुणी । नानुरागायोपरमते मनः । तत्कथं कृतवानसि गीतस्येव विस्वरम् , वाद्यस्येव वितालम् , लास्यस्येवान्यथापद्मचारम् , अत्यन्तरस्यिवन्छेद्रकारिणं कथाप्रक्रमस्य विरामम् , पतत्परमपि पिपासया पयः पानुमुद्यतस्येवाविरतायां तृषि वारिधारानिवारणम् । इयं सा भुज्ञानस्यार्थतृप्तिः, सोऽयम्प्राप्तरस्य रिरंसान्याघातः । तन्न युक्तमिवान्तरे विरन्तुम् । निष्कारणी-पकारिन् , प्रवर्त्यतां पुण्यराशेस्तस्य स्वस्त्पाख्यानामृतप्रपामग्रदणो, निर्वान्तु च विरकालमनक्षप्रीष्मोपतप्ता पवंविधन्यकाः प्रसारितश्रवणाञ्चलयः

अथेति । अनन्तरं । स्तुतनले हंसे सेवितुकामोऽहमित्युक्त्वैव छत उत्पादित उत्तरस्यां दिशि विषये आसङ्ग आसिक्तियेन । नलाधारत्वादुत्तरस्याः । तथा द्वाभ्यां (तिस्मिन्स्मतमुखे यूनि यूपदीर्वभुजद्वये १ उ. ९९ क्लो.) येनोदीच्याध्वगेनोक्तं तस्मादेकस्मात् द्वितीयाद्धंसाजन्मोत्पिर्व्यस्य स तथाभृतः । श्रुतादाकर्णनाद्योऽनुरागः प्रेमबन्धः । तेनोप- स्थ्यमाना व्याप्यमाना । इतवैकक्षकेणाध्ययनानुरागेन विप्रेण दाक्षिण्यं नीयमानेत्यर्थान्तरम् । प्रंमृता दमयन्ती प्रकर्षेण वृद्धं गतया चिन्तया पुत्रि चिरान्मिलिता त्विमित्युन्तरेव चित्तेऽवष्टक्या । तथा उत्कम्पं जन्यतीति उत्कम्पजनन्या । प्रमुखेण प्रधानेन । पुरुणा दुर्वहभारेण । अर्थान्तरे तु प्रवृद्धया जरत्या । उद्गतकम्पया जनन्या मात्रा । प्रकृष्टं मुखं यस्य तेन प्रमुखेन । गुरुणा आचार्येण ॥ क ॥

तां चेति । दाम्यन्तीं गृह्यमाणां स्मरणपरवशामित्यर्थः । तदिङ्किताकारेत्यत्रेङ्कितं चेष्टितम् । आकारो मुखरागादिः । वारिधारया विधारणं विच्छेदः । 'निवारंणम्' इति वा इति दमयन्तीमधत्तर्णेन कटात्त्वयन्ती तं राजहंसमालापयाञ्चकार ॥ क ॥ सोऽपि 'सुन्दरि, किमन्यत्तस्य समस्तस्त्रीहृद्यप्रासाद्प्रतिष्ठापितप्रति-मस्याद्यापि प्रशस्यते ॥ ख ॥

यत्र श्रूयमाणे न मधुरो वेणुवीणाक्षणः, दृष्टे नाभिरामः कामः। संभाष्विते न सारा सरहवती, परिचिते न श्ळाष्यममृतम्, श्रभ्यस्ते नानन्दीन्दुः, मसादिते न प्रशंसास्पदं धनदः॥ ग॥

किं बहुना—

(१) भवति यदि सहस्रं वाक्पटूनां सुखानां निरुपममवधानं जीवितं चापि दीर्घम्। कमलमुखि तथापि दमापतेस्तस्य कर्तुं सकलगुण्विचारः शक्यते वा न वेति॥१॥ श्रपि च—

(२) संमाराम्बुनिधो तदेतदजिन स्त्रीपुंसरत्नद्वयं नारीणां भवती नृणां पुनरसौ सौभाग्यसोमा नलः। सा त्वं तस्य कुरङ्गशावनयने योग्यासि पृथ्वीपते-रेतत्ते कथितं किमन्यद्धुना यामो वयं स्वस्ति ते॥२॥

(३) चन्द्रमुखि, महानामिन सुसंधिकृति सुसमासाख्याततद्विते सत्कारके

पाटः । रिरंसायां सत्यां व्याचातोऽन्तरायः । 'रतिव्याचातः' इति पाठे तु स्पष्टमेव ॥ क ॥ यत्रेति । श्रूयमाणे नेत्यादौ सप्तम्यन्तान्नम् । अभ्यस्ते परिशीलिते ॥ ग ॥ संसारेति । स्वस्तियोगे त इति चतुर्थ्यन्तम् ॥ २ ॥

चन्द्रेति । चन्द्रसुखीति संबोधनम् । नाम प्रातिपादिकं तद्विषयं प्रकरणमपि नामे-रयुपचारे स्रति महदिति विशेषणस्य सफल्टत्वम् । नाममात्रस्य महच्छव्देन व्यवच्छेद्या-

(१) भवतीति—यदि वाक्पटूनां वचनदक्षाणां मुखानां वदनानां सहस्वं भवति। तथा निरुपमं विसदशमवधानं चित्तेकाउथं स्यात्। जीवनं च दीघं चिरकालं भवति। हे कम- लमुखि पङ्कृजानने ? तथावि तस्य क्ष्मापते राज्ञः सकलानां सर्वेषां गुणानां विचारः समालोचनं कतुं शक्यते वा न वेति संशय एवास्माकम् ॥१॥

(२) संसारेति-संसार एवाम्ब्रुनिधिः समुद्रस्तिस्मन् । तदेतत् । खीपुंसरत्नद्वयमजिन अ-जिन्छ । जनी प्रादुर्भावे । 'दीपजनबुध" इत्यादीना च्छेश्चिणादैशः । कि तद् रत्नद्वयमिति च्याचष्टे-नारीणां रमणीनां मध्ये भवती दमयन्ती।रत्नमुत्तमा। तथा नृणां नरणां मध्ये । असौ नलः सौभाग्यसीमा सौन्द्यस्य परमावधिभृतः । कुरङ्गस्य शावः पोतस्तद्वन्नयने यस्यास्त-रसंबुद्धौ । अन्न शावकग्रहणं चापल्यद्योतनार्थम् । सा खीणां मध्ये रत्नभृता त्वं तस्य ध्र्य्वीपते रत्नभृतस्य नलस्य योग्यासि पाणिपीडने समुचितासि । इत्येतत्तं कथितमुक्तम् । अधुनान्य-रिक, ते स्वस्ति कल्याणमस्तु वयं च यामः ॥ २ ॥

(३)चन्द्रेति-च्याकरणपक्षे-नाम प्रातिपदिकम्, सन्धिः पञ्चसन्धिः, समासस्तत्पुरुषादि, आख्यातं क्रिया तिद्धतप्रत्ययादिः । कारकं कर्तृकर्मादि । परिभाषा-आधुनिकः संकेतः। परि रभाषादिविवरणं परिभाषेन्दुशेखरग्रन्थे विलोकनीयम् । बलावलविचारः पूर्वत्रासिद्धमित्यादि-सूत्रबोधित उत्सर्गापवादविचारः इत्यादि विश्लेयम् । परिभाषाकुशले बलाबलविचारिणि विचार्यमाणे व्याकरणे प्रेष्यमाणे च दूते नापशब्दसम्बन्धोभवति । तत्प्रेष्यतां तथाविधस्तस्यान्तिकं कोऽपि दृतः॥क॥

'न च बृहत्यासंपदान्वितं जगत्याख्याते साकृतगुरुगणे शार्दूलविक्रीडि वाडम्बरिणि पुण्यश्लोकं पर्यालोच्यमाने छुन्दस्ति प्रार्थ्यमाने च तस्मिन्निष धेश्वरे वृत्तमङ्गो भवति' इत्यभिधाय गन्तुमुद्चलत् ॥ छ ॥

डच्चलितं च तं परिहासशीला पुनर्वभाषे ॥ ग ॥

(१) 'महानुभाव, यथेयमनुरागकन्दलैरालापैस्त्वयोक्ता, तथा सोऽपि स्पृह्णीयोक्तिभिरभिधातन्यः। यतो न होकह्रस्ततलेन तालिका वाद्यते, न चैकं तप्तमतमेनापरेण लोहं लोहेन संधीयते, नाप्येकं रक्तमरक्तेनान्येन वस्त्रमपि वाससा संयोजितं शोभां लभते। केवलं वियुगलमेव भवति' इति ॥ घ॥

पवंवादिनीं दमयन्ती परिहासशीलामलपत् ॥ ङ ॥ 'सखि, किमस्य निष्कारणवत्सलस्यैवमभ्यर्थ्वते ॥ च ॥

यस्यास्मासु निरपेतः पत्तपातः, स्वभावजं सौजन्यम् , श्रकृत्रिमः स्ने-हभावः, श्रनुपचरितमुपकारित्वम् , श्रपरिचया शीतिः श्रनभ्यासं सौहार्दम् , श्रदृष्टपूर्वा मैत्री ॥ छ ॥

भावात् । छष्टु सन्धिवर्णसंश्लेषः क्रत्संज्ञ कप्रत्ययश्च यत्र । समासस्तत्पुरुषादिः । आख्यातं क्रिया । तद्धितोऽणादिः । कारकमपादानादि । परिभाषा न्यायसूत्राणि । बलावलं पूर्वापरिविधीनां वाधिस्थितिः । अपशब्दोऽसाधुशब्दः । दूतपक्षे । नाम संज्ञा । छष्टु सिन्धि पणवर्धं करोतीति क्वौ सप्तमी । छष्टु समासेन संक्षेपेणाख्यातं कथितं तस्मै हितं येन तस्मिन् । सत्कारके सिक्क्याजनके । परितो भाषाः संस्कृतप्राकृताद्याः कर्णाटादिदेशभाषा वा तास्र दक्षे । बलावलं शक्त्यशक्ती । अपशब्दोऽपवादः ॥ क ॥

नतु यद्यहं दूतं प्रेवियव्यामि । तदा 'स्वच्छन्द्वारिणीयम्' किंवदन्ती भविष्यतीत्याशङ्कुयाह-न चेति ॥ बृहतीजगतीशब्दौ छन्दोजातिवचनौ तृतीयान्तौ व्यातपदेन प्रसिद्धार्थेन
योज्यौ । तथा सङ्गतैः पदैरन्विते । अथवा छन्दिस कथम्भृते । पदान्विते कथं यथा भवित
बृहत्यासं बृहत्यां जातौ आसोऽवस्थानं यस्येति पदान्वयिकयाविशेषणम् । यदिवा बृहत्या
जात्या हेतुमृतया याऽसौ सम्पच्छोभा तथान्विते । पक्षे बृहत्या गुर्व्या सम्पदा श्रियान्विते ।
जगति लोके आख्याते कीर्तिते । गुर्वो विपरीतत्वकारादयः । आचार्याश्च । शार्द्छविकीवितं छन्दोनाम, सिहविलसितं च । श्लोकः पद्यं यशश्च । वृत्तं पद्यं शीलं च । इह यद्यपि
श्लोकोऽनुष्टुच्छन्दो लोके प्रसिद्धम् । तथापि केचित्सर्वमिप पद्यं श्लोकमाहुः ॥ ख ॥
यस्येति ॥ पक्षो मित्राद्यवष्टम्भः पक्षती च । अभ्यासः सामीव्यम् ॥ छ ॥

(१) महानुभावेति-यथेयमनुरागकदन्छैः प्रेमाङ्करभृतैरालापैस्त्वयोक्ता तथैव प्रियोक्तिमिनेछोऽपि वक्तन्यः। न द्योकहस्तस्य तलेन तालिका वाद्यते, एकं तक्षं लोहं लोहेनापरेणाक्तिमेन संधीयते। न च रक्तवस्त्रमरक्तवस्रेण संबद्धं सत् शोभां लभते। अतस्त्वया यथेयं दमन्ति समुत्कण्ठीकृता, तथैव नलोऽपि विधेय इति सारः॥

तदेवंविधो निर्निमत्तवन्धुः किमभ्यर्थ्यते । केन याच्यन्ते चन्द्रचन्द्रमम्बानाः परोपकाराय । किन्तु कतिपयमुहूर्गमैत्रीरिक्षतास्मन्मनसो दुस्त्य-जस्याकाएड पवास्य गन्तुमुत्सहमानस्य कि ब्र्मः । मा गा इत्यशकुनम् , गच्छेति निष्ठुरता, यदिष्टं तिद्वधीयतामित्यौदासीन्यम् , श्रादर्शनात्त्रयो-ऽसीति कियाग्रन्यालापः, कस्त्वमेवंविधो दिव्यवाक्पित्तरनित्यप्रस्तुत-प्रश्नः, केनार्थीत्यप्रकान्तम् , कि ते प्रियमाचरामीत्युपचारवचनम् , कृतो-पकारोऽसीति प्रत्यचस्तुतः॥ क ॥

तन्न जानीमः कल्याणवन्धो, किमुच्यसे । वरमदर्शनमेव भवादृशाम् , न तु (१)ल्यमानाङ्गावयवदुःसहो दर्शनव्याघातः । वरमनास्वादितमेवामु-तम् , न तु सक्टत्पीरवो पुनरलाभदुःखम् ॥ ख ॥

श्रतः पार्थ्यं से भूयो दर्शनार्थम्, इयं भविष्यति भवत्त्रियस्य कस्याप्युपा-यनमात्रमस्मद्तु (२)स्मरणनाटकस्त्रधारी हारलताः इत्यभिधाय नलमुररी-कृत्य 'महानुभाव, द्वाभ्यां श्रुतोऽसि पान्धादस्माद्राजहंसाच्च, द्वाभ्यामुद्यसे वाचा हृद्येन च, द्विकालं स्मर्थसे दिवा नक्तं च, द्वयी गतिरस्माकमिदानीं त्वं वा मृत्युवीं इति द्विसंख्यसंदेशार्थमिव द्विगुणीकृत्योन्मुच्य च स्वकण्ठ-कन्दलादुत्कणिठतामिव स्वां मूर्त्तिमतीं तस्य मुक्तावलीं गले व्यलम्बयत्॥॥॥

सोऽपि 'सुन्द्रि, सोऽयं स्कन्धीकृतो मया मुक्तावलीव्छ्लेन तस्य पुरो भवद्वर्णनाभारः" इत्यभिधाय सह तेन विहंगमगणेनोत्पपात ॥ घ ॥

उत्पतिते च नमस्तलम् 'आगच्छत, संपद्यन्तां सफललोचनाः, पश्यता-पूर्वे स्त्रोरत्नम्' इति चलरपत्तपत्तवन्याजेन दूराद्दिकपालानिवाद्वयति (३)ती-व्रव्यसम्यू ससंतप्तां दिवमिवोपवीजयति, दिकुञ्जरनिष्टदावकाशाः आशा इवा-श्वासयति, पित्तमण्डले तस्मिन्वसमयोन्मुखी सा भूपालपुत्री निर्निमेषं नित्तिष्य चञ्चुश्चिरमृष्वेवावतस्थे॥ ङ॥

चिन्तितवती च-

(४) 'तात तावन्ममाप्येवं न विधत्से प्रजापते। पत्तौ पत्तिवदुडीय येन पश्यामि तन्मुखम् ॥ ३॥

सोऽपीति ॥ स्कन्धीकृतोऽङ्गीकृतः ॥ घ ॥ उत्पतित इति ॥ दिक्पालानाह्वयतीत्यनेन भाविदिक्पालागमनं सुच्यते ॥ ङ ॥

⁽१) ळूयमानेति-ळूयमानानि उत्पाट्यमानानि यानि अङ्गावयशानि तद्दद् दुःसहः ।

⁽२) अस्मदिति-अस्माकमनुस्मरणं ध्यानं तदेव नाटकं तस्य सूत्रवारी प्रारम्भक्त्री ।

⁽३) तीत्रेति-तीत्रास्तीक्ष्णा ब्रघ्नस्य सुर्यस्य म्यूखाः किरणास्तैः संतप्ताम् ।

⁽४) तातेति—हे तात प्रजापते । ममाप्येतं पक्षौ कथं न विघत्ते कुह्षे । येन कारणेन पक्षिवत्पक्षधारिवत् उड्डीयाकाशमार्गेण गत्वा तन्सुखं पश्चामि ॥ ३ ॥

श्रपिच-

(१) उड्डीय वाञ्छितं यान्तो वरमेते विद्यङ्गमाः । न पुनः पद्महोनत्वात्पङ्गप्रायं कुमानुषम् ॥ ४ ॥

इति चिन्तयन्ती गतेष्विप तेषूनमुखी तां दिशमजुविस्मयविस्फारलोच-ना निस्पन्दतया काष्ठकलपामवस्थां द्धाना चिरात्सखीभिः सम्बोध्य स्वग्र-हमनीयत ॥ क ॥

(२) ततः प्रभृति च तस्याः सरलीमवन्ति निश्वासा न हासाः, स्खलन्ति वाचो न शुचः, वर्धते तन्द्रा न निद्रा, द्रवित स्वेदाम्भो न स्तम्भः, मन्दायते स्वरो न स्मरः, वाञ्छा चन्दनाय न स्पन्दनाय, सन्तापशान्तये तद्गुणादानं न स्नानम्, प्रीयते हारो नाहारः, सुखायाङ्गे लगन्नुद्यानप्रभञ्जनो न जनः ॥ख॥ पठति च मुहुर्मुहुरिमं श्लोकम् ॥ ग ॥

(३) विश्राम्यन्ति न कुत्रचित्र च पुनर्मुद्यन्ति मार्गेष्वपि प्रोचुङ्गे विलगन्ति नान्तरत्रुश्रेणीशिखापञ्जरे । खिद्यन्ते न मनोरथाः कथममी तं देशमुत्कण्ठया धावन्तः पथि न स्खलन्ति विषमेऽण्यास्ते स्यस्मिन्प्रियः ॥ ५ ॥ तेऽपि राजहंसाः शशाङ्कथरेषु, समपञ्चपञ्चाननेषु, शिवक्रपेषु, वनेषु,

उड्डीयेति ॥ यद्यपि मनोरपत्यं श्लो मानुषी पुमानमानुष इति 'श्लोदुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषर्पदोरगाः' इति लिङ्गिवचनानमानुषशब्दस्य खोदुंसस्य वृत्तिता, तथापि नपुंसकत्व-मिष । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । तथाच भवभूतिः-अद्वैतं छभदुःखयोरनुगतं सर्वोत्वव-स्थाछ यद्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिननहार्यो रसः । कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारस्थितं भद्रं तस्य छमानुषस्य कथमण्येकं हि तहुर्लभम्' ॥ ४ ॥

तत इति ॥ प्रभञ्जनो वात एवाङ्गे लगन्छखाय न परिजनः ॥ ख ॥

विश्रास्यन्तीति ॥ मनसि स्था इव मनोस्थाः सङ्कल्पाः । विश्रामादयो स्थधर्माः॥९॥ तेऽपीति ॥ इंसा वनेषु सरोजलेषु च विरहन्तो नगादिप्रदेशान् व्यतिक्रामन्तो निष-धोद्यानमायुः। कीदृक्षु वनेषु ।शशा अङ्गे यस्यास्तथासूता धरा सूमिर्येषु । तथा सच्छन्नानः

⁽१) उड्डीयेति-उड्डीयोड्डीनं विधाय वाञ्छितं समीहितं देशं यान्तो गच्छन्त एते विहंग-माः पक्षिणो वरमुत्ऋष्टाः । पुनः पक्षरहितत्वात्पङ्गप्रायं पङ्गः श्रोणो जङ्घाहीन इतियावत् । तत्समं कुमानुषं न वरमिति स्पष्टम् ॥ ४॥

⁽२) तत इति—अत्र विराहण्यवस्था वर्ण्यते।

⁽३) विश्राम्यन्तीति—अमी मम मनोरथाः समीहितानि । कुत्रापि न विश्राम्यन्ति श्रान्तिमाप्नुविति पुनर्मागेष्वपि न मुद्धान्ति मोहं लभन्ते तथा प्रोत्तुङ्गे उच्चैस्तरे । अन्तरे मध्ये यास्तरुष्ठेण्यो वृक्षावलयस्तासां शिखेवायभाग एव पिझरं तस्मिन् । न विलगन्ति । विषमे निस्नोच्चते पथि मार्गे न स्खलन्ति नाहता भवन्ति । यस्मिन् देशे स मम प्रियो नल आस्ते तै द्विष्ठं देशं समुत्कण्ठया धावन्ते। मनोरथाः कथं न खिद्यन्ते इति वैचित्रयं भाति ॥ ९ ॥

सुशोभां कोमुदीं द्यत्सु, शश्वद्तुकृतसामुद्रवृद्धिषु, चन्द्रमगडलक्ष्पेष्विव सरःसिल्लेषु विहरन्तस्तुहिनाद्रिकुञ्जानिव सित्त्रिपथगान्नगनगरप्रामाप्रहार-पत्तनप्रदेशानुज्ञङ्घयन्तः कतिपयदिवतैरासेदुरुद्यानं निषधायाः॥ क॥

कीडितुमारभन्त च स्वच्छन्दम्॥ ख॥

श्रथ तेषामन्यतमामवलोक्य कीडातडागपङ्कतपञ्जरे राजहंसीमागत्यः त्वरया हंसदर्शनोत्सुकं सरोरिक्तका राजानं व्यक्तिक्षपन् ॥ ग ॥

'देव, इंसवात्तीमनुदिनं पृच्छति देवस्तद्द्य काचित्॥ घ॥

(१)कुरुते नालकवलनं दूरं विक्तिपति गर्भजम्बालम् । त्वदरिवधूरिव राजन्तुद्यानसरोगता हंसी ॥ ६ ॥ अपि च—

(२) अभिलपित नालमशनं स्विपिति नवाम्भोजपत्रशयनेऽपि । नीरागमना नृपते तव रिपुवनितायते हंस्री ॥ ७ ॥ राजापि तस्याः शिलष्टार्थमिदमार्थायुगलमवधारयन्स्तोक(३)स्मितसुः

पञ्चाननाः सिंहा येषु । शिवस्तु शशाङ्कं चन्द्रं धरित । तथा सह प्रपञ्चेः पृथङ्मार्गागमोप् देशलक्षणेवर्त्तन्ते तथाभूतानि पञ्चसंख्यानि आननानि वक्त्राणि यस्य । सरोजलेषु कीद्यु । कुमुदानामियं कौमुदी शोभा ताम् । चन्द्रमण्डले तु कौमुदी चन्द्रिका ताम् । तिद्वशेषणं स्वशोभामिति । अनुकरणमनुहरणम् । चन्द्रपक्षे अनु पश्चात्कृता सामुदी वृद्धिर्येन । चन्द्रोद्रमो हि जल्धिविवृद्धये । न विद्यन्ते नावो यत्र तदनु, अनु यथा भवति एवं कृतवृद्धिषु । पूरी-त्पोदे हि न केऽपि नावं क्षिपन्तीति । नगनगरप्रदेशान् । कीद्याः । सत्त्राणि ब्राह्मणादीनां भोजनानि यज्ञा वा विद्यन्ते येषु । ते च ते पन्थानश्च सित्त्रपथास्तान्गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति सत्त्रपथगास्तान् । हिमादिनिकुञ्जांस्तु सह त्रिपथया गङ्गया (तस्य द्वित्वम्) ॥ क ।।

कुरुत इति ॥ राजन् नृप, उद्यानतडागगता हंसी नालस्य विसकाण्डस्य कवलनं ग्रासं कुरुते । तथा गर्भे मध्ये यो जम्बालः कर्दमस्तं च दूरं परिक्षिपति । वधुस्तु उद्याने । न पलायनेन सरोगता रोगवत्ता यस्याः । यथा अलकस्य वलनं न कुरुते । गर्भजातं बार् छं दूरे क्षिपति । भीत्या हि गर्भः पति ॥ ६ ॥

श्रभिलाषतीति ॥ नालं कमलकाण्डमश्रनमाहारं वाञ्छति । स्विवत्यिप नृतनाः कतपत्रशय्यायाम् । नीरे आगमनं यस्याः । रिपुवनिता तु नीरागं वैराग्योपेतं मनो यः स्याः । अत प्वालमत्यर्थमशनं नाभिलपति । नापि कमलदुलतल्पे शेते । वा अथवार्थे॥॥॥

⁽१) कुरुत इति—अन्न हंसीरिपुवध्वोः साम्यम् । तन्न तडागगता हंसी कमलनालगासं कुरुते । तथा जम्बार्च शैवालं दूरमुल्क्षिपति । रिपुवध्य केशप्रसाधनं न कुरुते । गर्भीस्थतं बालं च पातयति । तथा सरोगिणी चेति द्वयोः साम्यम् ॥ ६ ॥

⁽२) अभिलवतीति—हंसीपक्षे कमलनालगोजनं कमलदलेषु शयनं जलगमनं च वर्णिः तम् । रिपुवनितापक्षे नातिभोजनं कमलदलतलपं नीरागमनस्त्वं च ॥ ७॥

⁽३) स्तोकेति—स्तोकमीषत् स्मितं तदेव सुधा तथा धवल्तिः सितीमृतोऽधरपछ्नवो-दस्य॥ ८॥

धाधविताधरपञ्चवः 'लवङ्गिके, यथा कथयसि तथा तेऽप्यागता हंसाः कथमन्यथा तस्याः खल्वेकाकिन्याः संभवः' इति तद्वार्क्तया यावदास्ते ॥क॥

तावन्नोलोत्पलदलदीर्घलोचना चन्द्रमुखी बन्धूककुसुमकान्तदन्तच्छ्रदा नीलांशुकपटी परिद्धाना पक्ष्वकलममञ्जरीगौराङ्गी प्रकाशहासा हंसरनुग-म्यमाना मूर्त्तिमती शरिदव वनपालिका प्रविश्य 'देव, सोऽयं कथमप्या-गतो रणरणककारणमपराधी विहंगः' इत्यभिधाय तं राजहंससुभयकरकम-लाञ्जलिगतमुत्पुञ्चपाण्डुपङ्कुजार्धमिव पुरः पादारिवन्द्योनिधाय राज्ञः प्रणाममकरोत्॥ ख॥

राजापि 'सारसिके, साधु कृतम् । तिकयतामग्रन्यः स्वाधिकारः।
गम्यतामिदानीं 'यथास्थानम्' इत्यभिधाय तृष्टिप्रदानपरितोषितां तां छवङ्गिकासिहतां विस्डस्य, विरछीकृतपरिजनः प्रत्युज्जीवनौषधमिव प्राण्रत्ताचरमिव स्वस्थीकरणमणिमिवाश्वासनाभेषजमिवाहादनकन्दमिव तमग्रेस्थितमान(१)न्दिनःस्पन्दपदमपाछिना चिरं चक्षुषाऽवछोक्य बहु मानयनमुष्धस्मितेन स्वागतमपुच्छत्॥ ग॥

सोऽपि 'देव' दर्शनामृतमनुभवतो ममाद्य स्वागतम्' इत्यभिधायोप-अत्रोक्तयांचकार ॥ घ ॥

देच--

प्रस्तकमलगन्धं नीरसंसक्तकग्ठं धृतकुवलयमालं जातभङ्गोर्मिकं च । त्विय कृतक्षि भीतास्तावदास्तां तडागं निजमपि च कलतं शत्रवो नाद्वियन्ते ॥ ८ ॥

तावदिति ॥ यावत्तद्वात्तियास्ते नृपस्तावतः । श्रारुपमा वनपालिका प्रविश्वयः देवेत्यः निभाय तं राजहंसं राजः पादयोर्निधाय प्रणामं चकारः । नीलोत्पलदलादीनि लोचनादी-नामुपमानानि । दन्तच्छद ओष्टः । नीलमंशुकं वासस्तस्य पटी उत्तरीयम् । परिपाके हि शालिगौरः स्यादतस्तनमक्षरीवद्गौरमङ्गं यस्याः । प्रवृद्धाः काशाः काशपुष्पाण्येव हासो यस्याः ॥ ख ॥

प्रस्तृति ॥ प्रस्तः कमलानामाञ्जानां गन्धो यत्र । तथा नीरेण संसक्तो युक्तः क-ग्ठः पालिप्रान्तो यस्य । तथा एता कुवलयानां नीलोत्पलानां माला येन । तथा जाता उत्पन्ना मङ्गास्तरङ्गा कर्मयः कल्लोला यत्र । एतचतुष्टयमपि तलागादरहेतुः । देव, त्विष स्टे यद्गीताः शत्रवस्तढागमेवंविधं नाद्गियन्ते । यावत्कलत्रमपि । तर्तिकविशिष्टम् । प्रस्ततः के मुर्धि मलगन्धो यस्या । स्ननाभावात् । तथा निगंगो रसो वक्त्रामृतकला श्रङ्गारा-दिवां यत्र । तथा सक्तोऽन्तर्लंगः कण्ठो यस्य । तथा घृता कुत्सितवलयानां स्वर्णाद्यभा-वात्काचादिवलयानां माला येन । तथा जातभङ्गा भग्ना कर्मिका अङ्गुलीयकं यस्य ॥८॥

⁽१) आनन्देति—आनन्देन हर्षेण निःस्पन्दा निश्चला पक्ष्मपालिनेन्नपक्ष्मपिक्किय-स्य तत्॥

कि चान्यत्--श्रसमहरिततीरं विस्रजम्बालशेष स्फुटकुमुद्परागोत्ताससंपद्वियुक्तम् । वयमिह बहुशोकं द्रष्टवन्तो वनान्ते त्वद्रियुवतिलोकं ग्रीष्ममासे सरश्चः॥ ९॥

राजापि 'श्लेपोक्तिनिधे, तथा गृहीत्वास्मन्मनो गतवानसि, यथा सुख-संवित्तिग्रन्याः संतापारिम्भिणो रणरणकाङ्कुरप्ररोहकाः कथमप्यस्माकमेतेऽ-तिकान्ता दिवसाः॥ क ॥

तत्कथय । का नामाभिनन्दनीया सा दिक्, यस्यां विहारमकरोः । के ते सफलचक्षुषो जनाः, यैश्चिरमालोकितोऽसि । के लब्धसुभाषितामृतरसास्वादाः, यैः संभाषितोऽसि । के प्राप्तप्राणितन्यकलाः, यैः सह गोष्टीमनुष्टितवानसि॥ख॥

स्पृह्णीयसंगम, गते त्विय तर्कशास्त्रमिव प्रस्तुतपरमोहम्, ज्याकरण-मिव भृतनिष्ठमिद्मस्माकमासीन्मनः ॥ ग ॥

तदेहोहिं इत्यभिधाय स्वयं करकमलतलेनोत्चिप्य सस्नेहं परामृशत्॥धा सोऽपि 'एष महान्प्रसादो यदेवमनुकम्पतेऽस्मान्देवः' इत्यभिधाय गम-नादारभ्य दमयन्तीदर्शनालापःयतिकरमशेषं हारलतापंणपर्यन्तमाचचते॥ङ॥ श्राख्याय च चरणेनैकेन श्रीवाशादाकृष्य तां तथास्थितामेव मुक्तावली-

मिद्मवादीत्॥ च॥

(१) 'उम्मादिनी मदनकार्मुकमण्डलज्या सौभाग्यभाग्यपरवैभववैजयन्ती।

असमेति ॥ हरिततेः सिंहपद्धतेः सकाशादीरः क्षेपस्तासो हरिततीरः, असमो हरित-तीरो यस्य । अथवा मा छक्ष्मीस्तया सह समं, न सममसममश्रीकम् । यथा हरितती-र्वानरपङ्कीरीरयति क्षिपति । पश्चात्कमैधारयः । तथा विगतस्तर्जं विगतमालम् । तथा बा-खनेषं हतभन्नीदित्वात् । तथा स्फुटं कु कुत्सा यस्य तं स्फुटकुम् । तथा उद्गतोपरागस्य रागाभावस्थोह्यासो यस्य । स चासौ संपद्वियुक्तश्च । अथवा स्फुटा कुत्सितोद्रसरणादिः मात्रजा मुद्यस्य स स्पुटकुमुत् । तथावगतो रागोल्लासो यस्य । स्पुटकुमुचासावपरागोः ह्यासश्च स्फुटकुमुदपरागोह्यासः. स चासी संपद्वियुक्तश्च । बहुः शोको यस्य । ईदृशं त्वद्-हितस्त्रीजनमपश्याम । ग्रीष्मे सर इव । तदपि कीहक् । समं हरितं तीरं यस्य तत्समह-रिततीरं, न समहरिततीरमसमहरिततीरं, विषमं शुष्कं च तीरं यस्येत्यर्थः । तथा विस्न आ-मगन्धिको जम्बालः कर्दम एव शेषो यत्र । तथा विकसितकुमुरोणूलाससमृद्धिरहितम् । नास्ति कं जलं यत्रेत्यकम् । बहुश इति क्रियाविशेषणम् ॥ ९ ॥

स्पृहेति ॥ प्रकृतोत्कृष्टमोहं मनः, शास्त्रं तु प्रस्तुतः परम ऊहो वितको यत्र । भृता

⁽१) उन्मादिनीति-हे नरनाथ! उन्मादिनी प्रमत्तताविधायिनी। मदनस्य कामस्य कार्सकमण्डलं धनुर्मण्डलं तस्य ज्या प्रत्यञ्चा । सीभाग्यं सुभगत्वं भाग्यं देवं च तयोः परम-तिशयं वैभवं तस्य वैजयन्ती पताका । तथा कुलधनमेषा सा मुक्तावली मुक्ताहारः । तस्या दमयन्त्या भुजेव हस्त इव तव कण्ठप्रहं समावलेषं वा करोतु ॥ १० ॥

मुक्तावली कुलधनं नरनाथ सैषा कग्ठग्रहं तव करोतु भुजेव तस्याः ॥१०॥ श्रिपच--

(१)प्रेमप्रपञ्चनवनाटकस्त्रधारी मूर्ता मनोभवनृपस्य नियन्त्रणाञ्चा। तस्याः स्वयंवरपरिग्रहहेतुरेषा हारावली हृदि पदं भवतः करोतुः ॥ ११ ॥ राजा तु तामादाय निरुष्य च चिरं चिन्तयांचकार ॥ क ॥ 'श्रानित्सुन्दरगुणामलकोपमानमुक्ताफलप्रचयमद्भुतमुद्रहन्ती। पषा च सा च नयनोरसवकारिकान्तिश्चेतोहरा हृदि पृदं न करोति कस्यः॥१२॥

इति चिन्तयन्द्रिगुणामेकगुणीकृत्य पुनः सस्पृहमैचत ॥ ख ॥ हंसस्त विहस्य परिहासमकरोत्॥ ग ॥

(२)'तया दत्ता मयानीता स्वयमाह्वादिनी त्वया । इत्यनेकगुणाप्येषा कथमेकगुणीकृता' ॥ १३ ॥ राजापि परिहासेनान्तःसूत्रं दर्शयन् 'पिच्चपुंगव, किं न पश्यस्येकगुर्णै-

वेयम् ॥ घ ॥ श्रथवा--

(३)कः करोति गुणवानगुणसंख्यां श्राध्यजनममहसः स्फुटमस्याः । कुम्भिकुम्भपरिणाहिनि तस्याः स्वैरमास्यत यया कुचयुग्मेः ॥ १४ ॥ इत्यभिधाय नीत्वा च निजकण्डकन्द्लम्, 'इहास्ते सा तव पूर्वप्रणिय-नीः इत्यन्तःस्थितां दमयन्तीं दर्शयितुमिव हन्मध्यवर्तिनीं तामकरोत् ॥ ङ ॥

संजाता निष्ठा छेशो यत्र मनसि, व्याकरणे तु भूतेऽतीतकाले निष्ठासंज्ञः प्रत्ययो यत्र ॥॥॥
श्रानन्दीति ॥ गुणस्तन्तुः शौर्यादिश्च । आमलकोपमानानां मुक्ताफलानां मौकिः
कानां प्रचयं समवायम् । अद्भुतमाश्चर्यकारिणम् । वहन्ती । दमयन्ती तु मलात्पापानमाः
लिन्याद्वा, कोपात्कुधो, मानाद्भवात्साहत्रयाद्वा मुक्ता अष्टा । तथाद्भुतं चित्रं फलानां प्रचयं वहन्ती परिणेतुरिति शेषः । चेतोहरा मनोज्ञा । अन्यत्र चेतसि हरोऽस्याः । एवंभूतेयं
मुक्तावली सा च कस्य हृदि वक्षसि चेतसि च, पद्मवस्थानं न करोति, सर्वस्यापि करोन्त्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तया दत्तेति ॥ गुणाश्चारुतादयस्तन्तुसरिका च ॥ १३ ॥ कः करोतीति ॥ परिणाहो विशालता ॥ १४ ॥

(२) तयेर्ति—तया दमयन्त्या दत्ता मया चात्रानीता स्वयमारुहादिनी आनन्दिनी। -इत्यनेकगुणाप्येषां त्वया कथमेकगुणीकृतेति विरोधः॥ १३॥

(३) क इति—वलाञ्यं जन्मनैव महस्तेजो यस्याः सा । अस्याः मुक्तावल्याः को गु-णी गुणानां संख्यां कुरते । यथा मुक्तावल्या तस्या दमयन्त्याः कुम्भिकुम्भवत् गजगण्डस्य-ळवत परिणाहिनि विशाले कुचयुरमे स्तनप्रदेशे स्वैरं स्वेच्छया । आस्यत स्थितम् ॥ १४ ॥

⁽१) प्रेमेति—प्रेमप्रपञ्चः प्रीतिविस्तृतिरेव नवनाटकं तस्य सूत्रधारी। मनोभवः काम युव नृपस्तस्य मूर्ता शरीरिणी नियन्त्रणाथ नियमनार्थमाज्ञा। तस्याः स्वयंवरे परिप्रहो ग्रह्णं तस्य हेतुनिमित्तम्। एषा हारावली भवतो हृदि पदं स्थानं करोतु॥ ११॥

कृत्वा च किंचिद्नु स्मितं मधुरमधुरया वाचा 'विहंगपुंगव, पुनः कः थ्यतां कींद्रशी सा, कींद्रशूपा, किं च वयः, कींद्रशी लाव एयसंपत्, को विनोदः, कींद्रशं वाग्वैदग्ध्यम्, किं वियम्, का गोष्ठी इति श्रुतामप्यपूर्वामिव तद्वार्तामादरेण पृच्छन्नागच्छंश्च चटुलकर क्रतशरसंधानस्यान(१) वरतविरिचतादु भुतभ्रमणकर्मकार्मु कवलयस्य लच्यतां मकरकेतोरिविद्तापक्रमानिविद्दनेल लच्चानवतस्थे॥ क॥

स्थिते च विभूष्य मध्यमं नभोभागं भगवति भासुरभासि भास्वति, श्रवणपुटपथमवतरित च प्रहरावसानप्रहारभांकारिभेरीरवे, 'वयस्य, विश्र-म्यतामिदानीममन्द्(२)मन्दारतरुपरिकरितरोधिस मन्दिरोद्यानारिवन्ददी- धिकायामेवं प्रार्थ्यसे च न गन्तव्यमविसर्जितेन स्वया पूर्ववत, इति नियम्य तं राजद्देसं स्वयमण्याह्निकायोदितष्ठत्॥ ख॥

एवं च--

(३)शिथिलितसकलान्यव्यापृतेस्तस्य राज्ञः परिहृतनिज्ञबन्धोर्यान्ति हंसेन सार्धम् । दिनमनु दमयन्तीवृत्तवार्ताविनोदै-रविदितपरिवर्त्ता वासराः शारदीनाः ॥ १५ ॥

(४) एकदा प्रस्फुरत्प्रभातारम्भप्रभया प्रभिद्यमाने नवनीलाञ्जनिकाकुसु मकान्तिनि तमसि, विलीनलाज्ञामभोभिरिव सिच्यमानायां शनैः शचीद्यित-दिशि मन्दमुन्मिषत्कमलमुकुलोच्छलचढुलालिचकवालकलकत्नेनोन्निद्रितेन

शिथिलितेति ॥ दिनमनु दिनं लक्षीकृत्य । पतेन रात्रिनिषेधः । पक्षिणो हि निशि नीडे निलीयन्ते । तापहेतवोऽपि दिवसा हंसवार्त्तया अविदितपरिवर्ताः । शरिद भवं शार दं रूपमुज्जत्वातिशयादि तद्विद्यते यस्यासौ शारदी हनो येषु ते शारदीनाः ॥ १९ ॥

पकदेति ॥ नीलाञ्जनिका तापिच्छः ॥ क ॥

(१) अनवरतेति—अनवरतं निरन्तरं विरचितं विहितमद्भुतं विस्मयावहं अमणकर्मे येन ताहशं कार्मुकवलयं धनुर्मण्डलं यस्य तस्य ।

(२) अमन्देति-अमन्दा बहवो ये मन्दारतरवस्तैः परिकरितं परिकर इवाचरितं

राधो वेळा यस्याः सा तस्याम् ।

(३) बिथिलितेति—शिथिलिता स्वल्पीकृता सकला समग्र अन्या व्यापृतिव्यापाः रो येन तस्य। तथा परिहृता त्यक्ता निजवन्थवो येन तस्य राजः। इंसेन सह दिनमतु दम-यन्तीवृत्तान्तविनोदैरविदितोऽज्ञातः परिवर्ती येषां ते शारदीना वासरा शास्कालीना दिव-सा यान्ति॥ १५॥

(४) एकदेति—तमसि विलीने, सित चारणोदये, मन्द्रमुन्मिषन्ति विकसन्ति कमलानि पद्मानि तेषां मुकुलानि कुड्मलास्तेभ्य उच्छलतां निर्मच्छतां चटुलालीनां चल्रभमराणां चक्रवालानि वृन्दानि तेषां कलकलेन कलरनेण। चलन्त्यः चम्चूकोटयस्तामिर्यत्कण्डूयनं गात्रविवर्षणं तस्य विरामेऽवसाने धुताऽकम्पिताः पक्षरोमराजयो येन तेन। इंसकद्म्बकेन यतो इंसो राजानमुवाच॥

तन्द्रामुद्रितोन्मिषचक्षषा चलच्चञ्चूकोटिकगङ्कयनविरामधुतपत्तरोमराजिना राजहंसकद्म्बकेनानुगम्यमानो विहाय विहंगमः सरस्तीरम्,उपसृत्य किं-नरमधुरगीतध्वनिविनिद्रितमावश्यकावसाने राजानम्, इद्मवदीत् ॥क॥

'देव, विज्ञापयामो देवस्य दर्शनम्, अनालेप्यं चन्दनम्, अस्पर्शं कर्पूर-पांसुपटलोद्ध्लनम्, अपातव्यममृतम् । अनास्वाद्यं रसायनम्, अलेखं मघु । कुतः किलैतद्तुभवतामस्माकमपि वर्षसहस्रेणापि परितोषः । किं तु तिर-यति स्वातन्त्रयं प्राणिनां परपरिप्रहो दुस्त्यजाश्च जलजन्मनोऽपि जन्मभूमयो भवन्ति । अवगमिष्यति च विश्वन्धमेतस्सर्वमपि देवो याद्वशा येन च जन्मा-न्तराराधनोपरोधेन प्रेषिता वयम् । अनवसरः खल्वयमस्य कथाप्रक्रमस्य । तथादिशतु देवोऽस्मान्गमनाय । न च प्रस्तुतानुचरालापेषु वयं विस्मरणी-याः । किमन्यज्ञन्म च जीवितं च तदेव श्वाष्यं मन्यामहे, यत्र प्रगङ्गेन भवा-द्वशा अनुस्मृतिं कुर्वन्ति । तदेष प्रस्थानप्रार्थनाप्रणामः' इत्युक्तवन्तमिममव-निपालः कथमपि विसर्जयामास ॥ ख ॥

गते च तस्मिन्नविस्मरणीयोपकारे काद्म्बकद्म्बकेश्वरे,श्रवणप्रणालिक-या प्रविश्य मानसं सरस्तरलयन्त्यां विदर्भराजहंससुतायां, प्रहरति प्रत्यङ्ग-मनङ्गधानुष्के, समीपवनविकासिकुन्द्मकरन्द्रस्वादमद्मेदुरगिरां गच्छति श्रवणप्रथमतिमधुरे मधुलिहां भंकारे, श्राकर्णपूरीकृतकामुकगुणे रणरणका-रिम्भणि तत्रावसरे ॥ ग ॥

(१)ग्राविभूतविषाद्कन्द्मसमन्यामोहमीलन्मन-

देवेति ॥ आस्तां मनुष्याणाम् , अस्माकमपि पक्षिजातीयानामपीत्यपिशब्दार्थः । तिरयति तिरस्करोति ॥ ख ॥

गते चेति ॥ तस्मिन्हंसवृन्द्नेति । श्रवणमाकर्णनमेव प्रणाली जलमागंस्तया । इत्वा मानसं चेत एव सरस्तडागम् । अथ च मानसाख्यं देवतडागं कर्मतापन्नम् । विद्-र्भराज एव हंसस्तस्य पुट्यां तरलयन्त्यां सत्याम् । तथा प्रवणीकृतधनुर्गुणे अनङ्गधनुर्धरे । तथा मधुलिहां मधुरगिरां झंकारे कणं गच्छति औत्सक्यकारिणि वावसरे सित । 'हंसो विहंगभेदे स्यान्निकीभनुपताविष्' ॥ ग ॥

आविरिति ॥ उत्कण्डितस्य नृपतेस्तत्स्थानकमवस्थान्तरं जातम् । यत्र (स्थानके)

कोकिलः पञ्चमस्वरं नदति । यथाह नारदः-

"षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षभम् । अजाविकौ च गान्धारं क्रौद्यो नद्ति मध्यमम् ॥

⁽१) आविरिति—आविर्भृत उत्पन्नो विषादस्य दुःखस्य कन्दोऽङ्करो यत्र तत्। अ-समो विषमो यो व्यामोहो विचित्तता तेन मीलन्मनो यत्र तत्। विन्तयोत्तानिते निमेषस्-न्ये नेत्रे यिस्मिन्तत्। निःश्वासेनोष्मश्वासेन दग्नोऽधरोष्ठो यस्मिन् एतादृशं स्थानमुत्सुकस्यो-त्कस्य नृपतेस्तत्स्थानं जातम्। यस्मिन्यञ्चम राग एव कोकिलोच्चरितरागविशेष एव प्रेयान् प्रियः। शेषाः सवं रसा रिपवः शत्रवः॥

श्चिन्तोत्तानितिनिमेषनयनं निःश्वासदग्धाधरम् । जातं स्थानकमुरसुकस्य नृपतेस्तत्तस्य यस्मित्रभू-त्रेयान्पञ्चमराग एव रिपवः शेषास्तु सर्वे रसाः ॥१६॥ ततश्च वृश्चिकद्ंशदुःसहव्यथामवस्थामनुभवन्निव, कएटकेश्चरणमर्मणि विध्यमान इव, मुहुर्मुहुर्मुसुरपुञ्जराजीवाङ्गानि धारयन्नुप्रप्रीष्मानिलोङ्गालैरा-लिङ्गयमानो, मनागपि न कापि शर्म लेमे ॥ क ॥

तथाहि-

(१)श्च्योतबन्द्रमणिप्रणालशिशिराः सौगन्ध्यरुद्धाम्बरै-र्निर्गच्छन्नवधूपधूमपटलैः संभिन्नवातायनाः । सौधोत्सङ्गभुवो विकीर्णकुसुमाः पूर्णेन्दुरश्मिश्रिया रम्यायां निशि नो हरन्ति हृद्यं हृद्यं किमुद्वेगिनाम् ॥ १७ ॥ अपि च —

(२)हृद्योद्यानसरस्तरङ्गशिखरप्रेङ्खोलनायासिताः संभोगश्रमखिन्नर्किनरवधूस्वेदोद्दिन्दुच्छिदः । सायं सान्द्रविनिद्रकैरववनान्यान्दोलयन्तः शनै-रङ्गेऽङ्गारसमाः पतन्ति पवनाः प्रात्तेयशीता श्रपि ॥ १८ ॥

पञ्चमे पञ्चमाख्ये रागविशेषे रागो रसवत्ता स एव प्रियः । शेषास्तु रसा विषयानुरागा रिपवः ॥ १६ ॥

ततश्चेति ॥ तापातिरेकातप्रतिक्षणं क्षणमात्रशुष्कत्वान्मुर्मुरः पुक्षो येषां तानि मु-र्मुरपुक्षानि, तथाभृतानि गजीवानि येष्वङ्गेषु तानि । मुर्मुरस्तुषविद्धः । यद्विधप्रकाशः-'सुर्मुरस्तुषविद्धौ स्यान्मन्मये रविवाजिनिं ॥ क ॥

र्च्योतिद्ति ॥ क्षरचन्द्रकान्तप्रणालक्षीताः । सगन्धितनभोभिर्धं पध्मैर्मिश्रगवाक्षा-कीर्णंपुष्पाः । प्रासादसूमयः परिपूर्णचन्द्रेण रमणीयायामपि रान्नौ चेतो हरन्ति । उद्देगाये-त्यर्थः । राज्ञ इति शेषः । युक्तं चैतत् । दुःखितानां कि हयम् । न किमपानि भावः ॥१७॥

ह्योद्यानेति ॥ रम्यतडागोर्मितरलनेन खेदिताः । तथा किनरीस्वेदजलबिन्दुमुपः । बनानि कम्पयन्तः । शनैरङ्गे लगन्तो हिमसमा अपि वायवोऽङ्गारा इव पतन्ति ॥१८॥

> पुष्पसाधारणे काले कौकिलो रौति पञ्चमम् । अम्बस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः" ॥

(१) इच्योतदिति—उद्वेगिनां किमपि सुखकरं न भवतीति व्याचष्टे-सवचन्द्रकान्तम-णिशीतलास्तथा नवधूपभूमसौगन्ध्यावृता विकीर्णकुसुमाः सौधोत्सङ्गभुवोऽपि पूर्णचन्द्रयुतायां रम्यायां रात्रवपि न सुखयन्ति ॥ १७ ॥

(२) हचेति—हचोद्याने रम्यारामे सरसस्तरङ्गाः सरोवीचयस्तेषां शिखनेषु प्रेङ्गोछ-नेन प्रस्वलनेनायासिताः । संभोगश्रमेण विन्ना श्रान्ता या किन्नरी तस्याः स्वेदोदिबन्दून् प्र-स्वेदोदकबिन्दून् छिन्दन्ति इति तथोक्ताः । तथा सायं सान्यविनिद्रकैरववनानि आन्दालय-तश्रालयन्तः । प्रालेयशीताअपि हिमशीतला अपि पवनाः । अङ्गेऽङ्गारसमाः पतन्ति ॥१८॥

तदाप्रभृति चास्य प्रायः प्रीतिरभृदान्तिणात्यजनेष्वेव, पुलकमकरोन्नामापि न विदर्भदेशस्य, श्रुतापि श्रवणयोः सुखमजीजनद्दन्तिणा दिक् ॥ क ॥ कि बहुना—

> (१)लिप्तेवामृतपङ्केन स्पृष्टेवानन्दकन्दलैः । श्रासीदिग्दत्तिणा तस्य कर्णयोर्मनसो द्रशोः ॥ १९ ॥

दमयन्त्यपि हंसदर्शनदिवसादारभ्य भ्रमद्भृङ्गकुलकलकलोन्नादितपर्थन्तेषु, प्रत्यगोल्लुनपुष्पपञ्चवास्तरणेषु, विचलद्विनोद्विहंगेषु विहरित
नासन्नोद्यानलतामण्डपेषु, न च विकचकुवलयकहारकुरोशयसारवारिणि
रण्बदुलचञ्चरीकचकवाकचके कीडित कीडासरिस, न च रपृशित पाणिनापि माणिक्यमालामण्डनानि, न च रचयित रुचिरालकवञ्चरीभङ्गान्तरालेष्निपत्कुसुमविन्यासान्, न च कचिदुच्चहंसत्लिकातलपेऽपि कोमलकपोलावष्टमभभाजि निद्रासुखमनुभवित, केवलमधिपाण्डुगण्डम्थलस्थापितपाणिपञ्चवा प्रेषयन्ती प्रतिचणमुत्तरस्यां दिशि दृशं तद्देशागतान्गगने पचिणोऽपि सस्पृहं पश्यन्ती, तत्रत्यानध्वगानिप बन्धुबुद्ध्यालापयन्ती, तन्मएडलागताय मरुतेऽप्यपनीतोत्तरीयांशुका हृद्यमप्यन्ती दिनं दिनमनङ्गेनाभ्यभूयत ॥ ख ॥

तथाहि—

(२)लास्यं पांसुकणायते नयनयोः, शल्यं श्रुतेर्वस्नकी, नाराचाः कुचयोः सचन्दनरसाः कर्पूरवारिच्छटाः। तस्याः काप्यरिवन्दसुन्दरदृशः सा नाम जन्ने दशा प्राणत्राणनिवन्धनं प्रियकथा यस्यामभूत्केवलम् ॥ २०॥

प्वमनयोरन्योन्यप्रेषितप्रच्छन्नदूतोक्तिवर्धितानुरागयोः चलन्त्यङ्गानि न मनोरथाः, परिवर्त्तते चक्षुर्नं हृद्यम्, कृशतामेत्यङ्गयष्टिनीत्कएडा, मन्दतां यात्युत्साहो नाभिलाषः, स्फारीभवति निःसहता न निद्रा, वर्धते चिन्ता न रतिः, ग्रुष्यत्यधरपञ्चवो नाग्रहरसः ॥ ग ॥

पविमिति ॥ तां दिशं प्रति चल्रन्त्यिमुखीम्य निवर्तन्ते । ए६ं चक्षुरि ॥ ग ॥

⁽१) लिमेति—अमृतपङ्केन लिमेव, आनन्दाङ्करैः स्पृष्टेन दक्षिणा दिग् तस्य राज्ञः क जैयोर्मनसो नयनयोश्रासीदिति भावः ॥ १९॥

⁽२) लास्यमिति—लास्यं नृत्यं नयनयोः पांसुकण इवाचरति, वल्लकी वीणा श्रुतेः क जैस्य शक्यं शक्कः । चन्दनरससिहताः कपूरजलिन्दवः कुचयोनीराचाः सायकाः । अरवि-म्बसुन्दरनयनायास्तस्याः सा कापि दशा जाता । यस्यां दशायां प्राणरक्षकोपायसूतं केवळं विषक्षयेव ससुद्भृत् ॥ २०॥

किं बहुना-

(१)कर्पूराम्बुनिषेकभाजि सरसैरम्भोजिनीनां दलैं-रास्तीणेंऽपि विवर्त्तमानवपुषोः स्नस्तस्राज स्नस्तरे । मन्दोन्मेषद्वशोः किमन्यदभवत्सा काष्यवस्था तयो-र्थस्यां चन्दनचन्द्रचम्पकदलश्रेणयादि वहीयते ॥ २१ ॥

श्रासीच तयोः कृतान्योन्यगुण्पश्रालापजपयोः पुनहक्तावितनामधेय-स्वाध्याययोः संकलपसमागमाबद्धध्यानयोः स्मरानते स्वं हृद्यं जुह्वतोस्तव्य-मानयोरङ्गीकृतमौनव्रतयोरपि वियोग एव, न योगः ॥ क ॥

कदाचित्तु (२)तरुणजननयनकुरङ्गवागुरामनङ्गाजेन्द्रमद्ववाहढक्काम-पहिस्तिसुरासुरसुन्दरीकपश्चियंश्वङ्गाररसराजधानीमवलोक्य योवनावस्थां दमयन्त्याः 'कोऽस्याः किलानुक्षपः पितर्भवेत्' इति, चिरं चिन्ताकुलो विद्-भैश्वरः स्वयं स्वयंवरधर्मप्रारम्भाय समं मन्त्रिभर्मन्त्रनिश्चयं चकार ॥ स ॥

न चिराम् प्राच्यप्रतीच्योदीच्यदाद्मिणात्यनरपतिनिमन्त्रणे सप्राभृतान्त्र-गरुभप्रायान्त्रधानप्रेष्यानप्रेषयामास ॥ ग ॥

प्रस्थितं कंचिदुदीच्यनरपतिनिमन्त्रणाय प्रबुद्धवृद्धव्राह्मणमाप्तसखीमुखेन दमयन्ती श्विष्टार्थमिद्मवादीत् ॥ घ ॥

'भूपालामन्त्रणे तात तथा संचार्यतां यथा। नलोप्यागमबुद्धिः स्यात्प्रार्थ्यसे किमतः परम् १॥ २२॥ सोऽप्यवगतस्रोकार्थस्तथाविधमेव प्रत्युत्तर्मदात्॥ ङ॥

श्रासिचेति ॥ इतोऽन्योन्यगुणप्रश्नालाप एव जपो जाप्यं यकाभ्याम् । पुनरावर्त्तितं नामैव स्वाध्यायो ययोः । संकल्पे वित्तकर्मणि यः समागमस्तन्नावद्धं ध्यानं यकाभ्याम् । कामाग्नी स्वचेतो होमयतोः । तप्यमानयोः । मौनिनोरप्यनयोर्वियोगो विरह प्वासीत् । न योगः । योगः संबन्धोऽध्यात्मविषयश्च । अन्यस्य जपं स्वध्यायं ध्यानं होमं तपो मौनं वर्तं च कुर्वतो योगलाभः स्यात् । तप्यमानेति संतापपक्षे कर्मकर्तरि, तपःपक्षे तु कर्तरि, तपेः कर्मविषयत्वात ॥ स ॥

भूपेति ॥ तातेति संबोधनं । नृपनिमन्त्रणे तथा संचार्यतां यथा आगमावनतिः शास्त्र-प्रतीतिर्लोज्या न स्यादिति बाह्यार्थः । इष्टार्थस्तु नलनामापि नृपो यथागमनबुद्धिभेनेदिति॥२२॥

⁽१) कर्परेति—कर्प्राम्बनो घनसारजलस्य निषेकं भजतीति तस्मिन् । सरसैनंबैर्-म्भोजिनीनां पश्चिनीनां दलैरास्तीणें । सस्ताः पतिताः स्रजो माला यस्मिन् स्नस्तरं तस्य विवर्त्तमानं वपुर्वयोस्तयोः । मन्दोन्मेषे हशौ ययोस्तयोः । अन्यत्कि वर्णयामः । सा का-प्यनिर्वचनीया दशा वभुव । यस्यां दशायां चन्द्रनं चन्द्रश्चम्पकपुष्पाणि द्खानि च तेषां श्चे-ण्यादि विवरिताचरति ॥ २१ ॥

⁽२) तरुणेति—तरुणा ये जना युवानस्तेषां नयनान्येव कुरङ्गा सृगास्तेभ्यो वागुरा

'केनापि व्यवहारेण क्यापि प्रौढलीलया। कारण्याम्यागमस्यार्थे रभसेन नलङ्गनम् ॥ २३ ॥ तदागुष्मति सुस्नमास्ताम्' इत्यभिघाय गतवान् ॥ क ॥ श्रथ नातिचिरेणागतस्तया रहः समाह्रय स ब्राह्मणः सोमशर्मा नर्माः छापलीलया दमयस्या वभाषे ॥ ख ॥

'श्राह्नतोदीच्यभूपेन तातादेशविधायिना । नालीकापि त्वया वार्ता विद्वज्ञावेदिता ममः ॥ २४ ॥ सोऽपि 'पष कथयामि श्लेषोक्तिकुशले, श्रूयताम्' इत्यभिधाय विहसः बाख्यातुमारब्धवान् ॥ ग ॥

इतो निर्गत्य मया मएडलेश्वरामन्त्रणक्रमेण परिभ्रमताऽभ्रंकषानेकक्ट-कोटिस्थपुटितकटकस्य निषधनाम्नो महीभ्रस्य दक्षिणारएयस्थलीषु मृगयाः सकः॥ घ॥

(१)माद्य-मांसलतुङ्गपुंगवककुत्कूटोन्नतांसस्थलः
कालिन्दीजलकान्तिकुन्तलिशाः पूर्वेन्दुविम्बाननः ।
एकः कोऽपि मनोहरः पिथ युवा दृष्टः स यस्मिन्सङ्ध—
दुदृष्टे नष्टनिमेषया मम दृशा लब्धं फलं जन्मनः ॥ २५ ॥
तेनापि 'दान्तिणात्योऽयम्' इति निश्चित्य सामिलाषमाभाषितोऽस्मि ॥ङ॥
मयापि कृताचितालापेनोक्तम् ॥ च ॥
'थथेयमाकृतिलोंकलोचनानन्ददायिनो ।

तव भद्र तथा सत्यागोऽसि नलोभवानः ॥ २६ ॥ एवमुक्तः सोऽपि मनाङ्मुग्धस्मितमेवोत्तरं करिपतवान् ॥ छ ॥ अथ प्रथमवयोविभूषिताङ्गस्तुङ्गतुरंगमारूढो गाढप्रधितपरिकरः करेण

केनेति ॥ आगमस्य शास्त्रस्य । अथं लङ्चनं न करिष्यामीति बाह्यर्थः । इष्टार्थस्तु आगमनस्यायं रमसेनौत्प्रक्येन घनं निविदं नलाख्यं तृपं करिष्यामि आनेष्याम्येवेत्यर्थः॥२३॥

श्चाहुनेति ॥ आकारितोत्तरनृपेण त्वया विद्वन्नलीकापि वार्ता न कथितेति बाह्योऽर्थः। आन्तरस्तु नलस्येयं नाली वार्ता सा कापि त्वया नाभ्यधायि ॥ २४ ॥

यथेयमिति ॥ सन् शोभनस्त्यागो यस्य । तथा न त्वं लोभवान् । असीत्यव्ययं युष्मदर्थे । पक्षे सत्यागस्त्वम् । तथा नलाख्यो भवान् इति पृथग्वाक्यद्वयम् । एकवाक्य-तायां तु भवानसीति मध्यमपुरुषो दुर्लभः ॥ २६६॥

⁽१) माद्यदिति—माद्यन् मांसलः पीवरस्तुङ्ग उन्नतः पुंगवो यः ककुत् तस्य कूट-स्तद्वदुच्नतमंगस्थलं यस्य । कालिन्दीजलमिव यमुनापय इव नीली कान्तियेषां तादशाः कुन्तलाः केशाः यस्मिस्तादशं शिरो यस्य । पूर्णेन्दुविम्बवत् पूर्णचन्द्रमण्डलवदाननं यस्य । प्तादश एकः कोऽपि मनोहरो युवा मागें दृष्टः । यस्मिन्दृष्टे नष्टो लुप्तो निमेषो य-स्यास्तया दृशा मया जनमनः फलं समधिगतम् ॥ २५ ॥

कोद्रांडमाकलयंस्तद्वितीयो युवा तमेव देशमागतवान् ॥ क ॥ श्रागत्य च वालनीलनलशालिनि शिलोश्ययस्थलीप्रदेशे कांचि(१)त्काञ्च-नकुम्भकान्तिकुचकराठलुठितकुसुममालिकामवलोकयन्निद्मवादीत् ॥ ख ॥ 'युवराज, पश्य—

नद्यास्तीरे विदर्भायाः कापि गोपालवालिका । गाः समुचारयस्येषा सेत्रीकृत्य नलं वरम्' ॥ २७ ॥ पतदाकर्ग्य मयाप्युक्तम्—'महानुभाव, न केवलमियमन्यापि कापि कापि' इति ॥ ग ॥

इत्युक्तवन्तं मामवलोक्य भावितार्थः स पुनः सस्मितमयोचत् ॥ घ ॥ 'इयं च सा च--

(२) अनुभवतु चिराय चञ्चलाज्ञीरसपरिणामफलानि गोपपुत्री।
अपसरित महोद्यमेन यस्याः कथमिष संप्रति नैवधेऽनुरागः। १८॥
आस्तां तावद्न्यत्। अध्वन्य, कथय कुतः प्रदृब्योऽसि, किच कियद्वाद्यापि वर्त्मातिक्रमितन्यम्। इति ॥ ङ ॥

श्रथ कथितस्ववृत्तान्तेन मयापि 'कोऽयमशेषमनुष्यमस्तकमणिः, कश्च भवानपि स्वप्रज्ञाप्राग्मारपराङ्मुलीकृतपुरंदरगुरुः' इति पर्यनुयुक्तः स पुन-रुक्तवान् ॥ च ॥

'श्रयमसौ सौम्य, समस्तशस्त्रशास्त्रकोविदो विदारितदैरी वैरसेनिर्नेलः। किमन्यदहमपि श्रुतशीलो नामास्यैवाज्ञाकारी, इत्यभिधाय विश्रान्तवान् ॥स्तुत

नाद्या इति ॥ विशिष्टदर्भाया नद्यास्तीरे । काष्यनिर्दिष्टनामा । गोपो । वरं श्रेष्टं नलं (हं) तृणविशेषम् । केदारीकृत्य । गा धेन्ः । समुत् सहषा । चारयति । श्रेषवक्षे-क्यातु विदर्भाभिधानाया नद्यास्तीरे, कापि । महनीयमहिमा, गोपाळस्य भूपस्य, वालिका छता, नलं राजानं, वरं वरियतारं, क्षेत्रीकृत्याश्रयीकृत्य, गिरः समुक्षारयति । वर ईप्सायान्म, वर्षत हति वरः । क्षेत्रं सद्भूमिः ॥ २० ॥

श्रतुभवत्विति ॥ गोपालिका क्षीरस्य सपरिणामानि परिणतानि यानि फलानि क्षै-रेगीद्धिवृतप्रभृतीनि तान्यनुभवतु चिराय । चक्कला लोला गोचारणवशात् । यस्याः सं-प्रत्येष घेनुरागो । महोद्यमेन हेतुना । कथमपि केनापि प्रकारेण न निवर्त्तते । श्लेषे तु गोपपुत्री भूपपुत्री दमयन्तीलक्षणा चक्कलाक्षी लोलनेत्रा श्रङ्गारादिरसपरिपाकफलान्युपभु-द्भाम् । यस्याः संप्रति नैषघे नले महोद्यमेऽनुरागःप्रेमबन्धः । कथमपि नापसरित ॥२८॥

⁽१) काञ्चनेति—काञ्चनकुम्भवत् सौवर्णकलशवतः कान्तिर्ययोस्तादशौ कुचौ स्तनौ यस्याः। कण्ठे गलदेशे लुटिता पतिता कुसुममालिका यस्याः। द्वयोः पुनबहुबीहिः।

⁽२) अनुभवत्विति—इयं गोपी चन्नला, श्लीरस्य परिणामे जातानि फलानि लभ-ताम्। यतोऽस्या महोद्यमेनैष येनुरागः कथमपि नापसरति। दमयन्ती च चन्नलाक्षी रस-परिणामफलानि अनुभवतु। यतोऽस्या नैषये नलेऽनुरागः कथमपि संप्रति नापसरति॥२८॥

नलोऽपि कृत्वा त्यदाश्रयास्तास्ताः प्रकटितप्रेमकन्दलाः कथाः, समर्थ्यं च स्वयंवरामन्त्रणमुत्सुकतया तत्कालमेवोड्डीय गन्तुमीह्मानः संमाषितेन स्मितेनालाकितेन च माममृतवर्षेणेवाह्वाद्यन्ननिच्छन्तमपि प्रतिप्राह्य च व खादनस्योणि स्वाङ्गाभरणानि चिरादेव व्यसर्जयत्॥ क ॥

स्वयं च मृगयाव्यसिततया मृगयालुभिः सह--

धीरं रङ्गन्तमारुह्य सारं रहिस वाजिनम् । हारं रम्यं गले विभ्रत्स्वैरं रन्तुमगात्पुनः ॥ २९ ॥

तदायुष्मिति, स्वामिस्रुते यथा मया तत्कथाप्रश्नानुराग उपलक्षितस्तथा निश्चितमिवराद्यमेष्यति' इत्यभिधाय स ब्राह्मगाः स्वगृहमगात्॥ ख ॥

गते च तस्मिन्दमयन्ती 'ऋष्यः स कः कालः, धन्यः स कतमो वासरः, सलचणा सा का नाम वेला, यस्यामिद्मिन्दुदर्शनेनेव कुमुद्मस्मञ्चक्षुस्त-दालाकनेन कमप्यानन्दमनुभविष्यति, इति चिन्तयन्ती कान्यपि दिनानि क-याप्यवस्थया व्यनैषीत्॥ ग॥

श्रथ नलोऽप्यामन्त्रितस्तेन ब्राह्मणेन रण्रणकेन च, प्रेरितो मन्त्रिणः मदनेन च, परिवृतः सेनयोत्कण्डया च, तत्कालमेव विद्र्भमण्डलाभिमुखः मदचलत् ॥ घ ॥

(१)चलिते च चतुरङ्गबलचलनचूर्णितशिलोच्चयचकवाले चिक्रचकच-ङ्क्रमण्चीत्कारवधिरितककुभि विषमवैरिवृन्द्वनवैद्युतानले नले,चलन्तश्च-दुलतरचरणप्रहाररणितधरणिमण्डलाः कान्तकाञ्चनरचनारोचिष्णवश्चका-सांचकुश्चकवित्तवाहोचिताः साश्चर्यमपर्यन्तपर्यायाः पर्याणितास्तुरङ्गाः, श्ट-ङ्गारिताश्च चलच्चाकचामरावधूलनालंकृतकपोलभित्तिभागसंलगितभृङ्ग-संगीतमुखरितमुखमण्डलाः कथमप्याधरोरणिनवध्यमानशौर्यविकारस्पुर-शाः स्पुरन्कुम्भभित्तिसिन्दूरा दूरापसारितस्यन्दनाः स्यन्दमानामन्दमदक-

भ्रोरिमिति ॥ भीरमत्रासं रङ्गन्तं वलगन्तं रहिसि वेगे सारमुत्कृष्टं वाजिनमश्वमारुख कण्डे हारं गुणं विभ्राणः स्वच्छन्दं क्रीडितुं पुनरप्यगात् ॥ २९ ॥

⁽१) चिलत इति—चतुरङ्गबळस्य चतुरङ्गसेनायाश्रळनेन चूर्णितानि शिलोच्चयानां चक्रवालानि समुद्दा येन । चिक्रचक्राणां सर्पवर्गाणां चक्रमणं चीत्कारश्च ताभ्यां बिधितताः ककुमा येन तिस्मन् । विषमाणि तीव्राणि वैरिवृन्दानि श्रानुसंघास्तदेव वनं काननं तस्म वैद्युतानले वैद्युतामले वैद्युतामले वैद्युतामले वैद्युतामले वैद्युतामले वेद्युता येषां तत्र संख्याता ये अमरास्तेषां संगीतेन मुखरितं शब्द्युतं मुखमण्डलं येषां ते । आधोरणेईस्तिपकैनिरुध्यमानं शौर्यविकारस्य स्फुरणं विकासो येषां ते । शोभमानानि कुम्मिनतौ गण्डस्थलदेशे सिन्दूराणि येषां ते । तथा प्रस्यन्दमानेन बहुना मदेन कर्दे- मितां कर्दमांकृता मोदनी पृथ्वी यैस्ते । भूरिभारेण भुग्नानि वपूंषि यस्य ताहशो पन्नगः स्तस्य शिरिकोऽवष्टममो यस्याः सा ताम् । पृताहशो गजेन्द्राः ।

र्देमितमेदिनीकाः कम्पयांवभृवुर्भुवं भूरिभारभुवाङ्गपन्नगशिरःशिधिलावष्ट-म्मामिभेन्द्राः ॥ क ॥

किंबहुना । तत्रावसरे—

पूर्वापरपथोराशिसीमासंकान्तसैनिके ।

तस्मिन्सस्मार भूभीराहराहवपुषो हरेः ॥ ३० ॥

ग्रपिच-

श्रासीत्पिणिडतपाण्डुपङ्कजवनं श्वेतातपत्रैः कचि-न्मायूरातपवारणेः कचिद्भूडुञ्चालनीलोत्पलम् । उन्मेघं कचिद्भ्वंभूलिपटलैस्तस्य प्रधाणेऽभव-त्योद्योचि कचिद्म्बरं सर इव प्रेङ्कत्पताकापटैः ॥ ३१ ॥

जाताश्च जङ्घाजघनस्पृशो, वज्ञःस्थलीलोलनलम्पटा, प्रीवाप्रह्णाप्रहिर् एयः, प्रसमं लगन्त्यो वस्रेषु, निस्त्रपाः स्त्रिय इव, नस्तपदाभिघातोद्यताः, चुर् म्बन्त्यश्चिषुककपोलाधरचन्त्रंषि सिनिकानाम्, प्रतिप्रसरेण शिरोऽवलग्नाः, प्रबला धृलयो, वियदावरणाश्च चकुठचैरतिप्रसङ्गमासन्नवननिकुञ्जेषु ॥ स्न ॥

कृजन्तश्च कोटिशः कोदग्डमग्डलाग्रन्यग्रपाणयः, पाणिनीया इवाधि-करणकर्मकुशलाः समुद्धसन्तो विचेलुर्वरगनपटवो लाम्पट्योल्लुग्डितरिपुपुरः पुरः पदातयः ॥ ग ॥

पूर्वेति । पूर्वोपरसागरावधिसंकान्तचमूचर ृतिस्मिन्नले भूमेदिनी भाराद्धेतोईरेः सः स्मार । 'अधीगर्थ'-इति सूत्रेण कर्मणि पष्टी ॥ ३० ॥

आसीदिति । सितच्छत्त्रैः पिण्डितपुण्डरीकवनं, श्रीकरीभिः सनीलोत्पलं,रेणु पटलैक्न्नतमेवं, कविचलभ्वजाञ्चलैः प्रवृद्धोध्वरङ्गं, तडागमिवाम्बरमाकाशं तत्प्रयाणेऽभूत । प्राच्यदेशे महासरः समेवा अम्भो प्रहीतुमुन्नमन्त हति प्रसिद्ध्योन्मेवत्वमुक्तम् ॥ ३१ ॥

जाताश्चेति । धूलयो निर्लं जाः स्त्रिय इव । जंघेत्यादीन्युभयत्र समानानि । नला अक्वादीनां खुराः, पर्दं पादिनन्यासस्तेषामभिद्यातादुत्थिताः । पक्षे नखक्षतपदयोश्चाभिद्याः ते उद्यताः सोद्यमाः । वलान्सैन्यात्प्रवृद्धाः, पक्षे प्रवृद्धवोर्याः । वियदावरणा नभक्षण्ञादि न्यो विगच्छद्वस्त्राश्च । वियद्भानः । विपूर्वस्येणः शतिर च वियदिति । अतिप्रवङ्गमितः व्याप्ति, पक्षे रितप्रसङ्गं द्वरतप्रवन्धम् ॥ ख ॥

कृजन्तश्चेति ॥ पदातयो विचेलुः । किं कुर्धन्तः । कोटिशोऽनेकधा कृजन्तः श-ब्दायमानाः । तथा कोदण्डेन धनुषा मण्डलाग्रेण चासिना व्याकुलाः पाणयो येषां ते । तः थाधिकं रणकर्मणि कुशलाः । पाणिनीयपक्षेऽधिकरणकर्मणी कारके । लाम्पट्येनोललुण्डिता कारिपुरोऽरिनगर्यो यैः । पुरोऽप्रतः ॥ ग ॥

तत्र च व्यतिकरे—

(१)मन्दं मन्दरमन्दिरेषु शयितानुन्निद्धयन्किनराः नमेरोर्मस्तककन्दरे प्रतिरवानुश्थापयन्नृत्वणः । श्राध्वं धावत यात मुञ्जत पुनः पन्थानमेवंविध-स्त्रैलोक्यं विधरीचकार वहलः सैन्यस्य कोलाहलः ॥ ३२॥

प्यमसौ कीडितानेकपामरान्गिरोन्ग्रामांश्च बहुतरङ्गोपशोभिताः सरितः सीमश्च व्यूटपत्त्ररथान्पथः पदापांश्च लङ्घयन्, सालसिहताः पुरीनारिश्च सेवमानः, प्रच्यमानगोधूमश्यामलाः सेत्रभुवो भिञ्चपञ्चोश्च परिहन्, विश्ववाः शत्रुसीयन्तिनीर ट्वीश्चातिकामन्, परिवारीणि वन्धुकुलानि सरांसि च बहु मानयन्, नातिचिरेण रविरथतुरंगपरिहृतविषमशिरःशिखरसहस्रमजस्नम- मरगण्गन्धवेसिद्धरुद्धस्कन्ध्यमध्यं विन्ध्याचलम् ससार॥ क ॥

ततश्च-

(२)दिशि दिशि किमिमानि, प्रच्यवन्ते उन्तरिक्ता-द्विरतमुत देवी भूतधात्री प्रस्ते । इति शवरवधूभिस्तक्यमाणान्यवाषुः सपदि विषुलविन्ध्यस्कन्धमध्यं बलानि ॥ ३३॥

एवमिति ॥ अमुना प्रकारेणासी नल इदिमिदं कुर्वस्तरणिरथाश्वत्यक्ताधित्यकामध्यं विन्ध्यादिमनु लक्षीकृत्य ससार । किं कुर्दन् । लड्ष्यन् । कान् । गिरीनद्रान्यामांश्व । संप्रत्युभयानिप विशिनष्टि । क्रीडिता अनेकपा गजा अमराश्च देवा ग्रेषु । पक्षे पामरा ग्रान्याः । सरितो बहुमिस्तरङ्गेरलंकृताः । सीमानश्च बहुतरं यथामवत्येवं गोपैगीपालैः क्रोभिताः । विशेषणोढानि पत्त्राणि वाहनानि रथाश्च यैः । वक्षे पत्त्ररथः पक्षी । सालेन प्राकारेण सिहताः । नार्यः सालसा हिताश्च । अलस्त्रक्तो भावप्रधानो लक्षणादिवत् । पचेलिमै-गोंभूमैः सस्यविशेषः इयामलाः । पल्लो तु गोर्भमेध्भमो गोधूमः । ततः पच्यामानः परिपाकं गच्छन् बहुलीभवन्योऽसौ गोधूमस्तेन स्यामलाः । न तु पच्यमाना चासौ गौश्चेति । उद्मसङ्गात । कृष्यावनी हि दग्धा समधिकं फर्ज्तीति । तथा च (रघुवंशे नवमे सर्गे) 'कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्यनेद्धो बीजपरोहजनर्नी ज्वलनः करोतिः । गोश्वन्दो भूम्यथां

⁽१) मन्दिमिति—मन्दरमन्दिरेषु मन्दराचळीयगृहेषु । शियतान् सुक्षान् । किनरान् उन्निद्रयन् विनिद्रान् कुर्वन् । तथा मेरोः सुमेरोर्मस्तकोपिर गुहायां प्रतिध्वनीनुस्थापयन् । पुनः । आध्वसुपविशत 'आस उपविशने'' लोङ्मध्यमबहुवचनम् । धावत यात पन्थानं सुञ्चत स्यजत एवंविध उल्बणो विषमो बहुलः कोळाहुलः । श्रेळोक्यं बिधरीचकार ॥ ३२ ॥

⁽२) दिशीति—दिशि दिशि प्रतिदिक्। अन्तरिक्षादाकाशात्। इमानि प्रच्यवन्ते किं पतन्ति किम्। "च्युक् गतौ" इति भ्वादिगणे धातुरात्मनेपदी । उत भूतधान्नी देवी पृथिवी । अविरतिममानि प्रस्ते किं जनयति किम्। इति शवरवधूमिर्मिल्लोभिराशङ्कृय-मानानि बलानि शोत्रमेव विशुल्लं विशालं विन्ध्यादिमध्यम् । प्रापुः ॥ ३३॥

(१)श्रुतशोलस्तु तुङ्गश्रङ्गरङ्गत्सारङ्गाङ्गनामु नत्तत्रासन्नाशावकाशविशः व्यंश्रजालजटिलामु चलचित्रचित्रककरिकलभकद्म्यकसंचारशेवलामु हाः रिहरिताङ्कुररमणीयामु वनस्थलीयु निवित्तचक्षुप्रमवलोक्य राजानमिद् मयादीत्॥ क॥

'देवा'—

(२)माद्यद्दन्तिकपोलपालिविगलद्दानाम्बुसिकदुमाः कोडत्कोडकुलार्धचर्वितपतन्मुस्तारसामोदिताः । अन्तःसुस्थितपान्थमन्थरमस्त्त्रोलज्ञतामग्डपाः कस्यैता न हरन्ति हन्त हृदयं विन्ध्यस्थलीमूमयः ॥ ३४ ॥

इतश्च पश्यतु देवः —

(३)एषा सा विन्ध्यमध्यस्थलविषुलशिलोत्सङ्गरङ्गतरङ्गा सम्भोगभ्रान्ततीराभ्रयशवरवधृशर्मदा नर्मदा च । यस्याः सान्द्रदुमालीललिततलमिलत्सुन्दरीसंनिहद्धैः सिद्धैः सेव्यन्त एते मुगमृदितदलत्कन्दलाः कुलकच्छाः ॥ ३५ ॥

न धेन्वर्थोऽनौवित्यातः । विविशेषे विगमे च । धवो मर्ता तरुविशेषश्च । परिवृण्वन्ति प-रिवारीमवन्ति परिवारीणि । अन्यत्र परि समन्ताद्वारि जलं येषु ॥ क ॥

माद्यदिति ॥ सुस्तायाः कन्दविशेस्य रसेन निर्यासेनामोदिताः । अन्तर्मध्ये छः स्थिताः पान्या याछ । तथा मन्थरमस्ता मन्दानिलेन लोलन्तश्रलन्तो लतामण्डपा या-छ । पश्चात्कर्मधारयः ॥ ३४ ॥

- (१) श्रुतशीलेति-तुङ्गश्रङ्गेषु शिलोचयशिखासु रङ्गन्त्यश्रलन्त्यः सारङ्गाङ्गनाः कुरङ्गयो यासु ताः । नक्षत्राणां तारकाणामासद्धाः समीपस्था य आकाशावकाशास्त्रेषु विश्वनतो वंशास्त्रेषां जालेः संघेजेटिलासु । चलन्तो गच्छन्तश्रित्रचित्रकाः करिकलभाश्र तेषां संचारैः प्रचारैः शबलासु । हारिणो मनोहरिणो हरिद्वर्णाश्र येऽङ्करास्त्रैरमणोयासु वनभूषु निश्चित्रनेत्रं विलोक्य राजानमिदसुवाच ।
- (२) माद्यदिति—माद्यन्तो दिन्तिनो गजास्तेषां क्रपोलपालिभ्यो गण्डन्थलेभ्यो विग-लिन्त पतन्ति मद्जलानि तेभ्यः सिका द्रुमा बृक्षा यासु ताः । क्रीडिन्ति क्रोडकुलानि शुक-रकुलानि तैरर्धचर्वितायाः पतन्त्या मुस्ताया रसेनामोदिताः ।।अन्तर्मध्ये सुस्थिताः पान्या यासु ताः । तथा मन्थरमस्ता मन्दानिलेन लोलन्तश्रलन्तो लतामण्डपा यासु ताः । एताद-इयो विन्ध्यादिभुमयः कस्य हृदयं न हरन्ति ॥ ३४ ॥
- (३) एषेति—विन्ध्यमध्यस्थे विन्ध्याद्रिमध्ये या वियुक्ताः शिकास्तासामुत्सङ्गे मध्यभागे रङ्गन्तः स्वकन्तस्तरङ्गा वीचयो यस्याः। संभोगेन आन्ताः क्वित्रास्तया तीराश्रया-स्तटोपिर निषीदन्त्यो याः शबरवध्वो भिक्वनार्यस्तासां शर्मदा सुखदा। एषा सा नर्मदास्ते। यस्या एते स्वगाणां स्वितिन दलन्ति कन्दलानि येषु ते। क्वलस्य जलप्रायप्रदेशाः। सान्द्रद्वः माकीभिर्धनच्छायवृक्षश्रेणीभिर्वतिषु रम्येषु तलप्रदेशेषु। रागान् मिलन्त्यो याः सुन्दर्यस्ता-भिः संनिद्यस्तैः सिद्धः सेन्यन्ते॥ ३५॥

अपिच। अन्तरेऽप्यस्याः-

(१)मज्जरकुञ्जरकुम्भमग्डलगलद्दानाम्बुनः सौरभा-द्भ्राभ्यद्भृङ्गकुलावलीः कुवलयश्रेणीः समाविभ्रतः । कञ्जोलाः कलिकालकलमषमुषः प्रोञ्जीललीलाकृतः स्वःसोपानपरम्परा इव वियद्गीथीमलंकुर्वते ॥ ३६॥

इतश्चास्यास्तीरे—

(२)श्रंसस्रंसिजलार्द्रजर्जरजटाजूटैर्मनाङ्मन्थरा-स्तिम्यसारवतन्तुनिर्मितकुथस्कौपीनमात्रच्छदाः । शीतोत्कराटिकतास्थिशेषतनवः स्नास्वोत्तरन्तः शनै-रेते पश्य पतन्ति पिच्छिलशिलाजाले जरत्तापसाः ॥ ३७ ॥

इतोऽपि—

(३)पश्येताः करिकुम्भसंनिभकुचद्रन्द्रोञ्जसद्वीचयः क्रीडन्यञ्जविकासभासि पयसि स्वैरं पुलिन्दस्त्रियः । उन्मीलन्नवनीलनीरजिधया पद्मान्तरे नेत्रयो – र्यासां हस्तलताहृता श्रपि परिभ्राम्यन्ति भृङ्गाङ्गनाः ॥ ३८ ॥

मज्जदिति ॥ शृङ्गकुलानां कुवलयान्युपमानम् । बिश्रत इति कल्लोलविशेषणं जस-न्तम् । 'नाभ्यस्ताद्'–इति नुमभावः ॥ ३६॥

अंसेति ॥ तस्यु जातास्तारवाः । ते च ते तन्तवश्च । पिच्छिलं मसुणं कर्दमिलम् ।३७।

⁽१) मज्जदिति—मज्जतां नर्भदापयसि बुडतां कुझराणां कुम्भमण्डलानि गण्डस्थलानि तेभ्यो गलतः स्रवतो दानाम्बुनो मदजलस्य सौरभाद् गम्यात्। आम्यन्त्यो गच्छन्त्यो भृङ्ग-कुलानामावल्यो यासु ताः । कुवलयानां श्रेणीः कर्मभृताः समाबिश्रतः । कलिकालकलमः षविनाशिनः । प्रोक्षीलां लीलां विलासं कुर्वन्तीति तथा कल्कोला नर्भदातरङ्गाः स्वःसोपानस्य परम्परां स्वर्गनिःश्रेणिश्रेणीमिव वियतो वीथीमाकाशमार्गमलङ्कुर्वते । उत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

⁽२) असेति—अंसस्रंधिनः स्कन्धावलम्बिनो जलादां जर्जरजदाजूदा येषां ते तैः । मनाङ् मन्थरा मन्द्वारिणः । तिम्यन्त आर्दीभवन्तस्तारवास्तर्ह्ह जाता ये तन्तवस्तैर्निमिन्तानि रचितानि यानि कौपीनानि तन्मात्रं छद आवरणं येषां ते । शीतेनोत्कण्टिकता पुलकित्ता अस्थियोपास्तनवो येषां ते । तथा स्नात्वा श्रनेरुत्तरन्तो निर्यान्तः । प्ते जरत्तापसाः पिच्छलशिलाजाले पतन्ति । त्वमेतान् पश्येति वाक्यार्थः ॥ ३७ ॥

⁽३) पश्येति—करिकुम्भसंनिभानि गजगण्डस्थलसहशानि कुचद्वन्द्वानि स्तनद्वन्द्वानि तैरुह्यसन्त्यः शोभमाना वीचयस्तरङ्गा याभ्यस्ताः । एताः पुलन्दस्त्रियः किरातनार्यः । अङ्जविकासभासि कमलप्रविकासशोभिनि पयसि जले स्वैरं कीडन्ति । त्वमेताः पश्य । याभ्यां नेन्नयोः पश्मान्तरे सृङ्गाङ्गना अमर्थः । उन्मीलन्ति विकसन्ति यानि नवनीलनीरजानि नव्यनीलकमलानि तेषां विया बुद्धा । हस्तलताहृता अपि हस्तलताभिस्ताहिता अपि । परिश्राम्यन्ति चलन्ति ॥ ३८ ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः-

बालोन्मीलत्कुवलयवनं विस्तरद्गन्धरुद्ध-भ्राम्यद्भुङ्गेरनुकृतपयःपूर्णमेघान्धकारम् । हर्षात्पर्यत्ययमतितरां तीरचारी मयूरो

मुग्धः पार्श्वे भ्रमति च भयाचकवचकेवाकः ॥ ३६ ॥

इदं च-

कुररभरसहं सहंसमालं मुदितमयूरचकोरचक्रवाकम् । क इह सुरुचिरं चिरं विलोक्य प्रवरमते रमते नरो न रोधः ॥४०॥ इतश्र—

(१)वककृतनिनदं नदं न दम्भात्कृतसवनं सवनं भजन्त एते । निरुपमविभवं भवं स्मरन्तः प्रशमधना मुनयो नयोपपन्नाः ॥४१॥ विधृतपाप्मानः खल्वमी महानुभावाः॥ क ॥ तथाहि—

मुहुरिधवसतां सतां मुनीनामपविषदां विषदाङ्कपङ्कभाञ्जि । तटनिकटवनानि नर्भदायाः कथमिभवन्ति भवन्ति कलमवाणि ॥४२॥

इतश्च— (२)क्वचित्प्रवरगैरिकासमसमुद्धसत्पन्नवं लवङ्गलवलीलतातलचलचकोरं कचित् ।

बालेति ॥ विस्तरता प्रसरता गन्थेन रुढाः । अत एव आम्यन्तो सृङ्गास्तैरनुकृतः पयःपूर्णमेघोऽन्धकारश्च येनेति वनविद्येषणम् । मेघाद्धि मयूरस्य हर्षः । अन्धकाराच रा- श्रिशङ्कृया चक्रवाकस्य भयम् ॥ ३९ ॥

कुररेति ॥ प्रवरा मतिर्थस्य तत्संदोधनम् । इह रोधस्तटं विलोक्य को नरो न र मते कीडत्येव सर्वः । कथंभृतम् । कुरराणां भरमतिशयं सहते । तथा सह इंसमालया तथा सुदिता मयूराश्चकोराश्चकवाकाश्च यत्र । यतः छष्टु रुचिरम् ॥ ४०॥

बकेति ॥ प्रशम एव धनं येषां ते सुनयो नययुक्ताः । अनुपमसामध्ये भवसीयरं स्म-रन्तो बकैः ऋतशब्दम् । तथा न दम्भात्कपटादिष तु धर्मवासनया क्रतं सवनं स्नानं यत्र त-म् । तया सह वनैः सवनं वनयुक्तम् । नदं जलाधारविशेषम् । एते भजन्ते ॥ ४१ ॥

मुद्धिति ॥ इभवन्ति गजवन्ति तथा वीनां पक्षिणां पदमङ्के यत्र तथोक्तं पङ्कं भन्जन्ते तानि नर्मदायास्तटसमीपवनानि कर्मभूतानि अधिवसतां सतां विदुषाम् । अपगता विषयेभ्यस्तादशां सुनीनां कथं कल्मषाणि पापानि भवन्ति । भवन्त्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ किचिदिति ॥ प्रवरं गैरिकं यत्र । तथा असममप्रतिमम् । सर्वोत्कृष्टमिति यावत् ।

(१) बालेति—विस्तरता प्रसरता गन्धेन रुद्धा निरुद्धाः । भ्राम्यन्तो गच्छन्तो भृङ्गा भ्रमरास्तः । अनुकृतोऽनुसृतः पयःपूर्णमेघस्य सजलजलदृस्यान्धकारो येन तत् । बालाना-मुन्मीलतां विकसतां कुवलयानां पद्मानां वनम् । अयं तीरचारी तटगामी मयूरोऽतितरां पद्मयति । मुग्धश्रकवाकः पाद्भवें रात्रिशक्कृया भयाद् भ्रमति न्याकुलः सन् गच्छति ॥ ३९ ॥

(२) क्रचिदिति—प्रवरमैरिकासमा गैरिकसदृशाः समुद्धसन्तः प्रकाशमानाः पह्नवाः

क्र.चिद्रिरसिर्त्तटातरुण्विस्फुरत्कन्दलं दलनिचुलमञ्जरीमधुनिरुद्धभृङ्गं कवित् ॥ ४३ ॥ कविच्चटुलकोकिलाकुलितनृतच्ताङ्करं कुरङ्गकुलसेवितप्रवलसालमूलं कांचत् । कचित्रवरसंचरत्सुरवधूपदैः पावनं वनं नयति विक्रियामिह् मनो मुनीनामपि ॥ ४४ ॥ युग्मम् ॥ तिद्दमचतनं दिवसमस्य सैन्यस्याध्वश्रमापन्नखेदापनुत्तिनिमित्तमधि-

वसतु देवः॥ क॥

यत्र-

(१)वायुस्कन्धमवष्टभ्य स्फारितैः पुष्पलोचनैः । वियद्विस्तारमेते हि वीचन्त इव पादपाः ॥ ४५ ॥ श्रपिच येषाम् —

(२)स्कन्धशाखान्तरालेषु पश्य जीमृतपङ्कयः। लम्बमाना विलोक्यन्ते चलद्वलगुलिका इव ॥ ४६ ॥ येषां च—

> (३)उद्यैः शाखाव्रसंखद्मा मन्ये नृनं वनौकसाम्। कुर्वन्ति पुष्पसंदेहं निशि नत्त्वपङ्कयः॥ ४७॥

तथा समुख्यस्तः पछवा यत्र । पश्चाद्यथायुक्ति कर्मधारयः । गैरिकशब्दो नपुंसकः । 'प्रव-रगरिकोपमः इति वा पाठः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तदिति ॥ खेदापन्नत्तः खेदापनोदः ॥ क ॥

वायुस्कन्धमिति ॥ स्कन्धः संहत्यर्थोऽसार्थश्च । क्रुतोऽत्रावासः । हि यस्मात् तु-ङ्गाः पुष्पिताश्चात्र पादपाः सन्ति ॥ ४५ ॥

विसलया यहिमस्तत्। लवङ्गानां लवलीनां लतानां विश्वानां तलेषु चलन्तो गच्छन्तश्रकोरा यहिमस्तत्। तथा कवित् गिरीणां पर्वतानां सरितां नदीनां च तटेषु तरुणा नवीना विस्पुर-न्तः प्रकाशमानाः कन्दला यहिमस्तत्। दलन्त्यः स्पुटन्त्योः निचुलानां वेतसां मञ्जयस्तासां प्रधुमिनिरुद्धा रुद्धा ग्रङ्गा अमराः यहिमस्तत्। तथा कच्चिटुलैश्रब्धलैः कोकिलैराकुलिता व्याप्ता नृता नवीनाश्रतानामङ्करा यहिमस्तत्। कुरङ्गकुलैईरिणवर्गैः सेवितानि प्रवलानां इ-दानां सालानां वृक्षाणां मृलानि यत्र तत्। कवित् प्रवराणामुत्तमानां संवरन्तीनां सुरवभूनां देवाङ्गनानां परेश्ररणैः पावरं पवित्रं काननं मुनीनां समाहितचेतसामपि मनोविक्रियां वि-कारमधैर्यमिति यावत्। न्यति प्रापयति॥ ४३॥ ४४॥

(१) वाञ्चिति—वायुस्कन्धं पवन एव स्कन्धप्रदेशस्तमवलम्ब्य । स्फास्तिर्वि-स्फारितैः पुष्पनयनैः। एते पादपा वृक्षाः। वियत आकाशस्य विस्तारं प्रसारं वीक्षन्त इव पश्यन्तीव ॥ ४५ ॥

(२) स्कन्धेति—स्कन्धानां प्रकाण्डानां शाखानां लघुप्रकाण्डानां चान्तरालेषु मध्येषु । लम्बमाना जीमृतपङ्गयो मेघावलयः । चलन्त्यो वलगुलिका इव विलोक्यन्ते दृश्यः न्त इति त्वं पश्य ॥ ४६ ॥

(३) उच्चैरिति—उचैः शाखाग्रेषु संलग्ना न्यासा नक्षत्रपङ्क्ष्यस्तारावलयः। निशि रात्रौ वनौक्सां वनवासिनां पुष्पसंदेहं कुसुमानामाशङ्कां कुर्वन्ति। इत्यहं मन्ये ॥ ४७॥

5721

प्तेषु(१)प्रचग्डपवनाहततरुतलगलितसुगन्धिविविधविकचकुसुमप्रक-रमकरन्द्रमापीय पुनः शिखरशाखाभिमुखमुत्पतन्त्यो विभान्ति दुरारोह-तया कृताः केनापि निःश्रेण्य इव श्रेण्यो मधुलिहाम् ॥ क ॥

इतश्च-

निश्चलानां सैन्यभयेन (२)तुङ्गतवशिखरपञ्जरपुञ्जितगोलाङ्गूलमगडलानां निर्यन्नवपरोहाङ्कुराकाराः कुर्वन्ति वनदेवतानां क्रोडान्दोलनदोलार-ज्जुशङ्कामघोविलम्बलाङ्गूललतिकाः ॥ ख ॥

इतश्च-

चकासत्युड्डोयमाना(३)स्तरुशिरःशिखरशाखाग्रस्खळनविळग्नग्रहगण्वि-मानपङ्किपताका इव विद्यगावळयो निश्चलम् ॥ ग ॥

इतश्च-

विज्ञम्भमाग्यमञ्जरीजालेषु सर्वर्तुविकासिसहकारवनेषु वनदेवताभिरु-इ।मद्वरहनप्रनीकारार्थमनागतमेव संगृहीतवारिगर्भाम्भोद्पटलमिवालोक्यते कोकिलाकुलकदम्बकम् ॥ घ॥

इतश्च-

विकसितसितपुष्पपिग्डपाग्डुरशिखराः सुधाधवित्रतोध्वंभूमयो विला-सप्रासादा इव कुसुमसायकस्य जराधवलमौलयः कञ्चुकिन इव वनदेव-तानाम् , उन्माद्यन्ति मनोऽमन्दमुचुकुन्दपाद्पाः ॥ ङ ॥

(४)नदेवं विधेषून्भिषनमुकुलविगलितबहलमकरन्द्सीकरासारसुरभित-भूतलेषु मुग्धमृगपरिहृतदावानलज्वालायमानोन्मदशबरसीमन्तिनीचरणप्र-हारविकसिताशोककाननेषु नवजलधरनिकुरम्बकान्तितमालतस्रीरःस्थितश-

इतश्चेति ॥ गोलाङ्गृलानां कृष्णमुखमर्वटानां । लाङ्गुललतिकाः पुष्ठवस्त्रयः । अतिलोमशत्वानिर्यमवप्रोहाङ्कर आकारो यासाम् ॥ ख ॥

तदेवमिति ॥ सुग्धसृगेत्यादि वनविशेषणम् । लौहित्यानसुधसृगैर्दावानलञ्चान्त्यः

⁽१) प्रचण्डेति—प्रचण्डेन पवनेनाहतास्ताडिता ये तरवो वृक्षास्तेषां तळेभ्यो गल्छि-तानि पतितानि सुगन्धानि गन्धवन्ति विविधानि विकशानि विकसितानि यानि कुपुमानि पुष्पाणि तेषां मकरन्दो मरन्दः पुष्परसः इति यावत् तम्।

⁽२) तुङ्गेति—तुङ्गान्युचानि यानि तर्सश्खराणि वृक्षाप्राणि पञ्चराणीव तेषु पुङ्गि-तानि संधीभृतानि गोलाङ्गुलानां कृष्णमुख्यानराणां यानि मण्डलानि तेषाम् ।

⁽३) तर्वेति — तरुकिरःशिखराणां बृक्षाप्राणां शाखाग्राणि स्कन्धोश्वंभागास्तेषु स्ख रूनेनाघातेन विरुद्धाः संस्कृताः प्रहुगणानां तारकादिग्रहगणानां विमानानि व्योमयानानि तेषां पङ्कयः श्रेणयस्तासां पताका वैजयन्त्यः।

⁽४) तदेर्वामति—देवो वनेषु विहरतु । कीदृश्च वनेषु । उन्मिषन्ति विकसन्ति सुकुलानि कुड्मलास्त्रेभ्यो विगलितः पतितो बहलो बहुर्मकरन्दसीकरासारः पुष्परसिबन्दु-

व्दानुमेयमायन्मगृरमगृडलेषु मदनालसपुलिन्दराजसुन्दरीशिच्यमाणवनक-पोतकुकुटकुकुहकुलकुहारतेषु कूजत्कुररपरिवास्तिसरःपरिसरेषु चलच-कोरसारसरवरमणीयेषु विहरतु देवः सह सैन्येन नर्मदोर्मिमन्दानिलान्दो-लितलतापञ्चवेषु वनेषु ॥ क ॥

राजापि श्रुतशीलेन दर्शितांस्तांस्तान्देशानवलोक्य चिन्तितवान् ॥ख॥

(१) कृतक्रीडाः क्रोडैर्मद्कलकुरङ्गोहृतसृगाः परिभ्राम्यद्भुङ्गाः परभृनकुलाकान्तत्रदः। वनोद्देशाः पौष्पैः सुरभितदिगन्ताः परिमलै-र्न चेतः कस्यैते विलसितविकारं विद्धति॥ ४८॥

इतश्र—

(२)वीचोनां निचयाः स्पृशन्ति जलदानुद्रन्धिसौगन्धिका नृत्यत्केकिकद्म्बकानिः विकसद्वीद्यन्धि रोधांसि च । धत्ते सैकतमुत्रद्मद्कलकौञ्चावलीसारसा-नस्याः पद्मपरागणिङ्गयसः सेव्यं च सिन्धोने किम् ॥ ४९॥

कुमुमिताशोककाननानि परिहतानीति भावः ॥ क ॥

वीचीनामिति ॥ उद्गिन्धसौगन्धिका वीचिनिचया जलदान्स्पृशन्ति । रोधांसि च स्पृशन्ति । तदेवं यस्याः सिन्धोः, किं वा न सेन्यम् । चकारो वार्थे ॥ ४९ ॥

धारासंपातस्तेन सुरिभतानि सुगन्धीनि भृतलानि येषु तेषु । सुग्धसृगपिरहतानां सृग्धहरि गत्यक्तानां दावानलल्वालायमानानां काननाभिज्वालावदाचरतासुन्मदशबरसीमन्तिनीनां मन्तिकराताङ्गनां चरणप्रहारैः पादप्रहारैं विकसितनां प्रफुल्लानामशोकानां काननानि येषु तेषु । नव्यजल्वरानिकुरम्बकान्तीनां नवपयोदसंघसहशमासिनां तमालतरुशिरःस्थितानां तापिच्छ - तरुशिखरस्थानां शब्दानुमेथानां माचतां मयूराणां बर्द्धणां मण्डलानि येषु तेषु । मदेन कामेना लमा या पुल्लिन्दराजसुन्दर्थः किरातराजाङ्गनास्ताभिः शिक्ष्यमाणा ये वनकपोताः पारावताः कुक्षुटाः कुक्कुहाश्च तेषां कुलैः कुहरितानि शब्दयुक्तानि तेषु । कुजन्तो ये कुरराः पक्षिणस्तैः परिवारिता वेष्टिताः सरःपरिसराः सरोदेशा येषु तेषु । नर्मदोर्मिमन्दानिलेन नर्मदावीचीमन्द-पवनेनान्दोलिताश्चळला लतानां विज्ञानं पछवाः किसलयाः येषु तेषु ।

(१) क्रतेति—क्रोडैः गृकरैः क्रता विहिता क्रीडा केलियंत्र। मदेन कला याः छरङ्गयो मृग्यस्ताभिर्हता आकृष्टा मृगा येषु ते। परिश्राम्यन्तो विहरन्तो सृङ्गा अमरा यत्र। परस्तत- कुलैः क्रोकिलकुलैराकान्ता व्यासास्तरवो वृक्षा येषु ते। पते वनप्रदेशाः। कस्य चेतो।विल्लेस्तो जातो विकारो विक्रिया यस्य तत्। न विद्धति न कुर्वन्ति। किन्तु कुर्वन्त्येवेति भावः॥ ४८॥

(२) वीचीनामिति—उद्गन्धीनि सौगन्धिकानि कमलानि येषु ते वीचीनां तरङ्गाणां निचयाः समुदाया जलदान् मेधान् स्पृशन्ति । रोधांसि तटानि च नृत्यन्तो ये केकिनो मयुरास्तेषां कदम्बकानि येषु तानि । विकरून्त्यो वीक्धो लता येषु तानि सन्ति । तथास्याः सितः सैकतमुद्धदन्ती शब्दायमाना मदकला था क्रीखावली क्रौख्यपिक्षपक् किः सारसाक्ष तान् धत्ते । पद्मपरागेण पद्मधृल्या पिङ्गं पीतं पयो यस्यास्तस्या अस्याः सिन्धोः सरितः कि कि न सेव्यम् । अपि त सर्वमेव सेवाहम् ॥ ४९ ॥

तदुचितमिहाच दिवसमावासं कर्तुम्' इति विचित्स्य भूकोणसंज्ञाज्ञापितसेनासित्रवेशस्तत्कालमेव 'विरचयत तुरङ्गममन्दुराः सरसदीर्घदूर्वानलनीलनिम्नस्थलीषु, कुरुत कायमानानि सरिस्सेन्यसैकतेषु, उन्नमयत पटकुटीः कुलकाननेषु, श्रालानयत मदमत्तमतङ्गजान्मदक्रणङ्कपोलकाषसहेषु
सरलसालसञ्जक्षकीसर्जार्जुनस्कन्धेषु, दूरमुत्सारयत शैवलशिलाजालकाष्टक्टक्एटकपटलानि, समीकुरुत विषमभूभागान्' इति सेनापतिप्रमुखमुखरलोककलकलमुत्तःलमुत्थितमसहमानस्तद्विरामावसरं प्रतिपालयन्नेकान्तेऽन्यतमप्रदेशे तस्याः सरितः स्दममुक्ताफलल्लोद्धवलबालुकापुलिनपृष्ठ प्वास्थानगोष्टीं बबन्ध ॥ क ॥

अथ नातिदूरे पुरोऽस्य शीतशैवलचकवाले चरतश्रकवाककद्म्वकस्य मध्ये कोऽप्युत्तिप्य पत्तपुटम्, उन्नमय्य शीवायम्, अनङ्गपरवशो दूरादुप-सर्पन्ननुरागिणीं काञ्चिकावाकीं, दिशतचादुचातुर्यश्रकवाकयुवा दृष्टिप-थमवातरत्॥ ख॥

श्रपरे च चत्वारो राजहंसास्तामेव चक्रवाकी कामयमानास्तमाप-

तन्तमन्तरान्तरा निपत्य स्खलयाम्बभृबुः॥ ग ॥

तांश्चावलोक्य राजा विहसन्नासन्नवर्तिनं श्रुतशीलमावभाषे ॥ घ ॥ 'वयस्य, विलोक्यतामिदमसमञ्जसम् ॥ ङ ॥

श्रमी राजहंसाः सतीष्विष स्वजात्युचितानुचरीषु कथमन्यासकामपी-मां चक्रवाककामिनीं कामयन्ते॥ च॥

न खल्वेषामियमनङ्गभूमिः ॥ छ ॥ श्रथवा—

(१)किमु कुचलयनेत्राः सन्ति नो नाकनार्यस्त्रिदिवपतिरहत्यां तापसीं यत्सिषेचे। इदयत्यकुक्तरीरे दीप्यमाने स्मराग्नामुल्तिमनुचितं वा वेत्ति कः परिडतोऽपि५०

तदुःचितिमिति ॥ मन्दुरा वाजिशाला । कायो मात्यत्रेति कायमानं लोकप्रसिद्ध्या रोहिषादितृणमयःवासविशेषः । मदमत्तमतङ्गजानिति । मरेन वीर्यविपाकेन मत्ता नत्वौष-धादिप्रयोगात् । जालानि मर्कडिकाल्यकृमिकृतगृहाणि । कृटं वप्रम् ॥ क ॥

न खिल्विति ॥ यथा चक्रावको चक्रवाकस्य सजातीया, एवं मनुष्यजातेर्नलस्य मा-नुषी दमयन्त्युचिता । यथा इंसानां सानुचिता, एवं लोकपालानामपि दमयन्तीति॥ छ ॥

किमु इति ॥ हस्वा कुटी कुटीरः । 'हस्वे' इत्यधिकारे 'कुटीशम'-इति स्त्रेण रप्रत्ययः ॥ ५० ॥

⁽१) किम्विति—कुवलयानीव नीलकमलानीव नेत्राणि नयनानि यासां ताः कमला-दयो नाकनार्थः स्वर्गीयरमण्यो न सन्ति किम् । यस्मात्कारणात् त्रिदिवपतिनीकनायको मस्त्वान् । तापसीं तपस्विनीमहत्यां गोतमपत्नीम् । सिषेत्रे भेजे । वाथवा । स्मराप्ती कामाग्नौ । हृदयमेव मानसमेव नृणकुटीरस्नृणनिर्मितहस्वकुटी तत्र । दीण्यमाने प्रकाशमाने सित पण्डितोऽपि धीमानिप कः । इद्मुचितमनुचितं वेति वेत्ति जानीते । अर्थांत्र वेत्तीति भावः ॥ ५० ॥

(१) एवम्वादिनि राजनि, श्रकस्मात्कोमलकण्ठकुहरप्रेङ्कोलनालंकारसुन्द-रोऽमन्दमूर्छनावच्छिन्नसरसस्वरस्वरूपः प्रसन्नप्रयुज्यमानतानविशेषाभिन्य-क्तिस्पष्टश्रुतिसुभगो गगने गान्धारप्रामगामी गीतध्वनिरुद्चरत्॥ क॥

आवाहीच्च (२)चलद्लिपटलपीयमानापूर्वपरिमलोद्गारिपारिजातमः

क्षरीमकरन्द्विन्दुवर्षवाही वायुः ॥ ख ॥

(३) श्रथ कौतुकोत्तानिताननेन नरपितनाष्यदृश्यत, शातकुम्भभक्षपिशक्षप्रभ्यभाग्यक्षप्रकार्यवर्तिनः प्रधानपुरुषस्यात्रे गृहोतज्ञात्यज्ञाम्बूनद्दीर्घद्यडः कु-ग्रह्मलालंकारवानुन्मिषन्मन्दारमुकुलमालामगिडतमौलिरवतरन्नम्बरान्निनिमेषः सुवेशः पुरुषः ॥ ग ॥

श्रवतीर्यं च सोऽतिविस्मयविस्फारितविलोचनमवनिपालमवादीत् ॥घ॥ 'निपघेश्वर, त्वरितमुत्तिष्ठ । श्रघीय सज्जो भव ॥ ङ ॥

कि न पश्यसि—

(४) अवतरित घृताचीस्कन्धविन्यस्तहस्तः श्रुतिसुखक्रतगीते किंनरे दत्तकर्णः। किमिप सपरिरम्भं रम्भयारभ्यमाण्यजनविधिरधीशः स्वर्गिणामेष देवः।५१। अपि च—

(५)विरचितपरिवेषाः स्वाभिरङ्गप्रभाभिभुवैनवहनभारोद्धारधुर्यासपीठाः । उरसि परिविळोळदीर्घदामान एते यमवरुणुकुबेराः स्वामिनो लोकपालाः ॥५२॥

(१) एवमिति—कोमलकण्ठकुरहस्य सुकुमारगलप्रदेशस्य यत्प्रेङ्क्षोलनमान्दोलनमे-बालङ्कारो भूषणं तेन सुरदरो रमणीयः। अमन्दया मूर्च्छनया स्वरारोहावरोहक्रमेण सरसं स्वरस्वरूपं यस्मिन्। प्रसन्नं यथा तथा प्रयुज्यमानो यो विशेषोऽतिशयस्तस्याभिव्यक्ति-स्तया स्पष्टः श्रुतिसुभगः कर्णेयुन्दरश्च।

(२) चलदिति--चलन्ति यानि भ्रमरपटलानि तः पीयमानश्रृष्यमाणो योऽपूर्वपरि-मलोद्वारी अपूर्वगन्धकावकः पारिजातमञ्जरीमकरन्दो मन्दारमञ्जरीमरन्दस्तस्य बिन्डनां

वर्षाः स्थन्दनं वहतीति बिभर्ति ताहशो वायुः ।

(३) अथेति—नरपतिना पुरुषः सुनेषोऽहरयत । कोहशः सः । शातकुम्ममङ्गवत् सुवर्णसण्डवत् । पिशङ्गा पिङ्गलवर्णा या प्रभा कान्तिस्तस्या मण्डलं तन्मध्यवित्तः । गृहीतः आको जात्यजाम्बूनदस्योत्तमजातीयसुवर्णस्य दीवी विशालो दण्डो येन सः । उन्मिवनमः स्वारस्कुलस्य प्रादुमेवत्पारिजातबृक्षकुड्मलस्य या माला स्वक् तया मण्डितो मौलिः श्रेस्तो यस्य सः ।

(४) अवतरतीति—इतारीस्कन्ये वृताचीनामाण्यतों श्रे विनयस्तो हस्तो येन सः। श्रुतिसुकं कृतं श्रवणसुकारं विद्धितं गीतं गेयं येन तिसम् । किनरे दसी कर्णो श्रुती येन सः। सम्मथाण्यतस्य किमपि सपरिरम्भं ससमालिङ्गनम्। आरम्यमाणः प्रारम्भमाणो व्यजनस्य सालवृन्तकस्य विधिविधानं यस्य सः। एप स्वांगणां नाकिनां स्वामी देव इन्द्रोऽवतरित नीचैरागच्छति॥ ११॥

(५) विरचितेति—स्वामिः स्वीयाभिरङ्गप्रभाभिः । विरचितो विह्निः परिवेषो मण्डलं यैस्ते । भुवनवहनस्य जगद्धारणस्य यो भारो धुस्तस्योद्धारे उद्रहने धुर्याण धुरन्ध - राणि स्कन्थपीठानि येषां ते । उरसि वक्षसि परिविकोक्ष्यकदीर्घं विशालं दाम माला

राजा तु तदाकर्ण्य (१)ससंभ्रमोत्थानवशविष्गतोत्तरीयाञ्चलस्खलत्क-नककंकणरणस्कारमुखरितमाधाय मूर्षिन संपुटितपाणिपञ्चवगुगलमाश्चर्यर-सरमसवशमुच्छ्वास्यमानसर्वाङ्गपुलकः कतिपयपदान्यभिमुखं सह परिजने-नोचलितवान्॥ क॥

श्रथ (२)सकलसुरशिरःशेखरायमाण्चरणरेणुरनेकनाककामिनीकुचकुम्मकुकुममञ्जरोमुद्राङ्कितविपुलवन्नःस्थलीदृश्यमानमहानीलमणिमण्डनिममन्यवृत्रशस्त्रवणः,श्रवणशिखरारोणितप्रत्यप्रणारिज्ञातमञ्जरीगलदुवहलिकञ्जदक्कणानुपान्ते गायतस्तुम्बुरोः सान्नादमृतायमानगीतरसतुषारानिव परिपूर्णकर्णोद्रीणीन्कपोलपालिलग्नानुद्रहन्, श्रनवरतश्चीचुम्बनसंकान्तताम्बूललाञ्कुनायमानाच्छाच्छ्वहरिचन्दननिकद्ववन्धुग्स्कन्यसंधिः, श्रन्थक इव
हारयष्ट्यास्फालितवन्नःस्थलः, विन्ध्यगिरिरिव सहस्रानः, पत्रगेन्द्र इव
कुण्डली पातालमुद्भासमानश्च, श्रकिकालशापावनीर्णसरस्वतीगीतप्र-

त्राय सकलेति ॥ अथानन्तरं पृष्टे दिरमागन्योम्नः पुरन्दरोऽवातरत । हारयर्षिर्मु-कालता । अन्यन्न हरस्येयं हारी यष्टिः शूललक्षमा । अन्यको दैत्यविशेषः । सहस्रमक्षी-णि यस्य । 'बहुन्नीहों'-इति समासान्तः षच् । विन्न्यपक्षे सहस्रशन्दः प्राचुर्यवचनः । अक्षा विभीतकाः । कुण्डलं कर्णालंकागः तद्वान् । तथा पाता रक्षिता । अलमत्यर्थे रोच-मानश्च । पन्नगेन्द्रस्तु कुण्डलाकारः । तथा पाताले मुत्पातालमुक्तया मासमानः । मक्तमा-तङ्ग औवित्यादैरावणः क्षोबवाण्डालश्च । पन्नरागस्य मणेर्यद्रक्णं लोहितं प्रभामण्डलं त-स्मण्डनमस्य । अंग्रुमांस्तु अविकृतः पन्नानां रागोऽहणस्य प्रभा मण्डलं विम्वम् । प्रानि मण्डनं यस्य ॥ ख ॥

* पुराणादौ किल श्रूयते—पुरा सरस्वतीद्धीच्योदैवत्वविषये संवादे जायमाने कुछेन द्धीचिना शहा सती सरस्वती कलिकाले चाण्डालकुलेऽवततार । अतत्व कलिकाले चाण्डा-ला एव मधुरं गायन्तीति विवृतिनामकटीका ॥

येषां ते । एते स्वामिनः । यमवरूणकुषेरा लोकपालाः सन्ति ॥ ५२ ॥

(१) ससम्भ्रमेति—ससम्भ्रमं यथा तथोत्थानवरोन विलगतं चञ्चलं च तदुत्तरीयाञ्चलं दुक्कुलाञ्चलं तेन स्वलन् पतन् यः कनककङ्कुणः सुवर्णवलयस्तस्य रणत्कारेण रणत्कारशब्देन

मुखरितं शब्दयुक्तम् ।

(२) अथैति—सकलपुरशिरःसु सर्वदेवमूर्धसु शेखरायमाणो मौलिरिवाचरन् चरणरेणुर्यस्य सः। अनेका या नाककामिन्यः स्वर्गसीमन्तिन्यस्तासां कुचकुम्भेषु स्तनकलगेषु या
कुक्कुममअरीसुद्रा तथाङ्किता विद्विता विपुलवक्षःस्थली विशालोरःप्रदेशस्तत्र दृश्यमानो
विलोक्यमानो महानीलमणिमण्डनिम इन्द्रनीलमणिसदृशो भग्यो वृत्रासुरशस्त्रस्य वणो
यस्य सः। श्रवणशिखरारोपिता कणम्लारोपिता प्रत्यणा नवा या पारिजातमञ्जरी मन्दारमजरी तस्या गलन्तः स्वन्तो बहलान् किञ्चलक्षणान् केसरकणान्। अनवरतं निरन्तरं
यथा तथा शचीचुम्बनेन संकान्तं सङ्गतं यत्ताम्बूठं नागवली तस्य लाञ्छनायमानश्चिह्न इवाचरन् यो हरिचन्दनस्तेन निरुद्धबन्धुरी निष्नोद्धतः स्कन्यसन्धिरंशप्रदेशी यस्य सः। एतादृशः पुरन्दरीऽवातरत्।

वाह इव मत्तमातङ्गगामी, दिशि दिशि विकीर्णकनककपिशांशुरंशुमानिवा-विकृतपद्मरागारुणप्रमामण्डलमण्डनः, सह लोकपालैभंगवान्पुरंद्रः पूर्व-दिग्भागाम्बराद्वातरत् ॥ ख ॥

श्रवतीर्यं चक्षुषां सहस्रेणोन्मीलशीरज्ञवनातुकारिणा निकण्य पाद्योः पु-रः पतितमद्याङ्गाश्विद्यभूतलिममम्, पराचतकुम्भकूटास्फालनकर्षशाङ्गलिना, (१)दुर्दान्तदैत्यदानववधृवैधव्यदानशालामूलस्तम्भेन, (२)शचीकुचकलश-संस्पर्शसंकान्तकुङ्कुमपत्त्रवल्लीकेन, द्विणपाणिना, सहेलमुज्ञमय्य मूर्णिन पस्पर्श ॥ क ॥

कृत्वा च कुशलप्रश्नालापव्यवहारानुचैः काञ्चनासनं समुद्धसन्मिणम-यूखमञ्जरीजालजटिलमवनिभुजा स्वभुजोपनीतमध्यतिष्ठत् ॥ ख ॥

उपविष्टेषु यथोचितासन्नमासनेषु यमवरुणकुवेरप्रमुखेषु देवेषु क्रमेण कृतोचिताचारः पुरः पृथ्वीपृष्ठ एव विनयानिषद्य निषधेश्वरः पुरंद्रम-वादीत् ॥ ग ॥

> (३)दिष्ट्या दिवौकसां नाथ जातो युष्मत्समागमात्। श्राकरुपं कीर्तनीयानां श्रेयसामस्मि भाजनम्॥ ५३॥

अपि च-

(४)हृषु कत्न्युगशतानि तपश्चरित्वा वाच्छन्ति संगमसुखं मुनयोऽपि येषाम् । तेषामनुग्रहकृतां स्वयमेत्य मेऽच युष्माकमादिशत कि प्रयमाचरामि ॥५४॥

इति प्रकाशितपश्चयालापे पार्थिवपुंगवे पुरंदरो द्रद्वितकुन्द्कलिका-कान्तद्न्तयुतिचोतिताधरद्वस्रीषिद्वह्दय लीलावलितकंधरः कुवेरसुखम-वलोकयांचकार ॥ घ ॥

सोऽपि 'निषधेश्वर, श्रृयतामस्मदागमनकारग्रम् ॥ ङ ॥ 'ग्रस्ति विदर्भाधिपतेर्भीमभृमिपालस्य स्रुता स्रुतारनयननिर्जितेन्दीवरा

इति प्रकाशितेति ॥ दरदिलतेत्यत्र दरेत्यञ्ययमीषदर्थे ॥ घ ॥

(२) शचीति—शच्या इन्द्राण्याः। कुचकलशयोः (स्तनकुम्भयोः संस्पर्शेण संक्रान्ता सङ्गता कुक्कुमस्य पत्रवछी पत्ररचना यस्य स तेन ।

(३) दिष्टवेति—हे दिनौकसां नाथ देवाधीश इन्द्र । दिष्ट्या भाग्येन । युष्मत्समाग्यात भवत्सम्बन्धात् । आकल्पमासंसारम् । संकीर्तनीयानां श्रेयसां कल्याणानां भाजनं पात्रमहं नळो जातोऽस्मि ॥ १३ ॥

(४) इष्ट्रेति—सुनयोऽपि ऋतुन् यागान् । इष्ट्रा तथा युगशतानि तपश्चरित्वा तपस्यां इत्त्वा येषां भवताम् । सङ्गमसुखं संमेळनानन्दम् । इच्छन्ति । अद्य साम्प्रतम् । स्वयमेत्य मेऽनुग्रहकृतां करुणाकृतां तेषां युष्माकं कि प्रियमिष्टमाचरामि तनोमि । यूयमादिशता- ज्ञापबत् ॥ ५४ ॥

⁽१) दुर्दान्तेति—दुर्दान्ता दुःखेन दमनीया ये दैत्यदानवास्तेषां वधूनां नारीणां वैध-ज्यदानशालाया मूळस्तम्भः प्रधानस्तम्भः ।

वराथिनो निजकान्तितिरस्कृतित्रिद्विनारीक्तपसंपत्तिः कुन्द्दन्ती दमयन्ती नाम ॥ क ॥

तस्याश्च चम्पकदळावदातदेहायाः किळ स्वयंवरमहोत्सवः सांप्रतं प्र-स्तुतः इति नारदाद्धिगम्य वयमपि विदर्भाधिपतिपुरं प्रस्थिताः ॥ ख ॥

किंतु लघयति पुरुषं स्वमुखेनार्थिभावो यतस्तव गत्वापि दमयन्ती किं
ब्रुमो वयमिन्द्रादयो लोकपालास्त्वामर्थयामह इत्यसहशं महिस्रोऽस्मिद्धिषु,
स्पृह्णीयक्तपासि कं नोत्सुक्यसीत्यनुचितमपरिचितेषु चादुचातुर्थम्, श्रजः
रसः खह्वमरा वयमिति श्राम्यः स्वप्रशंसोपक्रमः, श्रग्नुहि त्रयाणामपि लोकानामाधिपत्यमन्मत्संगमादिति महत्मागरम्यप्रलोभनम्, श्ररुपायुषो मनुः
स्यास्तद्समाकं देवानां मध्यं कंचिदुवृणीप्वेति पापीयः परदोषोदाहरणः
हारेणाभ्यर्थनम् ॥ ग ॥

श्रतो देशकालकार्थोक्तिकुशलस्त्यमुच्यसं । गच्छात्रे, भव दूतो देवाना-मश्रेषवैद्ग्ध्यविशेषोक्तिकोविद्, किमन्यदिह शिद्यसं, तैस्तैरुपायैः, तामिस्ता-भिः कलाभिः, तैस्तैः प्रलोभनप्रकारैः, कियतां देवकार्यम् , श्रार्थाणां प्रायः परोपकारकरणार्थमेव जन्म च जावितं च, न च भवन्तमस्मद्नुभावादन्यः कोऽपि कन्यान्तःपुरे रहस्यपि वर्त्तमानां विद्भेश्वरस्रतामुपसर्पन्तमुपलिच्चित्रेः इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ घ ॥

नलोऽप्येतदाकर्यं तिददं संकटम् 'इतो व्याघ्र इतस्तटी, इतो दवाञ्चिति दस्यवः, इतो दुष्टदन्दरःक इतोऽप्यन्धक्त्यः इति व्यायात्। इतः कर्णान्तक्ष्प्रशरासनो मर्मप्रहारी प्रहरित मकर्य्वकं इत्रक्षायमेतेषामलङ्घनीय आदेशः। तत्र जानीमः किमत्रोत्तरम्। एकत्रार्थेऽस्माकं भवतां च प्रवृत्तिरिति प्रस्पप्रार्थनाभङ्गकारिस्। विहत्तित्रनया प्रतिकृलोक्तः, अनभिन्नोऽस्मि दूतोक्तीनामिति शाल्यम्, असमर्थोऽस्मि संदिग्धिकयाकारितायामिर्याञ्चालङ्घनम्, अञ्चलङ्घनं च सेतुवन्धनित्र स्वलयित श्रेयःस्रोतः, षर्विमुखदर्शनम् अञ्चलङ्घनं च सेतुवन्धनित्र स्वलयित श्रेयःस्रोतः, षर्विमुखदर्शनमिव वर्धयत्यलदमीम्, रजस्वलाभिगमनित्र हरत्यायुः, इत्यनेकविधम् वधार्यं न नाम दुरिधगमाः केऽपि पदार्थास्तत्रभवतामशेषजगदीश्वराणाम्, न च न जानीथ ममापि प्रसिद्धमध्यवसायम्, एवं स्थितेऽप्येष वः करोम्यादेशम्, श्रादिष्टपरामर्शो न श्रेयानादेशकारिणः, किं तु वलीयान्परतो विधिः प्रमास्म् ; इत्यमिधाय भक्त्या भयेन च देवानां दौत्यादेशं समर्थितवान् ॥ङ॥

स्थित्वा च कंचित्वणमुचितालापलीलया कृत्वा च कांश्चिद्न्योन्यप्रस्तु-तिप्रयन्यवहारान्, श्रापृच्छ्य, यथागतं गतेष्वथ तेषु देवेषु निषधेश्वरिश्चरं चिन्तयांचकार ॥ च ॥

श्रस्तीति ॥ कुन्ददन्तीत्यत्र 'नासिकोदरौष्ठ'-इति सूत्रेण डीष् ॥ क ॥ नलोऽपीति ॥ न नाम दुरिंगमा इत्यत्र 'नाम' इत्यभ्युपगमे ॥ ङ ॥ तदिदम्, अनुच्छ्वासविरामं मरणम्, अमोहं मुच्छ्वंनम्, अरोगमङ्गव्यथः नम्, अशल्यप्रवेशमन्तःग्रलम्, अदारिद्रयो निद्राविघातः ॥ क ॥

किमन्यत्—

तस्यामाकर्णितानुरागायां यन्ममाद्य दीर्घदौर्जन्यदोहृदिना दैवेनाकस्मि-कमौत्सुक्यानुरागन्यवसायं वन्ध्यमध्यवसितं कुर्तुम् ॥ ख ॥

इदानीं किमत्र श्रेयो यस्माद्, अनुपयोगं गमनम्, ऋाष्यं निवर्तनम्, अपार्थकमासनम्, असाधीयानध्यवसायः ॥ ग ॥

इति चिन्ताकुले नले भयान्मृकीभूतेष्वासन्नवर्तिषु परिजनेषु प्रणयात्प्रा-(१)वरणप्रान्तप्रच्छादितवद्नभागं किमण्यासन्नमुपस्त्य शनैस्तत्कालयोग्या-लापैरनुशीलयञ्शीलक्षः श्रुतशीलो नलमावभाषे ॥ घ ॥

'देव, जानामि देवस्य देहं दहित दहन इव दारु दारुणो दौरयिवन्ता-भारः। को नाम सामान्योऽपि स्वयमभिलिवितेऽर्थे दृतत्वदासभावमङ्गी कु-र्यात्। विशेषतोऽनुरागिणयङ्गनाजने। तथापि किं न जानाति देवो, यथा याचको ब्राह्मण इव निर्वेदः कस्य संतोषाय, विषवैद्य इव विषादः संदेह-कारी शरीरस्य, भीमामिमन्युनिरुद्धं कुरुवलिमव मनो महान्तं संतापमनु-भवति॥ ङ॥

तद्छमनेन वात्छीभ्रमेणेव मीछयता चक्षुरुद्वेगेन ॥ च ॥

(२) कि देवेन न श्रुतम् ,श्रमृतमथनावसरे सुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दर्यम्यानिर्घोषविधिरितसमस्तरोदः कंदरादिवापि दूरोच्छ्रलितदुग्धतुषारा-सारतारिकतनभसः, समुत्पन्नानेककौस्तुभादिवस्तुविस्तारादुद्गच्छ्रदृष्सरो-मुख्यमरुक्षेः सण्मिव विहितविकचनलिनखण्डशोभादु, श्रनेकाश्चर्यकुत्तेः स्तरिसागराद्जनि जनितजगद्विस्मया स्मरजननी हस्तस्थिततरुणारविन्दा देवी देवीप्यमानपुण्यलस्मा लस्मीः ॥ छ ॥

यस्याः सर्वाङ्गलावर्यमधु विकचलोचनचषकैरापीय पीयूषजुषो मद्न-

देवेति ॥ निर्देदः खेदो वेदरहितश्च । विषादोऽतीव शोचनम् । यश्च विषं कालकृट-मादयित । भीमो रौद्रोऽमितो मन्युर्दैन्यं तेन निरुद्धम् । कुरुबलं तु भीमेन मध्यमपाण्डवे-नाभिमन्युना चार्जुनछतेन निरुद्धम् ॥ ७ ॥

तदलमिति ॥ उद्देगो दुःखम् । वात्लीभ्रमस्तु उद्ध्वे वेगः ॥ च ॥

⁽१) प्रावरणप्रान्तेनोत्तरीयप्रान्तेन प्रच्छादित आच्छादितो वदनमागो मुखभागो यस्मिस्तत् यथा तथा ।

⁽२) किमिति—सुरासुरकरैर्देवासुरकरैः परिवर्त्यमानो आम्यमाणो यो मन्दराचल एव मन्यानदण्डस्तस्य निर्वाचेण शब्देन बिधिरताः समस्ताः रोदसी द्यावापृथिवी कन्दरा गुद्दा येन तस्मात्। दूरोच्छिलतात् दुग्धमयतुषारासारात् दुग्धभारामंपातात् तारिकतं तारा-युक्तीकृतं नमोमण्डलं येन। समुत्पन्नानि जातानि विविधानि कौस्तुभादिवस्तुनि तेषां विस्तारात्।

मद्परवशाः परस्परमेवेर्घन्तश्चकुश्चकपाणिना समं सङ्गरम्॥ क॥

अथ सा सर्वानप्यन्तरान्तरायततस्तानुङ्गङ्गय(१) मन्दरिगिरिशिखरशात-कुम्भनिकषोपलायितवाहोर्भगवतिश्चत्तेप त्तेपीयः कर्रे वैकुएठस्य स्वयंवर-कुसुममालाम् ॥ ख ॥

प्वं साऽपि कदाचिश्वम्पककिकाकलापगौराङ्गी रागिणी त्विय वञ्चयि-ष्यति देवान्। वञ्चितो यतः पूर्वमात्ममुखमग्डलश्चिया शशी, तिरस्कृतो मदनः सौभाग्येन । सक्तत्रमृत्वायाश्च किमवगुगठनेन । विधेरिव वामभुवामिन-स्यानि चरितानि भवन्ति ॥ ग ॥

किमु न स्मरति देवो दिवि विश्वतमर्थसारं स्वर्लो हादवतीर्य पुरा गीतं गन्धर्वगायनैर्गीतगोष्टीस्थितस्यात्रे युगलिमदमार्थयोदेवस्य ॥ घ ॥

(२)क्रचिद्पि कार्यारम्भेऽकल्पः कल्याणभाजनं भवति । न तु पुनरधिकविषादानमन्दीकृतपौरुषः पुरुषः ॥ ५५ ॥

(३)श्रपद्दस्तियान्तरायानर्थानुररोकृतान्त्रसाधयतः।

विधिरपि विभेति तस्मान्निरतिशयं साहसं यस्यः ॥ ५६ ॥

एथमनेकथा प्रस्तुतपुराणपुरुषाख्यानप्रश्चित्रक्रमेणातिकान्ते भूम्नि दिवसे मङ्गलोद्गार इव वाञ्छितार्थसिद्धेः, तर्जनहुंकार इवान्तरायाणाम्, श्रोंकार इवोत्साहस्मृतेः, पुणयाहध्वनिरिव इद्यप्रसादप्रासादस्य, पुनर्नवींकृतानुराग्गस्तम्भोत्तम्भनस्य तस्य नरपतेः शिश्राय श्रुति श्रुतशोलेन श्रावितमिममेवार्थसमर्थयन्निव मध्याहशङ्कथ्वनिः ॥ ङ ॥

राजा तु तमाकर्ण्य विसर्जितपरिजनस्तत्रैव पुलिनमध्ये मध्याह्रसमयः समुचितव्यापारमकरोत् ॥ च ॥

श्रनन्तरमतिकान्तेषु केषुचिन्भुहूर्तेषु गगनमध्यतलाद्विलम्बमाने मना-

श्रथ सिति ॥ अतिशयेन क्षित्रं क्षेपीयः। 'स्थूलहूर'-इत्यादिना सिद्धम् ॥ ख ॥ एवं सापीति ॥ सक्दुरमृत्तायाः स्तोकमि निर्ततुमारव्यवत्याः कि नीरक्षयाः ॥ ॥॥ किचिदिति ॥ कल्पोऽनिर्विण्णः । तु पुनरिति शब्दौ संभूयवाचकत्वात्पुनर्थमेव द्यो

तयतः । यथापि चेति समुन्वयः ॥ ५५ ॥

(१) मन्दरेति--मन्दरगिरिशिखराण्येव शातकुम्भानि सुवर्णानि तद्ये निक्रघोपछ इवाचरितो बाहुर्भुजा यस्य तस्य भगवतो वैकुण्डस्य कण्डे।

(२) क्रविदिति—अकल्पोऽपि अम्मर्थोऽपि समुद्योगी जनः। कार्यारम्भे कर्मारम्भे किष्वित्कल्याणभाजनं लक्ष्मीभाजनं जायते। पुनरिषकविषादात् दुःखातिश्चयानमन्दोकृतं पौरुषं प्रस्थकारो येन तादृशो जनः कल्याणभाजनं न भवति।। ५५।।

(३) अपहस्तितेति—यस्य पुरुषस्य निरित्तश्यं समिषकं साहसं वर्तते। तस्मात्। पुरुषाद्विधिरिप ब्रह्मापि विभेति भीतो भगति। कोदशाज्जनात्। उरशेकृतान् स्वीकृतान्। तथापहस्तिता दूरीकृता अन्तराया विझानि येभ्यस्तान्। अर्थान् कर्माणि प्रसाधयतः कुर्वतः पुरुषात्।। ५६।।

ङ्मार्तग्रहमग्रहले चग्रहवात्याहतग्रुष्कपत्त्रमियं दग्रहमान्तत्रचलितकुलाल-चक्रमिय तेन पुरद्रादेशभ्रमेण भ्रान्तमारमनो मनः काण्येकान्तकमनोयनमें दाप्रदेशदर्शनिवनोदेन स्वस्थोकर्तुमिच्छ्रिच्छानुक्लकतिपयाप्तपरिजनपर् रिवृतः श्रुतशीलस्कन्यायष्टमभविहारो विहाय दूरमिय शिविरसंनिवेशम् , इतस्ततस्तरण्तमालमग्रहपमग्रहलितमय्रहारिणा चल्चकोरचक्रवाकचः कवालयलियतेन (१)स्नानागततापसपदपङ्क्लिवितद्वांङ्कुरेणापसरत्पयः-प्रतरङ्गितवालुकेन पुलिनमान्तेन प्राची दिशमयासीत् ॥ क ॥

(२)तत्र च चटुलचञ्चरीककुलाकुलितविविधवीहधां तलेषु विचरतोऽस्य रसातलविनिर्गताः पत्रगाङ्गमा इव नागमदहारिएयस्तमालकन्दलोकोमला- झयष्यः श्रोणीभारालसगमनाल्चिवलीतरङ्गिततनुमध्यलिकाः, काश्चिरक्र एठकन्दलावलिकाताङ्गमौक्तिकलताः स्फुरज्ञवाववल्याः कृष्णपद्मरात्रय इव कृतकीडाशरीरपरिग्रहाः, काश्चिदुभयश्रवणावसकदन्तिदन्तपरत्रप्रमाध- विलतमुखमएडलाः सुरसरित्सलिलसंविलकालिन्दीजलदेवता इव नर्मद- यामन्त्रिताः, काश्चित्परिधानीकृतरक्तपञ्चवास्तिङ्ग्वतालेखामेखलाश्चलदम्यु- वाहपङ्कत्य इव विन्ध्यस्कन्धानुवन्धिन्यः, काश्चिन्मातङ्गमदमएडलिमलन्मधु- करकरालिताः सकलनीलोत्यलवानलदम्य इवान्यजलाशयभ्यो महानदीमवत- रन्त्यः, काश्चिज्ञोहिताशोककुसुमस्तवककृतकर्णावतंसोत्तंसास्त्रिपुरपुरन्श्चय इव हरशरानलज्वालाकुलितशिरसा धूमध्यामलाः सलिलमनुसरन्त्यः, काश्चि- झिलतलोलासुरपुरन्त्रय इव वी-

तत्र चेति ॥ चटुलालिकुलाकुलितवीरूम्लेषु विचरतो नृपतेर्दृष्टिपथमवतीर्णाः किरात । कामिन्यश्चिरं चिक्रोद्धिरिति सम्बन्धः । कथंमृताः । नागमदेन गजमदजलेन हारिण्यस्तेना-लंकुतत्वात् । पद्मगाङ्गनास्तु नागानां वास्रकिप्रमृतीनः मदं गर्वे हरन्ति सुल्णन्ति कृतकोडा-कारीरपरिग्रहा मृतां रात्रयः सनक्षत्रा इव । सुकानां नक्षत्राणि स्त्रोणां रात्रय उपमानम् ।

(१) स्नानेति-स्नानायागता ये तापसा सुनयस्तेषां पदर्पाङ्क्तभिश्चरणश्रेणीभिः स्विता हस्वीभृता दूर्वोङ्करा यस्मिस्तत्।

⁽२) तत्रेति—किरातकामिन्यो दृष्टिपथमवतेरः। कीदृदयस्ताः। कण्ठकन्दलेषु गळप्रदेशेषु अवलिम्बता मातङ्गमौक्तिकानां गजमुक्तानां लितका हारा यासां ताः। श्रवणासक्तानि
कर्णावलम्बीनि दन्तिदन्तपत्राणि गजदन्तपत्राणि तेर्थवलितानि मुखमण्डलानि वदनमण्डलानि यासां ताः। सुरस्तित्सिलिलेन गङ्गाजलेन संवलितं संमिश्रोभृतं कालिन्दीजलं यमुनापयस्तस्य देवता इव। मातङ्गमदमण्डलेषु गजमदमण्डलेषु मिलन्तो ये मथुकरा अमरास्तैः
करालिताः। लोहिताशोकस्य कुसुमानां पुष्पाणां स्तवकर्गुंच्छेः कृता विहिताः कर्णावसंसा
उत्तंसाः शेखराणि च याभिस्ताः। मायूरपिच्छपुच्छेरवनद्वा बद्धाः कर्बुराश्रित्राः कबरोकलापाः केशपाशा यासां ताः। चलद्विवंलयेः कङ्कुर्णेर्मुखराणि शब्दायमानानि करतलानि तेषामुक्तालतालिकारमभेण रमणीया मनोरमा रसिकानां रसनिर्भराणां या रासककोडा रासलीला
तया निर्मरा हितताः।

थीवगाहनानुरागिएयः, काश्चिज्ञराजर्जरशवरकञ्चुिककरावलम्बलीलागा-मिन्यः स्पुरिदेन्द्रनीलशिलापुत्रिका इवेन्द्रजालिकैः संचार्यमाणाः कृष्णाञ्ज-निकाकुसुमकान्तयः, काश्चिचिपिटनासाः कुन्दकान्तद्न्तपङ्कृषो मायूरिप-च्छगुच्छावनद्धकर्वुरकवरीकलापाश्चलद्धलयमुखरकरतलोत्तालतालिकारम्भ-रमणीयरसिकरासककीडानिर्भराः कादम्बमधुपानचूर्णितदृशो दृष्टिपथमवते-करपराह्णमज्जनागतास्तरुणिकरातकामिन्यः ॥ क ॥

(१)ततश्च ताः स्दममुक्ताफलधवलवालुकापुलिनपृष्ठे लब्बप्रभागाः स्वैरं स्वैरमनुश्चवरणचलनक्षमान्त्रेकारितन्पुररवाक्षप्टकलहंसकुलमनाकुलकलन्योततरङ्गासनरङ्गतकुरङ्गमनङ्गभावभ्यिष्ठमनुभूय तोरविहारसुखम्, अनन्तरमक्रूरजलचरमवेगवहत्सिललमुग्जुललिविधविकसिताम्बुजजातिजीवित-जीवंजीवकमुत्कृजितकुररमारसितसारसमुन्मद्हासिहंसावतंसमुरःप्रमाणा-च्छोदकमतिरमणीयं हद्मवातरन्॥ ख॥

श्रवतीर्यं च ताः काश्चित्पन्नगपतिपुरन्ध्रय इवोद्गोर्णविषगग्डूषाः, काश्चित् द्राच्यसमदा इव रकोत्पलाकृष्टिव्यसनिन्यः, काश्चिद्गोपालाङ्गना इव गृहीत-पुग्डरीकाचाः, काश्चित्कार्तिकेयशरपङ्कृय इव विश्लेषितकोञ्चाः, काश्चित्कु-रुसेना इव धार्तराष्ट्रशकुनिमार्गेणानुधावमानाः, काश्चिद्रात्रय इव विघटि-तचकवाकिमधुनाः, काश्चिचकोराङ्गना इव चञ्चूकृतदीर्घकमलनालैः शश-धरकरनिर्मलजलमास्वादयन्त्यः, काश्चित्करिग्य इव सरसविसाग्राणि ग्रस-

दन्तपत्रप्रभाणां सरसरित् स्त्रीणां कालिन्सुपमानम् । रक्तपछवानां तडिछता स्त्रीणामम्ब्रवा-हर्पाङ्करूपमा । लोहिताशोककुसमानां हरशरासनज्वाला स्त्रीणां च श्यामत्वेन धूम उपमा । कृष्णाञ्जनिका तापिन्छलता ॥ क ॥

ततश्चेति ॥ अम्बुजजातिभिर्जीविता जीवंजीवाः पश्चिविशेषा यत्र । शेपाद्विभाषा, इति कण् । अम्बुजजातिरेव जीवितं येपाभिति वा । अतिप्रियत्वात । उरःप्रमाणं वश्चोदः शमुदकं यत्र । अगाधे हि पयसि न जलकीडा ॥ स्व ॥

अवतीर्येति ॥ विषं जलं, गरश्च । रक्तोत्पलं रक्ताव्जं, रक्तेनोरक्कष्टं पलं मांसं च । गृहीतपुण्डरीके अवलोकितसिताम्बुजे अक्षिणी यासाम् । चक्षुषो हि ग्रहणमवलोकनमेव । यथा श्रोत्रपानमाकर्णनम् । अथवा शैत्यान्नेत्रन्यस्ताव्जाः। अन्यत्र पुण्डरीकाक्षः कृष्णः क्रोञ्जः पक्षी गिरिश्च । धृतराष्ट्रो दुर्योधनस्य पिता, शक्किमांतुलः । पक्षे धृतराष्ट्रो हेसः। यहिषः—'धृतराष्ट्रः छराज्ञि स्यात्पक्षिक्षत्रियभेदयोः' । शक्किनः पक्षी । अचञ्चिति चञ्चित्र कृतानि चञ्चकृतानि । अन्यत्र चक्चवां कृतानि धृतानि यानि दीर्धकमलनालिने तैः श्राध-

⁽१) ततश्चेति—सूक्ष्मैः श्चुद्रैमुंकाफलेमींकिकैधेवलवालुकामधं सितसिकतामयं पुलिन्निष्ठं तटप्रदेशस्तिस्मन् । अनुच्चानां चरणानां चलनक्रमात क्रेड्कारितः क्रेड्कारशब्दमयेमुं-गापुरशब्दैराक्कष्टानि कल्हंसकुलानि यस्मिस्तम् । अनाकुलं यथा तथा कलेन मधुरेण गीते नेन तरङ्गारणां वीचीनामासक्ने समीपदेशे रिङ्गताः कुरङ्गा मृगा यस्मिस्तम् ।

मानाः काश्चिक्कलयन्त्रपुत्रिका इव संपुदितमुखपाणिपहलवयुगलाग्ररन्ध्रोनमु-क्तसूदमवारिधाराः, काश्चिद्धोहनार्थं इव प्रियवारितरणाः, (१)स्तनगण्डशै-लशिखरास्फालनोहललक्तरङ्गान्तरतरक्तहणतामरसरससुरभिसलिलमवगा-हमानाश्चिरं चिक्कीडुः ॥ क ॥

अवनिपतिरपि विस्मयविस्मृतनिमेषोन्मेषयनस्ताश्चिरमवलोक्य चिन्त-

यांचकार ॥ ख॥

(२) 'जातिर्यंत्र न तत्र रूपरचना नेत्रोत्सवारिम्मणी रूपश्रीरिष यत्र तत्र सुलभः श्लाच्यो न जन्मोद्यः। इत्येकस्थसमस्तसुन्द्रगुणप्रद्वेषमभ्यस्यतो धातस्तात वृथाश्रमस्य भवतः सृष्टिकमो द्शताम्॥ ५७॥

तथाहि—

(३) श्रीवालम्बितपद्मनाललिकाः कर्णावतंसीकृत-श्रत्यश्रोन्मिषतासितोत्पलदलैः संदिग्धनेत्रद्वयाः । कस्यैता जलदेवता इव कुचप्राग्मारमुग्नोर्मयः स्नानासकपुलिन्दराजवनिताः कुर्वन्ति नोत्कं मनः ॥ ५८ ॥

रकरनिकरविद्यमें लं जलम् । अन्यत्र किरण्निकर एव निर्मलजलम् । चकोयो हि चन्द्रकरा-न्पिबन्ति । प्रियं वारिणो जलस्य तरणं यासाम् । अन्यत्र वारितो निषिद्धो रणे। यकाभिः। ता वारितरणाः, प्रियाणां वारितरणाः प्रियवारितरणाः ॥ ख ॥

(१) स्तनेति—स्तनावेव कुचावेव गण्डशैलौ तयोः शिखरास्फालनेनाप्रभागाहननेनो-ज्ललन्त उद्गच्छन्तस्तरङ्गा वीचयस्तेषामन्तरेषु तरन्ति तस्णानि नवानि तामरसाणि कम-लानि तेषां रसेन मकरन्देन सुरभि सुगन्धि सिल्लं जल्रम् ।

⁽२) जातिरिति—नलः पुलिन्दराजकन्या विलोक्य विन्तयते । यत्र जातिरुक्ट्या जातिर्ज्ञक्षणक्षत्रियत्वादिका । अस्ति । तत्र नेत्रयोर्नयनयोरुत्सवो विलोकनानन्दस्तस्या-रम्भः प्रारम्भः सोऽस्या अस्तीति ताहशी जातिर्नास्ति । यत्र च रूपश्रीः सौन्दर्यशोभा विद्यते । तत्र दलाध्यः प्रशस्यः । जन्मोद्य उत्पत्तिः । सुरुभो न सुकरो नास्ति । यत्रोतकृष्टा जातिस्तत्र सुन्दरं रूपं नास्ति । यत्र सुन्दरं रूपं तत्रोतकृष्टजात्यभाव इत्याशयः । इत्येकस्या एकव्यक्तिस्यायिनः समस्ताः सर्वं सुन्दरगुणा उत्तमगुणास्तेषां प्रद्वेषं विरोधमभय-स्यत आचरतः । वृथाश्रमस्य विफलश्रमस्य भवतः । हे धातः । तात । सृष्टिक्रमो रचना-प्रणाली । दद्यतां ज्वलन् ।। ५०।।

⁽३) शीवेति—पीवासु गलप्रदेशेषु लिम्बताः पद्मानां कमलानां नालान्येव लिका यासां। ताः। कर्णावतंसीकृतानि कर्णाभरणीकृतानि प्रत्यप्राणां नवीनानासुन्मिषितानां विकसिता-नामसितानां नीलानासुत्पलानां कमलानां दलानि पत्राणि तैः करणभूतैः । संदिरधं संदेहाः स्पदीभृतं नेत्रद्वयं चक्षुद्वयं यासां ताः । कुचयोः स्वनयोः प्रारमारेण सुरना भिन्ना कर्मयस्तः स्पदीभृतं नेत्रद्वयं चक्षुद्वयं यासां ताः । कुचयोः स्वनयोः प्रारमारेण सुरना भिन्ना कर्मयस्तः रहा यामिस्ताः जलदेवता इव जलाधिष्ठात्रय इव । एताः स्नानेऽवगाहने निरताः पुलिन्दः राजरमण्यः कस्य सचेतसः पुरुषस्य । मनो मानसम् । उत्कं संजातोत्कण्ठं न कुवन्ति विन्त्यात् ॥ ५८ ॥

श्रपि च-

(१) पतस्याः करिकुम्भसंनिभकुचप्राग्भारपृष्ठे लुठदुः गुञ्जागर्भगजेन्द्रमौक्तिकसरश्रेणीमनोहारिणि । दूरादेत्य तरङ्ग एष पतितो वेगाद्विलीनः कथं को वान्योऽपि विलीयते न सरसः सीमन्तिनीसंगमे ॥५९॥

इयं तु-

(२)निजिप्रियमुखभ्रान्त्या हषणाचुम्बदम्बुजम् । दष्टाघरा तु भृक्केण सीत्कारमकरोन्मुदु ॥ ६० ॥

अनयापि-

(३)म्रविरतमिद्मम्मः स्वेच्छ्ययोच्छालयन्त्या विकचकमलकान्तोत्तानहस्तद्वयेन । परिकलित इवार्घः कामवाणातिथिभ्यः स्रात्निकामव वितीर्गा वाल्यलीलासुखाय ॥ ६१ ॥

अस्याश्च-

(४)कर्णमूलविषये मृदु गुञ्जन्पाणिपञ्चवहतोऽपि हरेन । एष पट्पत्युवा हरिणाच्याश्चुम्बति प्रिय इवास्यसरोजम् ॥६२॥

पतस्या इति ॥ मौक्तिकसरो मुक्तादाम ॥ ५९ ॥

- (१) एतस्या इति-छुठन्ती गुझा गर्भे मध्ये यस्यास्ताहशी, गजेन्द्रमौक्तिकानां सुक्तानां सरो दाम तस्य श्रेणी पङ्किस्तया मनोहरे। एतस्याः पुलिन्दराजवनितायाः । करि-छुम्मसंनिभौ गजगण्डस्थलसमौ यौ कुचौ तयोः प्राग्मारपृष्टे उपरितनभागे। एष तरङ्गो दूरादागस्य पतितः। ततश्च विलीनः कथम्। अथवा अन्योऽपि कः सरसः सीमन्तिनीसंगमे स्त्रीप्रसङ्गे सति न विलीयते न निलीनो भवति। अपि तु भवस्येवेति भावः॥ ९९॥
- (२) निजेति—इयं पुलिन्दराजवनिता । हर्षेणानान्देन निजिप्रयस्य मुखं तस्य आन्त्या निजपतिवदनअमेण । अम्बुजं पद्ममचुम्बत् । ततो भृङ्गेण अमरेण दृष्टोऽधरोऽधरोष्ठो यस्याः सा ताहशी सती मृदु कोमलां मन्दमिति यावत् । सीत्कारमकरोत् चकार । अम्बुजमुखोऽस्याः पतिरितिभावः ॥ ६० ॥
- (३) अविरतिमिति—इदमम्भो जलम् । अविरतं यथा तथा स्वेच्छया। विकचकम-लवत् प्रफुळ्जपद्मवत् । कान्तं मनोरमम् । उत्तानं हस्तद्वयं भुजद्वयं तेन । उच्छालयन्त्योत्पात-यन्त्या अनया वनितयापि कामबाणातिथिभ्यः कामिभ्यः । अर्घ आगतस्वागतप्रयोजनः परिकलित इव कृत इव । बालयलीलायाः शैशवविलासस्य सुखाय सलिलं जलं वितीर्णमिव दत्तमिव । यथा मृतेभ्यो जलाञ्जलिदीयते दद्वद्वालयलीलायैजलाञ्जलिदेत्ता ॥ ६१ ॥
- (४) कर्णेति—एव षट्पद्युवा भ्रमरः । पाणिपञ्जवहतोऽपि स्वभुजनिवास्तिोऽपि । हटेन कर्णमुल्जविषये कर्णप्रदेशसमीपे । मृदु यथा तथा गुञ्जन् मधुरं शब्दं कुर्वन् । प्रिय हव प्रियतम हव । हरिणाक्ष्या मृगाक्ष्या आस्यसरोजं वदनकमलं सुम्बति सुम्बनं करोति ॥६२ ॥

इतोप्येषा-

(१)भ्रमकरं मकरं मकरन्दिनीं कमिलनीमिलिनीकृताम् । तरलयन्तमवेच्य महाभयादुद्तरस्मिरितस्विरिते पदैः॥ ६३॥

प्ताश्च—
(२)मन्दायते दिनमिदं मद्नोऽपि सज्जस्तित्कं न गच्छत गृहानिति पद्मिनीभिः।
मीळत्सरोजगतभृङ्गहतैरिवोक्ताः स्नारवा शनैरनुसन्ति तटं तहएयः॥ ६४॥

(३) एवमनेकविधविलासासक्तशबरसुन्दरीदर्शनाल्हादपुलकिते विविधविन तर्ककारिणि पङ्किनमन्त्रजरत्करेणुकायमानिनःस्पन्ददृशि तत्कालमुत्पन्नया म-नाङ्मनमथन्यथया धीरतया च स्पृह्या च विचिकित्सया च जिघृत्तया च जिहासया च समकालमाकुलितेहृद्ये संकीर्णमावभाजि राजनि, राजीवव-नविराजिते तस्मिन्नर्मदाहृदे सलिलकीडासुखमितिचरमनुभूय तीरभुवि से-व्यसितसैकतस्थलीमलंकुर्वाणासु च तासु शबरराजसुन्दरीषु श्रुतशीलिश्च-नितवान्॥ क ॥

(४) 'उन्मादि यौवनमिदं शवराङ्गनानां देवोऽण्ययं नववयाः कमनीयकान्तिः। रेवातटं चळचकोरमयुरहारि कि स्यान्न वेद्मि जयिनी च मनोमवाज्ञा ।६५।

भ्रमकरमिति ॥ मकरन्दोऽस्त्यस्यां मकरन्दिनीम् । तथा अलिनीसिर्श्वङ्गीसिर्मिलि नीकृतां कमलिनीं तरलयन्दं क्षिपन्तं अमकरमावर्तकरं मकरं यादोविशेषं विलोक्य यदुत्पन्नं महाभयं तस्मान्वितिरुक्तालैः पादक्रमैरसौ शवरखन्दरी सरित उत्तीर्णा ॥ ६३ ॥

(१) श्रमेति—मकरन्दोऽस्या अस्तीति तां गन्धवतीम्। अलिनीभिर्श्रमरीभिर्मेलि-नीकृतां समाच्छन्नां पश्चिनीं तरलयन्तमास्कन्दन्तं श्रमकर् जलावर्तकः मकरं मीनं विलोक्य महाभयात् सरितो नदीतः। त्वरितैः शीव्रतया निहितैः पदैः। उदतरत् निरगमत्। यथा क-स्यांचिन्नायिकायामासक्तं नापकं विलोक्यान्या तस्मात्प्रदेशाद्पसरित तथा॥ ६३॥

(२) मन्दायत इति—इदं वर्षमानं दिनं मन्दायते मन्दीभवति । मदनोऽपि कामो-ऽपि सज्जो बद्धपरिकरः । तत्त नमात् कारणात् । गृहान् किं न गच्छतेति मीलन्ति संकुचन्ति यानि सरोजाणि तत्र गताः प्राप्ता ये मृङ्गा अमरास्तेषां रुतैः शब्दैः पश्चिनीभिः कमलनीभि-रुक्ता इव तरुण्योः युवत्यो स्नात्वा शनैर्भन्दं मन्दं तटं तीरदेशमनुसरन्ति गच्छन्ति ॥ ६४॥

(३) एविमिति—एवमुक्तप्रकारेण अनेकविधेषु नानाविधेषु विलासेषु लीलासु आ-सक्ता निरता याः शबरपुन्दर्थः पुलिन्दवनितास्तासां दर्शनाल्हादेन विलोकनसुलेन पुलिकते रोमाझयुते । पङ्के कर्दमे निमग्नः पतितो यो जरत्करेणुर्नृद्धकरी तह्निक्षःस्पन्दे हशौ नेन्ने यस्य स तस्मिन् । विविकित्सा संशयस्तया । सेव्या सेवनार्हा सिता श्वेतवर्णा च या सैकत स्थली सिकताच्छका मुस्ताम् ।

(४) उनमादीति—शबराङ्गनानां पुलिन्दराजवनितानामिदं यौवनं तारूण्यमुन्मादि उनमादावस्थाविधायि विद्यते । कमनीया सुन्दरी कान्तिः शोभा यस्य सः । अथं देवोऽपि नैषधोऽपि नवं वयो यस्य स नववया अस्ति । चलाश्रज्ञला ये चकोरा मयूराश्च तैहारि म- नोरमम् । रेवातटं रेवातीरम् । अस्ति । तथा मनोभवाज्ञा कामनिदेशश्च जयिनी अवदयंमा- विवी । इत्यश्च कि स्यादिति नार्षं जाने । अन्न सर्वा समुत्कण्याविधायिनी सामग्रे विद्यते । यथोक्तं "रेवारोधिस वेतसीतस्तले चित्तं समुत्कण्यति ॥ ६५॥

् तथाहि—

(१)विकलयति कलाकुशलं, हसति शुचि, परिडतं विडम्बयति । श्रधरयति घीरपुरुषं, चरोन मकरध्वजो देवः ॥ ६६ ॥

श्रपि च-

(२) मध्ये त्रिवलीत्रिपथे पीवरकुचचत्वरे च चपलहृशाम्। छुलयित मदनिपशाचः पुरुषं हि मनागिप स्खलितम्॥ ६७॥ तद्स्तु प्रस्तुतरसानुनयेनैव प्रभूणां मतयो निवर्त्यन्ते निषद्धनिषेवणा-त्, न प्रतिकृलतयाः इत्यवधारयन्नवनिपतिमवादीत्॥ क॥ 'देवः रमणीयः खल्वयं प्रदेशः॥ ख॥

तथाह्यत्र—

- (३) ब्राह्मादयन्ति मृद्वो मृद्तितारविन्द्निष्यन्दिमन्दमकरन्दकणान्किरन्तः । एते किरातवनितास्तनशैलगण्डसंघट्टजर्जरुक्चः सरितः समीराः ॥ ६८॥ एताश्च—
 - (४)उपनिद पुलिने पुलिन्दवध्वः स्तनपरिणाहविनर्जितेभकुम्भाः । शिथिलितसलिलाईकेशवन्धाः किमपि मनोभववैभवं वहन्ति ॥ ६९ ॥

विकलयतीति ॥ अधरयति विधरयतीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

तद्स्त्विति ॥ निषिद्धस्य निषेवणं सेवनमाग्रहस्तस्मात्सकाशात् प्रभुणां मतयः प्रकृतरसानुमत्यैव व्यावर्त्यन्ते, न प्रतिकृष्ठतया हठात् निषिद्धस्यानिभजातसङ्गमादेराग्रहं कुर्वाणः प्रभुः सहायसंपदानुजीविना निवार्यः । परं तद्भिमतं प्राक् पुरस्कृत्य दोषं च दर्श- वित्वा । सहसा निवार्यमाणो हि पराभविमव मन्येत ॥ क ॥

(१) विकलयतीति—मकरध्वजो देवः कामः । क्षणेन तत्कालमेव । कलासु कुशलं दक्षं पुरुषं विकलयति विद्वलीकुरुते । शुन्धि शुन्धं हसति । पण्डितं च विडम्बयति । धीरपुरुषं धैर्यधारिणं जनमधरयति तिरस्करोति ॥ ६६ ॥

(२) मध्य इति—मदन एव पिशाचः । चपलदृशां चञ्चलक्षीणां मध्ये त्रिवलीत्रि-पथे बलित्रयरूपे त्रिमार्गमध्ये तथा पीवरो पीनो कुचावेव चत्वरमार्गः। तत्र मनागिष कि-च्चिद्षि । स्वलितं पतितं पुरुषं जनं प्रतारयति । लोकेऽपि त्रिपथे चतुष्पथे च मार्गे मध्ये गम-नात्वैशाची व्याधिर्मवति ॥ ६७ ॥

(३) आह्वादयन्तीति—एते मृद्वः कोमलाः पुञ्जल्पशाः सरितो नद्याः समीराः प्रवनाः सन्ति । कीह्या एते । मृदितानि यानि कमलानि तेभ्यो निष्यन्दिनः स्ववन्तो मन्दा मकरन्दकणा पुष्परस्विन्दवस्तान् किरन्तः । किरातवनितानां शवरसीमन्तिनोनां स्तनावेव शैलगण्डौ तयोः संघट्टनेनास्फालनेन जर्जरां जीर्णा रुक् कान्तियेवां ते ताहशाः॥६८॥

(४) उपनिद नद्यां पुलिने तीरे स्तनपरिणाहेन कुचिवशाळतया विनिर्जितौ गज-कुम्भौ गजगण्डप्रदेशौ यासां ताः । शिथिलितः श्रयीमृतः सिलिलेन जलेनाद्रीमृतः केशवन्धः केशपाशो यासां ताः । एताः पुलिन्द्राजवनिताः किमिप लोकोत्तरं मनोभववैभवं वहन्ति विश्रति ॥ ६९ ॥ रतश्चावलोकयतु देवः-

(१)सरसिजमकरन्दामोदमचालिगोतश्रवणसुखनिमीलच्चक्षुषः किंचिदेते । श्राप दिवसमशेषं निश्चलाङ्गाः कुरङ्गाः पुलिनभुवि विहाराहारबन्ध्या वसन्ति।७०। इतोऽपि—

(२)पद्मान्यातपवारणानि निलनीपत्राणि पर्यक्किता दोलान्दोलनदोहदोऽपि च चलद्वीचीचर्यैः पूर्यते । आहारो विखपल्लवं, पुलिनभूलीलाविहारास्पदं रेवावारिणि राजहंसशिशवस्तिष्ठन्ति घन्याः सुखम् ॥७१॥

इहापि--

(३) चिरविरचितचादुश्चन्द्ररेखायमाणः प्रथमरसविसाप्रग्रासलीलापँगेन । इह रमयति हंसी राजहंसो रिरंसुः पुलकयति च चञ्चूकोटिकंडूयनेन ।७२। श्रिप च—

(४) इ**ह चरति चकोरः कोरकं पङ्कजाना**मिह चलद्लिचकाचकवाको विमेति । इह रमयति जीवंजीवको जीवितेशामिह वहतिविकारं हारि हारीतकोऽपि॥७३॥

सरसिजेति ॥ अपिभिन्नकमे ततोऽशेषमि दिवसमित्यर्थः ॥ ७० ॥
पद्मानीति ॥ अत्रातपत्रप्रस्तयो राजधर्मा राजहंसशिशुषूद्रावनीयाः ॥ ७१ ॥
इह चरतीति ॥ प्रतिष्ठमानसङ्खवृन्दास्क्रवाको विभेतीति तपस्विनीआन्त्येति शेषः ।
जीवंजीवकः पक्षी जीवितेशां रमयतीति सम्बन्धः ॥ ७३ ॥

(१) सरसिजेति—सरसिजमकरन्दस्य कमलपुष्परसस्यामोदेन गन्वेन मता ये अ-ख्यो अमरास्तेषां गीतेर्गानेयंच्छ्रवणसुखं कर्णानन्दस्तेन निमीलन्ती संकुद्दन्ती चक्षुषी नेत्रे येषां ते । निश्चलाङ्गाः स्तब्धाः कुरङ्गाः पुलिनसुवि तीरे अशेषमपि दिवसं यावत् । विहारा-हारवन्थ्याः आहारविहारगुन्या वसन्ति ॥ ७०॥

(२) पद्मानीति—पद्मानि कमलानि । आतपवारणानि छत्राणि । निलनीपत्राणि कमिलनीदलानि पर्योङ्किका पत्यिङ्किका । चलतां चञ्चलानां वीचीनां तरङ्गाणां चयैः नि-वहैः । दोलायां हिन्दोलायामान्दोलनस्य दोहदोऽभिलाषापि । पूर्वते पूर्णो भवति । बिस-पह्नदं कमकतन्तुकिसक्यः । आहारो भोजनम् । पुलिनभूस्तीरभूमिः । लीलया विलासेन विहारास्पदं केलिगृहम् । रेवावरिणि रेवानदीजले । धन्या राजहं सिशिशवः सुखं यथा तथा । तिष्ठन्ति सुखमासते ॥ ७१ ॥

(३) चिरेति—चिरं यथा तथा विरिचता विहिता चाट्रक्तियेंन सः। चन्द्ररेखा इव-चन्द्रलेखा इवाचरन्। रिरंसुः केलि कर्तुमिच्छुः। राजर्हसः मरालो लोहितचरणः। प्रथमरसेन प्रथमप्रेम्णा। विसाप्रशासस्य कमलतन्तुकवलस्य लीलया विलासेनार्पणं समर्पणं तेन। हंसीं बरटाम्। इह रमर्यति क्रीडयति। तथा चज्रुकोटिमिः कण्ड्यनेन वर्षणेन। पुलकयति रोमाञ्चयति॥ ७२॥

(४) इदेति—इह स्थले पङ्कुजानां पद्मानां कोरकं मुकुलं चरति वजति । इह च चक -वाकः । ।चलतां गच्छतामलीनां भ्रमराणां चक्रात् समुदायात् । विभेति भीतो भवति । जीवंजीवकः पक्षी । इह जीवितेशां प्राणेखरोम् । रमयति कीडयति । इह हारीतकोऽपि पक्षी । हारि यथा तथा विकारं मनोविकियां वहति धारयति ॥ ७३ ॥ प्वमसौ निषधेश्वरः श्रुतशीलेन प्रज्ञापूर्वमपररमणीयप्रदेशान्तरदर्शनव्याः जेनान्तरितशवरसुन्दरीदिदृज्ञाग्रहो गृहान्प्रतिप्रत्यावृत्तः ॥ क ॥ चिन्तितवांश्च—

'कथं तु सा दमयन्ती पुरंदरप्रमुखेषु लोकपालेष्विधिषु मया मनुष्यज्ञनमना लब्धव्येति । निवारियष्यन्तिःच तां खलु दिव्यसम्बन्धार्थिनो बान्धवाः । तिकमिद्द शरणम्' इति विमुक्तदीर्धनिःसहनिःश्वासमसक्रिश्चन्तयित
राजनि 'राजन्, रामाजनः पद्म इव वारितः सुतरां प्रवर्तते । नालमस्य
दीर्धमनुरक्तस्य जायतेऽपरागो नाप्यलीकाभिनिवेशोऽस्य होयते । किचान्यदन्यपरिग्रह्वितिनीनामिष स्त्रीणामन्यत्रापि रागाग्रहो भवति । यतः पश्य
वरुणप्रतिग्रहेऽपि प्रतीचीयं मिय रागिणी भविष्यति' इत्येविमममाश्वासयन्निव भगवान्भानुरुक्तुङ्गतरुशिखराणि करैः पतनभयादिवावलम्बभानः शनैगंगननलादवतीयं प्रतीचीं दिशमयासीत् ॥ स्न ॥

श्रम्बरान्तः प्रसारितकरे रागिणि रक्तया परियुक्ते तु पश्चिमककुभाऽ-म्भोजिनीजीवितेश्वरे ॥ ग ॥

> पूर्वाहं विहितोदयाहमसकृत्तनमां विहायाधुना यस्यामस्तमुपैति तां कथमयं रागी जघन्यामगात्।

कथं तु सेति ॥ इन्द्रादिवरेषु सत्छ मिय विषये की हगतुरागः, बन्धवोऽप्येनां दिव्यसंबन्धार्थित्वात्तेव्वेव प्रोत्साहिष्व्यन्ति, इति चिन्तयित राज्ञि ननैः क्रमेणाम्बरादवतीर्थं
भगवानभानुः पश्चिमामगात् । कि कुर्वन् । हमं नृपमित्यमुना प्रकारेणाश्वासयित्रव । तमेव
प्रकारमाह – अहो राजंस्त्वया चेतिस नैति चिन्तवीयम् । यहिव्यसम्बन्धार्थिनो बन्धव एतां
निवारिष्व्यन्तीति तदेपास्मत्तो विरङ्क्षतीति । यतो रामाजनो वारितो निषिद्धोऽतीव
प्रवर्तते । तथाऽस्य खीजनस्य दीर्धमनुरक्तस्य बहुकालं सानुरागस्य सतोऽलमृत्यर्थं न रागापायः स्यात् । तथास्यालीकोऽप्यमिनिवेशो न हीयते । कि पुनर्याहक्त्वय्यमिनिवेशः ।
यथा पद्मोऽञ्जं वारितो जलात्प्रवर्तते । तथास्य रक्तस्य सतो नालं काण्डं दीर्धमनु सह
परागो मकरन्दः स्यात् । तथाली भृद्धी कं जलं तथोरिमिनिवेशः प्रवेशः सोऽप्यस्य न हीयते न हीनः स्यात् । कि चान्यदुच्यते । स्वीकृतानामिष ख्रीणां पुरुषान्तरे रागानुबन्धः ।
यस्मातसंप्रत्यिप पश्च त्वं वरुणस्वीकृतािप पश्चिमाशा ममाषि विषये रागिणी भविष्यतीित ।
पद्मश्चद उमयल्किः ॥ ख ॥

अम्बरान्तरिति ॥ नभोन्तःप्रसारितांशौ रक्ततान्वित रक्तया पश्चिमया दिशा युक्तं सत्यम्भोजिनीजीवितेषरं रवौ प्राच्या चिन्तितम् ॥ ग ॥

तदाह—पूर्वेति ।। आधाहम् । तथासङ्गद्विहितोदयाहं तस्माधस्यामस्तमेति जवन्या च निङ्गष्टां तामिमां रागी आरक्तः सन् रविमा विहाय कथमगात । पश्चिमां दिशं गते शिथिळांशावंशुमति विषये य ईप्यारोषोऽस्याकोपस्तस्माद्विषादिनी च सती पूर्वा दिक् तमसान्धकारेण ळक्ष्यते । अन्यामि प्रथमां इतोदयां विहाय अस्तंकारिणीं निङ्गशं च बदा

इत्येवं रलिशतांशुके दिनपतौ याते दिशं पश्चिमाः

मीर्ग्यारोपविषादिनीच तमसा प्राची ककुब्लस्यते ॥ ७४ ॥

(१)विश्लेषाकुलचक्रवाकमिथुनैस्पीडमाकन्दिते

कारुग्यादिव मीलितासु नलिनीष्वतं च मित्रे गते ।

शोकेनेव दिगङ्गनाभिरभितः श्यामायमानैर्मुखै-निःश्वासानलधूमवर्तय इवोद्गीर्णास्तमोराजयः ॥ ७५ ॥ तथाविधे च वेलाव्यतिकरे राज्ञः संध्यावसरमावेदयितुमस्यासन्नविहाः रिहारि लीलार्किनरमिथुनमिद्मणायत्—

'रक्तेनाक्तं विनिहितमधोवक्त्र<mark>मेतस्कपा</mark>छं

तारामुद्राः किमु कलयता कालकापालिकेन । संध्यावध्वाः किमु विलुठिता कौकुमी शुक्तिरेवं शङ्कां कुवैज्जयति जलधावर्धमग्नाकविम्वम्'॥ ७६ ॥

(२) अथ कमेण गगनमन्दाकिनोतीरतापसैर्चिकीर्यमाणेषु संध्याघीञ्जलिज लिन्दु बुद्वदेष्विव किचिदुन्मीलत्सु विरलतरतारास्तवकेषु, वासरविराम-वादितवाद्येष्वमरसदनेषु, दह्यमानवहलधूपधूममञ्जरीष्विव वियति विहर-नतीषु तनुतिमिरवञ्जरोषु, स्वपत्पतित्रकुलकोलाहलेन वासार्थिश्चान्तागता-

रागी विलासी याति, तदा तस्मिन्शिथिलितवाससि पूर्वा स्त्रीर्घाविषादिनी तमसा तमो भावेन प्राप्यते ॥ ७४ ॥

विश्तेषेति ॥ उत्कृष्टा पीडा यत्रेत्युत्पीडमित्याक्रन्दक्रियाविशेषणम् ॥ ७६ ॥
रक्तेनेति ॥ अधस्ताद्वकत्रं यस्य तद्धोवकत्रमधोमुखम् । तथा रक्तेन रुधिरेणाक्तं छिसम् । तत्तथाभृतं कपालं काल प्व कापालिकस्तेन तारा नक्षत्राण्येव मुद्रा रुवकाख्यानि
इस्तपादादीनामस्थ्याभरणानि कल्यता युष्ट्यानेन किमुपन्यस्तम् । किम्विति वितर्वे ।
किवा संख्येव या वधूस्तस्याः सम्बन्धिनी कौङ्कुमी ग्रुक्तिविपरीतमधोमुखी लुटिता ।
प्वमित्यं शङ्कामुत्पादयत्समुदेऽधंमद्राकिविम्वं जयत्यधुना ॥ ७६ ॥

अधेति ॥ कोशः कणिका शपथिवशेषश्च । वयमन्यत्र रू यास्याम इत्यर्थे पश्चिनीनां समीपे कोशयानं कुर्वत्छ सुङ्गविलासिषु । क्षामोदरीप्रकृष्टपाणिज्वलितवैलसिक्तवितं सुलेपु

(१) अधेति—संध्यासमये योऽघांञ्जलिस्तस्य जलविन्द्रनां जलकणानां बुद्बुदेषु । वासाथिनो निवासस्थानप्रार्थिनः श्रान्ता आगता येऽध्वजाः पान्थास्तैः स्वागतालापमिव स्वागतवात्तामिव कुर्वाणासु कुर्वन्तीषु वनराजिसु वनश्रेणीसु ।

⁽१) विश्लेषेति—विश्लेषाकुळानि वियोगन्याकुळानि यानि चक्रवाकमिथुनानि तैः । उत्पीडं प्रकृष्टपीडायुतं यथा तथाक्रनिदते सति हिदते सति । निळनीषु पश्चिनीषु कारुण्यादिव दैन्यादिव मीळितासु संक्रवितासु सतीसु । मित्रे सूर्यं सुद्वदि चास्तं गतेऽस्तमिते सिति दिगङ्गनाभिः शोकेनेव दुःखेनेव । अभितः श्यामायमानैर्मुकैर्वदनैः । निःश्वासानळस्य निःश्वासाम्रोधूमस्य वर्त्तय इव तमोराजयोऽन्ध्रकारश्रेणयः । उद्गीणी उद्वमिताः ॥ ७५ ॥

ध्वगस्वागतालापमिव कुर्वाणासु वनराजिषु, श्रन्यत्र परिम्रमणपरिहारार्थ-मिव पद्मिनीनां कोशपानमाचरत्सु चञ्चलचञ्चरोकेषु, रत्युत्सवोत्साहाये-श्रमहामन्त्राचरेष्विव श्रूयमाणेषु महासरित्कृलकुलायनिलीनजलकुकृहकु ह-रितेषु, रामायणव्यतिकरेष्विव मन्दोदरीप्रहस्तप्रवोधितोत्सिक्तदशाननेषु संध्याप्रदीपेषु जाते जरत्कुम्भकारकुक्रुयकुटुम्वपक्षपिच्छविच्छाये मनाक्तमो-जुविद्धे संध्यारागे राजा विषाद्विस्मृतसंध्याहिकः परिजनानुवन्धात्संध्यां ववन्दे ॥ क ॥

ततश्च क्रमेण--

(१)रजनिमवनिनाथः सांध्यकर्मावसाने हरचरणसरोजद्वन्द्रसेवां विधाय। मृदुकितविपञ्चीपञ्चमप्रायगीतश्रवणसुखिनोदैस्तां स तस्मिन्ननैषीत्॥७०॥

इति श्रीत्रिविक्रमभद्दविरचितायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरोजाङ्कायां पञ्चम उच्छासः समाप्तः॥

दीपेषु । रामायणसंपर्केषु तु मन्दोदरीनाम्न्या पत्न्या प्रहस्तेन सेनान्या प्रकर्षेण बोधित डित्सकः उद्रिक्तः सन् दशाननो रावणो येषु तथाभृतेषु । कुम्मकारः ककुटः पक्षिविशेषः॥क॥

> इति विषमपद्मकाशमेतं द्मयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपालः । शिशुमतिलतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारवित्रम् ॥

इति चण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे पञ्चम उच्छ्वासः समातः ॥

⁽१) रजनीति—सोऽविनाथो नलो राजा। सान्व्यकर्मावसाने सन्व्याकर्मसमान् सौ। हरचरणसरोजद्वन्द्वस्य हरचरणारविन्द्युगलस्य सेवां विधाय कृत्वा। मृदुकलिता या विपन्नी तस्याः पञ्चमप्रायेण पञ्चमरागमयेन गीनेन श्रवणसुखविनोदैः। तां रजिन रात्रिम्। तस्मिन् गुहे। अनैषीत् = अतिवाहितवान्॥ ७७॥

षष्ठ उच्छासः।

त्रथ द्विजजनिकायकी ग्रीसंध्याञ्जलिजलैरिव चाल्यमाने मनाग्विमलन्तां व्रजति तिमिरम्लिनेऽम्बरे, मालाकारे ग्रेव प्रभातप्रभोद्भेदेनावचीयमान्तेषु गगनपुष्पवाटिकाकु सुमेष्विव नच्चत्रेषु, निद्रापहार हुङ्कार इवोल्थिते प्रभातभेरीध्वनौ, नरपतेः प्रबोधनार्थमद्रे वैतालिकः पपाठ ॥ क ॥ उद्यगिरिगतायां प्राक्तभाषार हुतायाम सुसरित निशीथे शृङ्कमस्ताचलस्य । जयति किमपि तेजः सांप्रतं व्योममध्ये सलिल्धिमव विभिन्नं जाह्वं यामुनं च। १।

अपिच-

यात्यस्ताचलमन्धकारपटले जातेऽहण्स्योद्ये तापिच्छुच्छद्पदुमरागमहस्रोर्मध्यं ककुन्भागयोः।

अथ द्विजेति ॥ अथ निशातिवाहनानन्तरम् । अम्बरं व्योम वस्तं च । व्योम्नः स्वभावस्वच्छस्यापि मालिन्यक्षालने भाक्ते । वस्त्रपक्षे तिमिरवन्मलिनम् ॥ क ॥

उद्येति ॥ उद्यादिगतप्रथमप्रभापाण्डिम्नि निशीथे चान्धकारेऽस्ताचलश्रङ्गं गन्तुं प्रवृत्ते किमिष सर्वोत्कृष्टं तेजो जयति । तत्र कविरुत्प्रेक्षते—सांप्रतिमदानीं नभोमध्ये जाइतं गाङ्गं, यामुनं च कालिन्दीयं, सिललं विभिन्नं संगतिमत्यर्थः । व्योम्नि जाइक्ष्येवासीत् । यमुनायाः संभेदः सांप्रतमेव । अत एवास्मिन्वृत्ते 'यमुनात्रिविक्रमः' इति नामकविरवापत् । तथाच—'प्राच्याद्विष्णुपदीहेतोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रमः । निर्ममे विमलं व्योम्नि
यत्पदं यमुनामिषः । प्रभया पाण्डुता प्रभाकृत ष्टयोतः प्रकाश इति यावत् । न तु प्रभायाः
पाण्डुतेति समासः । उदये प्रभाया आरक्तत्वात् । प्रकाशस्तु इन्द्रनीलादीनामिष पाण्डुरेव । जाइवी देवताधिष्ठात्री यस्येति देवतार्थेऽण् । अन्यथा शैषिकच्छः स्यात् ॥ १ ॥

यातीति ॥ अस्तिगरिं गच्छित तमःसमृहे पश्चिमायाः कृष्णायाः, संपन्नारुणोदयाः याः पूर्वस्थाश्च लोहिताया दिशोमं ध्ये पाण्डु पित्तरं इयामं वा किमिप दुर्लक्षं मनाक् स्तोन्कोद्यं तेजोऽर्थात्प्रकाशात्मकं वो युष्मानपाद्य । प्रकाशारुणोदयतमःशेषसमुद्रायरूपत्वात् पाण्डु पित्तरं इयामं चेत्युक्तम् । तदित्यनेन क्षितं यच्छव्दवाच्यमुपमानमाह—अन्तिरित्यादि । दिग्मागयोविष्णुविरखौ, प्रकाशात्मनश्च तेजतो लिङ्गोद्भव उपमानम् । अथवा सन्धं पाण्डु तदेव विष्णुः, रजः पित्तरं तदेव स्तृष्टा, तमः इयामं तदेव च हरः, एतत्त्रयीम-दश्च रविरित्यागमिकसमयः । तदुक्तम्—'सत्वं शुभं स हरिलोहितपीतं रजः स जगत्क-तां । कृष्णं तु तमः स भवो भानुश्चेतत्त्रयीमृतिः' । अभिधानकारोऽप्याह—'द्वादशात्मा त्रयीतनुः' । एतेन पाण्डु तेज इत्युक्तं सत्त्वस्य, पित्तरमित्युक्तं रजसः, ध्याममित्युक्तं तमः मः प्रतीतिरिति । ततश्च तमोन्वतायां अपाच्या अरुणान्वितायाश्च प्राच्या मध्ये मना-गांषह्यस्यं किमप्यद्भुतवेभवं तदुत्कृष्टं पाण्डु पित्तरं श्यामं च तेजोऽर्थात् सत्वरजस्तमस्ययी-मयं त्रयीतनुलक्षणं वो युष्मानवत् । अमुमेवार्थं सत्वरजस्तमसां संज्ञान्तरेण विष्णुविरश्च-लिङ्गोद्भवलक्षणेन द्रदयन्नाह—अन्तरित्यादि । 'पुरा स्वमाहात्म्यार्थं विवदमानयोद्वहिः

श्रन्तर्विष्णुविरञ्जयोरिव मनाांग्लङ्गोद्भवभ्रान्तिकः-

त्तः पाण्डुरिपञ्चरं च किमिष श्यामं च तहोऽवतात् ॥२॥ अनन्तरमुत्तिष्ठतोत्तिष्ठतानयत गजवाजिवेगसरीः संयोजयत शकटानि, वेष्टयत परकुटीः, मुकुल्यत मण्डिपिकाः, संवृणुत काण्डिपटान्, उन्मूल्यत कोल्कान्, उद्वहत वेगाद्वहनीयभाण्डम्, भारयत करमकलभान्, उत्विपत सीणोत्तकान्, उत्तरत सरितम्, अपसरत पुरतः, कुरुत संवारसहं मागम्, इस्यनेकविधप्रयाणाकुललोककोलाह्ले समुच्छलति, नद्तसु प्रस्थानवादित्रेषु, समुत्थाय नरपतिरावश्यकशौचावसाने नमद्दामभोक्षिषेकप्ततनुरज्वन्थ्य सांध्यविधिम्, अधिकृत्य भगवन्तमुद्यगिरिशिरःशिखरभाजं भारकरम्, इमं श्लोकमपटत्॥ क॥

...... (१)'जयत्यम्मोजिनीवन्धुर्यन्धूकारुणरश्मिकः । वैद्रुमो वासरारम्मकुम्मः पत्नववानिवः ॥ ३ ॥

ग्रभ्यर्च्य च पञ्चोपचारैः सुरासुरगुरुं गौरीपतिं तत्त्रियस्य भगवतो ना-रायणस्यापि वाञ्चितार्थसिद्धये स्तुतिमकरोत् ॥ ख ॥

(२)'जयत्युद्धिनिर्गतस्मरविलोललद्मीलस

द्विलासरसमन्थरस्फुटकटाचलचीकृतः।

श्रमन्द्रयमन्द्रभ्रमण्यृष्टहेमाङ्गदः

सुरारिवधनाटकप्रथमस्त्रधारो हरिः ॥ ४ ॥

(३)जयन्यमळकौस्तुभद्युतिविराजितोरःस्थळः

सहेलहतदानवो नवतमालनीलद्युतिः।

णनारायणयोः शिवेन स्वस्य लिङ्गोद्भवस्योध्वाधोमानविज्ञानं महत्वहेतुः पण उक्तः' इत्यागमः ॥ २ ॥

श्रनन्तरमिति ॥ वेगसरी वेसरी । काण्डपटो गुणलयनी ॥ क ॥ जयत्युदेति ॥ छरारिवधनाटकस्य प्रथमे प्रस्तावनायां सूत्रधारः ॥ ४ ॥

(१) जयतीति—बन्ध्कृवत् जपाकुसुमवद्कृणा रक्ता रक्ष्मयो यस्य सः । अम्भो-जिनीबन्धः पश्चिनीबन्धः सुयेः । वैद्धमो विद्धमनिर्मितः । पञ्चववान् किसल्यसिहतः । वास-रस्य दिवसस्यारम्भस्य प्रारम्भस्य कुम्भ इव जयति सर्वोत्कर्षेण वर्षते । अत्र जयत्यर्थन-नमस्कार आक्षिप्यते । तं प्रत्यस्मि प्रणत इति सारार्थः ॥ ३ ॥

(२) जयतीति—हरिर्जयति । कीहशः सः । उद्येः सागरान्निर्गता निःस्ता स्मरिकि लोला मदनवञ्चला या लक्ष्मीस्तस्या विलासरसेन मन्थरं मन्दं स्फुटं च यथा तथा कटा-क्षेण नेन्नप्रान्तेन लक्षीकृतो विषयीकृतः । अमन्दो रयो वेगो यस्य ताहशेण मन्दरश्रमणेन मन्थानभृतमन्दराचलश्रमणेन घृष्टो हेमाङ्गदः सुवर्णकेयूरो यस्य सः । सुरारीणां दैःयानां वध एव नाटकं तस्य प्रथमे प्रस्तावे सुन्नधारः ॥ ४ ॥

(३) जयतीति—हरिर्भगवान् विष्णुर्जयति । कीहशो हरिः । अमलया निर्मलया कौस्तुभस्य मणेर्श्वत्या प्रकाशेन विराजितं शोभितमुरास्थलं यस्य सः । हेलया सहितं सहेलं यथा तथा हता नाशिता दानवा दैत्या येन सः । नवतमालवन्नीला श्रुतिः कान्तियस्य विनम्रसुरमस्तकच्युतविकासिषुष्पावलीः विकीर्णमधुसीकरस्नपितपादगीठो हरिः ॥ ५ ॥ (१)जयत्युद्रनिःसरङ्गरसरोज्ञपीठोपठः

चतुर्मुखमुखावलीविहितरम्यसामस्तुतिः। अलब्धमहिमाविधर्मधुवधूविलासान्तकः

ज्जगस्त्रितयसम्भवो भवभयापहारी हरिः॥ ६ ॥

(२)जयत्यसुरसुन्द्रीनयनवारीसंवर्धितः

प्रतापतरुरु सत्तरु एके कि कए ठच्छ विः।

द्लत्कनककेतकीकुसुमपत्त्रपीताम्बरः

मुराधिपनमस्कृतः सकललोक्तनाथो हरिः ॥ ७ ॥

(३)जयत्यखिललोकजिन्नरककालकेत्द्रमो

मदान्धदशकन्धरद्विरददुष्टपञ्चाननः ।

हिरगयकशिषुप्रियामुखसरोजचन्द्रोदयः

सुरेन्द्ररिपुसिहिकासुतशिरःकुठारो हरिः ॥ ८॥

जयतीति ॥ नरको भौमाखरः ॥ ८॥

सः । विनम्नाः प्रणता ये सुरास्तेषां मस्तकेभ्यः शिरोभ्यश्च्युता या विकासियुष्पाणां प्रफुक्क-कुसुमानामावली श्रेणिस्तस्याः विकोर्णाः पतिता मधुसीकरा मधुविन्दवस्तैः स्नपितं पादः पीठं यस्य सः॥ ९॥

(१) जयतीति—पुनरिप हरिजंबति । कीह्योऽयम् । उदराज्ञिःसरिक्वांच्छत् यत् वर-सरोजं कमलं तस्य पीठी पीठं तन्न पटन् अधीयानो यश्चतुर्मुखो ब्रह्मा तस्य मुखानामानना-नामावल्या श्रेण्या विहिता कृता रम्याणां मधुराणां सामनां स्तुतिः स्तवो येन सः । अल-ब्या नाधिगता महिम्नोऽवधिः सीमा येन स निःसीममहिमकः । मधोमधुनामकदैत्यस्य वधूनां रमणीनां विलासस्य कीडाया अन्तकृत् विनाशकः । जगतां लोकानां न्नितयस्य संभव उदपत्तिस्थानम् । भवभयस्य संसारभयस्यापहारकः ॥ ६ ॥

(२) जयतीति—हरिर्जयति । कोहगसौ । असुरसुन्दरीणां दैत्याङ्गनानाम् । नयनवारिणाश्रु जलप्रवाहेण संवर्धितो वृद्धिं गतः प्रतापतस्यस्य सः । उल्लस्न उल्लासं प्राप्नुवन् तरुणो
युवा यः केकी मयूरस्तस्य कण्ठस्य च्छविरिव छविः कान्तियस्य सः । दल्द् विकसद् यत्
कनककेतकी सुवर्णमयकेतकीवृक्षस्तस्य कुसुमस्य पुष्पस्य पश्चं दलं तहृत् पीतं पीतवर्णमम्बर्गः
वसनं यस्य सः । सुराधिपण महेन्द्रेण नमस्कृतः प्रणतः । तथा सकलानां सर्वेषां लोकानां
जगतां नायः स्वामी हरिजयित ॥ ७॥

(३) जयतीति—हरिजैयति । कीदशोऽयम् । अखिललोकजिबिखिलजगन्जेता । नरकस्य भौमासुरस्य कालार्थं मृत्युस्चनार्थं केत्द्रमः केतुनामकतारकोदयः । अर्थात्तिब्रहन्ता । मदान्यः प्रमत्तो यो दशकन्थरो दशभीवो रावण एव द्विरदो दन्ती तदर्थं दुष्टपञ्चाननो दुष्ट-सिंहः । अत्र दुष्टपदेन सिंहस्य प्रखरता चोतिता । हिरण्यकशिपोः प्रियाणां प्रियतमानां सुखान्येव वदनान्येव सरोजाणि कमलानि तदर्थं चन्द्रोदयः । उदिते चन्द्रे कमलानि संकुच-नित । सुरेन्द्रस्य देवेन्द्रस्य ग्विः शत्रुपों हि सिंहिकासुतो राहुस्तस्य देवेन्द्रस्य गिरुः शत्रुपों हि सिंहिकासुतो राहुस्तस्य शिरसो मस्तकस्य कुठाररकेता ॥ ८ ॥

(१)जयत्यमरसारथिर्मद्नतप्तलद्मीलस-

त्पयोधरयुगस्थलीसरसचन्दनस्थासकः।

श्रचिन्त्यगुणविस्तरः सकलकेशिकंसाङ्गना-

कपोलफलकोञ्चसत्तिलकभङ्गहारी हरिः॥ ९ ॥

(२)जयत्यसमसाहसः सकललोकशोकान्तकः

त्सहस्रकरभासुरस्फुरितचारुचकायुधः।

विद्दङ्गपतिवाहनः कलुषकन्दनिर्मूलनः

समस्तभुवनावलीभवनशिल्पघारी हरिः ॥ १०॥

(३)जयत्यमलभावनावनतलोककलपदुमः

पुरन्दरपुरःसरत्रिदशत्रुन्दचूडामणिः।

अरातिकुलकन्दलीचनविनाशदाचानलः

समस्तमुनिमानसप्रवरराजहंसो हरिः ॥ ११ ॥

प्वमिनवा देवदेवम्, समारुह्य विजयिवारणेन्द्रस्कन्थम्, अप्रतः प्रधा-वितानेककरितुरगपरिजनः, पुरः पुरोधसा निवक्तिते महानदीयागे' युगसहस्र परिवक्तं वृत्तान्तसा चिणीम्, अनवरततपस्यदुवस्विपितिष्ठितशिवलिङ्गस्दरो

जयतीति ॥ अमराणां सारथिनैता अग्रणीरिति यावत ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ समुत्तीर्थं भगवर्ती मेकलकन्याम् । उत्फुल्लेत्यादौ लकारानुप्रासाद्धेतोः

केचित् 'अङ्कोल्लः इति पटन्ति, तच प्राकृते । संस्कृते त्वङ्कोठ इति । तथा उल्लङ्घ्य दक्षि-णभागस्थितं मतङ्गजानां गजानामभिमतं नर्मदातीरं पुण्यारण्यम् , अप्रतो विविधविन्ध्याः

(१) जयतीति—हरिजंशित । कीहगसी । अमराणां देवानां सारथिर्नेता । मदनेन कामेन तक्षा संतक्षा या लक्ष्मीस्तरूयाः पयोधरयुगस्थली स्तनप्रदेशस्तरूयाः सरसश्चन्दनस्य स्थासकः । यथा चन्दनलिक्षहस्तप्रक्षेपेण भूः शीतला जायते तद्वदत्रापि ज्ञेयम् । अचिनस्यो विचारातीतो गुणानां विस्तरो विस्तारो यस्य सः । सकलानां सर्वासां केशिनोऽस्तरूय कंसस्य चाङ्गनानां कपोलफलकेषु गण्डपालीपूरुलसन्तो विलसन्तस्तिलकमञ्जास्तिलकन्यस्वास्तेषां निवारकः । अर्थात्तयोनिहन्तेति भावः ॥ ९ ॥

(२) जयतीति—हरिर्जयति । कीहगेषः । असममनुपमं साहसं बलं यस्य सः । सकल्लानां सर्वेषां लोकानां जगतां शोकस्य दुःखस्यान्तकः । सहस्रकरवत् सूर्यवद् मासुरं मास-मानं स्फुरितं चञ्चलं चारु मनोरमं चक्रमेवायुधं यस्य सः । विहङ्गपतिर्गरुड एव वाहनो यस्य सः । कलुषं किल्बिषमेव कन्दस्तस्य निर्मृत्वन उत्पाटकः । समस्तानां सर्वेषां भुवनानां जगतामावली श्रेणि एव भवनं गृहं तस्य शिल्पधारी निर्माता ॥ १०॥

(३) जयतीति—हरिजेयति । कीदशे एषः । अमलभावनया निर्मलभावनया अव-नता नम्रा ये लोकास्तदर्थं कलपद्भमः । पुरन्दरपुरःसरा इन्द्राग्रेसरा ये न्निदशा देवास्तेषां बुन्दं तस्य चूडामणिः शिरोमणिः । अरातीनां शत्रूणां कुलं समृह एव कन्दलीस्तस्या वने समृहस्तद्विनाशाय दावानलः काननाग्निः । समस्तानां सर्वेषां सुनीनां मानसे मनसि प्रवशः

श्रेष्ठो राजहंसः। हरिर्जयति॥ ११॥

ट्वीमवगाहमान इति सम्बन्धः । कथंभूतां विन्ध्याटवीम् । सिंहराशिर्मृगेन्द्रवृन्दं ज्योति-षोक्तः पञ्चमो राशिश्च । तेन राजिताम् । तथा पतङ्गः शलभः सूर्यश्च । वृश्चिकोऽलो अष्ट-मराशिश्च । पुनः किंभुताम् । आविभू ता सह आर्द्रेण श्रङ्गवेरण, रोहिणी ओषधिविशेषी. मुलो मुलकश्च यस्याम् । पक्षे आदी-रोहिणी मुलानि ताराः । शार्द् लविकीडितेन सिंह-विलिसितन मनोहरा । तथा हारिणीभिश्चारुभिईरिणीभिर्मन्दमात्रान्ताम् । सर्वदा वसन्तै-स्तिलकैश्च तहिवशेषेभु धिताम् । तथा अतिविचित्रा चम्पकानां माला श्रेणी यस्याम् । पक्षे शार्द् छविक्रीडितं हरिणी मन्दाकान्ता वसन्ततिलका चम्पकमाला च छन्दांसि । तथा बहुभिः कोटरावर्णेर्वृतां छन्नाम् । कोटराणां वनमिति कृत्वा 'वनगिर्योः संज्ञायाम्--इति सुत्रेण पूर्वपदस्य दीर्घः। 'वनंपुरगा-' इति सुत्रेण णत्वम्। कुशो दर्भः। छवो छेशः । सीतां तु बहुकोटेन प्राज्यकौटिल्येन रावणेन रक्षसा प्रार्थितास् । तथा उत्पन्नी कुशलवी स्वधती बस्याः । तथा संचरित्रविगुणैविरज्जुभिः पञ्चाननैः सिंहैर्विशेषेण भीषः णाम् । तथा चारुपुष्पमर्थात् मनोहरसरोजं कं जर्लं यस्याम् । अत एवानवसरेऽपि आहम्ब-रितो विस्तृतो मेघनादस्तण्डुलीयको यस्यास् । लङ्का तु हौ गुणौ येणां पञ्चानां ते हिगुणा दमेत्यर्थः । तत्संख्यान्याननानि यस्य स दशपुत्तो, विभीषणश्च तद्भाता संचरन्यस्याम् । पुष्पकं विमानम् । मेघनादो रावणात्मजः । गीतविद्यामिवेति । तता विस्तीणां अवनद्धाः **छिल्रष्टा घनस्रविरा बहुविवरा वंशा** वेणवस्तेषां स्वनेन रम्याम् । तास्त्रास्तरुविशेषाः । निपादाः शबराः । मध्ये भवो मध्यमः । यामः खेटकम् । पक्षे ततेन तन्त्रीगतेन अवन-द्धेन पौष्करेण च घनेन कांस्यकृतेन छिपरसंज्ञकदंशस्वनेन च मनोज्ञाम् । यद्यपि 'ततं तः

⁽१) उत्फुल्लेति । उत्फुल्ला विकसिताः पर्लावताः संजातपल्लवाः येऽङ्कोर्ल्लाः सल्लक्यः सरलाः सालाः सर्जा अर्जुनाः निम्बा कदम्बा नीपा जम्बूस्तम्बाः उदुम्बराः बदिराः करजा अञ्जनाः अशोकाः सौभाजनका वृक्षास्तत्प्रायेस्तरुभिन्यांसम् ।

एटकपत्रलतास्थानकविषमामृज्वागतपापसां च, कलियुगांशवशासनस्थिति।
मिन महात्रतिकान्तःपातिभः कालमुखैर्वानरैः संकुलामनेकधाभित्रस्रोतसं च, कापालिकखट्वाङ्गयिष्टिमिव समुद्रोपकएठलग्नाम्, मायामिव शम्वराधिष्ठिताम्, महभूमिमिव करीरैः केसरिप्रसवैरसंचाराम्, अतिचाहचन्दनैः कृतगोरोचनाविशेषकैरवातदूर्वावाहिभिरार्व्यमङ्गलाचारैरिव तृण्स्थलैरलं कृतगम्, विविधव्याधां विन्ध्याद्योमवगाहमानो मेषवृषमिथुनयुजः सधनुषः सकुम्भकन्यानेकत्र राशीभृतान्गिरिष्रामपारलोकानालोकयन्, 'इयं गगनवीधित वित्रशिखण्डिमण्डिता सरित्तीरमृमिः, इयं सरिदिव बहुतरङ्गोपशो-

न्त्रीगर्त ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् । घनं कांस्यकृतं प्रोक्तं छिषरं वांश्यमेव च'इति भरतः। तथा प्यत्रानेकविषयत्वाद्वंशस्वनोपादानमसंदेहार्थमुचितमेव । अनेकतारुभेदाश्चन्नत्पुटादयो यस्याम् । तथा निषादेन स्वरेण मध्यमसंज्ञकग्रामेण युक्ताम् । चित्रविद्यामिवेति । कण्टकैः सुत्रेः पत्रैः पर्णेः, छताभिर्वञ्चीभिः, शाखाभिर्वा स्थानकैश्वालवालैर्विषमाम् । तथा ऋज-वोऽकुटिला भागताः स्वापार्थे प्राप्तास्तापसा मुनयो यस्याम् । वित्रविद्यापक्षे कलिका-कण्टक-शाखा-त्रिभङ्गि-संज्ञाभिश्रत्वारः पत्त्रावयवाः । एतैर्मिलित्वा शिग्रु-सक्छ-स्व-स्तिक-वर्धमान-सर्वतोभद्राख्याणि पञ्च पत्त्राणि निष्पचन्ते । तदत्र शाखापर्यायो खता-शब्दः । तथा स्थानकानि पार्श्वागत-ऋजु-ऋज्वागत-द्वयर्घाक्ष-अर्धऋजु-गमनाकीद-त्वरित-त्रिमङ्गि-संज्ञानि । तैर्विषमाम् । स्थानकशब्देनैव ऋज्वागतं गतार्थमपि व्याप-कत्वात्पृथगुक्तम् । प्रायो हि चित्रे ऋज्वागतमेव छिख्यते । तगसि भवानि तापसानि । मयुरासनोष्ट्रासनादीनि करणानि तापसाख्यानि । तत ऋज्वागते तापसानि यस्याम् । यद्वा ऋज्वागतेन तापं स्यतीति केचित् । ऋज्वागतेन दुःखापहारिणीमित्यर्थः । किल-युगेति । अव्छ रतिरव्रतिः । महती अवृतिर्येषां ते महाव्रतिका वृक्षास्तेषामन्तर्मध्ये पत-न्त्यभीक्ष्णं तैः कृष्णमुखेर्मक्टैरेक्छन्नाम् । तथा स्फुटितप्रस्तरणाम् । पक्षे महाव्रतिकाः कापा-लिकाः । तदन्तःपातिमिस्तदन्तभू तैः कालमुखैर्वा शैवदर्शनिविशिष्टैर्न रेराचिताम् । बहुधा भिन्नप्रवाहाम् । स्रोतोऽत्र लक्षणया प्रवाहः । आन्नाय इति यावत । इत्युगे ह्येकमेव शि-वशासनमभूत्, कलौ तु बह्वान्नायमिति भावः । श्वेषचित्रादिषु बवयोरैक्यम् । तथाहि 'माळामुत्पलकन्दलैः प्रविकचैरायोजितां विश्वती वक्त्रेणासमदृष्टिपातस्मगेनोद्दीपयन्ती स्म-रम् । काञ्चीदाम नितम्बसङ्गि द्वती व्यालम्बिना वाससा मूर्तिः कामरिपोः सितांशुक्वसरा पायादुमाया जगत्'। अस्यार्थः-'कामरिपोः शिवस्य मूर्तिः पायात् । कीद्दशी । विग-तकेशैस्त्कान्तपलशिरोदलैरायोजितां मालां विभ्रती । तथा विषमदृष्टिपातस्मगेन वक्त्रेण स्मरं दहन्ती । तथा नितम्बसिङ्ग काञ्चीदामप्रायं न्यालं सर्पे द्वती । तथा वाससा वस्त्रेण विना व्यतिरिक्ता । तथा सितांशुकं चन्द्रं धरतीति । पर्लं मौसम् । कमित्यव्ययं शिरोऽ-र्थम् । उमापक्षे व्यालम्बिना लम्बमानेन । शेषं छगमम् । समुद्रस्यामभोषेस्पकण्ठे कूळे लक्षाम् । यष्टिस्तु समुद्रं सुद्रान्वितं यदुपकण्ठं गलसमीपं तत्र लक्षा । सुद्रा भूषणास्थिय-न्यिः । शस्त्ररः श्वापद्विशेषो दानवविशेषश्च । शस्त्ररेण हि विनिर्मिता माया । अत्यव शा-

भिता गोष्ठवसितः, इयं च नज्ञप्रमध्यगतापि न विशाखा तरुपिङ्गः, इयं पुरुप-वत्यपि न दूषितस्पर्शा वीरुत्, इयं संनिहितमधुदानवापि हरिप्रिया वंश-जालिः, इयं कृतमातङ्गसङ्गापि न परिहृता द्विजैः सञ्ज्ञकोसंतितः, इमे च के-चित्सशिखणिडनो महादुपदाः, केऽपि विच्छिन्नकोचकवंशा वृकोदराः, के-चित्सपुरुडरीकाचाः पाण्डुसंतानकाः, केऽप्युद्धृतसुवो महावराहाः, केन्यु-त्कृष्टसुरमिश्रीद्रुमावलिहरिकराकृष्टपन्नगनेत्राः स्फुरन्मणिभित्तयोऽमन्दरा-गाः, केऽपि सस्थावणो दुर्गाश्रया, श्रूयमाणगज्ञवदनचीत्काराः सगुहाः कैला-सक्रुरायमानाः सेन्याः खल्वमी विन्ध्यास्कन्धसंधिसानवः इति मन्त्रिस्तु-ना श्रुतशीलेन सह विहितविद्ग्धालापः, कथापि वेलथा कमण्यध्वानमितकः

म्बरीत्युच्यते । मरुभूमिमिति । न संचारो गतिर्थस्याम् । केसरिणां सिंहानां प्रसवै पोतैः। कीद्दिमः । करिणमीरयन्ति तैः । पक्षे करीरेस्तरविशेषेः । तथा केसरिणः किञ्चरकोपेताः प्रसवाः प्रप्पाणि यत्र तथाविधैः । अतिवेति । चन्दनस्तरस्तद्वसश्च । क्रतो गवां रोचनावि-शेषोऽभिलादातिशयो यैः । पक्षे गोरोचना गन्धद्भव्यविशेषः । सा चातीव मङ्गल्या तस्या विशेषस्तिलकम् । अक्षतामळुनां दुवा वहन्त्यभीक्ष्णम् । पक्षेऽक्षतस्तन्दुलादिः । दुर्वेति समानम् । तथा एकस्मिनस्थाने समृहीकृतनानानगपामप्राकृतजनानवलोकयन् । कीद्दशान् । मेषाणां वृषाणां मिथुनानि युञ्जन्ति धारयन्ति । तथा सह धतुषा कोदण्डेन सधनुषः। तथा सकुम्भा मङ्गलार्थं मस्तकन्यस्तकलकाः कुमार्थो येषु । राशिसमृहो ज्योतिषोक्तो मे षादिश्च मेषवृषमिथुनकुम्भकन्याराशिविशेषसंज्ञाः । मन्त्रिसुनुना श्रुतशीलेन सह 'इयं च गगनबीध्यादिः 'हमे च केचित्सिशाखिण्डनः' हत्यादि च विहितविदग्धालापः प्रयाणविच्छे-दमकरोत् । यदक्तं तद्वयाख्यायते । तद्यथा । चित्राश्चित्रवर्णाः शिखण्डिनो मयुराः । पक्षे चि-त्रिवाखण्डिनः सप्तर्थयः । बहुतरमिति क्रियाविशेषणम् । गोपैर्वछवैः शोभिता । सरिन्न बहुभिस्तरङ्गेरुपशोभिता। गोष्ठं गोञ्जलम् । नक्षत्रमध्यं गता। न विगतशाखा च । एतेन तरूणासुचता सामोगता चोक्ता । विशाखा हि नक्षत्रमध्यं न गतेति विरोधसुचकोऽपिश-**ब्दः । पुष्पवती कुछमिता रजस्वला च । नद्**षितस्पर्शा सृदृत्वात् । रजस्वला त्वस्पृश्चयेति विक्षेधः । संनिहितेम्यो मधुदा श्रौद्रप्रदा । नवा अविच्छाया । हरिः सिंहः । या च हरे-विष्णोः प्रिया वस्त्रमा सा कथमासन्नमधुसंज्ञकदैत्येति विरोधः । मातङ्गा गजाः श्वपचाश्च । द्विजाः पक्षिणो विपाश्च । इमे चेति । महद् द्रुपदं वृक्षस्थानं येषु तथोक्ताः । तथा सह शिखण्डिभिर्मयूरैः अथ च महाद्वपदाः क्षत्रविशेषाः । द्वपदतनयश्च शिखण्डी । चित्रशिख-ण्डिमण्डितेत्यनेन पूर्वमटन्यां मयूरसद्भाव छक्तः । इदानीं विन्ध्यस्कन्धेष्विति न पौनहः क्त्यम् । विच्छिन्नाः पृग्यभृताः कीचकाः सच्छिदा वंशाश्च निविछदा येषु । वृका अरण्य-शान खदरे मध्ये येषु । वृकोदरो भीमोऽपि । स च विशेषेण छिन्नकीचकाख्यराजान्वयः । वाण्डः संतानकस्तरुविशेषो येषु । तथा पुण्डरीकैः सितामभोजेरक्षेश्च विभीतकैः सह । पा-ण्डो: संताना एव संतानका: छता: पाण्डवास्ते तु पुण्डरीकाक्षेण विष्णुना सह महान्तो वराहा वेषु । तथा उत्कर्षण हता विस्तारेण रुद्धा भूथैः । महावराही विष्णुः । स चोत्क्षितपूर

म्य (१)काप्यपरिमितपत्रविर्जरजळतुषारस्पर्शमञ्जरितपादपपुष्पपरिमळिमि-ळन्मधुकरकङ्कारहारिणि (२)रममाणशवरिमधुनसंमर्दमृदितामन्दमृदुशाद्वले जळस्थळीप्रदेशे श्रान्तसैनिकानुकम्पया प्रयाणिवच्छेदमकरोत् ॥ क ॥

तैस्तैश्चिरन्तनवासरव्यापारैरहःशेषसहितामितवाद्धातामि निशामनन्त-रमुन्मियत्पदमपित्तपद्मावधूनितपवनैरिवापनीयमानेषु गगनचत्वरचर्चाप्रक-रपागडुपुष्पपुञ्जकेषु नक्षत्रेषु, स्वविरहोत्पन्नतमःकळङ्ककलुषितानि मनाकुङ्क-मपङ्कपिञ्जरैः करैः परामृश्य प्रसाद्यति दिननाथे दिङ्मुखानि, पुनः पूर्वक्रमेण प्रस्थानमकरोत् ॥ ख ॥

पवमपसरन्मार्गान्मार्गान्नीवारीणि वारीणि सहंसनिनदान्नदान् सकरेणु रेणुस्थलमाच्छादितदिशि खराणि शिखराणि लङ्घ्यन सुनीरागान् गिरिग-हनप्रामाँस्तपस्विनश्च मानयन्नेकदा नातिदूर इवोत्ककादम्यकदम्बचुम् य-मानाम्बुजराजिरजोरिखताम्मसि सरित्तीरे तस्तलोपविष्टमेकमध्वश्चान्त-मध्वनीनिमदं चारुशोकयुगलमितमधुरगीततरङ्गरिङ्गताच्चरं गायन्तमद्रा-चीत्॥ ग॥

थ्वीकः । क्षमन्दो रागो येभ्यस्तेऽमन्दरागाः । तथा उत्कृष्टा मनोज्ञाः छरभयश्चम्पकाः श्रीहुमाश्च पिप्पलास्तेषामावलिस्तत्र हरयः कपयस्तैराकृष्टानि पन्नगनेत्राणि येषु । इत्यमन्दरागत्ये हेतुः । पक्षे मन्दराख्योऽगोऽदिः । तदोत्कृष्टोद्धता छरिभः श्रीर्कंक्ष्मीद्धमः पार्रिजातश्च यैः । मन्दरेण हि छरिभप्रश्वतीन्यमभोधेरुद्धृतानि । छरिभधेनुः । इह तु प्रस्तान्वात्कामधेनुः । यद्विश्वप्रकाशः—'छरिभश्चम्पके स्वर्णजातीफलवसन्तयोः । संधौ पले सौर्रभेण्याम्' इति । तथा बलेदैत्यस्य हरेविष्णोश्च करेराकृष्टं भ्रामितं पन्नगो वाछिकिलक्षणं नेत्रं मन्धानमाकर्षणरज्जुर्यत्र । कैलासकृष्टा इवावरन्तः । स्थाणुः स्थिरपदार्थः विवश्च । दुर्गं वान्यवासिनी देवी गौरी च । दुर्गं भाश्रयो येषामिति वा । तथा आकर्ण्यमाना गजानां वदनवीतकारा चृंहितानि येषु । कैलासे च । गजवदनो हेरम्बः । गुहा पाषाणसंधिः । गुहः कर्तिकेयः ॥ क ॥

एचमिति ॥ मार्गादीनां छङ्घनादिकं कुर्वन । अध्वानमलंगामी इत्यध्वनीनस्तं चाद्व-क्लोकयुगं गायन्तमद्राक्षीत् । अपसरत्सैन्यभयान्निवर्तमानं मार्गं मृगसमुद्दो येभ्यस्तांस्तथो-कान् । नीवारोऽस्त्येष्विति । सह इंसनिनदैः । नदो जलाधरः । सह करेणुभिगंजैः । आ-च्छादिता दिशो यैस्तान्याच्छादितदिशि । खराणि तीक्ष्णानि । छष्ठु नीरं जलमगाश्च तरवो येष्विति । पक्षे छष्ठु निर्मतरागान् । मानयन्निति मानिरुपमोगार्थः पूजार्थश्चः । उपमोगे यथा 'मानयिष्यन्ति सिद्धाः, सोत्कण्यानि प्रियसहचरीसंभ्रमालिङ्गितानिः ॥ ग ॥

(२) रममाणेति—रममाणा याः शबरसुन्दर्यस्तासां मिथुनं ह्रन्द्वं तेषां संमद्गेण मृदि-ता अमन्दा मृदवः शाह्रलाः सस्यानि यस्मिन् स तस्मिन् ।

⁽१) क्वापीति—अपरिमितं यथा तथा परिपतन्ति स्वनन्ति निर्भरज्ञानि तेषां तुषारा-णां स्पर्शेण मञ्जरिता संजातमञ्जरीकाः पादपा वृक्षास्तेषां पुष्पाणां कुसुमानां परिमलेषु गन्धे-षु मिलन्तो मधुकरा मृङ्गास्तेषां झङ्कारै कल्रध्वनिभिद्यारिणि मनोरमे ।

तव सुदृदुपभुक्तश्रीफलः कामकेलि जनयति वनितानां कुङ्कुमालोहितानाम् । श्रयति स च समृहो मेललाभूषितः सन् जनयति वनितानां कुंकुमालोऽहितानाम् ॥ १२ ॥

अपि च-

त्वत्तो भयेन नृप पश्य जनो वनेषु कान्त्या जितस्मर तिरोहितवानरीणाम् । शास्त्राम्बामृगश्चपल एव गिरेरुपत्यकां त्याजितः स्मरति रोहितवानरीणाम् ॥१३॥

'महो तु खल्वयमनल्पशास्त्रीयसंस्कारामृतसंपर्कपञ्चवितप्रशाङ्करः को-ऽपि कुशलः काव्यवकोक्तिषु पथिकयुवा योग्यः सम्भाषण्स्य' इत्यवधार-यति राजनि ससंभ्रममुख्याय स्थित्वा च पुरः स पान्यः सप्रणामिमं ऋो-कमपाठीत्॥ क॥

'वेधा वेदनयास्त्रिष्टो गोविन्दश्च गदाधरः। शंभुः ग्रुली विषादी च देव केनोपमीयसे'॥ १४॥ राजा तु तदाकार्ण्य चणमात्रहोपरोधविस्मयहर्षस्सैः समकालमाण्ला-षितमनाः, प्रथममुत्फुल्लया दृशा, ततो मुग्धस्मितार्घ्येण, तद्नु सर्वाङ्गोण-

तविति ॥ तव सम्बन्धी सहिन्मत्रजनो भुक्तलक्ष्मीफलः कुक्कुमेन आ ईपल्लोहितानां विनितानां जनितात्यर्थरागाणां योषितां मन्मथलीलां जनयित । 'विनिता जनितात्यर्थराग्यापेषिति' इति विश्वप्रकाशः । तथा अहितानां समूहो मेखलाभुवि गिरिमध्यभुवि उपितः कुमालः कुत्सितस्वक् सन् वैरत्यागात्सज्जनतायाः ब्रह्मचर्यादियोगाद्यतिताया बहिपश्रवसन्तादिसम्बन्धाद्वनितायाः शवरत्वस्य कुं भूमिकां श्रयति । स चेति चकरात सहद्वितसमुह्योरन्यान्यमयमिकतपादस्थितविशेषणाभ्यां शब्दक्षेषद्वारेण सम्बन्धः । तद्यथा, मेखलया कृतिपृक्तिया भूषितः सहत् अहितसमृहोऽपि अनुभुक्तिविल्वः । अत्र प्रथमतृतीयपादौ विशेष्वणातक्षेषेणालंकृतौ द्वितीयचतुर्थों तु संपूर्णयमकेन ॥ १२ ॥

स्वत्त इति ॥ रूपेति संबोधनम् । कान्त्या सौन्दर्येण जितस्मरेति तद्विशेषणम् । प-इयेत्याभिमुख्यकरणे । अरीणां जनस्त्वद्वयेन वनेषु तिरोहितवान् । जितस्मरेत्यनेन 'स्म-रोऽपि किल त्वया जित इति तिरोहितोऽभूत्' इति प्रतीयते स्मृतिगोचर एव न तु दृश्यते इत्यन्वर्थात् । तथा एप प्रत्यक्षवर्ती शाखामृगो वानरश्चपलो लोलः । अनेनैव वनवासिना रिपुजनेन गिरेश्वत्यकामधोभूमिकां त्याजितो रोहितवानरीणां मर्कटीनां स्मरति । वानरी-जामिति 'अधोगर्थ-' इति सुत्रेण कर्मणि पर्छा ॥ १३ ॥

वेधा इति ॥ वेदनया पीडया आश्विष्टः सम्बद्धः । गदेन रोगेण अधरो विधुरः । शुढं रुग्विशेषोऽस्य । अत एव विषादान्वितः । तस्मादेव केनोपमीयसे त्विमिति बाह्यो-ऽर्थः । तस्वतस्तु वेदानां नयेन मतेनाश्विष्टः । गदा कौमोदकी । अथवा गदो आता सो-ऽधरोऽचुजो यस्य । शुक्रमायुधम् । विषमत्तीति विषादी नीळकण्ठत्वात् ॥ १४ ॥

राजा त्विति ॥ मृणाळवळयानामक्षसूत्रम् , उत्कृजनस्य ब्रह्मयज्ञोद्वारः, राजहंसानां

भूषण्पवानेन, तमभ्यच्यं 'पान्ध, कथ्य केयमुत्तुङ्गकन्नोलदोलाधिकदानुष्यच-ञ्चूित्तममृदुमुणालवलयान्कुजतः कलहंसानन्नसृत्रिणः प्रवर्त्तितब्रह्मयकोहार-मुखरमुखांस्तीरतापसानिव दिवमारोपियतुमुद्रहन्ती सरित्, तहण्तहतल-मलंकुर्वाणः प्रसन्नसरस्वतीकः कथ्य भवान्' इति सप्रण्यमपृच्छत् ॥ क ॥

सोऽपि 'सम्रमरया कुलकोचकवेणुलतया सदृशी नावातरणयोग्या कि-मियमप्रसिद्धा महानदी देवस्य' इत्यभिधाय कथायतुमारच्यवान्॥ ख॥

(१) भानोः सुता संवरणस्य भार्या तापी सरित्सेयमघस्य हन्त्री ।

यस्याः कुरुः सुनुरभूत्स यस्य नाम्ना कुरुतेत्रमुदाहरन्ति ॥ १५ ॥

(२) पतस्याः सिललावगाद्यसमये कुर्वन्ति नित्यं नृणां नीरन्ध्रोज्ञतककशस्तनतटीसंघट्टिण्योर्भयः।

भ्राम्यद्भृङ्गनिभालकैः चण्मिय व्यालोलनेत्रैर्मुखै-

रुत्फुल्लोत्पलगर्भपङ्कजवनम्रान्ति महाराष्ट्रिकाः॥ १६॥

श्रपिच—

(३)यद्येतस्याः सकृदपि मरुत्रतिताम्भोजराजि-श्रेङ्गत्पत्रव्यजनविधुतं वारि नीहारहारि ।

तापसा उपमानम् । ब्रह्मयज्ञो वेदाध्ययनम् ॥ क ॥

सोऽपीति ॥ किमियं सरिद्देवस्य न विदिता, यासौ नावा वेडया तरणयोग्या । श-ब्दायमानकीचकवंशवल्लया । सञ्जमस्या सम्द्रश्या । सहशी ।वंशवल्ल्यपि अवाते वाता-मावे रणस्य शब्दस्य योग्या न भवति । सरिद्रिप सञ्जमः सावती रयो जवो यस्या इति सञ्जमस्या ॥ स्व ॥

भानोरिति ॥ संवरणः क्षत्रियविशेषः ॥ १५ ॥

एतस्या इति ॥ उत्फुळोत्पलानि गर्भे मध्ये यस्य पङ्कुजननस्य । महाराष्ट्रिकाः स्नियः ॥ १६ ॥

(१) भानोरिति—भानोः स्वैष्य सुता पुत्री। संवरणस्य क्षत्रियविशेषस्य भाषां पत्नी। सेयमवस्य पापस्य हन्त्री विनाशियत्री। तापी यमुना "तापी तु यमुना यमी" इति त्रिकाण्डशेषः। नदी। यस्याः सरितः स कुरुः कुरुनामा स्वुरभूद् वभूव। यस्य कुरोनोम्ना कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रनामकं तीथविशेषं धर्मक्षेत्रमुद्दाहरन्ति मुवते॥ १५॥

(२) एतस्या इति—नीरन्ध्रा सान्द्रोन्नता उच्छूना कर्कशा किटना स्तनतटी कुचप्रदेश्यास्तस्याः संबद्देन संमर्देण विद्या कर्मयो वीचयो यामिस्ताः । ताह्ययो महाराष्ट्रिकाः स्त्रियः । एतस्याः सरितः सिळ्ळावगाहसमये स्नानकाळे । आम्यन्तश्रक्ततो मृङ्गास्तेषां निमा समा अलकाः केशा येषां तैः । ज्यालोळानि चञ्चलानि नेत्राणि नयनानि येषां तैः । मुखेः । उत्पुर् ल्लानि विकसितानि उत्पल्लानि कम्लानि गर्मे स्थ्ये यस्य ताहशस्य पङ्कुजवनस्य आनित अमं नित्यं नृणां नराणां क्षणं कुवन्तीव विद्यतीव ॥ १६ ॥

(३) यदीति—यदि नाकिलोकः स्वर्गिलोकः। मरुता वायुना नर्तिता याम्भोजराजयः कमलक्षेणयस्तासां प्रेक्कृत्ति चलन्ति पत्राण्येव दलान्यव व्यजनानि तैर्विधुतं कम्पितस्। ना

रोघोभाजां पिवति कुसुमैर्वासितं पादपानां पोयूपाय स्पृहयति ततः किं कचित्राकिलोकः ॥ १७ ॥ मामपि पुष्कराचनामानं वार्तिकमवगच्छतु देवः ॥ क ॥ तथाहि—

्(१)स्थित्वा त्वदागमनमार्गमुखे गवात्ते वार्ताविशेषमधिगन्तुमिहायतादया । संप्रेषितो निषधनाथ तयास्मि यस्याः

क्रीडांगिरिस्त्वमसि मुग्धमनोमृगस्य ॥ १८॥

पण्यति च श्वस्तनेऽहिन मार्गश्रमक्कान्तिमतो नातिदूर (२)हवोचुङ्गसरल-सालसर्जार्जुननिचुलनिचयान्तरचलचटुलचकोरमयूरहारीतहंसकुलकोलाह-लिन पयोष्णीपुलिनपरिसरे स्थितं तया प्रहितमासं क्रीडार्किनरमिथुनम् ॥स॥

'इयं च वाच्यतां तया स्वहस्तिक्सलयलिखिताचरगर्भा भूर्जपत्त्रिका' इत्यभिधाय प्रोऽस्य लेखपत्त्रिकां व्यस्जत्॥ ग ॥

राजापि पार्श्वपरिजनेनोत्ज्ञिप्यापितां तामतिवहलपुलकाङ्कुरकएटिकः तप्रकोष्ठकाराडेन पाणिना स्वयमुन्मुच्य सादरमवाचयत् ॥ घ ॥

(३) 'नलोऽपि मां प्रत्यनलोऽसि यत्तद्भवादृशां नैषध नैष धर्मः ।

मामिति ॥ वार्चायां नियुक्तो वार्त्तिकः ॥ ग ॥

स्थित्वेति ॥ गवाक्षे स्थित्वा तथा आयताक्ष्या दीर्घहशा वार्तान्तरं ज्ञातुमिह प्रेषितो-इहम् । यस्या सुरुधमनोस्रगस्य त्वं क्रीडागिरिः । सृगो हि गिरौ मनस्त्वयि रमते ॥१८॥

नल इति ॥ नैषय इत्यभिजनान्तामन्त्रणेन कुलीनत्वोश्चिष्टनम् । मानसमुद्रेत्यनेन च सवलानामेव पराजयो नाबलानाम् । मां प्रति त्वं नलाख्योऽपि सञ्चनलो विद्वारक्षण्याज-नकत्वेन संतापक इत्यर्थः । न नलोऽनल इति विरोधः । परिद्वारस्तु प्रागेव व्याख्यातः । न चेष भवाद्यशं धर्मो यस्माद्दमक्ला तस्मात्तवाबलानां दुर्वेलानां मानसं चेतो प्रदीतुं न

हारेण हारि हिममनोरमम् । रोघोभाजां तटसेविनाम् । पादपानः तरूणां कुसुमैः पुष्पैवांसितं सुगन्धितम् । प्तस्यास्तापोसरितः । वारि जलम् । सङ्गदेकवारमपि पिवति । ततः कवित् पीयुषायामृतपानाय स्पृह्यति वाञ्लति किम् । अपि तु पीयुषमपि नेच्लति ॥ १७ ॥

(१) स्थित्वेति—हे निषधनाथ नल । तयायताक्ष्या दमयन्त्या । त्वदागमनस्य मार्गो वत्मं तन्भुले गवाक्षे जालमार्गे स्थित्वा वार्त्ताविशेषं वृत्तान्तमधिगन्तुं प्राप्तुम् । इह सम्प्रेपितोऽस्मि पहितोऽस्मि । यस्या दमयन्त्याः । सुग्धमनोसृगस्य त्वं कोडागिरिः केलिपर्वतोऽसि ॥ १८ ॥

(२) उत्तुङ्गिति—उत्तुङ्गा उद्यताः सरकाः सालाः सर्जा अर्जुना निचुलाश्चेति द्वन्द्वः । तेषां निचयान्तरेषु समुदायमध्येषु चलन्तो गच्छन्तश्चदुलाश्चञ्चलाश्चकोरा मयूरा हारीता इंसाश्चेति इन्द्वः । तेषां कुलैनिवहैः कोलाहलिनि कलकल्युक्ते ।

(३) नलेति—यत् यस्मात्कारणात्। नलोऽपि माँ प्रति। अनलोऽसि नलभिन्नो-ऽसि। नायकत्वादिमरसि। तत्तस्मात् कारणात्। हे नैपध नल भवाहशां महता। तथावलानां बलवद् ब्रहीतुं न मानसं मानसमुद्रयुक्तम् ॥ १९ ॥ श्रिपि च—

(१)निपतित किल दुर्वलेषु दैवं तद्वितथं ननु येन कारणेत । बलवति न यथा तथाबलानां प्रभवति कुप्रशरासनो मनोमूः ॥२०॥ अपि च—

(२)कदा किल भविष्यन्ति कुगिडनोद्यानभूमयः। उत्फुलस्थलपद्माभभवश्वरणभूषिताः॥ २१॥'

(३) इति लेखिलिखितप्रण्यसुभाषितामृतरसञ्जवेनाण्ठावितहृदयः, 'विधे, विधेहि मे पित्रण् इव पत्तयुगळमुङ्कोय येन तां पश्योमि' इति विन्तयन्नरपितः पुरतः स्थितं तं प्रियावार्तिकमाश्चिष्यन्निवोचरोमाञ्चनिवयेन, पिवन्निवामि-लाषतृषितया दृशा, स्नाप्यन्निव मधुरस्मितामृतरसेन, पुनः पुनः सादरम-भाषत ॥ क ॥

'पुष्करास्न, सा सर्वथा विजयते राजपुत्री । यस्याः प्रसन्नमुद्रारस्तकाः नितिश्ठिष्टं सुकुमारमनेकालंकारभाजनं वयो वचनं च, सप्रथ्रयः प्रगल्मो विवेकवान्विद्ययुद्धिर्भवद्विद्यः परिजनश्च ॥ ख ॥

तत्कथय 'कथनीयकीर्तिः कास्ते कथमास्ते कं विनोदमनुतिष्ठति केन व्या-पारेण परिणामयति वासरं वाऽसौ भवत्स्वामिसुताः इत्येवमुक्तः स पुनः प-स्नवयन्ननुरागकन्दलं नलमलपत्॥ ग॥

युक्तम् । बलवदिति क्रियाविशेषणं हठादित्यर्थेऽव्ययम् ॥ १९ ॥

निपततीति ॥ अवलाः स्त्रियोऽशक्ताश्च ॥ २० ॥

पुष्करेति ॥प्रसन्नं निर्मलम् । उदारं रम्यम् । सत्कान्ति तेजस्व । श्लिष्टं स्वटित-सर्वोवयवम् । स्कुमारं सदु । अनेकालंकारभाजनं बहुभूषणपात्रम् । वयःकार्वेत तदाबार-सृतं शरीरसुच्यते । पक्षे प्रसन्नं झटित्यर्थप्रतीतिकृत् । महार्थसुदारम् । औज्ज्वल्यं कान्तिः । मस्कुल्दं श्लेषः । अज्ञर्ठं स्कमारम् । अजुप्रासोपमादयोऽलंकाराः ॥ स्न ॥

एप धर्मी नास्ते । तथाबलानां बलग्रुन्यानां स्त्रीणां मान एव समुद्रस्तेन युक्तम् । मानसं मनो बलवत् हरात् ग्रहीतुं स्वीकतुं न युक्तम् ॥ १९ ॥

(१) निपततीति—किल दुर्बलेषु बलहीनेषु देवं निपतित पति । तद्दितथमस-त्यम् । ननु नियतम् । येन कारणेन ऋष्टं शरासनं धनुर्येन स ताहशो मनोभूः कामो यथा येन प्रकारेण बलवित बलयुक्ते न प्रभवित । तथाबलानां स्त्रीणामशक्तानां च ऋष्ट-शरासनो भवित ॥ २०॥

(२) करेति —कुण्डिनस्योद्यानभूमय आरामभुनः । उत्फुङ्घानि विकसितानि स्थलः पद्मानि स्थलोत्पन्नकमलानि तेषामाभा हवाभा ययोस्ताभ्यां भवच्चरणाभ्यां भृषिता अलः ङ्कृताः।कदा किल भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

(३) इर्ताति—इति लेखे लिखितं प्रणयसुभाषितमेवामृतरसप्लवस्तेनाप्लावितं हृद्यं यस्य सः।

(१) त्वदेशागतवायसाय द्दती दृध्योदनं पिरिडतं त्वज्ञाझः सदृशे दृशं निद्धती वन्येऽपि मुग्या नले। त्वस्संदेशकथार्थिनी सृगयते तात्राजहंसान्युनः क्रीडोद्यानतरङ्गिणीतस्तलच्छायासु वापीषु च ॥२२॥ श्रपिच। सांप्रतं तथा-

(२)त्वद्देशागतमारुतेन मृदुना संजातरोमाञ्चया त्वद्रपाञ्चितचारुचित्रफलके निर्वापयस्या दृशम्। त्वन्नामामृतस्मिककर्णपुरया त्वन्मार्गवातायने नोचैः पञ्चमगीतिगर्भितगिरा नक्तंदिनं स्थीयते ॥२३॥१

पवमनुगुणमनुरागस्य, सदृशं श्रङ्गारस्य, सहोद्रमाद्रस्य, 'प्रियं प्रेम-प्रवञ्चस्य, प्रोत्साहनमनङ्गस्य, श्रनुकूलमुत्कएठायाः, समुचितमभिनिवेशस्य, कोतुकजननं जल्पति पुष्करात्ते, श्रवण्कुत्हलिनि विस्मृतान्यव्यापारे तन्म-यतामिवानुभवति भूभुजि, जरठीभवत्सु पूर्वाह्ववेळाळवेषु, गगनमध्यासन्नवः त्तिनि व्रजति तीव्रतां ब्रध्नमग्डले, स्खलयति पथि पथिकानसद्योमिणि धर्मे जाले, जलाशयाननुसरत्मु पिपासाकृततरिलततारकेषु भ्वासिषु भ्वापदेषु, पङ्किलक्लकद्मविमदों चतेषु सरित्परिसरवनविहारिकरिवराहमहिपमएड-लेषु, विटिपिकोटरकुटीरनीडिनिलयनिलीयमानेषु संपुटितपत्तेषु पित्तषु, कू.

त्वहेशेति ॥ तव नामापि दुर्रुभं ततोऽस्य सहशे समुचिते । 'नाम्ना त्वत्सहशे' ह-त्याद्यः पाठः । स तु स्पष्ट एवः ॥ २२ ॥

स्वदेशागतेति ॥ नीचैरिति निमृतम् । प्रच्छन्नरागत्वात ॥ २३ ॥ एवमिति ॥ एवं ब्रध्नमण्डलादिष्वीहरोषु सत्छ प्रस्तावपाठकः पपाठ । पिपासाया

(१) त्वदिति—त्वद्देशादागतो वायसः काकस्तस्मै पिण्डितं पिण्डाकारं दिविमिश्रि-तमोदनमञ्ज ददती वितरन्ती सती सुरधा वराकी त्यन्नाम्नोऽभिधेयस्य सहशे समाने वन्ये वनजाते नलेऽपि तृणेऽपि हशं हर्षि निद्धतां सती पुनः । त्वत्संदेशकथार्थिनी सती सा दमयन्ती कीडोचाने आरामे या तरङ्गिणी सरित् तम्न यानि तरुतलानि वृक्षाधोदेशास्तेषां छायासु वापीषु दीविकासु च ताल्राजहंसान् पूर्वीकान्सदेशहारकान् हंसान् पुनर्मृगयते-**ऽन्विष्यति ॥ २२ ॥**

(२) त्वदिति-मृदुना कोमलेन त्वदेशादागतेनायातेन पवनेन । संजातो रोमाखो बस्यास्तयोत्पन्नपुलकया त्वद्र्पेण सौन्दर्येणाञ्चितं युतं चित्रफलकं तस्मिन् इशं दृष्टि निर्वाः पथन्त्या त्वज्ञामामृतेन सिक्तं कर्णपुटं श्रोत्रपुटं यथा तथा। नीचैनिमृतम् । पञ्चमगीतिः पञ्च-मरागो गर्भिता मध्ये स्थिता यस्यां ताहशी गीर्वाणी तया त्वन्मागं तव वर्त्मनि यो वाता-यनो गवाश्वस्तत्र नक्तंदिनमहर्निशं दमयन्त्या स्थीयते ॥ २३ ॥

(३) रङ्गदिति—रङ्गद्रिश्रलद्भिः कुरङ्गेर्मृगैश्रवितो मक्षितः । खर्वो इस्वो (नव इतिभावः) दूर्वानलो बासस्तैनीलं नीलवर्णं निम्नं शाहलं हरितनृणमयं स्थलं च तत्र स्थित-येऽवस्थानाय ।

चित्रखर्वद्वांनलनीलिनस्रशाह्मलस्थलस्थितये हिएडमानासु कारएडवशि-खिएडमएडलीषु, शिशिरनिवासवाञ्च्या क्रुजत्सु करञ्जनिकुञ्जपुजितकपिञ्ज-लक्ष्योतपोतकेषु, वहित (१)मनाङ्ग्लानकोमलकुसुमकोशकोष्णामन्दमकर-न्द्विन्दूहारिणि तापीतीरतरङ्गस्पर्शसेन्ये मध्याह्मम्हति, श्रमवशिवलोलमी-लञ्जयननीलोत्पलासु वहलतहतलच्छायामाश्रयन्तीषु सीद्रस्वैनिकनितिम्बनीषु प्रस्तावपाठकः पपाठ॥ क॥

(२)'विचित्राः पत्त्रालीर्द् लयित गलस्वेद्सलिलै-रमन्दं मृद्दनाति प्रमदकरिकुम्भस्तनतदीः । प्रवन्धेनाकामञ्जनजञ्चनजङ्घोरुयुगलं श्रमः सेनाङ्गेषु प्रसर्ति शनैः कामुक इव ॥ २४ ॥

ग्रपि च-

(३)कृजत्कोञ्चं चटुलकुररद्वन्द्वमुत्रादिहंसं क्रीडत्कोडं निपतितलतापुष्पिकञ्जटकहारि ।

आकृतेनाभिप्रायेण तरिलता तारा कनीनिका यैः । श्वसान्वितश्वापदैः । गिरिसरितां छर-ङ्गाः संधयस्तदङ्गणेषु ॥ क ॥

विचित्रा इति ॥ अनेकविधाः पत्राकीर्वाहनश्रेणीर्विकेपनपत्रवहीश्च दलयति । तथा मत्तकरिकुम्भानेव स्तनतटीरमन्दं खेदयति । प्रबन्धेन सातत्येन प्रकृष्टबन्धनेन च । करण-विशेषेण । प्रयाणारूढत्वात्कंदर्पभावाच । जवनं च जब्धे चोक्युगळं च प्राण्यङ्गत्वात्समा-हारः । ततः कर्मधारयः । तदाक्रमन्कामीव श्रमः सेनाया अङ्गेषु हस्त्यश्वादिषु प्रसरति॥२४॥ कुजादिति ॥ कौञ्चकृजनादीनि विशेषणानि रोधसो रम्यताहेतुत्वात्सैन्यप्रयाणस्खळ

(१) मनागिति—मनागल्पं म्लाना मिलनाः कोमलाः पेलवाः कुपुमकोशा मुकुलानि तेभ्यः कोण्णाः किञ्चिदुष्णा अमन्दा बहवो मकरन्दस्य बिन्दवः पुष्परसलवास्तान् उद्गिरन्तीति ताहशे मरन्दबिन्दुदारके मस्ति वायौ ।

(२) विचित्रा इति—सेनाङ्गेषु सेनाया अङ्गेषु श्रमः परिश्रमः कामुक इव कामीव शनैः प्रसरित । सेनापन्ने —िविच्या विविधाः पत्रालीवांहनश्रेणीः । गलन्ति पतन्ति स्वेद्सिल्लानि स्वेद्यलानि तैः । दलयति । तथा प्रमदा मत्ताः करिणो हस्तिनस्तेषां कुम्भावेव गण्डस्थल पुत्र स्तनतटी कुचप्रदेशस्ताः । अमन्दं निर्देशं मृद्नाति खेदयति। जनानां जवनं च जङ्घे चोस्युगलं च तत् प्रबन्धन सातत्येनाकामनिभमवन् । कामुकपन्ने—िविच्या पत्रालीः पत्ररचनाः । स्वेद्युजलेर्देलयति । तथा प्रमद्करिकुम्भसहशाः स्तन्तटीर्मद्नाति मद्यति । तथा जधनजङ्कोस्युगलं निरन्तरमाकामति ॥ २४ ॥

(३) कृजदिति—भवत्सैनिकानां प्रयाणं भवत्सेनागमनमस्याः सिन्धोः सिरतो रोधः स्तरं स्थगयित समाच्छादयित । कृजन्तः शब्दायमानाः क्रौद्धाः पक्षिणो यस्मिस्तत । चट्टः छानि चन्नछानि । कुरराणां पक्षिणां द्वन्द्वानि यस्मिस्तत् । उन्नादिन उन्नदन्तो इंसा यन्न तत् । क्रोडन्तः क्रोडाः शुकरा यत्र । निपतितैर्छतापुष्पाणां वच्छीकुसुमानां किञ्चछकैः केसः विद्यास्तरेषां वनानां तछेषुश्रान्ताः क्रान्ताः सुसा अध्वनीनाः पान्था यत्र तत् ॥ २१ ॥

श्रस्याः सान्द्रद्वमवनतलश्रान्तसुप्ताध्वनीनं

रोघः सिन्धोः स्थायति भवःसैनिकानां प्रयोणम् ॥ २५॥
राजा तु तदाकण्यं 'बाहुक, बहूनां बहुमतो बाहुल्यादिहैव वासः, तद्वद् सैनिकान, अवतरत तापीतीरतहतलाश्रयान्, आश्रयत श्रमच्छिद्व्छायाः, कुरुतः पटकुटीः, कारयत कायमानानि, मुञ्जतामन्दमृतुशाद्धलेष्वबलान्व-लीवर्दकान, सूर्दयत कर्दमे महिषान्, खादयत वेसरोभिवंशकरीराङ्कुरान्, प्रचारयत क्रमेण क्रमेलकान्, श्रवगाहावसाने पृष्टावकीर्णपुलिनपङ्कपांसवो विहरन्तु स्ववशं वंशस्तम्बेषु स्तम्बेरमाः, तरुवुष्तेषु वधनीत तीव्रवेगान्वेग-सरान्, श्रवतरन्तु तापीतीरतरङ्गेषु तुरंगाः, शिशिरतरङ्गानिलान्दोलितवि-विधविकचमञ्जरीजालजटिलेषुत्फुञ्जलताखण्डमण्डपेषु मध्याहसमयमतिवा-हयन्तु किनरमिथुनानिं हति सेनापतिमादिदेश ॥ क ॥

स्वयमिष पुष्कराचसुचितार्थपथश्रमिकार्केनरमिथुनिदृह्चया कृतमृ गयाविनोद्व्यपदेशी दिशि द्चिण्स्यामाप्तस्तोकपरिवारपरिवृतो अरिवर्के रभात्कारिवोरिरमणीयासु रममाणपुलिन्दनितम्बनीवदनविम्बचन्द्रतासु

सान्द्रद्रुमद्रोणीषु विचरित्मार्भत॥ ख॥

पुरःस्थितश्चास्य वर्त्मं दर्शयन् जात्यतरतुरंगमारोपितः पुरकराच्चोऽप्यः भाषत ॥ ग ॥

'देव, मार्कण्डेयप्रमुखमहामुनिनिवासपवित्रिताः पुणयाः खित्वमाः प-योष्णीपरिसरवनभूमयः॥ घ॥

तथाहि-

श्रूयते किलास्मादुदेशाःपूर्वदिग्मागे भगवतः पुराणपुरुषावतारस्य पर-श्रुरायस्य जनयितुर्जमदग्नेराश्रमः। ततोऽपि नातिदूरेण(१)सुरासुरमौलिमा-लामुकुलमुक्तमकरन्दिबन्दुस्विपितपादारिबन्दस्य भगवतः स्वस्वेद्प्रसरप्रव-चितपयोष्णीप्रवाहस्य महावराहस्यायतनम् ॥ ङ ॥

इतोऽप्यवलोकयतु देवः—

(२)सेषा चलचन्द्रकिचक्रवाकचञ्चचकोराकुलकूलकच्छा।

मसाधनानि ॥ २५ ॥

राजा त्विति ॥ कायमानानि तृणमयगृहाणि । वंशानां करीराणामङ्कराः ॥ क ॥ सैषेति ॥ चन्द्रकी मयुरः । कच्छाः काशादिक्षेत्रप्रदेशाः । स्वःसीमेत्यत्र स्वरित्यः

(१) सुरसुरेति—सुरासुराणां देवदैत्यानां मौलिष्ट्रत्तमाङ्गेषु मालाः स्रजस्तासां मुकुलेभ्यः कोशेभ्यो सुक्ता मकरन्द्रविन्द्वस्तैः स्विपतमभिषिक्तं पादाराविदं यस्य स तस्य तथोक्तस्य ।

(२) सेति—चलन्तश्चन्द्रकिणो मयूराश्रकवाकाश्च तथा चन्नन्तश्चकोराश्च तैराकुला व्या-साः कुलकच्छास्तदस्थकाशादिक्षेत्रप्रदेशा यस्याः सा। स्वःसीझः स्वगसीझः सोपानसहशो निःश्चणिकासमास्तरङ्गा वीचयो यस्याः। गङ्गायाः सरितः प्रतिस्पर्धि संनिभं पयो जलं यस्याः। सेषा पयोऽणी सरिद्वर्षते॥ २६॥ स्वःसीमसोपानसद्वक्तरङ्गा गङ्गाप्रतिस्पर्धिपयाः पयोष्णी ॥ २६ ॥ यस्याः पश्येते—

(१)मुक्तास्रैः श्रूयमाणां सिकतिलपुलिनप्रान्तविश्रान्तपान्थै-रुन्धानं मञ्जुगीतिष्यहरिणकुलान्यम्बुपानागतानि । सांध्यध्यानावसाने ज्ञणमिव मुनयः संनिधौ पङ्कजाना-मोङ्कारोच्चाररम्यं मधुकरमधुरध्वानमाकर्णयन्ति'॥ २०॥

राजा तु 'नमस्याः खल्वमी महानुभावाः ॥ क ॥ तथाहि—

(२)मृगेषु मैत्त्री मुदितात्मदृष्टी ऋषा मुद्दः प्राणिषु दुःखितेषु । येषां न ते कस्य भवन्ति वन्द्याः कौशैयकौषीनभृतो मुनीन्द्राः'॥ २८॥ इत्यवधारयँस्तान्ववन्दे॥

मुनयोऽपि 'सोऽयं सोमपीथी निषधनाथः' इत्यतुष्यानाद्वगम्य प्रयु-क्तब्रह्मोक्ताशिषः, श्रनुगृह्णन्त इवाद्रीद्वैदृष्टिपातैः, श्राश्वासयन्त इव प्रियस्वा-गतप्रश्नालापेन, स्नपयन्त इव दरहसितदन्तज्योत्स्नामृतप्लवेन, श्राह्णाद्यन्त इवाद्रेण, दत्वार्ष्यमनन्तरमिद्मवीचन् ॥ स ॥

व्ययं स्वर्गार्थम् ॥ २६ ॥

मुक्तेति ॥ सिकतास्यास्तीत्यर्थे इलच् । मधुकरध्वानस्योत्कण्ठाजनकत्वात्पान्थानां मुक्ताश्रुत्वम् । गीतप्रियत्वाद्धरिणानां रोधो मुनीनां च देवत्रयीवेदत्रयीवाचिन्योंकारे लीन-त्वात् तत्प्रतिनिधौ मधुकरध्वाने बहुमानः । तथा च 'त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्तिभुवनमथो त्री-निप छरानकारा होवैणेस्तिभिरमिद्धत्तीर्णविक्कति । तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरवरुन्धानमणुभिः समस्तं व्यस्तं त्वां वारणद् गृणात्योमिति पदम् ॥ २७ ॥

मुगेष्विति ॥ मैत्री सुदिता करूणा इति तिस्रोऽपि चेतःप्रसादिन्थो भावनाः । कौशेयकौपीनसृत इति निःसङ्गत्वोक्तया पापकारिषूपेक्षाण्यभिहिता ॥ २८ ॥

मुनयोऽपीति ॥ दर अर्ध यद्धसितं तेन दन्तज्योत्स्ना सैवासृतष्ठवस्तेन । दरेत्यव्य-

(१) सुक्ते ति—सिकतिलपुलिनप्रान्तेषु सिकतामयतटप्रदेशेषु विश्रान्ताः स्थिताः पान्यास्तैः । तथा मुक्तानि त्यक्तान्यस्त्राणि बाष्पाणि येस्ते तैः सिद्धः श्रूयमाणमाक्रण्येमानम् । तथाम्बुपानागतानि जलार्थमायातानि । मञ्जुगीतिप्रया रम्यगानिप्रया हरिणा मृगास्तेषां कुलानि रून्धानम् । सान्ध्यध्यानावसाने सार्थसन्ध्याकाले । पङ्कुजानां कमलानां सपीने क्षणे लव मान्नम् । एते मुनयः । ओङ्कारोचारवदोङ्कारोचारणसमं रम्यं रमणीयं मधुकराणां मृजाणां क्वानं व्वनिमाक्णयन्तीव श्रण्यन्तीव ॥ २७ ॥

(२) सृगेष्विति—येषां सुनीनां सृगेषु हरिणेषु मैन्नी स्नेहः । आत्मदृष्टावघ्यात्मज्ञाने सुदिता हषिता । दुःखितेषु दुःखयुतेषु प्राणिषु जन्तुषु सुहुर्बारेवारं छ्वा दया । सन्ति । ते कोशेयं कोपीनं मलमञ्जर्कं विश्वचीति कोशेयकोपीनभृतो सुनीन्द्राः कस्य वन्द्या न भवन्ति । अपि तु वन्द्या एव भवन्ति । "मैन्नीकरणासुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यिषयाणां भाव-नातिश्चन्त्रप्रसद्वस्म्य हति योगस्त्रच्छायात्र निवद्धा ॥ २८॥

'श्रायुष्मन्, श्रस्मदीयमिह् धर्मोपदेशप्रदानमेव प्रथममातिथेयमितिथि जनेष्वतोऽभिधीयसे। पुण्यं पयोऽस्याः सरितः तदेतद्वगाद्य कुरु पुण्यमः यमात्मानम् ॥ क ॥

तथाहि-

(१)पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतङ्गहनम् । हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहित पयः पश्यत पयोष्णीं ॥ २९ ॥ राजापि 'पवमेतत्—

(२ महावराहाङ्गविनिर्गतयाः किमन्यदस्याः परितः पवित्रम् । यदीयमालोकनमप्यघानि निहन्ति पुंसां विरसंचितानि ॥ ३० ॥

तदेष करोमि भवतामादेशम्' इत्यभिधाय यथाविधि स्नानाय सरिन्म-ध्यमवातरत्॥ सः॥

यमीपदर्धे ॥ ख ॥

पर्वतिति ॥ राजन् । पश्यत यृयमवलोकयत । पर्वतिविदारकं पावनं नरकस्य दुर्गतेजें त्रं पराभविष्णु । अत एव बहुमतं बहुमाननीयम् । गहनमगाधम् । पयः पाथः । कर्मभूतम् । पयोष्णी वहिति धारयति । उपमाने हरिशन्दत्रयमिनद्रविष्णुसिहार्थम् । तत्क्रमेण विशिष्यते । तद्यथा पर्वतभेदी गिरिविदारको यः पविवेद्यं तं त्रायते धारयति वद्यधरम् । नरकस्य भौमाछरस्य जैत्रमिभावुकं विष्णुम् । मतङ्गानमुनिविशेषादीषद्गा बहुमतङ्गा गजा मतङ्गादु-रपन्नत्वात् । तान् हन्तीत्यच् । किन्वा । अथवा बहुन्मतङ्गान्हन्तीति सिंहम् ॥ २९ ॥

महावेति ॥ आदिवराहाद्विनिःखताया अमुख्याः परतः परमन्यदपरं किं पवित्रं न किमर्यात्यर्थः ॥ ३० ॥

(२) महावराहेति—महावराहादादिवराहाद्विनिर्गतया निःस्ताया अस्याः परतः पर-मन्यत् कि पवित्रमस्ति । यदीयमाछोकनमपि विलोकनि चिरसंचितानि बहुकालात्संचि-तानि । पुंसामधानि पापानि निहन्ति विनाशयति ॥ ३०॥

⁽१) पर्वतेति—एषा पयोष्णी नदी हरिमिवेन्द्रमिव, हरिमिव विष्णुमिव, हरिमिव सिंहमिव, पयी वहित धारयति तत्पश्यत विलोकयत । इन्द्रपक्षे-पर्वतानां पक्षच्छेदकत्वात्पर्व-तमेदी । पिव वर्ष त्रायते धारयतिति पिवत्रम् । स चासौ स चेति तम् । जैत्रं जयनशीलम् । नरकस्य मानवस्य बहुमतं भृतं पृजितम् । गहनं दुर्जयम् । विष्णुपक्षे—पर्वतमेदी गोवर्धनः धारी स चासौ पावनश्च । नरकस्य नरकनामनोऽपुरस्य भौमापुरस्य । जैत्रं विनाशकम् । बहुमतं सर्वपृजितम् । गहगं दुर्जयतत्वम् । सिहपक्षे—पर्वतभेदी गिरिगह्नराश्रयतया । पितृशं नृसिहरूपत्वात् । नरकस्य मनुष्यस्य जैत्रं जयनशीलम् । बहुमतङ्गान् बहुन् गजान् हन्तीति तम् । पयोष्णीपयापक्षे—तु पर्वतिद्वारकं पावनं नरकस्य दुर्गतेजेंत्रं जयनशोलम् । बहुभिर्मतं पृजितम् । गहनं दुरवगाहं पयः पश्यत यूयम् । अत्रक्षोपानुपाणितोपमालङ्कारः । अत्र यद्यपीन्द्रपक्षे पवित्रक्षव्यप्तिद्वार्थं प्रयुक्तत्वािक्रह्मात्वद्वार्थं । सिहपक्षे च मतङ्गशब्दस्य मातङ्गार्थं (गजरूपार्थत्वे) कविभिरनाहतत्वादत्राप्रयुक्तत्वदोषश्च संभवति । तथापि इलेषादा-वेतयोनिर्दोषत्वम् । यथोक्तम्—"स्थातामदोषौ इलेषादौ निहृतार्थाप्रयुकते" इति ॥ २९ ॥

श्रवतीर्यं च मन्त्रमार्जनप्राणसंयमसध्यास्कजपितृतर्पणादिसमुचिता-हिकावसाने रक्तकमलगर्भमर्घाञ्जलिमुत्विष्य भगवतो भास्करस्य स्तुतिम-करोत्॥ क॥

(१)जयित जगदेकचक्षुविश्वातमा वेदमन्त्रमयमूर्तिः । तरिणस्तरणतरगडकमघपटलपयोनिधौ पुंसाम् ॥ ३१ ॥

तद्तु च (२)चटुलचञ्चरीककुलाकुलितकमलकुड्मलगलद्वहलमकर-न्द्सुरभिततरङ्गमुत्पतत्कपिञ्जलं जलमवगाद्य चिरमुत्तीर्यं तीरमापृञ्लय मुनि-जनमभिवाद्य च पुनः पुलिनपालिपर्यटनाय प्रस्थितः प्रण्यादनुवजतो मुनी-ज्ञिवर्तयिज्ञदमवादीत् ॥ ख ॥

(३) चक्रधरं विषमाचं कृतमद्कलराज्ञहंससंचारम् । हरिहरविरश्चिसदृशं भजत पयोष्णीतटं मुनयः ॥ ३२ ॥ एवमुक्तास्तेऽप्यार्द्गहृदयाः स्वलपपरिचयेनाष्युपचितोचितप्रणयाः प्रियं-वद्तया प्रियमाशशंसुः ॥ ग ॥

(४)'सुगमस्तवास्तु पन्थाः चोमा दिग्देवताः शिवाः शकुनाः । अभिलिषतमर्थमचिरात्साधयतु भवानविद्नेनः ॥ ३६ ॥

अवतीर्वेति ॥ मन्त्रमार्जनं मन्त्रस्नानम् । प्राणश्यमः श्वासप्रश्वासरोधने करन्यासो-ऽङ्गन्यासश्च विद्यते यत्र तत् संध्यासूक्तम् ॥ क ॥

चक्रेति ॥ चक्रवाकथरम् । विषमविभीतकम् । तथा कृतो मद्कलराजद्दंसानां संचारो येन तथाविधम् । पयोष्णीतटं यूयं भजत । सुनय इसि सम्बोधनम् । हरिहरविरिज्ञिसाहद्रयं विशेषणत्रयेण । तदा चक्रं सदर्शनं धारयति विष्णुः । विषमाण्यक्षीण्यस्य त्रिनेत्रत्वास्तरः । कृतो मदकलराजहंसेन कृत्वा संचारो येन स ब्रह्मा, हंसवाहनत्वात् ॥ ३२ ॥

(१) जयतीति—जगतः संसारस्येकं चक्षुः प्रकाशकम् । विश्वस्य सर्वत्य जगत आ-त्मा । वेदमन्त्रमयमृतिर्वेदस्वरूः । "द्वादशात्मा त्रयीतनुः" इत्युक्तत्वात् । पुंसां जनानाम-वपटलपयोनिधौ पापनिवहसागरे तरणतरण्डकं तरणार्थं छवः । तरिणः सूर्यो जयति ॥ ३१ ॥

(२) चटुलेति—चटुलैश्चच्चलैश्चरीककुलर्शृङ्गकुलराकुलितानि व्यासानि यानि कमलानि पद्मानि तेषां कुड्मलाः कोशास्तेभ्यो गलन् पतन् बहलो बहुर्मकरन्दो मरन्दस्तेन सुरमिताः

सुगन्धितास्तरङ्गा वीचयो यस्मिस्तत्।

(३) चक्रेति—हे सुनयः । हरिर्विष्णुर्हरः शिवो विरश्चित्रह्मा चेति द्वन्द्वः । एतेषां सहकं समानं पयोष्णीतटं भजताभयत कीहरां तत् । चक्रवरं चक्रवाकघरं विषमा विभीतका अक्षा वृक्षविशेषा यस्मिस्तत् । तथा कृतो विहितो मदकल्याजहंसानां संचारो गमनं येन तथाविष्यम् । हरिस्तु चक्रस्य सुद्देशनाख्यस्य घरं घारकं हरस्तु विषमाण्यक्षीणि नयनानि यस्य स त्रिनयनत्वात् । विरश्चिः कृतो मदकल्हंसेन कृत्वा संचारो गमनं येन स हंसवानत्वात् ॥३२॥

(४) सुगमेति—तव नलस्य पन्था वर्त्म सुगमः सुलेन गमनार्हो भवतु । दिग्देवताः क्षेमाः क्षेमकारिण्यो भवन्तु । शिवाः कल्याण हराः शक्रुनाः सन्तु । भवान् नलोऽविघ्नेन निर्विघ्नतयाचिराच्छीत्रमनिलवित्तमर्थं समीहितार्थं साधः तु निष्पादयतु ॥ ३३ ॥ इत्यिभिधाय व्यावृत्तेषु मुनिषु कौतुकादितस्ततः (१)सं चर बटुलपद्चर-ण्वक्र बुम्बनाक्ततरिलतपुष्पपरागपटलपां सुलिततरुतलेषु वहृत्सुरिभिशिश-रकोमलपवनेषु वनेषु, वनेचरिमधनमन्मधकीडा तुक्लेषु क्लेषु, पुलिन्दिड-म्भकाष्यासितफलितबद्रीषु द्रीषु, पुलितकुञ्जरेषु निकुञ्जेषु, दुर्दर्शमा तुषु सातुषु, सातुचरश्चरन्नेकस्मिन्नतिनिविडसंधिसंनिवेशे शिलान्तरालप्रदेशे, प्रियतममुद्दिश्य पठन्त्याः किनर्याः साश्चर्यमार्यागीतिमिमश्युणोत्॥ क॥

'विपिनोद्देशं सरसं केतकमकरन्द्वासितवियत्ककुभम् । ग्रामिमं वा सर संकेतकमकरन्द्वासितवियत्ककुभम् ॥ ३४ ॥ तद्तु पुनस्तत्वित्वादिना किनरेण च पठ्यमानामिमामार्थामश्रौषीत्।।ख।। (२)'श्रजनि रजनिः किमन्यत्तरणिस्तरतीव पश्चिमपयोधौ ।

घनतक्षि तक्षि विपिने कचिद्स्मिन्नेच निवसामः'॥ ३५॥ एवमन्योन्यालापमाकर्ण्य किनरमिथुनस्य विस्मितो नरपतिः 'श्रहो माननीयमहिमोद्दामा दमयन्ती यस्याः परिचारिषः पत्तिणोऽपि अवणस्पृ-

इत्यिभ्यायेति ॥ पुलिन्दिक्षम्भेरध्यासितास कास फलवहद्वरीषु, न केवलं फलवहद्वरीषु, तथा दरीषु । चकारादिमन्तरेणापि समुचयः स्यादेव । तद्यथा माघे दशमसर्गे,— सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्वस्तमाल्यवसनाभरणेषु । गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविश्रममासाम् । अध्यासितास्विति व्यस्तमेव । न च फलन्त्यो बद्धी यास्विति द्रिरोविशेषणम् । 'नशृतश्च' इति कप्प्रत्ययस्य दुनिवारत्वात । बाहुककाश्रयणात्कप्प्रत्ययाभाव इति तु न युक्तम् ॥ क ॥

चिपिनेति ॥ सरसं सजलम् । तथा केतकमकरन्देन वासितं वियन्नभः ककुमश्च दिशो येन तथाभृतम् । विपिनप्रदेशम् । अथवा इमं पुरोवर्तिनं ग्रामं सर वज । कीदृशं ग्रामम् । संकेतयित निवासयित अनुकूलत्वान्निवासहेतु- वतीति संकेतकम् । तदेवानुकूलयमाह - अ-करमिति । न विद्यते करो राजपाद्धोंऽशो यत्र । पार्वतीयत्वादकरम् । आसनमासितं स-द्रावः । द्वस्यासिताद्वियन्तो विश्विष्टयन्तः ककुमास्तरवो यत्र । यदि वा 'पिष्ट् बन्धने' आद्युवंस्य आसयनमासितम् । आवन्ध इत्यर्थः । यद्वा सिताः सम्बद्धाः । द्वेन असिता असंबद्धा वयः पश्चिणे यत्र । तथा यद् वहत् कं पयो यस्यां सा वासो कुश्च तथा भातीति। इणः शतरि यद्वहदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदिति ॥ किञ्चित्रराः किञ्चित्पध्यश्वादिरूपिमश्राः किंनराः ॥ ख ॥ अजनीति ॥ घनास्तरवो यस्मिन् तस्मिन्विपिने । तस्णीनि सम्बोधनम् ॥ ३५ ॥

⁽१) संवरदिति—संवरन्तो श्राम्यन्तश्चदुलाश्चब्रलाः षट्वरणा मृङ्गास्तेषां चक्रं निव-हस्तेषां चुम्बनाकृतेन तरिहतानि चटुलानि पुष्पाणि कुसुमानि तेषां परागपटलो भूलिनिवह-स्तैः पांसुलितानि रजोमयानि तरूणं वृक्षाणां तलानि येषु तानि ।

⁽२) अजनीति—रजनिनिशाऽजनि जाता । अन्यत्किम् । तरिणः सूर्यः पश्चिमपयोधौ पश्चिमसागरे तरतीवावगाइते । हे तरुणि युवति । अस्मिन्नेच घना निविद्यास्तरवो वृक्षा य-स्मिन्तत् ताद्दशे विपिने क्षचित् कुन्नापि निवासामो वयम् ॥ ३५ ॥

ह्णीयामेवंविधसुभाषितामृतमुचं वाचमुचारयन्ति॥ क ॥

प्रथमिह तावादाभिजात्यविचविद्याविवेकविभवैरनाकुले कुले जन्म ततोऽप्यतुक्तपक्तपस्पिस्तद्तु स्ठाघातुगुणगुणलाभस्ततोऽपि च शुविविद्-ग्धस्निग्धपरिजनावाप्तिरिति महती भाग्यपरम्परा इति चिन्तयन्नतिदूरव-स्तिनः पुष्कराज्ञस्य मुखमवलोकयांचकार ॥ ख ॥

वुष्कराज्ञोऽपि पुरःसृत्य तं किनरमभाषत ॥ ग ॥

ंसुन्द्रक, कान्तामुखावलोकनासकः समीपमागतानप्यस्मान्न पश्य-स्नि॥ घ॥

तदितो दत्तदृष्टिर्भव ॥ ङ ॥

स एष निषधेश्वरः कुसुमचापचकं विना प्रसादितमहेश्वरः स्मर इवागतो मृतिमान् । विलोक्तय विलोचनामृतसमुद्रमेनं नृपं विधेहि नयनोत्सवं कुरु छुतार्थतामात्मनः ॥ ३६ ॥

त्वमपि विहंगत्रागुरे. परमरहस्यसखी देन्याः सा हि त्वस्रशुपा पश्यति, त्वत्कर्णाभ्यामाकर्णयति, त्वत्मनसा मनुते ॥ च ॥

तदिह दमयन्तीमनोरथपान्थपिपासाञ्छिदि लावएयपुर्यहरेऽस्मिन् रा-जनि निर्वापय चक्षुः' इति किनरमिथुनमभिमुखीकृत्य नरपतिमवादीत् ॥छ॥

'देव, तदेतिंकनरिमधुनम्, इदं हि द्वितीयिमव हृद्यं देव्याः, प्रियं प्रा-ग्रेभ्योऽपि प्रेम्णा प्राभृतमेतस्प्रहितं तुहिनाचलचक्रवर्तिना देवस्य, देवेन देव्ये दत्तम्। तया च दमयन्त्याः समर्पिटं परं पात्रं मन्त्रगीतेः ॥ ज ॥

तथाहि —जातख्याति जातिषु, गीतयशो गोतकेषु, वर्धितमानं वर्धमा-नेषु, सारमासारितकेषु, निषुषं पाणिकासु, धाम साम्नाम्, आचार्यकमृः चाम्, आलयः कलादिभेदानाम्, रसगीत्यामिष सुस्वरं स्वरालापेषु, अव

प्रथममिति ॥ आभिजात्यादीनि अहंकारकृतवैक्कन्यस्य कारणानि । कुले त्वेभिर-नाकुले । अनुगुणोऽनुरूपः ॥ स्व ॥

स एषेति ॥ एष निषधेश्वरो नलः कुछमनापनकं विनासूतो सूर्तिमान् प्रसादितमहे-श्वरः स्मरः । एतावता पुर्दस्मराद्वयतिरकोक्तिः। यतः पुर्दः कुछमनापनकं घते । नन सूर्ति-मान् दग्धाङ्गत्वात । तथा प्रकोपितमहेश्वरः । यदा तु प्रसाधितेति पाठः, तदा प्रसाधिता अलङ्कुता महान्त ईश्वरास्त्राणादिना येन ताहग् निषधेश्वरः । स्मरस्तु साधित्तं वशीकर्तुं प्रारक्षो महेश्वरः शिवो येन । कुछमान्येव नापनकं धनुमण्डलम् ॥ ३६ ॥

देवेति ॥ तुहिनाचलस्य हिमाचलस्य चक्रवर्तिना नृपेण प्राप्ततं प्रहितमेततः । भीमा-येति शेषः । सुनन्ना गीयन्तेऽस्यामिति मन्त्रगीतिः ॥ ज ॥

जातेति ॥ जातयो नन्दयन्तीप्रभृतयः । वर्धमानान्यासारितकानि पाणिकाः सामानि ऋचः कळादिभेदा गीतविषया भरतशास्त्राद्भयाः । मध्यमादयः सप्तस्वराः पङ्जमध्यमगा- ब्राम्यं ब्रामरागेषु, विचित्रभाषं भाषासु, प्रवर्तकं नर्तनानाम् , कारणं करण-मार्गस्य, वाद्येष्वपि प्रवीणं वीणावेणुषु, लब्धपाटवं पटहेषु, अप्रतिमल्लं अज्ञरीषु ॥ क ॥

किबहुना—

कालमिव कलावडुलं सर्वरसानुप्रवेशि लवणिमव । तव नृप सेवां कर्तुं किनरयुगलं तया प्रहितम् ॥ ३७ ॥

'तदेतदात्मपरिप्रहेणानुगृह्यताम्' इत्यिभधाय विश्रान्तवाचि तिसम्सि किनरयुवा किमप्युपस्थ (१)मृगमद्मिलन्मलयजरसोन्नासिलेखालाञ्चिन तललाटपद्वापितकरकमलमुकुलं प्रणतिप्रेङ्कितमणिकणीवतंसतया सह वियया प्रणाममकरोत्॥ ख॥

उत्तवांश्च-

लब्धार्धवन्द्र ईशः कृतकंसभयं च पौरुषं विष्णोः। ब्रह्मापि नाभिजातः केनोपिममीमहे नृप भवन्तम्॥ ३८॥ इदं च—

(२) अहणमिणकिरणरिअतिलिखिताचरमङ्गलीयकाभरणम्।

न्यारास्त्रयो ग्रामाः । भाषाः पट्त्रिंशत् । कला गीतवाचाचा सुहूर्तभेदाश्च । करणानि त-लपुष्पपुटादीन्यशोत्तरशतसंख्यानि ॥ क ॥

कालिमिति ॥ कला गीतावाद्याद्या मुहूर्तभेदाश्च विदन्त्यधीयते वा कलाः कलिदः । तेषां समृदः कालम् । तद्यथा । कालगास्विषये बहुलं तिन्नष्टं भवति । तथेदमिति सम- प्रकलाप्रवीणम् । रसाः श्रङ्काराद्यास्तिकाद्याश्च । समयार्थे तु कालगान्दे पुंस्तवं स्थात् । यदा तु 'काल इव कलाबहुलम्' इति पाटः । तदा कालः कलाभिनिमेषोन्मेषाद्यास्त्रपाभि- र्दहुलो न्यासः । इदं तु कलाभिगीतनृत्यादिभिन्यांसम् । कालोऽवसरः आत्मसमर्णणायाः वसर इव प्रेषित इति भावः ॥ ३० ॥

छन्धेति ॥ अर्थं चन्द्रस्य अर्धंचन्द्रः शशिकला गलापहस्तनं च । तत्तु निन्दाभासे । तद्युक्त ईश्वरः । इतं वंसस्य भयं येन तत्पौरूपं विष्णोः । निन्दाभासे तु इतकं कृत्रिमम् । समयं भयान्वितम् । वैष्णवतो नाभेजातो ब्रह्मा । निन्दाभासे तु अभिजातः कुलोनः पश्चान्नस्योगः ॥ ३८ ॥

श्चरुगेति । अवयातिषा पाणियहणं सूचितम् । अरुणमणिः पद्मरागादिः । लिखि-

(१) मृगेति—मृगमदेन कस्तूर्या मिलन् यो मलयजरसश्चन्दनस्तेनोल्लासिनी शोभमाना या लेखा तया लाज्जिते युक्ते ललाटपट्टेऽलिकपट्टेऽपितं दसं करकमलमुकुलं येन यथा तथा।

⁽२) अरुणेति—अरुणमणिकरणैः पद्मरागिकरणै रिञ्जतं तथा लिखितानि लिपिबद्धक्र-तान्यक्षराणि यत्र तत् । चार्थे द्वन्द्वः । इदमञ्जलीयकाभरणमूर्मिका तस्या दमयन्त्याः पाणिपल्छ-वमिव तव पाणिपद्मे चिरं लगतु नियुक्तं भवतु । दमयन्तीहस्तपक्षे—अरुणं तथा मणिखचि-ताभरणै रिञ्जतं पुनर्किखितान्यक्षराणि येन ॥ ३९ ॥

तस्याः करकिसलयमिव तव करकमले चिरं लगतु ॥ ३९ ॥ अनया च—

(१)तव सुभग रम्यदशया तयेव रक्तान्तनेत्रमण्डनया। चीनांग्रुकयुगल्लिकया क्रियतामङ्गे परिष्वङ्गः॥ ४०॥

श्रयं च—

(२)उज्ज्वलसुवर्णपद्कस्तस्याः संदेशकथनदूत इव । रुचिरमणिकर्णप्रः श्रयतु श्रवणान्तिकं भवतः ॥ ४१ ॥ किंचन्यत्—

(३)ग्रानन्ददायिनस्ते कुरिडननगरे कदा भविष्यन्ति । त्वन्मुखकमलविलोलन्नागरिकानयनषट्पदा दिवसाः'॥ ४२॥

पवमाविभावितप्रथमुङ्ग्विलतानुरागमुदीरिताद्रमाप्यायितप्रण्यमः भिधाय स्थितवित किंतरे, नरेश्वरो दमयन्तीप्रहितप्राभृतानि स्वयमाद्रेण् गृहीत्वा, 'सुन्द्रक, तस्याः संदेश पवास्माकं कर्णप्रः, परिकरोऽयं मणिकः णीवतंसः। तस्याः सुगृहीतेन नाम्नैव वयं मुद्रिताः प्रपञ्चोऽयमङ्गुलीमुद्रालं कारः। तद्नुरागेणैव वयमाञ्ज्ञादिताः पुनरुक्तमाञ्ज्ञादनयुगलमपरं च युवां प्रेषयन्त्या तथा किं न प्रहितमस्माकम्, किमन्यस्वचोऽपि प्रियं प्राभृतं भविष्यतीति। तदेहि शिवरमनुसरामः इत्यभिधाय बहु मानयन्किनरमिथुनः

ता यक्षराणि यहिमन् । करिकसळयं त्वरूणम् । तथा मणिकिरणैराभरणस्त्रकान्तिभिः किलतम् । तथा लिखितान्यक्षराणि येन ॥ ३९ ॥

तवेति ॥ दशा वस्त्रान्तस्त्रमवस्था च नेत्रं चित्रवस्त्रचिशेषोऽक्षि च ॥ ४० ॥ उउज्यतिति ॥ उज्ज्वलं छवर्णं पदं यस्य । पक्षे उज्ज्वलान्यप्राम्याणि शोभनवर्णाः नि पदानि वचनानि यत्र ॥ ४१ ॥

प्विमिति ॥ कर्णप्रोऽवतंसः कर्णयोः प्रणं च । सुदिता अपरस्त्रीनास्रो दुष्करप्र-

(१) तनेति—हे सुभग। तयेव दमयन्त्येव चीनां ग्रुक्युगिलकया चीनवस्त्रयुगलेनाङ्गे कारीरे तव परिष्वङ्ग आलिङ्गनं कियतां विधीयताम्। की हश्या तयेतया च। दमयन्तोपक्षे—रम्या दशावस्था यस्याः सा तया। रक्तान्ते रक्तप्रान्ते नेत्रे नयने एव मण्डनं भूषणं यस्याः सा तया। वस्त्र । तथा रक्तान्तं नेत्रं: वस्त्रमेव मण्डनं यस्याः सा तथा। वस्त्र । वस्त्रमेव सण्डनं यस्याः सा तथेतया चेत्युभयपक्षे समानम् ॥ ४०॥

(२) उज्ज्वलेति—तस्या दमयन्त्याः संदेशकथनाय दूत इव संदेशहारी दूत इव स्-विरमणिकणपूरो मनोरमकर्णावतंसो भवतो नलस्य श्रवणान्तिकं। कर्णान्तिकं श्रयतु भज-तु । कीहशोऽसौ । उज्ज्वलं यत्सुवर्णं हेम तस्य पदभेव पदकोऽवस्थानम् । दूतपक्षे—उज्ज्व-लानि कान्तिगुणविशिष्टानि सुवर्णानि शोभनवर्णरवितानि पदानि यस्य सः । "औज्ज्यस्यं कान्तिगरिति वामन आह स्म शब्दगुणं कान्तिनामानम् ॥ ४१ ॥

(३) आनन्देति—कुण्डिननगरे कुण्डिनपुरे ते प्रसिद्धा दिवसाः कदा सविष्यन्ति। कीदशास्ते—त्वन्मुलकमले तव वदनपद्मे विलोलन्ति चञ्चलानि नागरिकाणां स्त्रीणां नयनान्येव-नेत्राण्येव षट्पदा अमरा येषु ते तादशाः। कुण्डिनपुरे सवान् कदा समास्यतीति भावः॥४२॥ (१)मितचपलकपिकुलान्दोलिततहशिखराग्रगलितशिलास्फालनस्फुटत्फ लरससुगन्धिना स्रवत्कुसुममकरन्द्द्रवार्द्रितपांसुपटलेन वर्त्मना निजावास-सुदचलत् ॥ क ॥

उच्चिते च पश्चिमाम्भोनिधिसिळिल्जािळतपादपञ्चवे वासार्थिनीवा-स्तिगिरिगह्नरं विशिति वियद्वीधीपान्थे विवस्वति, क्रमेण तस्यां दिशि (२) दिनकररथचक्रचङ्कमण्चूर्णनोच्चळन्मन्दरगिरिगैरिकाधृळिपटळोह्मोळ इवो-क्लळास संध्यारागः॥ ख ॥

तेन च संविलतानि विज्ञम्भितुमारभन्त जम्भनिसुम्भनककुभि विपिन-जरत्कृ कवाकुकंधरारोमरोचींषि तमांसि ॥ ग ॥

ततश्च नष्टचर्याक्रीडयेवादर्शनमयान्तीषु दिक्कत्यकासु, वनमुनिहोमधूमगन्धेन संतर्ध्यमाणासु वनदेवतासु, निद्रान्धिसन्धुरयूथेष्विवोन्नतवप्रस्थलोः
षु परिणमत्सु शनैस्तिमिरेषु, जाते मनाग्मिन्नाञ्जनपत्त्रस्तविकते निशामुखे, नरपतिस्तेन किनरमिथुनेन सार्धमर्धपथायातप्रज्वलितदीपिकापाणिपरिजनपरिकरितः शरणागतकपोतमुत्पिततोल्ककृतशब्दं शिविमिव शिविरसंनिवेशमविशत्॥ घ॥

तत्र च क्रमेण कृतकरणीयस्त्वरमाणपाचकवृन्दोपनीतमुत्पतत्पाकपरिमलस्पृह्णीयमत्युष्णमेदुरमांसोपदंशमाज्यप्राज्यमुपभुज्य पुष्करास्तिक्तरिमथुनाप्तज्ञनैः सह मधुररससारमाहारम् , अनन्तरमाचान्तः शुचिचन्दनाद्वचितकरः कर्पूरपारीपरिकरितताम्बूलोज्ज्वलवदनारिवन्दः 'सुन्दरक, कमिष प्रस्तारय विद्याविनोदं त्वयापि विहंग-।गुरिके, गीयतां किमिष मधुरम्'
हति मुदुमिणपर्यङ्किकासुलासीनः किनरिमथुनमादिदेश ॥ ङ ॥

वेशा कता ॥ क ॥

उच्चलित इति ॥ पान्थो हि सिल्डिन चरणौ प्रक्षास्य वासागारं प्रविशति ॥ ख ॥ तेन चेति ॥ जम्भनिष्ठम्भन इन्द्रः ॥ ग ॥

ततश्चेति ॥ नष्टचर्या शिशुकीडाविशेषः । निद्रान्धेत्यादौ परिणामः, परिपाकस्तियं -क्प्रहारदानं वा । निशास हि कपोताः पारावताः शरणं नीडमागच्छन्ति, उल्काश्च घुका उड्डीयन्ते । उपमाने तु 'नारदञ्जतां शिविप्रशंसामसूयन्तौ कपोतोलूकरूपधारिणौ सरौ सरवं जिज्ञासमानौ शिविन्पमागतौ इत्यमागमः ॥ घ ॥

तत्र चेति ॥ कपूरस्य पारी शकलम् ॥ छ ॥

(२) दिनेति—दिनकरस्थचकस्य सूर्यस्थचकस्य चंक्रमणेन भ्रमणेन चूर्णीभूत अ उद्धकंश्च मन्दरगिरिमेन्दराचलस्तस्य गैरिकाधूली रक्तरजस्तस्य पटलो निवहस्तः इदुङ्कोलः।

⁽१) मतिचपलेति—अतिचपलाश्चदुलाः कपयो वानरास्तेषां कुलानि निवहास्तैरा-न्दोखितानि कम्पितानितरुशिखरावाणि वृक्षावाणि तेभ्योगलितानि पतितानि शिलास्फाल-नेन दृषदावातेन स्फुटन्ति फलानि तेषां रसेन सुगन्धवता ।

द्शिते च वांशिकेन (१)वंशम्खोद्गोर्णगान्धारपञ्चमरागस्थानके स्थिरिकतमध्यमश्रुतिप्रसन्त्रप्रेङ्खोलनाप्रयोगमुचितस्थानकृतकांस्यतालमक्रोरतारस्वरम्, आकर्षदिव दृदयम्, अभिविञ्चदिवासृतेन अवगेन्द्रियम्, अस्तं नयदिवान्यविषयसंधानम्, अनुच्चप्रपञ्चितपञ्चमं विपञ्चोस्वरसंद्भितम-भूत्तिकमिप गीतम्॥ क॥

যগ্ৰ—

(२)प्रसरित रण्रणकरसः कुण्डयति हुटेन चित्तमुत्कण्डा । स्मरित स्मरोऽपि धनुषः प्रगुणीकृतनिशितबाणस्य ॥ ४३ ॥ पर्वविधे च व्यतिकरे वैतालिकः प्रपाठ—

- (३)'सकलविषयवृत्तीर्मुद्रयन्निन्द्रयाणां हृदि विद्धद्वस्थां कांचिदुःमाद्नीं च। ध्वनिरनुगतवीणानिकणः कोमलोऽयं जयति मद्नवाणः पञ्चम पञ्चमस्य॥४४॥ भ्रापिच—
- (४)प्रियविरहविषादस्यौषधं प्रोषितानांविविधविधुरचिन्ताभ्रान्तिविश्रान्तिहेतुः । श्रयममृततरङ्गः कर्णयोः केन सृष्टो मधुररसनिधानं निःस्वनः पञ्चमस्य ॥४६॥ श्रिपच—

(५) अयं हि प्रथमो रागः समस्तजनरञ्जने । यस्य नास्ति द्वितीयोऽपि स कथं पञ्चमोऽभवत् ॥ ४६ ॥

सकलेति ॥ पञ्चमस्य रागस्य ध्वनिर्जयति कथंभूतः । पञ्चमः पञ्चानां पूरणा भदनबाणः ॥ ४४ ॥

प्रियेति ॥ अत्र पञ्चमस्येत्याख्या । न तु पञ्चानां:पूरणस्येति व्युत्पत्यर्थः ॥ ४९ ॥ अयमिति ॥ प्रथमः प्रधानसूत आद्यः । द्वितीयः समानो द्वयोः पूरणश्च । स कर्थ पञ्चानां च पुरणोऽथ च पञ्चम इति संज्ञा ॥ ४६ ॥

(१) वंशेति-इति वंशमुखेनोद्गीर्णं उचरितो गान्धारः पञ्चमरागश्च तयोः स्थानके ।

(२) प्रसरतीति—रणरणकरस उत्कण्ठारसः प्रसरति वर्धते । तथोत्कण्ठा रणरणक-रसो हटेन बलाचितं मानसं कुण्ठयति संस्णद्धि । स्मरोऽपि कामोऽपि । प्रगुणीकृतः प्रत्यची-परिश्वतो निशितस्तीक्ष्णो बाणः शरो येन स तस्य । धतुषः कोदण्डस्य स्मरति ध्यायति॥४३॥

(३) सकेलेति—इन्द्रियाणां चञ्चस्त्वगादीनां सकडेषु सर्वेषु विषयेषु वृत्तोः प्रवृत्तीर्धुः द्रयन् संकोचयन् । तथा इदि मनसि कांचिदुन्मादिनीं प्रमत्तताविधायिनीमवस्थां दशां विद्रयत कुर्वन् । अनुगतो वीणानिकणो वीणाशब्दो यस्य सः । कोमछः सुकुमारः । अयं पञ्चमो मदनवाणः कामवाणोऽयं पञ्चमस्य रागस्य ध्वनिरन्तुरणनं विजयते ॥ ४४ ॥

(४) प्रियेति—प्रोषितानां प्रवासिनीनां प्रियविरद्दस्य प्रियवियोगस्य विषादस्य दुःखः स्योषधं भेषजं निवारकमित्यर्थः । विविधा नानाविधा या विधुरस्य वियोगस्य विन्ता आ-न्तिर्श्रमस्य तयोविश्रान्तेविश्रामस्य हेतुर्निदानम् । कार्णयोः श्रोत्रयोरस्रततरङ्गः पीयूषछहरिः । मधुररसिनिधानं श्रङ्कारसिनिधिः। अयं पञ्चमूस्य रागस्य निःस्वनो ध्वनिः केन सृष्टो विरिचतः ४९॥

(१) अयमिति—समस्तानां सर्वेषां जनानामनुरङ्गनेऽयं पञ्चमाख्यो रागः प्रथमः प्रधानभृत आद्यश्च। यस्य रागस्य द्वितीयोऽ पे रागो जनरञ्जने नास्ते स पञ्चमः कथमभवज्ञा -त इति वैचित्र्यम् ॥ ४६ ॥ (१)इति विविधमुद्ञ्चत्पञ्चमोद्गारगभै पठति मधुरकएठे थाम्नि वैतालिकेऽस्मिन्। अपहरति च चित्तं किनरहन्द्रगोते सुखमय इव निद्रानिःस्पृहो लोक श्रासीत्।४७।

प्वमनवरतमारोहावरोहमुच्छ्रंनामङ्गितरङ्गिते गीतामृतस्रोतसि निमग्न-मनसि कडोरितोत्कर्छे रण्रणकारम्मभाजि राजनि 'रजनि, किं न विरम-सि । दिवस, किं नाविभेवसि । अध्वन्, किं न स्तोकतां व्रज्ञसि । कुरिडन-नगर, किं न नेदीयो भवसि । अम, किमन्तरायोऽसि । विधे, किमुत्तिच्य न मां तत्र नयसि' इत्यनेकधा चिन्तयति स किंनरयुवा प्रक्रमोचितश्ले-चमिद्मवादीत् ॥ क ।।

"वर्धमानोञ्जसद्रागा सुजातिमृदुपाणिका। दमयन्ती च गीतिश्च कस्य नो हृद्यंगमा॥ ४८॥ ग्रापच—

साप्यनेककलोपेता साप्यलंकारधारिणी । सापि इयस्वरालापा कित्वसाधारणा तव ॥ ४९ ॥ श्रिप च—

संगीतका त्वदौत्सुक्यात्वां स्मरन्ती समूर्च्छना। किं तु तस्यास्त्वयि स्वामिँ सयभङ्गो न दृश्यतेः॥ ५०॥

इताति ॥ परम्रह्मालांकनसमयसमुद्धासितसान्द्रानन्द्रमय इव । स्सस्य हि तस्यं पर-म्रह्मास्वादसोदरत्यं पूर्वाचार्येन्यंचार्यत । स्त्रमय इव निद्धानिमीलित इवेत्युभयत्रापीवशन्दो योज्यः । अथवा स्त्रमयः सिन्नद्वानिमीलित इवेतीक्शन्दो भिन्नक्रमे ॥ ४७ ॥

वर्धमानेति॥ वर्धमानो विषय्णुः । नतु होयमानः । उद्धसन् रागोऽनुरागो वस्याम् । इष्टु क्रोभना क्षत्रियाख्या यस्याः । पाणिः करः ॥ पक्षे वर्धमाने ताकविशेषे उद्धसन् रागः श्रीरागादिर्धत्र । जातयो नन्दयन्तीप्रश्वतयः । पाणयः समपाण्यादयः ॥ ४८ ॥

सापीति ॥ कछा विज्ञानकोत्रसम् । अलङ्कार आभरणम् । स्वरः शब्दः । आलापो मिथोमाषणम् । गीतिपत्रे 'पताकैनावकृष्टिश्च विरंलाङ्गुलिना च या । आवाप इति विज्ञेया कर्काविज्ञिस्तु सा कछा' इत्यावापादयः सप्त कछाः । अर्लकारा उपमारूपंकादयः । स्वराः षड्जादयः सप्त । आलाप आलिसः । परं कि चु दमयन्ती असाधारणा अनन्यविषयत्वादे-काश्रया । गीतिस्तु साधारणा स्वरसाधारणा जातिसाधारणा चेति ॥ ४९ ॥

सङ्गीतिति॥ त्वय्योत्स्वन्यं त्वदौत्स्वन्यं तस्माद्धेतोः। सम्यग् गीतं प्रस्वातिरस्याः। इ-ति सर्दत्र त्वदुत्का गीयत इति भावः। तथा त्वां स्मरन्तो सह मुच्छेनया वर्तते इति समोहा॥ भौतिस्तु सङ्गतं गीतं स्वरगुणदूषणग्रामश्चतियतिमृच्छेनारुक्षणं द्वस्याम्। तथा 'स्वरः सन्त-जितो यत्र रागत्वं प्रतिप्यते। मुच्छेनामिति सां प्राहुर्मुनयो ग्रामसम्भवाम्। सा चैकविंशतिः

⁽१) इतीति—इतीत्थं विविधं नानाविधमुद्धन् निर्यन् पञ्चमोद्रारः पञ्चमरागोचा-रणं गर्मे मध्ये यस्मिस्तत् यथा तथा । धाम्नि गृहेऽस्मिन् मधुरकण्ठे वैतालिके स्तुतिपाठके पठित सित गायति सित । तथा च किनरह्नहस्य गीते चित्तमपहरति सित निद्रायां निः-स्पृक्षो विमतस्पृक्षो छोकः सुस्तमय इवानन्दित इव विगल्तिवेद्यान्तर इवासीत् ॥ ४७॥

पवमुक्तवति किंनरेश्वरे किमण्यलीककोपकुटिललोलद्भवलयाविल-तकंथरमवलोक्य किंनरी वक्तुमारभत ॥ क ॥

'सुन्दरक' मा मैवं वादीः ॥ ख ॥

(१) ग्रुष्काङ्गी घनचार्यङ्गयाः सुवाचः काकलीस्वरा । दमयन्त्याः कथं गीतिः सादृश्यमवगाहते ॥ ५१॥

श्रपिच-

गीतेर्प्रामाः किल द्वित्राः सा तु प्रामसहस्रमःक्। कृटतानधना गीतिः कथं तस्याः समा भवेत्॥ ५२॥

किं चान्यत्-

ज्वरितेव वहुलङ्कनप्रयोगप्रकाशितमूर्व्छना वहुलकम्पा च, उन्मचेव ब हुभाषा वहुताला च, वेश्येव वहुगा बहुदृष्टरागा च, श्रद्योव बहुककु भभेदा यहुलनिषादस्थानका च गीतिरियम्॥ ग॥

विधा । यदुक्तम्-'सप्त स्वराख्यये ग्रामा मुच्छंनास्त्वेकविकातिः' इति यथोक्तगा सह समूच्छं-ना । इत्येतावता दमयन्तीगीत्योः साम्यमुक्तम् । अधुना तु भेदं निरूपयति-कित्विति ॥ रूपस्तत्परता । द्वतमध्यविरूम्बतरूक्षणश्च ॥ ६० ॥

शुष्केति ॥ शुष्कमनऋष्टमङ्गमनययो यस्याः । कु ईषत् कलोऽस्यामिति (गौरादि -त्वान्कोषि) काकिलः निषादसंज्ञः स्वरो यस्याः । दैसाहश्यपक्षे शुष्कमनार्द्रम् । काकली श्रुष्मवैगुण्यादृद्विधासृतः स्वरः ॥ ९१ ॥

गीतेरिति । पङ्जमध्यमगान्धारास्त्रयो प्रामाः । गान्धारस्य स्वर्गविषयत्वाद् द्वावेवेति द्वित्राः ।ग्रामः खेटकं च। कृटतानाः पञ्चत्रिंशत् । तैर्धना। दमयन्ती तु न कपटविस्तारबहुला॥ ९२ ॥

ज्विरितेत्यादि ॥ लङ्घन पुर्गिहितादिधिको चारणम् । पक्षे लङ्घनं शोषणम् । अन्नश्चनिति यावत् । प्रयोगे उचारणे प्रकाशिता मूर्च्छना उत्तरमन्द्रादिका यस्याम् । पक्षे प्रकृष्टा योगाः काथादयः । मूर्च्छना मोहः । कम्पोऽङ्गकृतं स्वरकृतं च चलनम् । उन्मत्ते ति ॥ भैरवीप्रभृतयः पर्ृत्रिक्षद्राषाः । तालश्रज्ञत्पुटादिः । उन्मत्ता तु बहु भाषते तालिकाश्च दन्ते । चेश्येवेति ॥ रागः श्रीरागादिः । तथा बहुल्ष्टकृतामा रागो यस्याम् । वेश्या तु बहुषु रागोऽस्या इति बह्वासिक्तः । प्रभृत्यकृशगमिनी च । ठक्कान्द्रोपलक्षिता क्रीडया कर्राहितः उक्करा । गमेः प्राप्त्यर्थाद्वः । श्रम्तव्यक्तिमामिनी च । ठक्कान्द्रोपलक्षिता क्रीडया कर्राहितः उक्करा । गमेः प्राप्त्यर्थाद्वः । श्रम्तव्यति ॥ कक्कमो ध्वनिविशेषः । निषादः स्वर्रिवशेषः । स्थानकं मन्द्रमध्यमतारलक्षणम् । अटवीपक्षे कक्कमोऽर्जुनवृक्षः । निषादाः श्वराः । स्थानकान्यालवालाः शिविरसंनिवेशश्च । एवं ज्वरिताष्ट्रपमानप्रतिपादितदोषा गीतिः कर्थ-कारमिव दमयन्तीसमा ॥ ग ॥

⁽१) गीतिर्दमयन्तीसाम्यं नावगाहते । कथमिति चेर् गीतिः शुष्काङ्गी नीरसशरीरा । तथा काकछीस्वरा खरखरस्वरा । विरोधपरित्यागे शुष्कमवक्कष्टमङ्गं यस्याः । काकछीस्वरो म शुरुव्वनिः । दमयन्ती तु वनं निविडं चारु रमयमङ्गं यस्याः सा । सुवाचो सुशुरमाषिण्याः॥९१॥

तद्रमिद्मुच्यताम्—

(१)वेदविद्योपमा देवी मनोहरपद्कमा।

उद्योतिता पुराणाङ्गमन्त्रब्राह्मणशिक्या ॥ ५३ ॥

कि त्वियमेकपथा, सा तु दृष्टशतपथा' इत्येवमनेकविधवकोक्तिविशेषर-भिनन्द्यति दमयन्तीकिनरमिथुने, भूतभृषिष्ठायां विभावर्याम्, सुरसङ्घ इवाद्वश्यमानमानुषे निशीथे, स्थगितविति भृङ्गभासि तमसि भुवनम्, अन-न्तरमवसरपाठकः पपाठ ॥ क ॥

(२)'उपरम रमणीयारिकनरद्वन्द्वगीताद्भिभवति निशीयो नाथ नेत्राणि पश्य। मद्नवश्विकोल्ह्योचनाम्भोरुहाणां मिलतु कुलवधूनां सेवको लोक एषः।५४। भूषि च—

(३)शतगुणपरिपाट्या पर्यटकन्तराले कमलकुवलयानामर्धरात्रेऽपि खिनः । उपनिद दियतायाः कापि शब्दं निशम्य भ्रमति पुलिनपृष्ट चक्रवसकवाकः।पृष्क

श्रथ यथाप्रियं प्रेषितपरिजनो राजा रजनिशेषमितवाहिं वितुमनुद्धपं निद्धः प्य दिनरमिथुनस्य शयनमासन्ननिद्रागृहे (४)हं सपिच्छुच्छु। याच्छुप्रच्छुद

चेदिति ॥ पदक्रमः पदन्यासः । पुराणं जाण वपुर्येषाम् । तथा मनत्रप्रधानब्राह्मणानां पुरोधःप्रस्तिनां च विक्षयोपदेशेनोद्धोतिता । वेदिविद्या तु पदक्रमाभ्यामभिधीयते । पुराण्णानां मार्कण्डेयादीनाम् । अङ्गानां शिक्षाकलपादीनाम् । मन्त्रब्राह्मणल्य प्रन्थविशेषस्य विक्षयस्य प्रत्याह्मणल्य प्रन्थविशेषस्य विक्षयस्य स्वाह्मण्यते । अन्तःपुरे हि बृद्धा एवाधिकियन्ते । यदुक्तम्—'आशोतिका-श्र पुरुषाः पञ्चाशत्काश्र योपितः । अभ्येरब्रवरोधानां शौचमागारिकाश्र ये ॥ ९३ ॥

कितिवयमिति ॥ इयं दमयन्ती एकमार्गा । वेदविद्या तु दृष्टशतपथारूपप्रनथा ।

(१) वेदेति—वेदपाठस्यैकादश प्रकारा भवन्ति । यथोक्तं चाह्रिवेदीयनीतिमञ्जर्याम्—
'एकादशप्रकारेस्तु संहितापाठतत्परः' इति । ते चैकादश प्रकाराश्चरणच्यूदेऽमी प्रदर्शिताः—
संहितापाठः, पदपाठः, क्रमपाठः, चर्चा, आवकः, चर्चकः (क्रमचर्चकः); अवणीपारः क्रमशारः, चटः (क्रमचटः), जटा (क्रमजटः), दण्डः (क्रमदण्डः), एतेषां लक्षणानि प्रातिशाख्यप्रन्थेषु दृश्यानि । कात्यप्रयनेन तु विकृतिवल्लयामिमे प्रकाराः प्रदर्शिताः—

"जटा माळा शिखा रेखा घ्वजो दण्डो रथो घनः। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः"॥ इति।

(२) उपरमेति—हे नाथ स्वामिन् रमणीयान्मनोरमात्किनरद्वन्द्वस्य गीताद्वानात्। उपरम विरम। निशीथोऽर्धरात्रं नेत्राणि नयनानि। अभिभवात् त्वं पदय विलोकय। मदनवज्ञे-न कामायत्तेन विलोकन्ति चटुलानि लोदनान्येव नेत्राण्येवाम्भोरुहाणि कमलानि यासां तासा -म्। कुलवधूनां कुलाङ्गनानां लोको जनो मिलतु त्वाम्। कोहगसो सेवकः परिवारक एषः॥५४॥

(३) शतेति—कमलकुत्रलयानां नीलकमलानामन्तराले शतगुणपरिपाट्या शतगुणप्र-णालया पर्यटन्। अर्धरात्रे निशीथे बिन्नोऽपि दुःबितोऽपि चक्रत्राक उपनिद नद्यां कारि कुत्रापि दियतायाः स्वीयसहच।रिण्याः शब्दं निःस्वनं निशम्याकण्यं पुलिनपृष्ठं तीरदेशे चक्रवत्कुला-रूचक्रवद् अमित सञ्चलति ॥ ५५ ॥

(४) हंसेति—हंसपिच्छस्य छाया कान्तिस्तद्वद्व्छः स्वच्छः प्रच्छद्यदः प्रावरणपट-स्तेनाच्छादितमावृतं हंसत्छतस्यं हंसत्छकाय्या तत्॥ पटाच्छादितहंसतुलतल्पमभजत्॥ क ॥

तत्र च दमयन्त्यनुरक्तोऽयमितीर्ध्ययेवानायान्त्यां निद्रायां द्रोणीद्रुमान्तरालसुत्तोत्यितविविधविहंगविरुतानि विनिद्रवनदेवतापट्यमानप्रामातिकपुर्यकर्तिनानीवाकण्यत्रनेककालप्रणालिकापर्यायेण पर्यस्तेऽस्तिगिरमस्तके मुक्तास्तविकतनीलवितानपट इव तारातिमिरपटले, पट्टांग्रुकवैजयन्तीष्वव भविष्यति दिनकरोद्योत्सवे नभस्तलमलंकुर्वतीषु पूर्वस्यां दिशि प्रभातप्रभावज्ञरीषु, वज्ञकीकाण्रमणीये अयति अवण्पथमीषदुन्मिषत्कमलमुकुलमुख्युक्तमञ्चकरमन्द्रवनौ, ध्वस्तिनद्रेण (१)प्रभाताचितषड्जानुविद्यग्रद्धभाषामालपतानेन किनरमिथुनेन गीयमानिममं श्लोकमञ्चणोत् ॥ ल ॥
(२)'धुतरजनिविरामोन्मीलद्मभोजराजिस्तनुतुहिनतुषारानुद्विरन्गन्धवाहः ।
कल्यिकलभकुमभभ्रान्तिषुद्वाटितेषु स्खलति निधुवनान्तश्रान्तकान्ताकुचेषु।५६॥

तद्तु पुनः प्रभातप्रहतप्रयाणभेरीरविविनिद्धितस्यापूरयतः समविषमवनिवभागानुकञ्जालजलिधेरिव चलतः सैन्यसमृहस्य कलकलमाकर्णयन्तुत्थाय कृतोचिताचारश्चारुचर्चितचन्द्रच्रुडचरणश्चदुलखुरचारीप्रचारेणाडम्बरितताराडचस्य खराडपरशोः पदलीलामिवाभ्यस्यता(३)स्फुरद्घुरघुरायमाण्योणाप्रस्खलत्खलीनवर्शाचगलितबह्ललालाजल्लवेन वनभुवि फेनिलजलिधिमिवाकारयता जात्यतरतुरगसैन्येन परिवृतः पूर्वप्रस्थानिस्थस्या प्रतस्थे। गः।

भूषिष्टं भूता अतिकान्ता, भृतभूषिष्टा । आहिताग्न्यादित्वात । निशीधे तमोऽतिशया-नमानुषादर्शनम् । छराणां समूहे च स्वभावात् ॥ क ॥

तत्रेति ॥ दोण्यां दुमास्तेषामन्तरालं दोणीदुमान्तरालम् । मध्ये निम्नः प्रान्तयोश्चो-च्रतस्तरुराजितिराजितो नौसदशः पर्दतादिभूभागो दोणी । यदाह मुकुटताडितकनाटके बा-णः—'आशाः प्रोषितदिग्गजा हव गुहाः प्रध्वस्तिसिहा हव दोण्यः कृतमहादुमा हव भुवः प्रोत्खातशैला हव । विभ्राणाः क्षयकालरिक्तसकलग्रैलोक्थकष्टां दशां जाताः क्षोणमहारथाः कुरुपतेदैवस्य शुन्याः समाः' ॥ यथा प्रणालिकाया काल ह्यानिति ज्ञायते, सा कालप्रणा-लिका ताम्रमयघटिका । अथवा प्रकृष्टा नाडिकैव डलयोरैक्ये प्रणालिका । नाडिका काल-विशेषः । तथाच 'महोरान्नं च विद्वद्विः कथ्यते षष्टिनाडिकम्' । यथा च—'स्नात्वा तिष्ठति कुन्तलेश्वरस्त्रता वारोऽङ्गराजस्वस्त्रभूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च । इत्यन्तः—

⁽१) प्रभातेति—प्रभातोचिता प्रातःकालयोग्या षड्जानुविद्धा षड्जस्वरानुगता श्च-द्धा या भाषा तामालपता ।

⁽२) घुतेति—धुताःकम्पिता रजनिविरामे प्रातःकाले उनमीलन्ति विकसन्त्यम्भोजानि कमलानि तेषां राजयो येन सः। तन्त् कृशान्। तुहिनस्य हिमस्य तुपारान् लवान्। उद्विरन्तु-द्वमन् गन्धवाहो वायुः। कल्ति जाता कल्भकुम्भयोः करिगण्डस्थलयोभ्रान्तियेषु तेषु। उद्धा-दितेषुष्वनावृतेषु। निधुवनान्ते रतान्ते श्रान्तानां रमणीनां कुवेषु स्तनेषु स्खलति संवरति॥६६॥

⁽३) स्फुरदिति—स्फुरन्ती संचळन्ती घुर्घुरायमाणा या घोणा नासा तस्या अग्रे स्खळत्खळीनवशेन प्रग्रहवशेन विगळितः पतितो बहळो बहुळांळाजळञ्ळवस्तेन ।

स्थपुटस्थलीस्थितं स्थूलमेकमव्यप्रमत्रे राजा गजन्नामग्यमवलोक्य पुष्कराज्ञमभाषत् ॥क ॥ "भद्र—

सालानकमनालानमत्युन्नतम् । दन्तवन्तमद्नतं च पश्चेनमगजं गजम् ॥ ५७ ॥ श्रयं हि मन्मथनिलासेषु परं वैदग्ध्यमवलम्बते ॥ ख ॥ तथाहि—

(१)मृदुकरपरिरम्भारम्भरोमाञ्चितायाः सरसिकसलयात्रश्रासशेषापँगोन । मद्मुकुलितचक्षुश्रादुकारी करीन्द्रः शिथिलयति रिरंसुः केलिकोपं त्रियायाः।५=। अपच—

(२) उपनयति करे करेणुकायाः किसलयभङ्गमनङ्गसङ्गताङ्गः ।
स्पृशति च चलद्त्तिपदमलेखं मुखमखरेण करेण रेणुदिग्धम् ॥ ५९॥
अथवा विवेकपूर्वव्यवहारविचारेष्वमी मानुपेभ्यः स्तोकमेवावहीयन्ते। ग॥
तथाहि—

(३)श्र्यते पुरा किल नारायणनाम्यम्भोहहकुहरकुटीमधिशयानस्य

पुरछन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः।' अन्यद्रिप प्रणाळिकया जलपद्धत्या परिक्षिण्यते । ताराणां मुक्ताः, तिमिरपटलस्य नीलविता-नपट उपमा ॥ ख ॥

सालेति ॥ अलीनां समृह आलं वदेव प्रत्यायकत्वात्प्रहस्तेन सह । मद्विधुरगजे भृद्धाः समीपीभवन्ति । तेन च मत्तो ज्ञायत इति भावः । तथा अनालानं वन्यत्वाद्धिर- श्रेलस्तम्भम् । तथातीवोन्नतमुत्रम् । तथा नास्ति उन्नता प्रेरणास्येति स्वच्छन्दवरमित्यर्थः । यद्वा अनुन्नत्यामन्त्रणम् । तमिति गजविशेषणम् । दन्तवन्तं दन्तुरम् । अदन्तं तृणादिक- मदन्तं । अगर्जं गिरिजं गजं पश्येति सम्बन्धः । अथवा सालांस्तरूनदन्तम् । तथा अक- सकुत्सितम् । सर्दं लक्षणपरिपूर्णम् । तच्च 'उच्चै:कुम्भः-' इत्यादिना वक्ष्यति । अत्र 'किम् केषे । शेषे पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

श्रृयत इति ॥ सामस्तोभरसनिष्यन्दादिति । सामनि स्तोभ आसक्तिस्तस्माद्यसस्य

(१) मृदुकरेति—मदेन रसिकतया मुकुलिते मुद्रिते चक्षुपी येन। चाटुकारी प्रार्थना-करो रिरेसुः क्रीडितुकामः करीन्द्रः। मृदुकरेण कोमलहस्तेन यः परिरम्भस्यारम्भस्तेन रोमा-द्वितायाः समाइलेषेण पुलकयुतायाः प्रियायाः सरसोऽश्चष्टकः किसलयः पललवस्तस्याप्रस्य ग्रासस्तस्य ग्रेपोऽवग्रेषस्तस्यार्पणेन दानेन केलिकोपं सुरतकोपं शिथिलयति दूरीकुहते ॥५८॥

(२) उपित—अनङ्गेन कामेन संगतं युक्तमङ्गं यस्य सः। करी करेणुकायाः करिण्याः करे इस्ते किसल्यमङ्गं पञ्चवल्वमुपनयति प्रापयति। चलन्तो चञ्चलाक्ष्णोनन्नयोः पक्ष्म- देखा पक्षराजियस्मिस्तत्। रेणुदिग्धं पुलिध्सारितं मुखमाननमखरेण सुकुमारेण करेण ग्रुण्डा- दण्डेन स्ट्झाति संमर्दयति॥ ५९॥

(३) श्रूयत इति नारायणनाभिकमलमधिशयानस्य ब्रह्मणो बृहद्रयन्तरसाम गायतः सतः सामस्तोभे या रसस्तस्य निष्यन्दात् सावादष्टौ दिग्गजाः समजायन्त । स्तोभो नाम सा-मवेदे गानप्रणालीविशेषः स्तोभग्रन्थेषु विदितः । अष्टौ दिग्गजाश्चैतेषामष्टौ पत्नयश्चेमाः— वेदविद्यां निगदतो भगवतः पितामहस्य बृहद्रथन्तरविकीर्णभासनामानि सान् मानि गायतः सामस्तोभरसनिष्यन्दादुद्पद्यन्तैरावतसुप्रतीककुमुद्वामनाञ्ज-नप्रभृतयोऽष्टौ दिग्गजेन्द्राः ॥ क ॥

तेभ्योऽभवन्भद्रमन्द्रमृगसंकीर्णजातयो गिरिचरनदीचरोभयचारिणः कः

रिगः॥ ख॥

प्रसिद्धं चैतत्। 'सामजा गजाः' इति ॥ ग ॥ केचित्पुनरन्यथा कथयन्ति—

(१)किल संकलसुरासुरकरपरिवर्त्यमानमन्दरमन्थानमधितदुग्धाम्भो-निधेरजनि जनितजगद्धिसमयो लद्मीमृगाङ्कसुरभिसुरदुमधन्वन्तरिकौस्तुभो-श्रैःश्रवसां सहभूः शश्रधरकरकान्तिरैरावतः। तत्प्रसुतिरियमशेषवनान्यलंक-रोतीति ॥ घ ॥

तदेष भद्रजातिर्भविष्यति ।

तथाहि-

(२)उद्येःकुम्भः कपिशदशनो बन्धुरस्कन्धसंधिः स्निग्धाताम्रद्युतिनखमणिर्छम्बवृत्तोरुहस्तः।

स्वेदस्य निष्यन्दः स्नावस्तत इत्यर्थः । स्तोकरसपाठे तु रस आसक्तिः । निष्यन्दः स्वेदः ॥क॥

"ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिरगजाः ॥ करिण्योऽञ्रमु-कपिला-पिङ्गलानुपमाः कमात् । ताम्रकर्णी गुअदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती" ॥ इत्यमरकोशे ।

प्तेभ्यो दिग्गजेभ्यो "भद्रो मन्द्रो स्गन्नेच विज्ञेयास्त्रिविधा गजाः" इत्युक्तत्वात्त्रिः विधा गजजातिः संजाता । तत्रभद्रजातीयगजवर्णनं कविना "उच्चैःकुम्भः" इति वद्येन करि

ष्यते । मन्द्रजातीयगजवर्णनं च शिद्युपालवधकाव्ये (९ समं ४९) दृश्यम्— "जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने, संरब्धहस्तिपकनिष्ट्रचोदनाभिः ।

गर अभ्वज्ञालकाकावाद्यान, सर्ववहास्तपकानष्टुरचादनामः। गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे, मन्द्रोऽपि नाम न महानवगृद्ध साध्यः"॥इति॥

(१) किलेति—सकर्छः सर्वैः सुरासुरकरैद्वेदैत्यहस्तैः परिवत्यमानं आम्यमाणं मन्दरा-द्विरेव मन्थानं मन्थनदण्डस्तेन मथिताद् दुग्धाम्भोनिधेः श्लीरसागरादैरावतो गजः संमृतस्त-त्प्रसृतिरियं गजजातिः । सुरासुरैर्मथितादम्भोनिधेश्चतुर्दशरत्नानि निःस्तानि । तानि यथा—

"कक्ष्मीकोस्तुभपारिजातकसुराःघन्वन्तरिश्चन्द्रमा गावः कामदुघाः सुरेखरगजो रम्मादिदेवाङ्गनाः । असः सप्तमुखः सुघा हरिघतुः शङ्को विषं चाम्बुवे रत्नानीति चतुर्देश प्रतिदिनं कुर्वन्तु नो मङ्गळम्"। इति ॥

(२) उच्चैरिति-उच्चैरन्नतौ कुम्भौ गण्डस्थले यस्य सः । कपिशदशनो पीतदन्तः । बन्धुरो मनोरमो स्कन्धयोः सन्धिः सन्धानं यस्य सः । स्निग्धा मस्रणा आताम्रा रक्तवर्णा खुतयः कान्तयो येषां तादशा नखा एव मणयो यस्य सः । वर्तुल उर्श्महान् हस्तः शुण्डादण्डो यस्य सः । शुरः पराक्रमी । सष्ठच्छदस्य सप्तपर्णवृक्षस्य परिमलस्पर्धि गन्धसमं दानोदक ग्ररः सप्तच्छदपरिमलस्पधिदानोदकोऽयं भदः सान्द्रदुमगिरिसरित्तोरचारी करीन्द्रः॥ ६० ॥

तन्मोद्तामयम्, अनुरागिणोद्दंभ्तयोः क्रीडारस्विधातः कृतो न श्रेयान्
इत्यभिधाय, हतह्द्यः, स्वैरं रममाणमृगमिथुनविलासेव्ञासितपुलकः कुसुमितकाननानिलैक्त्कम्प्यमानः, भरिक्षक्षरोपान्तपाद्यतल्वलत्केलिकिलकेकिकेकारवैविनोधमानः समीपचरसेवकसुभाषितैश्च, सममसमं च, निम्नग्यात्रमनिस्मगात्रं च प्रावविषममग्राविषमं च, स्थापदम्थापदं च,
सपाद्यमपाद्यं च, विन्ध्यस्कन्धमुद्धक्ष्य, 'देव, विलोक्यतामिह विषमविषाणि पत्रगकुलानि द्रोणोगहनं च, इह शरासनकरम्बाणि वनानि पापिद्धकपुलिन्दवृन्दं च, इह बहुसुलानि श्वरद्धन्द्वानि रत्नाकरस्थलं च, इह सुमधुराणि फलानि कीचकवनं च, इहामोदितविश्वककुम्मि कुसुमानि सरित्तीरं च, इह सत्प्रभावन्ध्यानि द्वद्ग्धारण्यानि मुनिमण्डलं च इति विविधवनप्रदेशान्दर्शयतः पुष्करात्तस्य विचित्रवचनोक्तीर्भावयन् क्रमेणातिकम्य
शिखरपरम्परां परेरसद्धाः सद्याचलमवततार ॥ क ॥

रमणीयतया स्निग्धतया च पुनः परिवर्तितमुखो विलोक्य विन्ध्यद्ति-ग्रमेखलाशिखरश्रेणीपादपान् पुष्कराचमभाषत ॥ ख ॥

ंभद्र, दुस्त्यजाः खल्यमी विन्ध्यतदीतरवः॥ ग ॥ तथाहि—

(१) श्रावासाः कुसुमायुधस्य शवरोसंकेतलीलागृहाः पुष्पामोदमिलन्मधुव्रतवधूमङ्कारुद्धाध्वगाः । सुस्निन्धाः वियवान्धवा इव दृशोदूरीभवन्तश्चिरः-

त्कस्येते न दहन्ति हन्त हृद्यं विन्ध्याचलस्य द्रुमाः॥ ६१॥

तदिति ॥ वश्वैःकुम्भ इत्याद्यभिधाय तेनैव करिणा हतहृदयो सृगमिथुनविलासा-दिभिः पुरुकाद्युपेत ईहरां विन्ध्यमितिकम्य 'देव, वीक्ष्यतास् इह विन्ध्यस्कन्ये इदमिदमिति वनप्रदेशान्दर्शयतः पुष्कराक्षस्य वक्षोक्तीर्भावयन्नतिकान्तशिलरपरम्परः सद्यमयात् । केल्ये किल्तीति केल्किकः ('इगुप्य' इति कः) क्रीडापात्रस् । केल्किलानां केकानुकारप्र-वृक्तानां केकिनां च केकारवैर्विनोद्यमानः । सह मया श्रिया समं सश्रीकस् । असमं विष-मस् । न समोऽस्येति कृत्वा उत्कृष्टं वा । निम्नगा नदीस्नायत इति कः । तथा अनिम्नमुश्चं

मदजर्रुं यस्य सः। सान्द्रा घना दुमा वृक्षा येषु तादक्षु गिरिषु पवतेषु सरित्तीरेषु च चारी अमणकर्तायं मद्रजातीयः करीन्द्रो वर्त्तते ॥ ६० ॥

⁽१) आवासेति—कुपुमायुधस्य कामस्यावासाः सदनानि । शबरीणां निषादद्धी-णां संकेतस्य कामचेष्टाया छीछागृहा विष्यासस्यानानि । पुष्पामोदेषु कुपुमगन्धेषु मिछ-न्तः पतन्तो मधुन्नता मुझास्तेषां वधूनां कान्तानां झङ्कारैः काकछीस्वरै रुद्धा अध्वमा येषु ते। पुस्निग्धाः प्रियबान्धवा हव । एते विन्ध्याचछस्य विन्ध्यादेर्दुमा वृक्षाश्चिराद् हशो दूरीम-बन्तो दूरं गच्छन्तः कस्य हृदयं मानसं न दहन्ति न संतापयन्ति । हन्त स्वेरे ॥ ६१ ॥

अपिच-

अपिच-

(१)म्राम्यद्भृङ्गभरावनम्रकुसुमश्च्योतन्मधूद्रन्धिषु च्छायावन्सु तलेषु पान्यनिचया विश्रम्य गेहेष्विव । नियंत्रिर्भरवारिवारिततृषस्तृष्यन्ति येषां फलै-स्ते नन्दन्तु फलन्तु यान्तु च परामभ्युन्नतिं पादपाः ॥ ६२ ॥

(२)यत्र न फलितास्तरवो विकसित्सरसीरुहाः सरस्यो वा। न च सज्जनाः स देशो गच्छतु निधनं श्मशानसमः॥ ६३॥

गात्रं मूर्तिर्शस्य । प्राविभद्देषद्विविषमम् । अत्रे अवविषमं समम् । अवेति मनर्थे । श्वापदं हिंसपग्रुः । अधानामपदमभूमिम् । समनिर्जलो हि देशोऽश्वीयः । अयं च प्रावविषमो नि-म्नगाधारश्च । सह पादपैर्वृक्षैः । तथा अपादान् गृहपदः पातीत्यपादपम् । शुन्ये हि सर्पा-दिप्राचुर्यम् । अथवा अतिवैषम्यात्संवरतां पादान् न पातीत्यपादपम् । इह विषेति॥ वि-षमं विषं येषु पन्नगकुलेषु । द्रोणीगहनेषु तु विषमा विषाणिनो दन्तिनः श्रङ्गिणो वा शम्ब-रादयो यत्र । इह शरेति ॥ शरेण मुञ्जेन असनेन बाँजकवृक्षेण च करम्बाणि शबलानि । पुलिन्दवृन्दं तु शरासनं ध्नुः करे यस्य । तथा वाणाः सन्त्यस्येति वाणि सशरम् । इह बेति ॥ बहु छखं येषां तानि बहुछखानि । स्थलं तु बहु विपुलम् । तथा छष्टु खानिराकरो यत्र । बहुशब्दो वैपुल्येऽपि । इह सुमेति ॥ छष्टु मधुराणि । वनं तु छष्टु मधु यत्र तत्छ-मधु । तथा रणन्त्यवद्मयं राणि । सच्छिदा हि वंशा वायुवशादणन्तीति । इहामविति ॥ कामोदिताः छरभिता विक्वाः सर्वाः कक्कमो दिशो थैः । तीरं तु आमोदिता हर्षिताः वयः पक्षिणः वनकाः ग्रुनः संज्ञा वृकाः कुम्भिनश्च गजा यत्र । आमोदो हर्षेऽपि । यद्विश्व । प्रकाशः-'आमोदो गन्धहर्षयोः।' यदा तु निक्वा शुण्ठी कुम्भी च वल्लीविशेषः। तदा बहुबीही 'शेषात'-इति कब्दुर्वारः । साहत्रयत्रुत्तेः श्रुनः । संज्ञाप्रतिकृत्योः कन् । इह सेति ॥ सती शोभना प्रभा कान्तिस्तया वन्ध्यानि रहितान्यरण्यानि । सुनिमण्डलं तु सत्त्रभावम् । तथा ध्यानमस्यस्तीति ध्यानि ॥ क ॥

यत्र नेति ॥ देशस्मशानयोः समतायामरतिजनकत्वं हेतुः ॥ ६३ ॥

⁽१) श्राम्यदिति—श्राम्यन्तश्रक्षन्तो मृङ्गास्तेषां भरैः संवैरवनम्राणि निम्नानि क्रमुमानि पुष्पाणि तेभ्यः दच्योतन्ति स्नवन्ति मधूनि तेषामुद्गन्धीनि सुगन्धीनि तेषु तथा झाबावत्सु छायायुतेषु वृक्षतलेषु गेद्देषु सदनेष्टिव विश्रम्य स्थित्वा पान्थनिचयाः पथिका नियन्ति निःसरन्ति निर्झरवारीणि नैर्वारिता दूरीकृता तुद् पिपासा यैस्ते ताहशाः सन्तो येषां पादपानां फलैस्तृष्यन्ति तृप्ति प्राप्नुवन्ति । ते पादपा वृक्षाः । नन्दन्तु फलन्तु परामभ्युम्नर्ति
स्तुसुद्यं यान्तु गच्छन्तु ॥ ६२ ॥

⁽२) यत्रेति—यत्र देशे फलिताः फल्युकास्तरवो वृक्षा न सन्ति । तथा विकसिता-नि प्रफुल्लानि सरसीरहाणि कमलानि यासु ताः सरस्यो न सन्ति सरोवराणि न सन्ति । एवं यत्र सज्जना न सन्ति । स इमशानसमो देशो निधनं गच्छतु विनदयतु ॥ ६३ ॥

तत्कथय कदा पुनिरमां विन्ध्यवनवीथीं विचित्रपत्त्रलकुचां दमयस्तीमिव निर्विष्नमलोकयिष्यामः ॥ क ॥

तथाहि -

(१)पीनोन्नमद्धनपयोधरभारभुग्नमध्यप्रदेशरुचिमञ्जवलीलतायाः । उत्करिठतोऽस्मि चलदेणद्वशः वियायास्तस्याश्च पर्वतभुवो चनवोधिकायाः॥६४॥ अपिच—

> सानूनां सानूनां विलोक्य रमणीयतां च सानूनाम् । सालवने सालवने विहरिष्यति सह मयाऽत्र कदा ॥ ६५ ।।

सस्रे सस्रेदा इन वयम्, तत्कथय कियद्दूरेऽद्यापि स विदर्भविषयः, यत्र ब्रह्माग्डश्चित्तसंपुटमध्यमुकाफलगुलिकया तयालङ्कृतं ताकुण्डिनं नगरम्' इत्यभिद्धाने निषधनाथे तैस्तैरालापैरजुवर्त्तितोक्तिः पुष्कराऽत्नोप्यभाषत॥स्र॥

'देव, प्राप्ता ननु वयम् ॥ ग ॥

इदं हि—

(२)वीरपुरुषं तदेतद्वरदातटनामकं महाराष्ट्रम् ।

तत्कथयेति॥ विचित्रपत्त्रा लकुचास्तरवो यस्याम् । दमयन्तो तु विविधपत्त्रवल्ली-युक्तस्तनी । पत्त्रं लात इति के पत्रलौ ॥ क ॥

पीनोन्नेति ॥ कठिनस्तनभरेण भुरने नम्रे उदरे रुचि मल्छन्ते धारयन्ति इत्यणि तः धोक्ता बल्य प्व छता यस्याः । वछी उदररेखा । तथा चलतामेणानामिव हशौ यस्याः । वनवीथापक्षे पयोधरो मेघः । रुचिमती तेजस्विनी छवछी नाम्नी छता तथा । चलदेणानां हक् दुर्शनं यस्याम् ॥ ६४ ॥

सानृतामिति ॥ सान्नां तटानां सम्बन्धिनो ये सानवो मार्गास्तेषां रमणीयतामनूनां परिपूर्णो विलोक्य अलवनेन सह यत् सालनां सर्जतरूणां वनं तिस्मिन्मया समं कदा
सा विहरिष्यति । अत्र प्राच्यः सानुशब्दस्तटार्थोऽन्यश्राध्वार्थः । यहिष्यः—'सानुः श्टंगे बुवे
मार्गे पद्मायां पञ्चवे वने । यदि वा 'णू स्तवने आनवनमानुः प्रशंसा तया सह वर्तन्त
हति सान्नि तेषां स्तुत्यानामित्यर्थः ॥ ६५ ॥

सखे इति ॥ ब्रह्माण्डमेव शुक्तिसंपुटः । सा च तन्मध्ये मुक्ताफलगुलिका साधुमु-

⁽१) पीनेति—सत्र दमयन्तीवनवीथिकासाम्यमुक्तम् । दमयन्तीपक्षे-पीनौ पीवरावुन्न-मन्तौ घनौ सान्द्रौ यौ पयोधरौ तयोभारेण गौरवेण भुग्नो यो मध्यप्रदेश उद्दरं तत्र रुचि-मह्या कान्तिधारिणी वली त्रिवलो एव लता यस्याः सा । चलतां गच्छतामेणानां सृगाणा-मित्र हशौ नेत्रे यस्याः सा तस्याः । वनवीथीपक्षे—पीना उन्नमन्तो घनाः सान्द्राः पयोधरा मेघास्तेषां भारेण भुग्नो मध्यप्रदेशस्तत्र रुचिमती तेजस्विनी लवलीलता यस्यां सा । तथा चलतामेणानां सृगाणां हक् दर्शनं यस्यां सा ॥ ६४ ॥

⁽२) बोरेति—वीराः पुरुषा यिंसम्तत् । वरदात्यामकं वरदानामकसरितस्तीरभूतं महाराष्ट्रं नाम नगरमास्ते । यत्र देशे दिशणास्यां दिशि सरस्वतीनदीसमा सा विदर्भा नदी वहित गच्छति । अयं भावो महाराष्ट्रे वरदानदी विदर्भानदी चेति नदीह्रयमास्ते । वरदानदी

द्त्तिणसरस्वती सा वहति विदर्भा नदी यत्र ॥ ६६ ॥ इहाकरभया सिंहलद्वीपभुवा सदृशी, बहुद्या त्यागिजनतया तुल्या समृद्धनया भृतिखातकृपणजनित्तेपकुम्भिकया समाना, प्रजा ॥ क ॥

इह समकरन्दानि कमलवनानि राजराजन्यवकं च, इह बहुधामानि नगराणि लोकहृद्यं च, इह सारम्भाणि कृपाणुकुलानि दशहृपक्रवेद्यणं च, इह बहुकुपाणि जनमनांसि प्रजापालवलं च, इह महाविप्राणि ब्रामपुरपत्त-नानि मेषगोष्ठं च ॥ ख ॥

इयं च गगनवीथीव पूर्वोत्तराफालगुनीराशिवायूपयुका ब्राह्मणात्रहार-भूमिः॥ ग

इतश्च—

(१) ब्रारुद्येताः शिखरिसदृशान्त्राममध्योबक्टाः नन्योन्यांसप्रणिहितसुजाः संगताः कौतुकेन । प्रेज्ञावेशादविचलदृशो योषितः पामराणः

काफलम् । गुलिकाकरत्वात् । प्तावता स्थूलवृत्तत्वम् ॥ ख ॥

इहेति ॥ न कराद्राजरेयांकाद्रयं यस्यां साऽकरभया । भुता तु न करभा यस्यामिति करभरहितया तथा बह्वी दया यस्यां सा बहुदया। त्यागिनां जनतया तु बहु ददातीति बहु-दा तथा बहुदया। जनानां समूहो जनता। 'प्रामजन-' इति समूहे तक् । समृद्धो नयो यस्यां सा समृद्धनया। कृम्भिकया तु समृत् मृतिकोपेतं धनं यस्यां तथा समृद्धनया। कृष्

इहेति ॥ सह मकरन्देन वनानि । राजन्यवक्षं तु समः करो राजांशो यस्य । तथा दानमस्यास्तीति दानि । इह बेति ॥ बहुनि धामानि गृहाणि येषु । हृद्यं च बहुधा अनेकधा मानोऽस्यास्तीति मानि । इह सेति ॥ सह आरम्भेरुपक्रमैः कुळानि । प्रेक्षणकं तु सारमुत्कृष्टम् । तथा भाणो स्पक्तिशेषः सोऽस्यास्तीति माणि । यदाह धनिकः-'मा-णस्तु धृतवरितं कृतं स्वेन परेण वा । यत्रोपवर्णयेदेको निपुणः पण्डितो विटः । इह बेति ॥ बही कृपा येषु तानि । बर्च च बहु । तथा कृपाणः खङ्गोऽस्यास्तीति । इह मेति ॥ म-हान्तो विप्रा येषु । गोष्ठं तु महान्तोऽनयो मेण्डास्ते एव प्राणिनो बळवन्तो यत्र ॥ स्व ॥

इयं चेति॥ पूर्वस्यामुत्तरस्यां चाफला सारमुत्कृष्टं यस्याम् । तथा शिवा कल्याणी । तथा यूपैर्यज्ञकीलैर्युका । गगनवीथी तु पूर्वा उत्तराः फल्गुन्यो राशयो मेषाद्या वायुः पवन-स्तैरुपयुक्तोपयोगीकृता ॥ ग ॥

आरुश्चेति ॥ शिखरी गिरिः । कृटा अनकरोत्कराः प्रेक्षायामवलोकने आवेश आग्र-

च दक्षिणपूर्वस्यां दिशि वहन्तो गोदावरीन्द्यां प्रविशति ॥ ६६ ॥

⁽१) आरखोति—शिखरिसद्दशान् गिरिसमान् ग्राममध्ये उच्चकृष्टान् उन्नतानवकरोत्क-स्देशान् । आरखोपरि स्थित्वा । अन्योन्यांसेषु परस्परस्कन्थेषु प्रणिहिता निहिता भुजा हस्ता यामिस्ताः । कौतुकेन कौतुहुळेन संगता मिळिताः । प्रक्षावेशात् त्वहर्शनाग्रहात् । अ-विचकन्त्यौ हश्रो यासां ताः । तथा निभृता निश्चका ततुः शरीरं यासां ताः । पामराणां प्रा-

ः पश्यन्त्यस्त्वां निभृततनवो लेख्यळीळां वहन्ति ॥ ६७ ॥ कि चान्यत्—

(१)नृप चलिस यथा यथा त्वमस्मिन्नपि वद्नानि तथा तथा चलित । तरिलतनयनानि पामरीणां पवनविनर्तितपङ्कजोपमानि ॥ ६८ ॥ अपिच—

> (२) उरकम्पाद्गलितांशुकेषु रभसादत्यन्तमुच्छ्वासिषु प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु विलुटद्गुञ्जावलीदामसु । श्रासां स्वेदिषु दृश्यते मृगदृशां संकान्तविम्बो भवा-नाश्चिष्यन्निव गोपिकाः कृतवहुपाकाम्यक्तपो हरिः॥ ६९॥

ग्रहो चु खत्वाश्चर्यमिद्मेतासां तथाविधनेपश्यनिरपेदाप्युन्माद्यति यूनां मनो युवतीनां यौवनश्चीः ॥ क ॥

तथाहि—

(३)माल्यं मूर्धनि कणिकारकलिकाः पिष्टातकं चन्दनं मुक्तादाम गत्ने च काचमणयो लालामयाः कङ्कणाः । रागोऽङ्गेषु हरिद्रया नयनयोरत्युत्वणं कज्जलं

इः । पामराः प्राकृतजनाः ॥ ६७ ॥

उत्कम्पादिति ॥ अष्टांशुक्तवं स्वेदित्वं च स्तनमण्डलस्य निरावरणस्वेन नृपप्रतिबि-म्बस्य संकान्तौ हेतुः । प्राकाम्यं महासिद्धिविशेषः । प्राकाम्येण रूपाणि प्राकाम्यरूपाणि। कृतानि बहुनि प्राकाम्यरूपाणि येन ॥ ६९ ॥

श्रहो न्विति ॥ तथाविधमुदारं हारकुण्डलादिरूपं नेपध्यम् ॥ क ॥

कृतजनानां रमण्यस्त्वां पत्रयन्त्यो विलोकयन्त्यो लेखबस्य विश्वस्य कीलां साम्यं वह-नित दचति ॥ ६७ ॥

(१) रेपेति—हे रूप यथा यथा त्वं चलसि गच्छसि । अस्तिन् प्रदेशे । तथा तवा तरिकते नयने येषु तानि पवनेन वायुना विनर्तिताति पङ्कुजानि कमलानि दपमानानि येषां तानि पामरीणां पामरक्षीणां वदनान्यपि मुखान्यपि चलनित गच्छन्ति ॥ ६८ ॥

(२) उत्कर्मित—उत्करपाह्रेपश्चनिमत्तातः । गिलतानि पतितान्यशुंकानि येभ्यस्तेषु । रभसाद्वेगादत्यन्तमुच्छ्वासिष्च्छूनेषु । विद्धाद्वित चलन्ति गुझावलीनां दामानि दोरका येषु तेषु । स्वेदिषु धमंजलयुतेषु । आसां पामरीणां प्रोत्तुङ्गस्तनमण्डलेषु पीवरपयोधरप्रदेशेषु संकान्तो विभ्यो प्रतिविभ्यो यस्य सः । भवान् नैषधः । गोपिका गोपस्ताः समाश्चिष्यम्
छूतानि विहितानि बहूनि भूयांसि प्राकाम्येण सिद्धिविशेषेण रूपाणि येन ताहशो हरिरिव हक्यते । योगसिद्धयश्चाष्ट्रो प्रथिताः—

"अणिमा महिमा चैव गरिमा लविमा तथा । प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टसिद्धयः" इत्यमरे ॥ ६९ ॥

(३) माल्यमिति—मूर्धनि श्विरिस मालैव माल्यं स्वक्। कर्णिकारस्य कलिकाः। चन्द्रनं पिष्टातकं विलेपने तथा गले कण्डे मुक्तादाम मुक्तासरः। काच एव माणिर्यासां ताः। तथा कङ्कृणा वल्या लक्षामया अलक्षेत्रन निर्मिताः। अङ्गेषु हरिद्या रागो विलेपनम् । नयन-

वेषोऽयं विरसस्तथापि हृद्यं ब्राम्या हरन्ति ख्रियः ॥ ७० ॥

इतश्च-

(१)कन्द्रितकन्द्विशेषाः कर्कशकर्कदिका विशालकालिङ्गाः कृष्माएडम-एडतमएडपाः सुवृत्तवृत्ताकाः सुहस्तितहस्तिकर्णपुनर्नवाः स्थूलमूलकाः पिएडतपलाएडचो वास्त्कवास्तुभृतभृतलाः संजीवितजीवन्तिकाः सर्पपरा-जिकाराजिराजिताः सारन्सारिणीसारिवारिसेचनसुकुसुमारपञ्चवितविवि-धशाकाः शाकवादिकाः ॥ क ॥

इतश्च-

(२)विकसन्मुचुकुन्दानन्दिनो मकरन्दस्यन्दिसुन्दरिसन्दुवाराः पामरीसं-केतनिकेतकेतकोवनाः कम्राम्नातकाः कुड्मिलितकङ्गोलफलाः कोरिकतकुरएट-काः पञ्जवितवञ्जोकाः फुज्ञन्मिज्ञकोञ्जासिनः सुजावजातयो विचित्रशतपित्र-कास्ताएडवितपाएडुपिएडतागुरुकरवीरवोश्यो दृश्यमानसर्वर्तुपुष्याः पु-ष्पायुधावासा श्रारामाः ॥ स ॥

माल्यमिति ॥ हरिदा तण्डुलचूर्णम् । पिष्टातकं विलेपनम् ॥ ७० ॥

कन्द् छितेति ॥ शाकवारिकाः । सुहस्तितेति ॥ इस्तः कन्दलोद्भेदः संजा-तोऽस्येति । तारकादित्वादितच् । हस्तिकर्णः पुनर्नवा च वल्लोभेदौ । वास्त्केन बाकविशेषेण वस्तुभूतं गणनाह भूतलं याछ । राजिकानां राजसर्षपाणां राज्या राजिता ॥कः।

योर्नेन्नयोरत्युरवणं बहु फज्जलमित्यादिवेशो नेपथ्यं यद्यपि विरसो रसविरोधी तथापि प्राम्या प्रामे भवाः स्थियो नार्यो हृदयं मानसं हरन्ति । मनोरमा इति भावः ॥ ७० ॥

(१) कन्दलितेति—कन्दलिताः कन्दिविशेषा यासु ताः। उर्कशाः कठिनाः कर्वटिका द्दर्बार्फ्फलानि यासु ताः। विशाला महान्तः कालिङ्गाः कुटलबृक्षा यासु ताः। कृष्माण्डैः कर्कारुमिर्मण्डिः कर्कारुमिर्मण्डिः काभिता मण्डपा निकुङ्गा यासु । सुदृष्टितताः कन्दलिता दृष्टितकणां एरण्डाः पुनर्नवाश्च शोधधन्यो यासु । पिण्डिता गोलाकराः पलाण्डवः सुकन्दका यासु । वास्तुकेन वथुवाख्यशाकविशेषेण वास्तुभूतं गणनार्द्धं भृतलं यत्र तासु । संजीविताः प्रफुल्ला जीवन्तिका गिलोयेति नाम्ना एशता वृक्षा यत्र। सर्पपराजिकाणां राजसर्पपाणां राजिमाः श्रेणिमी राजिताः शोभिताः। सरितां नदीनां सारिणीभ्यः श्चद्रनदीभ्यः सारिवारिसेचनेन प्रकुमारपल्लविताः कोमलिकसल्ययुता विविधा नानाः शाका यत्र।

(२) विकसदिति—विकसिद्धर्मुचुकुन्दरानिन्दनः । मकरन्द्स्यन्दिनो मरन्द्स्नाविणः सुन्दरा रम्याः सिन्दुवारा निर्गृण्डीवृक्षाः सिमालुनाम्ना ख्याता येषु ते । पामरीणां स्त्रीणां संकेतिनिकेतनानि मंकेतस्थानानि केतकीनां क्रकचच्छद्वृक्षाणां वनानि येषु ते । कम्मा रम्या अम्रातका कपीतना (अम्बाडनाम्ना विदिताः) येषु ते । कुड्मिलतानि कोरिकितानि कक्ष्क्रोलफलानि कोशफलानि यत्र ते । कोरिकताः संजातमुक्कलाः कुरवका यत्र । पल्लविताः संजातमुक्कलाः कुरवका यत्र । पल्लविताः संजातपञ्जवा वेल्लीका विडङ्गा यत्र । फुल्लन्मिलकाभिः शीतभीकृष्ट्यैः (रायवेलनाम्ना ख्यातैः) उल्लासिनः शोभमानाः । सुजाता जातयो मालतीवृक्षा (चमेलीनाम्ना ख्याताः) येषु ते । विचित्राः शतपित्रका वचावृक्षा येषु ते । ताण्डविताः पाण्डवः पिण्डिताक्षागुरूणां शिष्ठापावृक्षाणां (शीशमनाम्ना ख्यातानाम्) करवीराणां हयमारकवृक्षाणां च वीक्ष्यो लता येषु ते ताख्या आरामाः सन्ति ।

इत्झ-

नातिदूरे दत्तिणदिशि दृशं निवेशयतु देवः ॥ क ॥
(१)पतास्ताः परिपक्षशालिकलमाः सुस्वादुदीर्घेत्तवो
वप्रप्रान्तहरित्तृणस्थलचलत्पीनाङ्गगोमण्डलाः ।
दृश्यन्ते पुरतः सरोहहवनभ्राजिष्णुनीराशयाः
प्रान्तोन्नादिविचित्रपत्रिनिचयाः सस्यस्थलीभूमयः ॥ ७१ ॥

अपिच-

(२)स्वःसौन्दर्यविडिम्वि कुिएडनिमदं सैषा विद्भा नदी सा चेयं वरदा स चायमनयोः पुरायाम्भसोः सङ्गमः । श्रस्यैवान्मदहंसहारिणि तटे सेनास्थितिः कल्यतां यस्मिन्मत्तकरीन्द्रकुम्मकषण्कीडासहाः पाद्पाः ॥ ७२ ॥

एवमनेकथा दर्शनीयप्रदेशप्रकाशनव्याजेन विनोदलीलां पञ्चवयति पुष्क-राचे, 'प्राप्ताः कुणिडनपुरम्' इत्युच्छ्वसितहृद्यो निषधेश्वरः परमपरितो-

पात्पारितोषिकप्रदानपूर्वमिद्मवादीत् ॥ ख ॥

'भद्र, भवतः सौकुमार्यमाधुर्यमधुविश्रम्भसंद्रितमङ्गरहेषगर्माभिर्गीर्मि-राचित्तमनसामस्माकमविद्तस्वेद इय, श्रद्धष्टसमविषमविभाग इव, श्रद्धरा-द्तिस्वेदलव इव, श्रर्धगन्यूतिमात्रशेषोऽतिकान्तः क्रीडाविहारभूमिसमो महानिप मार्गः । समुचितश्चायं सेनानिवेशस्य सरित्सङ्गमोपकग्ठवनवि-भागः ॥ ग ॥

तथा हि—

(३)इइ भवतु निवासः सैनिकानामिहापि श्रमतरलतुरंगवासयोग्या तृणाली।

एता इति ॥ विचित्रपत्रिणो विविधपक्षिणः ॥ ७१ ॥

(१) पता इति—परिपकाः शालिकलमा यासु ताः । सुस्वादवः सुरसाः दीर्घा विशाला इक्षवो यासु ताः । वप्रप्रान्तेषु गिरितटप्रान्तेषु यानि हरिनृणानां स्थलानि प्रदेशास्तेषु चलन्ति पीनाङ्गानां पीवराणां गवां धेनृनां मण्डलानि समृहा यासु ताः । सरोरुहवनैः कमल-वनैश्चांजिष्णवो आजमाना नीराणां जलानामाश्रयाः पदानि यासु ताः । प्रान्तेषु तटप्रदेशे-पूज्ञादिनो नदन्तो विचित्राः पत्रिणां पक्षिणां निचया निवहा यत्र । ता एताः सस्यस्थली-भूमयो धान्यप्रदेशाः पुरतो दृदयन्ते विलोकयन्ते ॥ ७१ ॥

(२) स्वरिति—स्वःभौन्दर्यस्य स्वर्गीयरमणीयताया विडम्बि सहसिमं कुण्डिनं नगरं पुरमस्ति । सेषा प्रसिद्धा विदर्भा नाम्नी नदी सा चेयं वरदा नदी । अनयोः सरितोः पुण्या-म्मसोः पवित्रजलयोर्यं संगमः संमेलनम् । अस्येव विदर्भावरदासंगमस्यैव । उन्मदाः प्रमदाः हंसाश्च तैहारिणि रमणीये तरे तीरदेशे सेनास्थितः सेनावस्थानं कल्प्यतां क्रियताम् । यस्मिस्तदे मत्ताः प्रमत्ता ये करीन्दा गजेन्द्रास्तेषां कुम्भकषणं गण्डस्थलकण्ड्यनमेव क्री- ढा केलिस्तस्याः सहाः क्षमाः पाद्पा वृक्षाः सन्ति ॥ ७२ ॥

(३) इहेति—इह वरदाविदर्भासरित्संगमे सैनिकामां निवास आवासो भवतु। इह प्रदेशे अभेण मार्गेजेन तरलाश्रञ्जलास्तुरंगा अश्वास्तेषां प्रास्थोग्या कवलनयोग्या तृणाली वा- हह हि कवलयन्तः पञ्चवान्वारगेन्द्रा विद्धतु तरुखगुडे गगडकगृड्यनानि ॥७३॥ हतश्चात्यन्तमनोहरतयास्माकमासनयोग्या सरित्सङ्गमोत्सङ्गभूमयः ॥क॥ तथा हि—

(१)अपस्ताम्बुतरङ्गितसैकता निचुलमग्डपनृत्तशिखग्डिकाः । कुररसारसहंसनिषेविताः पुलकयन्ति न कं पुलिनश्चियः ॥ ७४ ॥

इत्यिभधाय 'भद्र, यथाक्रममकृतान्योन्यसम्बाधकलहम्, अनुपद्रुतती-र्थायतनम्, अलुिएउतासन्नोद्यानम्, अञ्छिन्नचैत्यद्रुमम्, अविञ्छिन्नकमल-वनं निवेशय सेनाम्' इति सेनापतिमादिदेश ॥ ख॥

सोऽपि यथादिष्टमनुतिष्टन्निद्मवादीत् ॥ ग ॥

(२)'भजत बलसमृहाः खर्बदुर्वास्थलानि स्थविरशुकविशीर्यत्पत्तपिच्छुच्छ्वीनि। उपनदि मृदुवीवीवायुनाऽन्दोन्तितानां कुसुमितलतिकानामन्तरालेष्वमृति।।७२॥ अपिच—

(३)स्मरविद्दरख्वेदीं वर्पदापानशालां तटमनु वनमालां सस्मया मास्म भाङ्सुः। कमलवनविद्दारानन्तरं यत्र तैस्तैर्मदनमद्विनोदैरासते राजहंसाः॥ ७६॥

अच्छित्रचैत्यदुमेति ॥ चैत्या प्रामप्रदेशप्रसिद्धवृक्षाः ॥ ल ॥ भजतेति ॥ यद्यपि पक्षपिच्छयोरभिधानञ्चता न भेदः प्रत्यपादि तथापि महदेवान्तः रम् । यतः पक्षशब्देन पक्षती एव । पिच्छशब्देन तदंशोऽभिधीयते ॥ ७५ ॥

स्मरेति ॥ तटमन्विति ॥ तटं ७४थीकृत्य । सस्मयाः सगर्वाः सन्तो भवन्तो वनमाळां मा स्म भाङ्खुः । अन्यत्सकलं भङ्गनिषेधकारणम् । आसते इति बहुवच-नान्तम् ॥ ७६ ॥

सोऽपि विद्यते । इह हि वारणेन्द्राः करीन्द्राः पल्लवान् किसलयान् कवलयन्तः खादन्त-स्तकखण्डे ब्रक्षखण्डे गण्डयोः कणोलयोः कण्डयनानि कपणविनोदान् विद्धतु कुर्वन्तु ॥ ७३ ॥

(१) अपस्रतेति—अपस्रतानि दूरीभृतानि अम्वृनि नीराणि येभ्यस्तानि, अत एव च तरिद्भताणि संजाततरङ्गाकाराणि सेकतानि सिकतामयप्रदेशा यासां ताः। निचुलानां मण्डेषु कुञ्चेषु नृत्ताः शिखण्डिका मयूरा यासां ताः। कुरराः सारसा हैसाश्च तैनिषेत्रिताः समा-श्चिताः। पुल्तिनश्चियस्तीरप्रदेशशोभाः कं पुरुषं न पुल्कयन्ति संजातरोमाञ्चं न कुर्वन्ति ॥७२॥

(२) भजतेति—हे बलसमृहाः सैनिका यूयमुपनिद नद्यां मृदुना कोमलेन वीचीनां तर-द्गाणां वायुना पवनेनान्दोलितानां कम्पितानां कुमुमितलतिकानां पुष्पितवल्लीनामन्तरा लेषु मध्येषु स्थविराणां वृद्धानां शुकानां कीराणां विशीर्यन्तो जीयन्तः पक्षाः पिच्छानि च तेषां छविरिव छविः कान्तिर्येषां तानि । अमृनि खर्वाणां दूर्वाणां स्थलानि भजता-श्रयत ॥ ७५ ॥

(३) स्मरेति—तदमनु तटं छक्ष्योक्तत्य । स्मरस्य कामस्य विहरणवेदीं के छिस्थानम् । षट्पदानां श्रमराणामापानशालां पानभुमि वनमालां वनावर्ली सस्मयाः साश्चर्या भवन्तो मा स्म भाक्शुनं विनाशयन्तु । यत्र वनमालासु राजहंसाः कमलवनविहाराणामनन्तरं तैस्तैर्मरन

मदस्य काममदस्य विनोदैरासते तिष्ठन्ति ॥ ५६ ॥

श्रपिच--

(१)सुरसदननिवासं सैनिका मास्म कुर्वन्सरिति मुनिकुरीनां भङ्गमुरुलुएठनं वा। इह निषधनुपाज्ञा तस्य यः कापि कोऽपि क्कममुश्रि तरुखएडे खएडनं वा करोतिः ७७

प्वमनुशासित बलानि बहुनि बहुधा बाहुके, तत्वणादुत्तमितैः प्रेह्वत्यताकापटपञ्चविराजितैः प्रयाणयोग्ययन्त्रचित्रशालागृहैः सञ्चारिणि
गन्धर्वनगर इव रमणीये, हरिततोरणैरुड्डीनशुकावलीमय इव, गैरिकारकोव्यमितपटकुटोभिरुत्फुल्लिकंशुक्रमय इव, श्वेतांशुक्रमण्डपेश्च ताण्डवितबृहृत्युण्डरोकखण्डमय इव, जाते सरित्सङ्गमोत्सङ्गनङ्गिनि शिविरसंनिवेशे, क्रमेणाकान्तसकलदिङ्मुखेषु निषधेश्वरागमनवार्तानिवेदनदूतेष्विव विद्र्मराजयानीधामनिर्गतेषु बहलसैन्यधूलिपटलेषु, रसित विपत्तचितिपालकर्णप्
टोकटुनि नवजलधरध्वनितगम्भीरे तत्कालप्रहृतशङ्कसखण्याणभञ्जरीकांकृते,
स्वयंवरायातसमस्तराजन्यचक्रकर्णकर्तरीषु पठ्यमानासु सानन्दवन्द्राख्यनिद्वन्द्रारकवृन्देनोचैनंलनाममालासु, च्रणादेवोत्तम्भितशातकुम्मस्तम्ममवने मृदुमसुणास्तरणुभाजि जात्यवेदूर्यपर्यन्तपर्यङ्किष्ठायां सुखनिष्णेणे राजित, सुस्थिते च परिजने, नातिदूरवित्तिन कुण्डिने द्र्डपाशिकस्योचैर्वागुद्तिष्ठत् ॥ क ॥

(२)'सिच्यन्तां राजमार्गाः कलशमुखगलचन्दनाम्बुच्छटासिः स्तम्भाः त्रेङ्कत्पताकाः कुसुमपरिकरास्तोरणाङ्काः कियन्ताम् । स्थाप्यन्तां पूर्णकुम्भाः प्रतिनगरगृहं प्राङ्गणे धान्यमिश्रः सिद्धार्थैः स्वस्तिकालीलिखत नरपतिर्नेषधः प्राप्त एषः ॥ ७= ॥

ग्रपिच-

(३)सत्काञ्चयश्चन्दनाईस्तनकलशयुगामुक्तमुकावलीकाः

प्रविभिति ॥ वन्दार्वित्यत्र वदिः स्तुत्यर्थः ।। क ।।

- (१) सुरेति—हेनिका भवन्तः सुरसदनेषु देवमन्दिरेषु निवासमावासं तथा सरिति नद्यां सुनिकुटीनां सुनिएणंशालानां भङ्गं विनाशसुरुखण्डनं वा मा स्म कुर्वन् । इह तस्य रंनिकस्य निषधनुषस्य नळस्याज्ञा समादेश आस्ते । यः कोऽपि सैनिकः क्वापि क्वमसुषि क्वारितिस्थिति तस्खण्डे वृक्षसण्डे खण्डनं करोति विद्धाति । यः सैनिकस्तस्खण्डनं कुहते तद्यं नियमाक्वेति भावः ॥ ७७ ॥
- (२) सिच्यन्तामिति—कलशमुखेभयो घटमुखेभयो गलन्त्यः पतन्त्यश्चन्दनमिश्चिति लोनां छटाभिर्धाराभी राजमार्गा घण्टापथाः सिच्यन्तामार्दीक्रियन्ताम् । तोरणाङ्का बिद्धारार्गा कुमुमानि पुष्पाणि परिकरा येषां ते ताहशाः क्रियन्तां विधीयन्ताम् । प्रतिनगरगृहं नगरगृहेषु प्राङ्गणे धान्यमिश्चेर्यान्ययुतेः सिद्धार्थेः सिद्धार्थेः पूर्णकृम्भाः पूर्णकलशाः स्थाप्यन्ताम् । स्वस्तिकालाः स्वस्तिकविन्द्वावलीलिखित । एष नैषधो नलो नरपतिर्भूपः प्राप्तः समायातः ॥ ७८ ॥
- ् (३) सदिति—सत्काञ्च्यः प्रवरमेललाः । चन्दनेनार्द्धे स्तनककलशयुगौ कुषकुम्भयु-गौ तयोरामुक्तास्त्यका मुक्तावल्यो मुक्ताहारा याभिस्ताः । तथा सोर्चसाः साभरणाः । हस-

पात्रारयदाय दूर्वादलदाधकुसुमोन्मिश्रसिद्धारं भाखि । सोत्तंसा हंसपिच्छुच्छुत्रिवसनभृतो वर्तिताश्चर्यचर्या नार्यो निर्यान्तु तूर्यघ्वनिलयललितं गीतमुद्यारयन्त्यः ॥ ७९ ॥

श्रिपच-

(१) अपि भवत कृतार्थाः पौरनार्यश्चिरेण वजतु निषधनाथश्चश्चुषां गोचरं वः । ध्रवमयमवतीर्ण स्वर्गलोकाद्नक्षो हरचरणसरोजद्वन्द्वलब्धप्रसादः ॥ ८० ॥

॥ इति श्रीत्रिविकमभट्टविरिचतायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरोजा क्षायां षष्ठ उच्छासः॥ ६॥

सत्कान्त्येति ॥ आमुक्तं योजितम् ॥ ७९ ॥ इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यां तनुते स्म चण्डपालः । शिशुमतिकतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम् ॥ १॥

इति श्रीचण्डपालविरचिते दमयन्तीकथाविवरणे पष्ट उच्छ्वासः समाप्तः ।।

िच्छस्य छविरिव छविर्यस्य तादर्शं वस्त्रं विश्वतीति ताद्दयः । वर्त्तिता विहिताश्चर्यस्य चर्या याभिस्ताः । गीतं गानमुचारयन्तयो नायो रमण्यो त्यप्वनिलयेन वाद्यध्वानलयेन छलितं रम्थं यथा तथा निर्यान्तु बहिरागच्छन्तु ॥ ७९ ॥

⁽१) अपीति—पौरनायेः पौरविनताश्चिरेण बहोः कालाव कृतोऽयों याभिस्ताः कृत-कृत्या भवत । निषधनाथो नलो वो युष्माकं चक्षुषां नेत्राणां गोचरं विषयं व्रजतु गच्छतु । पौरनारीणां चिराभिलिषतनलदर्शनानन्दात्कृताथेता । हरचरणसरोजद्वन्द्वेन हरचरणारविन्द-युगेत लब्धः प्राप्तः प्रसादः प्रसावता येन सः । श्रुवं नियमेनायं स्वर्गलोकाद्नद्वः काम एवाव । तीणं आगतः॥ ८०॥

सप्तम उच्छ्वासः ।

प्रवमविश्रान्तमतितारस्वरेण पुरः पौरपुरंश्चिमण्डलान्युद्रण्डयतो दण्ड पाशिकस्य कलकलमाकर्णयत्यास्थानस्थिते राजनि, प्रविश्य (१)प्रणामप्रेङ्गोः लितगलकन्द्लावलम्बितजाम्बूनद्स्थूलश्टङ्खलास्फालितवज्ञःस्थलः स्थवि-रव्याः सवेषः प्रतीहारः सविनयमुक्तवान् ॥ क ॥

देव, धृतमाङ्गल्यकल्पवेषाः पुष्पकलाज्ञतपूर्णस्वर्णपात्रपाणयः पुरःस्थि ता अधीयाना ब्राह्मणाः कुण्डिनपुरपौराः पुरंभ्रयश्च देवदर्शनार्थितया द्वारि

सेवावसरमनुपालयन्ति ॥ ख ॥

कथयन्ति चैवमदूरे विदर्भेश्वरोऽपि देवं द्रष्टुमायाति ॥ ग ॥ लग्न इव श्रूयते च शङ्कस्वनविद्भितो विदर्भोपकएठे पठद्रन्दिवृन्दकोः लाइलः ॥ घ ॥

'तदादिशत देवो यथाकर्त्तव्यम्' इत्यभिधाय स्थिते तस्मिन 'भद्रभूते, त्वरितं प्रवेशय विदर्भाधिपस्य परिजनं स्वयमपि तद्र्धपथमनुसर' इति नलो दौवारिकमादिदेश ॥ ङ ॥

सोऽपि 'यथाज्ञापयति देवः' इत्यभिधाय यथादिष्टमकरोत् ॥ च ॥

(२) अनन्तरमनितिचरादितस्ततो दोधूयमानचारुचामरकलापपवनन-तित कर्णकुवलयः, वलगुवलगनोञ्चलनलङ्गनलास्यलीलापदैः पथि प्लवमानिमव तरलतुरंगमधिकतः, कनककलशशिखरैरेकदेशस्फुरितिविद्युत्स्तवकैरकाएडा-डम्बरितमेघमएडलैरिव मायूरातपत्रखएडेराच्छादितगगनान्तरालः, शस्त्रो-ब्रह्मकिणाङ्कितकठोरकएठोपकएठैः कठिनप्रकोष्ठलुठस्नोह्वलयेक्च्वंबद्योद्धर-

पविमिति ॥ उद्दण्डयतो गाढमुत्साहयतः । दण्डपाशिकस्तळारः । दण्डपाशोऽस्त्य-स्येति । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । जाम्बृतदस्य कनकस्य स्यूखा श्रद्धाला आभरणविशेषः ॥क॥

देवेति ॥ घतो माङ्गल्ये कल्पो दक्षो वेषो मण्डनं यैः ।। ख ।।

तदित ॥ भद्रभूतिरिति द्वाःस्थस्य नाम । तस्य चामन्त्रणम् ॥ ङ ॥

अनन्तर्मिति ॥ वल्गु यद्वलगनं विक्रममाणता । उछ्छनमुचैर्विछसनम् । छङ्घनं फाछा । लास्यं नृत्यभूमिः । तेषु छीलापदैः प्लवमानं तरन्तमिव । भासनस्यैर्येणानुद्धात-द्यवत्वात् । मायूरातपत्रसमुहानां मेवमण्डलानि, सौवर्णकलकानां विद्युत्ततय उपमानम् ॥

⁽१) प्रणामेति—प्रणामेन नत्था प्रेह्वोलिता चिलता गळकन्दले कण्डदेशेऽवलम्बिता जाम्बूनदस्य सुवर्णस्य स्थूला पीवरा या श्रद्धला तयास्फार्लितं ताडितं वक्षःस्थलसुरोदेशो यस्य सः।

⁽२) अनन्तरमिति—दोध्यमाना अत्यन्तमान्दोलयमानाश्चास्वामरास्तेषां कछापानां संघानां पवनेन वायुना नर्तितमान्दोलितं कर्णकुवल्यं कर्णामराणोकृतकमर्लं यस्य सः। श्च-स्माणामुद्रहनस्य धारणस्य किणेश्चिन्हेरक्किताः संजातचिन्हाः कठोरकण्ठोपकण्ठाः कठिनगल्ल-प्रदेशा यासां तास्ताभिः। मनाङ् मृदुमृदङ्गध्वनिस्तेन करम्बिते संभिश्चते ।

जूटकैरलककरालमोलिभिरधों हकपरिवानै निशातकुन्तपाणिभिरभितस्वरि-तपातिभिः पत्तिभिरनुगम्यमानः, मनाङ्मृदुमृदङ्गध्वनिकरिम्वते कोमलकां-स्यतालशालिनि वांशिकवाद्यमानवंशनिस्वने दत्तकर्णः, कर्णिकारगौराङ्गोऽ-ङ्गणस्य नातिदुरेऽण्यदृश्यत भीमभूमिपालः ॥ क ॥

ततश्च चामरप्राहिणीहस्तपञ्चवमवलम्बमानः सहेलमुत्थाय प्रथममुस्थि-तेन(१)संग्रमवशविष्गतवद्यास्थलावलम्बितकुसुमदाम्ना विसर्पिकपूरकुङ्कमः मिलन्मगमदामोदेन त्वरितसंपातपतत्पटवासपांसुना सामन्तचकेण परिक-रितः कतिपयपदानि निषधेश्वरस्तदभिमुखमगात् ॥ छ ॥

सोऽपि सत्वरोपस्तस्य ताम्बूलप्रसेविकावाहिनः पुरुषस्य स्कन्धमय-य्य दूरादेव तुरंगपृष्ठादवातरत्॥ ग॥

एवमन्योन्यनयनसंपातस्मिताननौ समकालमीषन्नमितमौलिमएडलौ सम्मित्रम्यप्रसारितभुजौ (२)सरमसमाश्लेषवशिवशीर्यमाणहारावलीगलन्मुः काफलञ्जलेनाङ्गेष्वमान्तमिव प्रथमप्रेमामृतनिष्यन्दिविन्दुविसरमुद्गिरन्तावन्योन्यमाशिक्षित्रवृतः ॥ घ ॥

तथाविधे च व्यतिकरे, प्रत्ये प्रेत्तकाणां दक्षिणोत्तरदिकपालयोर्धर्मराजः धनद्योरिव समागमे महान्नयनोत्सवो हर्षोत्कर्षकलकलश्च ॥ ङ ॥

(३)तद्नु पुनः प्रधावितप्रतीहारोपनीतम्, श्रतिविचित्रत्रिभङ्गोत्कीः र्णकर्णाटिकारूपरमणीयस्तम्भिकावष्टम्भम्, तज्जम्भमाणमाणिक्यमकरमुखः

किति ॥ राजपुत्रा हि प्रकोष्ठे मणिकूर्परान्तरे दाड्यांय लोहवलयानि धारयन्ति । जुटकः केशवन्धविशेषः । अलकाः कृटिलाः करालाः सटालत्वादौदा मौलयः संयतकेशा येपाम् । अर्थे जरू प्रमाणमस्य तदधीरकम् । येन वाससा कटीप्रभृति अर्थोरपर्यन्तमा-च्छाद्यते ॥ क ॥

तत्रश्चेति ॥ पटवासो वासः छरभीकरणद्रव्यम् । परिकरितः परिवारितः ॥ ख ॥ स्रोऽपीति ॥ चर्मनिर्मितं पर्णपूगाद्यास्पदं प्रसेविका स्थगितेति ख्यातिः ॥ ग ॥ तद्ग्विति ॥ सिंहासनादौ द्युत्तम्भनस्तम्भिकाछ पश्चिमभागे त्रिभङ्गिभङ्गेन स्थान-कविशेषवैचित्र्येण स्त्रीरूपमुत्कीर्यंते । मौक्तिकसरो मुक्ताहारः । व्यालः सिंहादिहिस्नसत्त्वम् ।

(२) सरभसमिति—सरभसं यथा तथाइलेषवरोन विशीर्थमाणा या हारावली मुक्ता-हारस्तस्या गळतां पततां मुक्ताफलानां मौक्तिकानां छलेन ।

(३) तदिति—अतिविचित्रेण त्रिमिष्गमङ्गेन त्रिवक्रस्थानकविशेषेणोत्कीण कर्णाटि-कायाः कर्णाटकरमण्या रूपं तेन रमणीयो मनोरमः स्तम्भिकावष्टम्भो यस्य तत्। तस्य सि-हासनस्य जूम्भमाणं माणिक्यमकरस्य मणिनिर्मितमीनस्य मुखमाननं तत्र मुकासरैर्मुकाहा-र विराजितं शोमितम्। अपूर्वकर्मणा युक्तिविशेषेण निर्मिता रचिता या भन्या मुन्दरी न्या-स्तावस्त्री सर्पावस्त्री तस्याः कीर्णेर्मुखैरस्कृतं विराजितम्।

⁽१) संभ्रमेति—संभ्रमवरोन विरातं चित्रतं वक्षःस्थलावलम्बितमुरोदशस्थं कुसुम-दाम पुष्पमाला यस्य तत् तेन ।

मुक्तमोक्तिकसरविराजितम् , अपूर्वकर्मानिमतभव्यव्यालावलीकीर्णमुखालंकः तम्, उद्यकाञ्चनसिंहासनद्वितयमुभौ भेजतुः ॥ क ॥

श्रन्योन्यकुशलप्रश्नसुखालापन्यतिकरविरामे च विदर्भेश्वरो निष्धनाथः

मवादीत्॥ ख॥

(१) भ्रश्चास्मत्कुलसंतिः सुकृतिनी धन्याच दिग्दक्षिणा पुण्यप्राप्यसमागमातिथिजना जाताः कृतार्थाः श्रियः । श्राद्यं जनम च जीवितं च निजमन्यचैव मन्यामहे यत्रास्मत्सुकृतोद्येन बहुना यूगं गृहानागताः ॥ १॥

(२)इतः प्रभृति च-

श्रा ब्रह्मावधिविस्तरत्कविगिरो गीर्वाणकणितिथेः कीर्तैः पूर्णकलेन्दुसुन्दरक्वो यास्याम्यहं पात्रताम्। फिं चान्यज्ञनितक्कमोऽप्ययमभूदाकएउतृप्तस्य मे युष्मत्सङ्गसुखामृतेन सफलः संसारचक्रभ्रमः'॥ २॥

इत्यिभिश्राय प्रवणं प्रण्यस्य, प्रगुणं गुणानाम्, अनुकूळं कुलक्षमस्य, योग्यं भाग्योदयस्य, सदूशं देशकालस्य, समानं मानोत्सवसंततेः, सक्षपं क्र-पसंपदाम्, उचितमाचारस्यातिथेरातिथेयमगर्वः कुर्वन, दुर्वारवैरिवारणा-न्वारणान्, वायुवेगातुरगांस्तुरगान्,(३)समुद्धसितांशुमञ्जरीजालजनितेन्द्र-चापचकश्चममप्रमाणं माणिक्यम्, एकत्र प्रथितताराप्रकरानुकारान्हारान्,

तदावली काष्ट्रदन्तादिनिर्मिता शोभार्थ कियते ॥ क ॥

अद्येति ॥ पुण्यैः प्राप्यः समागमो येषां तथोक्ता भतिथिजना याद्य । श्रियां ह्येतदेव फलम् । यदतिथयः सित्कयन्ते ॥ १ ॥

श्राब्रह्मेति ॥ कविवर्ण्यायाः स्वर्णेताया इन्दुशुश्रायाः कीर्तेः पात्रमहम् ॥ २ ॥ इत्यभिधायेति ॥ (अतिथेः) तस्य राज्ञोऽगर्देः सन्नातिथेयं कुर्दन्भीमसूपो वार-

⁽१) अश्वेति—अस्मत्कुरुसंतितरसमद्वंशप्राजा । अद्य सुकृतिनी पुण्यवती । दक्षिणा दिगद्य प्रश्नंसाद्यो । पुण्येः सुकृतैः प्राप्यो रूभ्यः समागमः संमिन्नने येषां ताद्यशा अन्तिथिजनाः प्राप्त्राणका यासु ताः । श्रियो राजलक्ष्म्यः कृतार्थाः सफला जाताः । तथा निजः स्वायं जन्मोत्पत्तिजीवितं चाद्येव दलाद्यः प्रशस्यं मन्यामद्दे मन्मदे । यत्र बहुनात्यन्तिकना-स्मत्सुकृतोदयेन यूयं गृहानागताः समायाताः ॥ १॥

⁽२) आ ब्रह्मेति—अहमाब्रह्मावधि ब्रह्मपर्यन्तं विस्तरन्ती कविगीर्थस्यां सा तस्याः। गीर्वाणा देवास्तेषां कर्णातिथेः श्रवणविषयिण्याः। तथा पूणकलेन्द्रुवत् पूर्णचन्द्रवत् युन्दरीः मनोरमा दक् कान्तिर्यस्यास्तस्याः कीर्तेर्थशसः पात्रतां योग्यतां यास्यामि। अन्यतिकम्। जन्ति उत्पादितः क्रमः श्रमा येन सः। अयं संसारचक्रे जगति श्रमो श्रमणं युष्मतसङ्गसुः समेवास्तं तेनाकण्डं तसस्य मे सफलः कृतार्थो जातः॥ २॥

⁽३) समुक्लिसितेति—समुक्लिसतानां विकसितानामञ्ज्ञमञ्जरीणां किरणमञ्जरीणां जाः कैनिवहैर्जनितः कृत इन्द्रचापचक्रस्य भ्रमो भ्रान्तियेन तत्।

उज्ज्वलभांसि वासांसि, सलावग्याः पग्यनारोश्च स्वयमुपढौकयांचकार।क॥ प्रथमसमागमेऽप्यप्रमेयप्रेमारम्भरभसोल्लासितहृद्यः पुनः सोत्कर्षहृषीं-दुभेदगद्गदात्तरमिदमवादीत्॥ ल ॥

(१) म्रासेतोः किपकीर्तनाङ्कशिखरादाराच विन्ध्यावधे-रा पूर्वापरसिन्धुसीमविषयस्त्वन्मुद्रया मुद्यताम् । श्रद्यास्मदुगृहमागतस्य भवतो जाता विधेया वयं स्वीकारः क्रियतां किमन्यदपरं प्राणेषु चार्थेषु च ॥ ३॥

पवमुपबृंहयति प्रम, प्रकाशयति प्रियंवद्ताम्, उद्योतयत्युद्दारताम्, दर्शयत्याद्रम्, द्राविभावयति सर्वभावम् । भीमभूभुजि नलोऽपि 'सरल-स्वथावः स्वच्छाद्वंहद्योऽयं महानुभावः' इति चिन्तयन् 'प्रलमलमखिला-त्मसर्वस्वोपनयनेन, भवद्दृर्शनमेवास्माकधिह सार्णवस्त्रवर्णपूर्णवस्त्रमतीला-भादपि परमो लाभः । नहि प्रियतमदर्शनसुखाद्वित्तलाभसुखमतिरिच्यते । नच भवद्विभवेऽप्यम्माकं परस्ववुद्धिनीपि भवच्छरीरेऽप्यनात्मभावः । कि-चान्यदेवविधस्त्रस्नृतामृतगर्भगीर्मिरानन्द्यतास्मन्मनो महानुभावेन कि-न कृतमभिहितं वा प्रण्योचितम्" इति ब्रुवाण्स्तं बहु मानयामास ॥ ग ॥ एवंविधे च व्यतिकरे वैतालिकः प्रस्तुतमपाठीत् ॥ घ ॥

(२)'ग्रापूर्वापरद्विणोत्तरककुण्पर्यन्तवेलायनाः दाश्रां मौलिषु मालिकामिव नृपाः कुर्वन्तु दीर्घायुषोः। ब्रह्मस्तम्बविलम्बिकीतलतयोर्विस्तारिलदमीकयोः रन्योन्यस्य दिनानि यान्तु युवयोः स्नेहेन सौख्येन च ॥ ४ ॥

णादिकसुपढोकयांचकार । वारणा निषेधका गजाश्च ॥ क ॥ आसेतोरिति ॥ कपिकीर्तनाङ्कानि शिखराणि यस्येति सेतुविशेषणम् । सेतोः कपि-भिः इतत्वात ॥ ३ ॥ आपूर्वेति ॥ बद्धस्तम्तो ब्रह्माण्डम् ॥ ४ ॥

(१) आसेतोरिति—किपिकीर्तनाङ्कानि कपोनां वानराणां कोर्तनस्य कातरङ्कारि वि न्हानि शिखराणि अग्रभागा यस्यास्तस्याः । आसेतोः सेतुपर्यन्तम् । दक्षिणसुभागस्य पर-मावधिरियमित्यर्थः । तथा विन्ध्यावधेविन्ध्याच्छावधेरारात् समीपाद् आपूर्वापरिसन्ध्यो-मविषयः पूर्वापरिसिन्धुपर्यन्तदेशस्त्वनसुद्रया सुद्र्यतां तवायत्तो जायतामित्यर्थः । अस्मद्र्यु-हमागतस्य भवतोऽच वर्यं विधेया आज्ञाकारिणो जाताः । अन् विक्स्—प्राणेषु तथार्थेषु द्रव्येषु स्वीकारः क्रियताम् । मदीयं द्रव्यं प्राणाश्च मदीया भवत्स्वामिका इति भावः ॥ ३ ॥

(२) आपूर्येति—पूर्वा प्राचा अपरा प्रतीची दक्षिणावाची उत्तरोदीची याः ककुमस्त त्पर्यन्तं तदविष्ठ यहेळावनं समुद्रतीरप्रेदशस्तस्मादारम्य नृपा राजानो दीवांयुषोश्चिरजीविबोशुंवयोराज्ञां समादेशं मालिकामिव स्नजमिव मीलिष्ठ कुवंन्तु विद्धतु । तथा ब्रह्मस्तम्वे ब्रखाण्डे विळिम्बिनी लम्बलाना कीर्तिलता ययोस्तयोः । विस्तारिणो प्रसरणशीला लक्ष्मीः शोभा ययोस्तयोर्युवयोरन्योन्यस्य दिनानि दिवसाः स्नेद्देन प्रमणा तथा सौख्येनानन्देन यान्तु
अच्छन्तु ॥ ४॥

पवमुपक्रमाविरुद्धविद्धदालापलीलया परस्परमाश्यानतुद्धिनशिलाशकः लाकारकपूरपारीपरिकरितताम्बूलापंणप्रणयेन च परितुष्टपरिजनपरिहासः गोष्ट्रया च किमप्यभिनवम्, किमपि पुरातनम्, किमप्युत्पाद्यम्, किमपि यथावस्थितं जलपाकजनजलिपतं भावयन्तौ तस्थतुः स्थवीयसीं वेलाम् ॥क॥

श्रनन्तरमनुसरित मध्यभागमम्बरस्यांशुमालिनि नलः 'स्वगृहानलंकु-

र्वन्तु भवन्तः' इति प्रश्रयेण विद्भैश्वरं विससर्जं ॥ ख ॥

गते च तस्मिन 'श्रहो वात्सल्यम्, श्रहो परमौदार्यम्, श्रहो लोकवृ त्तकौशलम्, श्रहो वाग्विभववैदग्ध्यम्, श्रहो प्रश्रयोऽस्य विदर्भराजस्यः इति तद्गुणप्रवणाः कथाः कुर्वन्नाप्तजनपरिजनेन सह मुहूर्तिमवासांचके ॥ग॥

चिन्तितवांश्च-

(१) भ्रानुगुण्घटनेन यद्यपीयं भवति हि हस्तगतेच कार्यसिद्धिः । भयतरलभुजंगवकवृत्तेस्तद्पि न विश्वसिमो वयं विधातुः ॥ ५॥ तथाहि—

(२)ग्रङ्गाः कङ्गकलिङ्गवङ्गमगधाः सर्वेऽप्यमी पार्थिवा दिक्पालाश्च मरुत्पतिप्रभृतयः कन्यार्थिनः संगताः । नो विद्यः कथमेष्यतीह घटनां कार्यं यतस्तत्त्त्त्ताः । न्नानाभङ्गिभिरिन्द्रजालसदृशं दैवं हि चित्रीयते ॥ ६ ॥

TEBE

(३)का नाम तत्र चिन्ता प्रभवति पुरुषस्य पौरुषं यत्र ।

पविभिति ॥ आश्यानमिविकीनं यत्तुहिनं हिमं तस्य शिलाशकलं तदाकारस्य कर्पू-रस्य पारी शकलं तथा परिकरितस्य सम्बद्धस्य ताम्बृलस्यापणप्रणयेन । अतिशयेन स्थूला स्थवीयसी । 'स्थूलदूर-' इत्यादिना सिद्धम् ॥ क ॥

अन्विति ।। अनुगुणानामनुकूलानां घटनेन संयोजनेन हि स्फुटं सिद्धिहंस्सगतैन भवति । भवेन तरलो लोलः । तरल्दं चात्र वक्रतातिकायहेतुः ॥ ५ ॥

का नामेति ॥ यत्र कार्ये पुरुषस्य पौरुषं भवति तत्र का चिन्ता, नैवेत्यर्थः । विधी

(३) केति-यत्र विषये पुरुषस्य जनस्य पौरुषमुद्योगः प्रभवति तत्र विषये चिन्तेव

⁽१) अन्विति—यद्यपीयं दमयन्तीपरिणयनरूपा कार्यसिद्धिनुगुणघटनेनानुकूळसंयोः ंगेन इस्तगतेव भवति जायते । तथापि भयेन भीत्या तरळो ळोळो यो भुजङ्गः सर्पस्तद्वद्वः ृका कुटिका वृक्तिर्व्यापरो यस्य तस्य विधानुर्विधेर्वयं न विश्वसिमो विश्वासं कुर्मः ॥ ९॥

⁽२) अङ्गा इति—अङ्गा अङ्गदेशस्थाः कङ्गाः किलङ्गा वङ्गा मगधाश्च सर्वदेशस्था इति भोवः। अष्ट देशपदेस्तत्स्था राजानो लक्ष्यन्ते "किलङ्गः साहसिकः' इतिवत्। एते सर्वेऽध्यमी पार्थिवा राजानः। तथा मरूरपतिप्रभृतय इन्द्रादयो दिक्पाल् । श्च कन्यार्थिनो दम-बन्त्यमिलाषिणः सन्तः संगता अत्र स्वयंवरे समायाताः। अस्मत्कार्यं नलविवाहरूपं का-ब श्वदनां संयोगं कथमेष्यति यास्यतीति नो विद्यो न जानीमः। यतो हि तत्क्षणादलपका-स्वादेव नानामङ्गिमिरिन्द्रजालसद्दशं देवं भाग्यं विद्योयते विचित्रतामापद्यते॥ ६॥

वाङ्मनसयोरविषये विधो च चिन्तान्तरं किमिहः॥ ७॥
एवमनेकवितर्कभक्षभाजि भूभुजि, भुजवलशालिषु विसर्जितेषु सेवकः
सामन्तेषु, विरलीकृते परितः परिजने, परिहासपेशलालापातजनगोष्ठीप्रकः
मेणातिकान्ते स्तोकसमये, भूरिभव्याभरणावरणरमणीयक्षपाः, काश्चिदाईक्रमुकफलहस्ताः, काश्चित्कचावलम्बितताम्बूलीपत्त्रपिएडकरएडकाः, काः
श्चित्पिहितपद्दांग्रुकपटलिकापाण्यः, काश्चित्काश्मीरकरिवतकस्तूरिकामोदामन्दचन्दनभाजि भाजनानि भजमानाः, काश्चिद्वाननालिकेरजम्बीरवीः
जपूरकप्रितपात्रीपाण्यः काश्चिदसंख्यखएडखाद्यविशेषानमृत्यमाङ्यमाल्याभरणानि च सकौतुकमादाय दमयन्त्या प्रहिताः प्रथमप्रवोधितप्रतीहारः
सूचिताः प्रविविशुरन्युव्जाः कुव्जिका वामनिकाश्च ॥ क॥

प्रविश्य च सविस्मयाः स्मरक्रणातिशायिनं नरपतिमवलोक्य 'साधु भोः स्वामिनि, साधु । स्थानेऽभिनिविद्यासि, योग्ये जाताग्रहासि, पात्रे जातस्पृहासि, लप्स्यसे जनमफलम्, श्रवाण्स्यसि स्नीस्वभावभाग्यम्, श्रवुभविष्यः सि यौवनसुखानि, मानयिष्यसि संसारफलमहोरसवम् । श्रहो वन्दनीया सा कापि पुरुषरत्नाकरकुत्तिर्जननी, यस्यां सकलसंसारनरहारावलोमध्यम् हानायकोऽयमुत्पन्नः 'इत्यवधारयन्थो मनाङ्नमितमौलिदोलितसीमन्तमुका-फलाः 'स्वामिन्नयमस्मदीयः प्रणामः, श्रन्यापि कापि काचित्प्रणमितः इत्य-भिधाय समयमानवदनकमलाः सलीलमवनिपालं प्रणेमुः ॥ स्न ॥

धन्योन्यकृतसंबोधनाश्च सहर्षमिद्मवोचन् ॥ ग ॥
(१)'हंहो हंसि चकोरि चन्द्रवद्ने चन्द्रश्मे चन्द्रने
चम्पे चङ्गि लवङ्गि गौरि कलिके कक्कोलिके मालति ।
पत प्राप्नुत जन्मजीवितफलं लावण्यलद्मीनिधौ
सौमाग्यामृतनिर्जरे नरपतौ निर्वान्तु नेत्राणि वः ॥ ८ ॥

दैवे पुनर्वाङ्मनसयोरगोचरे किं चिन्तान्तरम् , तदेव प्रमाणमित्यर्थः । अन्तरशब्दो विशेष्यर्थः । उभयथापि चिन्ता न कार्येति भावः । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । 'अचतुर-' इति सुत्रेण सिद्धम् ॥ ७ ॥

एवमिति ॥ अवानानि सादांणि नालिकेरजम्बीरबीजपुराणि तैः पूरिता या पात्री सा पाणौ यासाम् । वानं शुष्कं फलम् । न्युब्जा अधोमुख्यः पश्चान्नव्योगः । दिदृक्षारसे-नोर्ध्वदना इति भावः । एतच कुब्जिकादीनां विशेषणम् ॥ क ॥

हंही इति ॥ हंहो इति संबोधने । एत आगच्छत ॥ ८॥

का को विचारो नामेति संभावनायाम्। तथा वाङ्मनसोरविषयेऽगोचर इह विधी देवे च चिन्तान्तरं विचारः कः। उमयथापि चिन्ता न कार्येति भावः॥ ७॥

⁽१) इंहो इति—इंहो सम्बोधने इंसी चकोरी चन्द्रवदना चन्द्रप्रभा चन्द्रना चम्या चङ्गी छनङ्गी गौरी कलिका कक्कोलिका मालती चेति सखीनां नामध्यानि । एतासामन्न सम्बोध-नानि । यूयमेतागच्छत । जन्मनो जीवितस्य च फलं प्राप्नुत समायात । लावण्यकक्षम्रो-

श्रपि च—

(१)कुन्दे सुन्दरि चिन्द्र नन्दिन हत्ते दिष्ट्याद्य वर्धामहे देव्याः सोऽयमनङ्गसुन्द्रवपुः प्राणेश्वरः प्राप्तवान् । तस्याः संप्रति यत्कृते कृशतनोः क्रीडावने शाखिनां दोर्घश्वासमहिद्धरिप्तपहपैम्लीयन्ति ते पद्मवाः ॥ ९ ॥ श्रापच—

(२)यं श्रुत्वेव मनोभवालसदृशा देव्या घृतोन्माद्या नीयन्ते गृहदीर्घिकातटतरुच्छायाश्रये वासराः । प्राप्तः शोणसरोजपत्रनयनो निःशेषसोमन्तिनी । भ्राम्यक्षेत्रपतिविध्यमतरुः सोऽयं नलो नैपधः' ॥ १० ॥

एवमन्योन्यमभिधाय समीपमुपस्तास्ताः चितिपतिस्त्वनुरागतरङ्गतर-त्तारकेण सादरं दूरोत्विसपदमणा चक्षुषा संतोषपुञ्जमञ्जूषिका इव, आन-न्दकन्दलोरिव, अमृतपङ्कपुत्रिका इव, मधुमासविकसितसहकारमञ्जरीरिव, दमयन्तोष्ठेषिताः सस्पृहमचलोकयम् 'इत एत कुशलं तत्रभवतीनाम्, उप-विशत, गृह्णोत ताम्बूलम्, आवेदयत भवत्स्वामिनीसंदेशम्,' इति ससंभ्रमं संभाषयामास ॥ क ॥

तार्च 'महानयं प्रसादः' इति ब्रुवाणाः समुपविश्य 'राजाधिराज, रा-

कुन्द् इति ॥ चन्द्रगन्तादाह्वादार्थाद्वौरादित्वानङीष् । वर्धामह इति हर्षाति-शयोक्तिः ॥ ९ ॥

यं श्रुत्वेति ॥ नेत्राण्येव पतित्रणः पक्षिणस्तेषां विश्रामतरः ॥ १० ॥

एवमिति ॥ एवं परस्परमिधाय समीपं गतास्ताः प्रेमोर्मिवञ्चत्कनीनिकेन सादः द्रोत्थिसपश्मणा चक्षुषा सस्पृहमवलोकयन् क्षितिपतिः ससंभ्रमम् 'इत एत - इत्याद्या लपत् ॥ संतोषपुञ्जमञ्जूषिका इत्यादि तासां विशेषणानि ॥ क ॥

ताश्चेति ॥ ननामेति । देवस्य, अपवने शरीरे न नामेत्यभ्युपगमगर्भायां पृच्छा-निभौ सौन्दर्थशोभास्पदे । सौमारयमेवामृतं तद्यं निजरे देवे नरपतौ नैषये वो युष्माकं नेत्राणि नयनाति निर्वान्तु तृष्यन्तु ॥ ८॥

- (१) कुन्द इति—कुन्दे सुन्दरि चन्द्रि नन्दिन हुले इति सखीनां सम्बोन्धनानि । अद्य दिष्ट्या दैवेन वर्धामहे । सोऽयमनङ्गवत्कामवत्सुन्द्रं रम्यं वपुर्यस्यः सः । देव्या दमय-न्त्या अग्निपरूपैर्वेह्निवत्किठिनैदीर्घववासपवनः क्रीडावने क्रीडारामे शाखिनां तरूणां ते पहनाः किसलया म्लायन्ति मलिना भवन्ति ॥ १॥
- (२) यमिति—यं नलं श्रुत्वव मनोभवेन कामेनालसा मन्दा हक् दर्शनं यस्यास्त-या। धत उन्मादोऽनवधानता यया तया। देव्या दमयन्त्या वासरा दिनानि गृहदीर्घिकाः सटे गेहवापीतीरे तरूणां वृक्षाणां छायाश्रये छायायां नीयन्ते याप्यन्ते। शोणसरोजस्य रक्त-कमलस्य पत्रवद् दलवन्नयने नेत्रे यस्य सः। निःशेषसीमन्तीनां समग्रनारीणां आस्यन्ति नेत्राच्येव नयनान्येव पत्रत्रिणः पक्षिणस्तेषां विश्वामतरुनिवासाश्रयः सोऽयं नेषधो नलो राजाः ग्रासः समायातः॥ १०॥

जीवद्खदीर्घांची दोमवार्चा पृच्छित 'न नाम देवस्यापयने घर्माशुघमोमिनि-मितः कोऽपि खेदः समप्यत, न वा सम्विषममार्गळङ्घनश्रमेण कापि परि-माधिकी परिजनस्य ग्लानिरभूत्, बहूनि दिनानि देवेनाध्वनि विलम्बितम् । इदं च तथा प्राणेश्वरस्य प्रियं प्राभृतं प्रहितम् , इद्मुक्तम् , इदमेकान्तसं दि-एम्, इदं प्रकाशप्रश्रयापलीलायितम् , इति राजानामञ्जसा जजल्पुः ॥ क ॥

सोऽपि स्मरव्यापारकोरिकताभिः श्रङ्काररससेकपञ्चविताभिर्मुग्यस्मि तांश्रमञ्जरिताभिरमृतच्छ्रदाभिरिव वाग्भिः किमपि सरलाभिः, किमपि न-मोक्तिकुटिलाभिः, किमपि कथ्यन्, किमपि पृच्छन्, किमपि संदिशन्, अनु जल्पमनुजल्पितम्, श्रनु हासमनुहस्तितम्, अनु सुभाषितमनुसुभाषि-तम्, अनु वियमनुवीतम्, प्रसाद्यदानोहं।पितोहामानुरागास्ताः कुर्ववितिरमिव गोष्ठीलीलयावतस्थे॥ ख॥

'अहो तु स्वव्यस्य नरपतेः, अनश्ठीलं शीलम्, अनाहार्यमौदार्यम् , अवञ्चनं वचनम्, अदैन्यं दानम्, अस्मयं स्मितम् , अविचारगोचरं गा-म्भीर्यम्' इति भावयन्त्यस्ताश्च कांचिदुचितिवनोदैरितवाद्य वेलाम् , अतु-भूय किमपि गोष्ठीसुखम् , आख्याय च किञ्चिदिव दमयन्तीविनोद्विलास-व्यतिकरम् 'आज्ञापयतु देवोऽस्मान्गमनाय, भवद्वाचीमृतपानार्थिनी देवी त्वरिताऽस्मत्यत्यावृत्तिमवेत्तमाणा तिष्ठतिः इत्यभिधायानुमता यथागतम-गच्छन् ॥ ग ॥

गतासु च तासु, प्रगत्मं प्रशायाम्, श्रचरमं वाचि, कुशलं कलासु, ति-पुणं नीतौ, सप्रतिमं सभायाम्, श्राश्चर्यभूतमाहूय पर्वतकनामानं वामनक-मुपायनीकृत्य (१)कर्कशकर्वन्यृकलस्थूलोज्ज्वलमुक्तावलीमुख्यभन्यभूषणां-शुकादिसंमानदानादरपरितोषितेन पुष्करात्तपुरःसरं किनरमिथुनेन सह द-मयन्तीं प्रति प्रेषयामास ॥ घ॥

(२)स्वयं च शाह्विकमुखमरुत्पूर्यमाण्याह्वस्वनिविभिन्नमांकारिमध्याह्वः भेरीरवेण निर्यद्वेळाविळासिनीचरचरणाभरणरणन्मणिनृपूरमंकारेण च निर्

याम् । नवेति पक्षान्तरगर्भायाम् ॥ क ।।

सोऽपीति ॥ नल एवमेवं कुर्वन् गोष्ठीविलासेनास्थात् । जल्पितमनुलक्ष्यीकृत्य ज-ल्पितं कुर्वन् । ता उद्दीपितानुरागाः कुर्वन् इत्येवं कुर्वम्छशब्द उभयत्रापि संबध्यते । 'अनु

⁽१) कर्कशेति—कर्कशानि कठिनानि कर्जन्धृफलानि बद्दीफलानि तद्दत्स्थूलानां मुक्तानां मौक्तिकानामावली श्रेणिरेव मुख्यं मन्यं भूषणमलंकारोऽशुंकादि च वस्तादि च तेषां संमानन दानमेवादरस्तेन परितोषितेन।

⁽२) स्वयमिति—शाह्विकपुषस्य शङ्ख्वादकवदनस्य मस्ता वायुना पूर्यमाणो यः शङ्ख्यस्तस्य निःस्वनेन शब्देन विभिन्नो भाङ्कारा मध्याद्वभेरीरवश्च तेन । निर्यन्तीनां निःस-रन्तीनां वेलाविलासिनीर्ना वारस्रीणां चरतां गच्छतां चरणानामाभरणानि रणन्ति शब्द्वायमानानि मणिखचितन्पुराणि तेषां झङ्कारशब्देन।

वेद्यमाने मध्याह्नसमये माध्याह्निककरणायोदतिष्ठत् ॥ क ॥

क्रमेण च निःस्ते समस्तसेवकजने, विश्वान्ततूर्यतालगीतासु निर्यातनर्तं कीविरहृषेदादिव मूकीमृतासु नृत्यशालासु, निःशब्दतया सुप्तास्ववार्धा-धिकारककुटीषु, शून्यतया मध्याहृतन्द्रीमृव्क्षितेष्विव समस्तमग्रहणेषु, सं-क्रान्तसेवाविलासिनीचरणकुङ्कुमणद्पङ्कितया विकीर्णविकसितरकारिवन्द इव प्रकाशमाने राजमवनाङ्गणे, धनं ध्वनन्तीषु भोजनावसरशङ्ककाहलासु, धावमानेषु प्रत्यास्वादकजनेषु, (१)परिमृज्यमानास्वतिथिसत्वशालासु, सज्जीकियमाणेष्वग्राशनबाह्मणेषु, प्रवेश्यमानासु गोप्रासयोग्यासु किपलासु पुर्यगवीषु, प्रज्ञाल्यमानेषु वायस्वलिस्तम्भिण्वरफलकेषु, बहिदीयमानेषु, दीनानाथभिक्षुकभैद्यपिराहेषु, समुपलिष्यमानासु भोजनस्थानवेदीषु, संचार्यमाणेषु सकोरपञ्जरेषु, निवेद्यमाननेवेद्यासु पूज्यराज्याधिदेवतासु वैश्वदेवाहुतिगन्धवाहिनि वहति विविधान्नपाकपरिमलमनोहरे महानसमहित, निवेति तमज्जनादिकियाकलापे भजित भोजनभुवं भूभुजि, विहः सुपकारक लक्तलः समुञ्जलस ॥ ख ॥

(२)'श्राज्यं प्राज्यमभिन्नकुन्द्कलिकाकलपश्च शाल्योदनो धूपामोदमनोहरा शिखरिणी स्वादुनि शाकानि च ।

जलपमनुजलिपतम्' इति यदा कवित्पाटः, तदा अनुजलिपतमिति क्रियाविशेषणम् । अनु गतं जलिपतं यत्रेति । अनु जलपमित्यादिषु तु अनुयोगे द्वितीया ॥ ख ॥

क्रमेंगोति ॥ महानसं पाकस्थानम् ॥ ख ॥ श्राज्यमिति ॥ अभिन्नकुन्दकलिया कल्यते मीयते उपमीयते इति यावत् । कले

(१) परिमृज्येति—अत्र कविना गृहस्थैः क्रियमाणं पञ्चमहायज्ञान्तर्गतं बलिवैश्वदे वाह्निकमुपवर्णितम् । पञ्चमहायज्ञाश्च मतुस्मृतौ विवृताः—

"पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्लो पेषण्युपस्करः ।
कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महिषिभः ।
पञ्च क्लृष्ठा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेषिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बल्भौतो नृयज्ञोऽतिथिभोजनम् ॥
पञ्चतान्यो महायज्ञान हापयति शक्तितः ।
स गृहेऽपि वसन्नित्यं स्नादोषेनं लिज्यते" ॥ (३ अ० ६८-७१)

अत्र देवभूति। तृथज्ञा एव वैश्वदेवपदवाच्यम् । वापसञ्चदेवपिपोलिकातिथिभ्यो देयमञ्च बलिपदवाच्यम् ।

(२) आज्यमिति—हे सैनिका भीममहानृपस्य विद्भेष्यस्य सुतया प्रेषितं प्रहितं मानाविधं विविधं भोज्यं भुज्यतामास्वाद्यताम् । कोहशं तत् । प्राज्यं बहु आज्यं घृतम् । अभिन्नाऽविकसिता या कुन्दस्य माध्यपुष्पस्य कलिका कोरकं तत्कल्पस्ततसमः शाल्योद्- नः । भूपस्वामोदेन गन्धेन मनोहरा रमणीया शिवरिणी रसाला स्वादूनि शाकानि । पेथानि

पेयास्वाद्यकवरयलेहावहुलं नानाविधं मुज्यतां भोज्यं भीममहानृपस्य सुतया संप्रेषितं सैनिकाः ॥ ११ ॥ श्रहो नु खरवमी मत्स्यमांसैर्विरहितमुदीच्यप्रतीच्यप्राच्यजनाः प्रियस क्रवो भोक्सेव न जानन्ति ॥ क ॥

विरतः खलु दाविणात्येषु मांसाशनव्यवहारः ॥ ख ॥ तदाकरार्यतां भो नैषधाः ॥ ग ॥

> (१) 'त्राज्यप्राज्यपराञ्चकूरकवलैर्मन्दां विधाय सुधां चातुर्जातकसंस्कृतो च शनकैरिक्तो रसः पीयताम् । संभारस्पृहणीयतेमनरसानास्वाद्य किंचित्ततः

स्निग्धस्तव्धद्धिद्ववेण सरसः शाल्योदनो भुज्यताम्'॥ १२॥ राजा तु प्रतीहार 'विनिश्चीयतां किमयं वहिः कलकल्यतिकरः' इत्या भिधाय तत्कालयोग्यपरिजनपरिवृतो भोक्तुमुपाविशत्॥ घ॥

त्वरितं च गरवागतश्च स प्रतीहारो विज्ञापयांवभूव ॥ ङ ॥

'देव, द्मयन्था प्रहिताः खुपकाराः सैन्वजनम् , आबाह्मणान्यजगोपा-लकम् , आकरितुरगवाहनम् , आसामन्तिनयुक्तकम्, आस्वाद्येस्तैस्तैरन्नवि-शेषैभीजयन्ति ॥ च ॥

(२)लग्ना सर्वतो दृश्यन्ते पर्वताः पकान्नस्य, राशयः शाल्योदनस्य, स्त्-पाः सूपस्य, निर्भराः सर्पिषः, सिन्धवे। मधुनः, निकराः शर्करायाः, स्रोतांसि दिधदुग्धयोः, शैलाः शाकानाम्, निपानानि पानकानाम्, कुल्याः फलरसानाम्, कूटाः कषायाम्ललगतिकमधुरोपदंशानाम्॥ स्नु॥

रदन्तात 'अचो यत्' इति सूत्रेण यत् । केचित्तु पवर्गोपधं पठन्ति ॥ ११ ॥

श्राज्यप्राज्यमिति ॥ 'त्वगेलापत्रकं चैव त्रिगन्धं च त्रिजातकम् । तदेव मरिचेर्थुक्तं चातुर्जातकमुच्यते' तेन संस्कृतः कृतगुणान्तरश्चातुर्जातकसंस्कृतः । सरलः छनिष्पन्नदीर्घतः ण्डुलपाकजः । अतिक्किन्नतादिदोषरहितश्च । दधिद्रवो वस्त्रगालितं दधि ॥ १२ ॥

पानाहांणि आस्वाद्यानि स्वादाहांणि, कवल्यानि शासाहांणि लेखानि च तैर्वहुलं नानाविधं भोज्यं युस्माभिर्भुज्यताम् ॥ ११ ॥

(१) आज्येति—आज्ये घृतं प्राज्यं बहु यस्मिस्तादृशं पराञ्चं परकीयं कूरं विकिलति-शालिधान्यं तस्य कवलेशंसैः श्चधां बुभुक्षां मन्दां स्वलपां विधाय कृत्वा चतुर्जातक एव चा-पुजीतकं स्वार्थेऽण् गुडस्वगेलानागकेशररूपं गन्धचतुष्टयं तेन संस्कृतो मिश्रित इक्षो रसः प्रपानकं शनकैः पीयताम् । ततस्तद्दनन्तरं संभारेण सामद्रथा स्वृह्णीयोऽभिलवणीयस्तेमन-रसो व्यञ्जनरसस्तान् किचिदलपमास्वाद्य स्निग्धिकृषणः स्तब्धः प्रगादो यो दिधिद्रवः श्री-खण्डनाद्मा विख्यातस्तेन सरसः शाल्योदनो सुज्यताम् ॥ १२ ॥

(२) लग्ना इति—सुपस्य द्विदलस्य स्तूपाः । सर्विष आज्यस्य निर्झराः प्रवाहाः । पान-कानां प्रपानकरसानां निपानानि पलवलाः। कपाया अम्ला लवणास्तिका मधुराश्च थ उपदंशा भक्ष्यद्वव्याणि तेषां कृटाः । एवमकार्पंत्यमिच्छ्या भोजितं सैन्यम् ॥ क ॥ श्रविच —

> (१)भुक्तान्ते घृतिक्धहस्तलयोहद्वर्तनं चन्दनं पश्चात्रागरखगडपाग्डरदलैस्ताम्बूलदानक्रमः। एकैकस्य मृणालतन्तुमृदुनो दत्ते ततो वाससी देव्या किंचिदचिन्त्यमेव भवतः सैन्यातिथेयं कृतम्॥ १३॥

इयं च रसवती देवस्य तया स्वहस्तपञ्चवपरिमलनसंस्कृतैः पाकविशे षैरलङ्कृत्य स्वमुद्रया मुद्रिता प्रहिता' इत्यभिधाय व्यरंसीत् ॥ ख ॥

राजा तु मनाक्तरिकतिशिराः 'सिस्मितमहो निरितशयमुदारगम्भीरमु-चितव्यवहारहारि लीलायितं तस्याः, स्पृह्णीवपरिमलश्चायमपूर्वं इव कोऽ-पि पाकक्रमः ॥ ग ॥

तथाहि-

इद्मम्लमण्यनम्लास्यादम्, इद्मीयत्काषायमपि मघुरतां नीतम्, इद्मे-करसमण्यनेकरसीकृतम्, इद्मितिमृष्टतयाऽमृतमण्यतिशेते, रसवत्यामपि र-सवती विद्भौराजात्मजाः इति विभावयंस्तांस्तया प्रहितानपाकविशेषानाद्रे-णास्वाद्यामास ॥ घ ॥

चिन्तितवांश्च-

(२)'षड्रसाः किल वैद्येषु भरतेऽष्टौ नवापि वा । तया तु पद्मपत्राच्या सर्वमेकरसीकृतम् ॥ १४ ॥

भुक्तान्त इति ॥ वनवासदेशोद्भवानि नागवर्छादलानि नागरैवि दग्धेश्रव्धन्ते खण्ड्य-न्ते इति नागरखण्डरंज्ञानि ॥ १३ ॥

इयं चेति ॥ स्वहस्ताभ्यां परिमलनं ययोचितगन्धद्रव्यक्षेपेण खरभीकरणम् ।। ख ।। इद्रामिति ।। रसवत्यामिप रसवती रसिका रागिणीति यावत् । तात्पर्यवतीति च ।। घ ।।

पश्चिति ॥ एकरसीकृतसुरकृष्टास्वादोक्करस् । चमरकृतस्वात । आत्मविषये एकानुसा-ग्रीकृतं वा । यदनेकरसं तत्कथमेकरसीभवेदिति विरोधं पुनरर्थस्तुराव्य उद्मावयति ।।१४।।

⁽१) भुक्तान्त इति—भुक्तान्ते भोजनान्ते घृतिदिग्धे घृतिविक्कणे हस्ततले करतले तथो अन्दनसुद्वर्त्तनमालेषः । पश्चात्ततो नागरखण्डस्य नागवल्ल्याः पाण्डुराणि पीतानि दलानि पत्नाणि तैः । ताम्बूल्दानकमस्ताम्बूल्दानपरिपात्री । तत एकैकस्य सृणालतन्तुवनसृणालस् अवन्मृदुनी कोमले वाससी वसने दत्तेऽपिते । देव्या दमयन्त्या किञ्चिदिनिन्त्यमेवावर्णनीयभेव भवतः सैन्यस्यातिथेयमितिथिसत्कारः कृतं विहितम् ॥ १३ ॥

⁽२) पडिति— वैशेषु भिषधु किल निश्चयेन पद् रसाः प्रसिद्धाः । यथा कषायो मधुरो लवणः कटुस्तिकोऽम्लक्ष्वेति पद् रसा आयुर्वेदशास्त्रे । भरते भरतप्रणीते नाट्यशास्त्रे स्वष्टो नव वा रसाः प्रथिताः । काव्यप्रकाशकारा सम्मटाचार्या अपि नाट्यऽष्टावेव रसा इति सन्वते ।

तथाहि-

(१) अग्रस्थामिव चेतसः पुर इव व्यालम्बमानां दृशो-र्जरुपन्तीमिव रुन्धतोमिव मनाङ्मुग्धं हसन्तीमिव । निद्रामुद्रितलोचना श्रपि वयं तां विश्वरूपायितां पश्यामो बहिरन्तरे निशि दिवा मागेषु गेहेषु च ॥ १५ ॥

तथाहीति ॥ अनेनात्मानुभवसंभावनाद्वारेणैकरसत्वमेव व्यनक्ति ।। अग्रस्थामिति ॥ विदर्धं रूपमस्येति विश्वरूपो हरिः ।। १९ ।।

तद् यथा-

"श्रङ्गारहास्यकरूणरौद्रवीरभयानकाः। बीभत्साञ्ज्ञतरंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः" (४ उल्ला० २९ का०) इयं कारिका संगीतनाट्यशास्त्रे षष्टेऽध्याये भरतमुनिनापि पटिता।

साहित्यदर्पणकारः शान्तवत्सलरसावादायदशरसाच् स्वीकुरते । रसगङ्गाधरे पण्डिराज-जगन्नाथेन नाट्येऽपि शान्तरसं स्वीकृत्य नव रसाः प्रतिपादिताः । म. म. जीवानन्दविद्यासा-गरेण साहित्यदर्पग्रव्याक्याने प्रोक्तम्—"घोडशप्रकारा र ना इति गोस्वामिनः । दशप्र शरा इति भरतरभसौ । नवप्रकारा इति रत्नकोशादयः । अष्टप्रकारा इत्यमरकोशकारादयो बहवः । चत्वारा बेत्यभियुक्ताः" इति (३ परि० १८७ कारिकाटीका) ।

वैद्यावास्त्वेकस्येव अक्तिरसस्य द्वादश भेदान् स्वीकृत्य रस्यस्य द्वादश भेदान् निरूपय-न्ति । यथोक्तं रूपगोस्वामिना हरिभक्तिरसामृतसिन्धौ—

"पूर्वमुक्ताद् द्विधा भेदानमुख्यगौणतया रतेः।
भन्नेद्वक्तिरसोऽप्येष मुख्यगौणतया द्विधा"॥
"मुख्यस्तु पञ्चधा शान्तः प्रीतिः प्रेयांश्च वत्सलः।
मधुरश्चेत्यमी ज्ञेया यथापूर्वमनुक्तमाः॥
हास्योऽद्भुतस्तथा वीरः करूणो रौद्र इत्यपि।
भयानकः सबीमत्स इति गौणश्च सप्तथा॥
एवं भक्तिरसो भेदाद् द्वयोद्दांदशधोच्यते"।

क्पगोस्वामिना हरिभक्तिरसासृतसिन्यो द्वादशविधानामेतेषां निरूपणं विश्वायापि मधु-रमक्तिरसनिरूपणं विशिष्योज्जवलनीमणिप्रन्थे विहितं तच तत्रैव विलोकनीयमिन्यलं प्र-सङ्गागतेन । पद्मपत्रवत्कमलद्लवदक्षिणी नयने यस्यास्तया दमयन्त्या तु सर्वमिदं भोज-नमेकरसीकृतम् । मधुरो रस प्करसः, न तथाभृतो रस इत्यतथाभृतो रसः, अतथाभृतो रसस्तथाभृतो रसः कृत इति तथाभृतरसीकृतम् । एकरसीकृतमित्यर्थः । अयमाशयः—तया दमयन्त्या भोजनेऽपि मधुररसस्यैव प्रयोगो विहित । अन्यदा सर्वदा तु सा मधुररसस्या-भिज्यक्षिकास्त्येव । मधुरशब्दः श्रद्धाररसञ्चाची मिष्टरसवाचकश्चेति सर्वमवदातम् ।

(१) अग्रस्थामिति — चेतसो मानसस्यापस्थामिव पुरःस्थितामिव। ह्योनैत्रयोः पुरोऽग्रे व्यालम्बमानां वर्त्तमानां जलपन्तीमिव वदन्तीमिव रुन्धन्तिमिव मनागल्पं सुन्धं सुन्दरं यथा तथा हसन्तीमिव विश्वं रूपं विश्वरूपं सर्वरूपं तदिवाचरितां समग्ररूपधारिणी-मिति यावत्। तां दमयन्तीम्। निद्रया आसुद्धिते निमिलिते लोचने नयने येषां ते ताह्या अपि वयं बहिरन्तरे निश्चि रात्रौ दिवा दिने मागेषु वर्त्मेषु गेहेषु गृहेषु च पश्यामो विलो क्यामः॥ १५॥

पवमवधारयन् अतृत इव तया प्रहितेषु स्वहस्तपकपाकरसनिशेषेषु असन्तुष्टस्तत्कथायाम्, आचम्य, चन्द्नागुरुपरिमलेन पागडुरितपाणिपञ्च-वः, लवङ्गकक्कोलकरम्बितताम्बृलमुत्सपिकपूरपरिमलमाद्य, विकीर्णवि-विधकुसुमप्रकरहारिणि (१)यत्तकद्माच्छुछुटोच्छोटितपर्यन्तभित्तिभागे ल-म्बितप्रलम्बजाम्बृनद्पद्मदाम्नि धूपधूमामोदिनि चूर्णितकपूररङ्गरेखाभाजि भोजनानन्तरमपरेऽपराह्मविनोद्मग्डपे मनान्विश्रम्य रगुरगुकाकान्तहृद्यो दूरदिगन्तालोकनकुतृहलितः सरिचीरोचिस्मिताभ्रंलिहसौयस्कन्यभूमिमारु-ह्य च तस्यामुर्ध्व एव भ्रियमाणमायूरातपत्रयुगळः, सळीळाळसपदैरितस्ततः परिकामन्, नेदीयसि सरित्संगमाम्भसि मध्याह्नमखिलमवगाहनसुखमनु-भूय तीरमुत्तीर्णासु तिमिरशङ्कया कृतदूरचङ्कमर्णेश्चकवाकचकवालैराकुलमः वलोक्यमानासु, पुलिनपांसुविद्रण्विरामे विकसितविविधवीहन्त्रि रोधांसि रदन्तीषु दन्तिपङ्किषु दत्तदृष्टिः, विरलनलिनीपत्रान्तरालसुप्तोत्थितस्य, किं-चिद्वाञ्चितचटुलचञ्चोः, चरत्, चटुलचञ्चरीकिणि विकचकमलवने, राज-हंसकुलकलापस्य (२)करिकलभदन्तद्गडपाग्डुविसकाग्डभङ्गटंकारानाकः र्ण्यन्, अपराह्मजनागताभिः कुण्डिनपुरपुरिन्धिमराश्चर्यरसोर्मिमुषितनिमे षै(३)निष्कम्पनीलोस्पलपलाशलीलायमानैनैत्रपुटैरापीयमानमुखेन्दुचुतिः, द-र्शिततरङ्गभूभङ्गया, दूरोच्छलद्वालशफरोछलेन विस्फारितविलोचनया, सरि-त्संगमसल्लिलाधिदेवतयापि विलोक्यमानद्भपसंपत्तिरिव, चणुमविरलचलबः अरोकचकचुम्विताम्बुरुहासु कीडाकमलसरसीषु, ज्ञणमुपान्तपङ्कीभृतमञ्जन

एवमिति ॥ उत्तिम्भितस्य तत्कालारोपितस्य जङ्गमस्य वित्रकृटाख्यस्याश्रेलिहसौ-धस्य स्कन्धमूमिमारु तस्यामितस्ततः परिकामन्, निकटतरे नदीसंभेदोदके कृतजलकीडा-छ, तमोश्रान्त्या चक्रेराकुलमालोक्यमानाछ, कृतधूलीस्नानाछ, तटीः पाटयन्तीषु न्यस्तदृष्टिः, वने चरतो हंसवृन्दस्य विसभङ्गरवाष्ट्रश्यवन्, कुण्डिनस्नीमिर्देश्यमानमुखेन्दुश्रीः, उच्छलच्छ-फरीछलविलोकितया जलदेवत्या वीध्यमाणरूपसम्पदित्र, क्षणमेकं सरसीषु क्षणं चृतालीषु क्षणं गृहालीषु क्षणमवरोधभवनपिह्तसु क्षणं पुरपद्धतिषु विश्रान्तनेत्रो नलश्चिरमस्यात । सादरेक्षणं नेत्रपानम् । तच्च पत्त्रपुटेर्युक्तमिति नेत्रपुटेरापीयमानेत्युक्तम् । कण्टकादिदो-

⁽१) यक्षेति — यक्षकर्दमस्य सुर्राभद्रव्यविशेषस्याच्छ्ळ्याभिः स्वच्छ्याराभिरुच्छोटितो लिक्षः पर्वन्ते भित्तिभागः कुड्यप्रदेशो यस्य तस्मिन् । कोशेषु यक्षकर्दमस्येयं परिभाषा—"क प्रागुरुकस्त्रीकङ्कोलैर्यक्षकर्दमः" इत्यमरे । "कर्प्रागुरुकस्त्रीकङ्कोल्घु स्वणानि च । एकीकृत-मिदं सर्वे यक्षकदेम इप्यते" इति व्याडिकोशे । "कुङ्कमागुरुकस्त्री कर्प्रं चन्दनं तथा । म-हासुगन्धिरित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः" इति धन्वन्तरिकोषे च ।

⁽२) करीति—करिकलभस्य दन्तदृण्डवत् दशनदृण्डवत्पाण्डूनि सितानि विसकाण्डानि कमलतन्तवस्तेषां भङ्गस्य विनाशस्य टंकारान् टंकारशब्दान् ।

⁽ ३) निष्कम्पेति— निष्कम्पानि स्तिमितानि यानि नीछोत्पछानि नीछकमछानि तेषां पछाशाः पञ्जवास्तेषां छीछा विकासानाचरिकः ।

रितसहकारराजिषु स्मरवाजिवाद्यालीषु, चण्मुन्मियत्कुसुममनोहारितहल-तारमणीयासु भवनोद्यानमालासु, चण्मुत्पतत्पताकापटपञ्चवराजितासु भी-मभूपालान्तःपुरप्रासादपङ्किषु, चण्मवकीर्णकुसुमरङ्गावलीरम्यासु नगरवी-थोषु विश्रान्तविलोचनश्चिरमवतस्थे॥ क॥

चिन्तितवांश्च—

(१) 'नोद्याने न तरिङ्गणीपरिसरे नो रम्यहर्म्ये न वा पुष्प्यत्पुष्करगर्भगुञ्जदलिषु क्रीडातडागेष्वपि । वात्याद्यणितशीर्णपर्णतरला दृष्टिर्मदीयाधुना सुम्यस्सुन्धकभीषितेव हरिणी श्रान्तापि विश्राम्यति ॥ १६ ॥ श्रिपच—

(२)न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो न चापि यथ्वंसं वजिति विहितैः शान्तिकशतैः। भ्रमावशादङ्गे कभपि विद्धद्भङ्गमसमं समरापस्मारोऽयं भ्रमयति दृशं घूर्ण्यति च ॥ १७ ॥

किंचान्यदद्भुतम्-

(३)पौष्पाः पञ्चशराः शरासनमपि ज्याश्चन्यमित्तोर्लता

षरिहता इतराजिराजिता इच भूमिछ वाहवाहना । तथा च—'रम्या समतला लोष्ट-कोलकण्यकविता । वाह्याली भूमिरभ्यणंतरुराजिविराजिता' इति । एतदेव पङ्क्तीभूते-त्यादिनोक्तम् । हिङ्गुलहरितालादिविचित्रवर्णकविचत्रहेतुत्वात्क्रुष्टमान्येव रङ्गावली विचि-त्रवर्णकुष्टमभक्तिः ।। क ।।

नोद्यानेति ॥ विश्राम्यतीति प्रत्येकं योज्यम् ॥ १६ ॥ न गम्य इति ॥ अमः सन्देहः । स चात्र दमयन्तीलोभविषयः ॥ १७ ॥ पौष्पा इति ॥ अत्र प्रथमोऽपिशन्दः शरासनस्य ज्याशून्यस्य शरापेक्षया द्वितीयश्र

⁽१) नोद्यानेति—वात्याघूर्णितानि प्रचण्डपवनचालितानि शीर्णानि जीर्णानि यानि पर्णानि ग्रुप्कपन्नाणि तद्वत्तरला लोला श्रान्तापि श्रमह्मान्तापि मदीया दृष्टिद्देशैनं साम्प्रतं लुभ्यल्लुक्धकेन लोलुपस्गयुना भीषिता हरिणोव सृगीव नोद्याने नारामे, न तरिङ्गणी नदी तस्याः परिसरे प्रान्ते, नो वा रम्यहम्यं मनोरमप्रासादे, पुष्प्यन्ति पुष्कराणि कम्मलानि तेषां गर्भे गुझन्तः शब्दायमाना अलयो श्रमरा येषु तेषु । क्रीडातडागेषु केलिसरोवरे- व्वपि न विश्राम्यन्ति विश्रान्ति लभते ॥ १३ ॥

⁽२) न गम्य इति—अयं स्मरापस्मरः काम एवापस्माराख्यो व्याधिः । सन्त्राणां गम्यो लम्यो न । भेषज्यस्यौषधस्य विषयो न । विहितैः कृतैः शान्तिकशतेरनेकैः शान्तिसाध-नेरि प्रध्वसं विनाशं न वजित याति । किन्तु अमो आन्तिस्तदावेशादक्षे शरीरे किमिप वचना-नर्हमसमं कठिनं भक्षं विनाशं विद्धत कुर्वन् अमम्ति दशं नयने घूणयति च चालयति च । १७॥

⁽३) पौष्पा इति—समरविजयसाधनविकलोऽपि कामो जगत्त्रयजेतेति महदाश्चर्यम् । तथा हि कामस्य शरा बाणाः पौष्पाः पुष्पिनिर्मताः तेऽपि पञ्चेत्र न त्वधिकाः । तथा— इक्षोर्लता ज्याशुन्यं प्रत्यञ्चा शुन्यं शरासनं धतुरिष । प्रतिदिनं प्रत्यहं जगतां त्रयं त्रिभु-

जेतव्यं जगतां त्रयं प्रतिदिनं जेताप्यनङ्गः किल । इत्याख्यर्थपरम्पराघटनथा चेतथ्यमत्कारयः

न्व्यापारः सुतरां विचारपद्वीवन्ध्यो विधेर्वन्द्यताम् ॥ १८ ॥ नेकविधवितर्कतरिलतहृदये कृषिडननगरवीधीविश्रान्तदृशि शनै

पवसनेकविश्ववितर्कतरितहृद्ये कुण्डिननगरवीथीविश्रान्तदृशि शनैरु हेस्नितमस्निकाचपस्नवस्य मृदुतरतरिङ्गतसरितः कमलवनवायोः समिपितवः पृषि निषधभूभुित, भुजगनिमीकथवले वसानो वाससी, रण्टमणिकङ्गणौराः कूर्परं प्रितक्षेष्ठः श्रीखण्डिपण्डपाण्डुरिततन्तुरपूर्व इत पर्वतकः प्रतीहारस्वितः प्रविवेशः ॥ क ॥

प्रविश्य च प्रकटितव्रण्यप्रणामः प्रभुणा स्विस्मयस्मितहुंकारेणाभिभा-षितः स्तोकान्नमितभुसंत्रया विज्ञापितुमारेभे ॥ ख ॥

'देव, श्र्यताम् । इतो गतवानहम् । (१) अनन्तरमितशयितस्वर्गानमागिनिकविधचर्चाचाक्रणि चत्वाराणि विलङ्घव, विहितमनः प्रलादान्त्रासादान-वलोकयन्, इतस्ततः सस्मित्स्मरालस्वलद्वेलाविलासिनीविकारकृषितकोणेत्रणाचित्रहृदयः, सेवाविरामिनः सरत्सामन्तसंकुलम्, अविरलगलन्मधुमअरीपुञ्जिपिञ्जरितसरससहकारवनिकृञ्जपुञ्जितपुंस्कोकिलकुलकलरवरमणी
योद्यानमालावलयितम्, उपान्तकृतमणिमन्दुरामिन्दरिनवद्धस्तिन्धपोषणोत्कर्षहृष्ट्वेवितराजवञ्जभतुरंगम्, उन्जुङ्गश्रङ्गसंगतमङ्गलभ्वजम्, अङ्गणोत्सङ्ग-

जेतुरनद्गस्य प्रतिदिनजेतन्यजगत्त्रयापेक्षया वैषम्यव्यक्षकः ।। १८ ।।

पविमिति ॥ मिलकाक्षो इंसविशेषः । चिर्दृष्टस्यापि पर्वतकनामनो वामनस्यापूर्वत्व मिह पूर्वमभूषितस्य सम्प्रति पारितोषकभूषणभूषितत्वाद्दयितोदन्तप्रवनतात्पर्योद्वा ।।का। देव श्रूयतामिति ॥ मार्गश्रत्वराणि च विलङ्घ्य, प्रासादान्पश्यन्, ईदयाजभव-

वनं जेतव्यं विजेयम् । जेतापि योद्धाप्यनङ्गोऽकारीरः कामः किलेति निश्चये । इतीत्यः माश्चर्यपरम्पराया घटना निर्माणं तया चेतो मानसं चमत्कारयन् चमत्कृतं कुर्वन् । सुतरां विः चारपद्वीवन्थ्यो विचारसरणिश्नृन्यो विधेर्वद्याणो व्यापारः कार्यं वन्यतां नमस्कियताम् ॥१८॥

(१) अनन्तरमिति स्सिम्तं समन्दद्दामं यथा तथा स्मरेण कामेनालसाश्रलन्त्यो गण्छन्त्यो या वेलाविलासिन्यो वारनार्यस्तासां विकारेण कामजनितेन कृणितो वर्काञ्चतः कोणो येषां ताहचेनेक्षणेन दर्शनेनाक्षित्रमाञ्चष्टं हृदयं मानसं यस्य सः। अविरलं निरन्तरं यथा तथा गल्द्यतम् अकरन्दो येभ्यस्ते मज्जरीपुजा मज्जरीनिवहास्तैः पिञ्जरितानि पीतानि सरससहकास्वनानि सरसरसाल्यनानि येषां ताहचा निकुञ्जा लताच्छादितप्रदेशास्तव प्रक्षिताः संघीभूताः पुंस्कोकिलास्तेषां कुलानां वातानां कलरवेण कलक्ष्येन रमणीया मनोन्हरा उद्यानमाला आरामतत्वयस्ताभिर्वलयितं परीतम् । उपान्ते प्रान्ते कृतानि रचितानि मणिक्षचितानि मन्दुरामन्दिराणि वाजिशालास्तेषु निवद्धाः स्निग्यपोपणोत्कर्षण हर्ष आन्वस्तिन हेषिता अश्वश्रल्दो हेपाध्वनिस्तद्युक्ता राजबह्यामा राजप्रियास्तुरंगा अववा यस्मिन्स्त्त् । अतिस्कृत्रमुक्ताफले रचिता कृता तरङ्गेस्तरङ्गाकारे रम्या रमणीया या रङ्गरेखा वस्या राजिभाः श्रीणभी राजितं शोभितमजिरं प्राङ्गणं यस्य तत् । एताहरां राजभवनं पर्व-तक्षाविति भावः ॥

रङ्गरक्रीडाकुरङ्गविद्यंगम्, श्रमङ्गाङ्गरिक्तरिक्ततकत्तान्तररममाण्राजकुमारकम्, अतिस्वममुकाफलरिक्ततरङ्गरम्यरङ्गरेखाराजिराजिताजिरं राजभवनमवि-शम्॥ क॥

श्रतिमनोहारिणि यत्र सुपुष्करमालानि कीडावापीपयांसि नागयूथं च, सारवाणि लीलोद्यानसारसमिश्रुनानि सेवककविवृन्दं च, विलम्बतानि काञ्चनकुङ्कुमद्शमानि गीतं च, श्रनलसङ्गानि लज्ञप्रदीपवर्तिसुखानि प्रेत्वः णकं च ॥ ख ॥

कि बहुना-

(१) सस्थिततेजोराग्रेर्लंचमीजनकस्य रत्ननिलयस्य । तस्योपरि प्लवन्ते वार्धेरिव वर्णुकाः सर्वे ॥ १९ ॥

(२)तत्र च चलन्कञ्चुिकसंकुलं पातालिमियान्तःपुरमनन्तालयं प्रविश्य नमविशमिति संबन्धः । चर्चा गन्धोदकसेचनपुष्पप्रकारादिवार्वावशास्त्रस्तावाञ्चलप्रवेशादि-लक्षणा चामुण्डापि । मणिमन्दुरेत्यत्र पष्टीसमासः ।। क ।।

श्रतीति ॥ यत्र राजभवने । ६पद्मश्रेणीनि पयांसि । यूथं च ६ ष्टु पुन्करं शुण्डाग्रं यस्य तथोक्तम् । आलानमर्गलनस्तमभोऽस्यास्तीति । तथा सह आरवें: सारवाणि । वृन्दं च सारोत्कृष्टा वाणिर्यस्य तथाविधम् । विशेषेण लिम्बतानि लम्बायमानीकृतानि । गीतं च स्वरकृतविलम्बोपेतं तानोपेतं च । अनलेन ज्वालालक्षणेण सङ्गो येपाम् । प्रेक्षणकं च नाढ-समनलसमोजस्वि । उचैः स्थाने गीयमानत्वात् । तथा गानमस्यास्तीति इनिः । लक्ष-संख्यद्रन्यपतीनां हि येदमह यावल्लक्षं दीपा ज्वालयन्ते इति ख्यातिः ॥ स ॥

सुस्थितेति ॥ तेजोराशिर्वेडवानलः प्रतापचयश्च । लक्ष्मीर्विष्णुपत्नी शोभा च । तथाभुतस्य तस्य सागरोपमस्योपिर वर्णकाः स्तोतारः प्लवन्ते तरन्ति । अपिरिच्छिन्न-गुणत्वादलञ्चमध्या बाद्यमेव वर्णयन्तीति भावः । वारो जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति वार्षिः ॥ १९ ।।

तत्र चेति ॥ कब्रुकिनो महलुका उरगाश्च । (यहुनिलयं श्रेपनिलयं च ।) प्रवि-

⁽१) सुस्थितति—सर्वे वर्णकाः स्तोतारो वाघेरिव सागरस्येव, वारो जलानि धीय-न्तेऽस्मिद्धिति वाधिः । तस्य तथाभृतस्योपरि प्लवन्ते उपरि तरन्ति । न त्वान्तरं विलोक-यितुं समर्थाः । सागरपक्षे विशेषणानि—सुस्थितस्तेजोराशिर्वडवाप्तिर्यन्न तस्य । लक्ष्मीजन-कस्य लक्ष्मीसमुत्पादकस्य । रत्निलयस्य रत्नास्पदस्य । रत्नाकरत्वादिति भावः । पक्षान्त-रे—सुस्थितस्तजोराशिः प्रतापनिचयो यस्य तस्य । लक्ष्मीः शोभा तज्ञनकस्योत्पादकस्य । रत्नानां निलयस्याधारस्य । यो लक्ष्मीयुतस्तमेव सर्वे स्तुवन्ति बाह्यभावेनेति भावः ।

⁽२) तत्रेति—पर्वतको दमयन्तोमद्राक्षीदिति वर्णनम् । तथाहि—विविधानां नाना-विधानां कुतुमानां पुष्पाणां सम्पत्या विभृत्या सम्पन्ना युक्ताः पुण्याः पविश्राः पाद्वा बुक्षा-स्तैः परिकरितं व्यासमङ्गणमाजिगं यस्यास्तादशी वाणी दीर्धिका तत्रारिसरे प्रान्ते चलन्तो अमन्तश्रकवाका यस्मिस्तस्मिन् । अनवरतमजसं तरले लोले लोचने नयने ताम्यामालो-कनं दर्शनं तेः । नीलोत्पलोपहारमिव नीलोत्पलप्रामृतमिव दिशे दिशन्तीम् । दृश्यमाना

विविधकुसुमसम्पत्संपन्नपुरयपाद्पपरिकरिताङ्गणवापीपरिसरचलचक्रवाके चन्द्रशालाशालिनि, शैलुष इवानेकभूमिकाभाति, धनंजय इव सुभद्रान्विते, कुरुवंशाख्यान इव चारुचित्नविचित्रभित्तिभाति, तुद्दिनाचलोचकुटायमाने सुधाधवलस्कन्धे धाम्नि ध्वजावलीविलसत्सप्तसप्तिसप्तौ सप्तमभूमिकायाम्, इतोमुखवातायने निविष्टाम्, इतो गतास्ताः कुष्जवामनकन्यकास्त्वद्वार्ताव्यि तिकरिवनोदारिम्भणीः सम्भाषयन्तीम्, अनवरततरललोचनालोकनैनीलो त्यलोपहारिमव त्वद्धिष्ठितायै दिशे दिशन्तीम्, उत्तरीयांशुकस्याच्छतया दृश्यमानमद्नवाणुवण्किणानुकारिकस्तूरिकापङ्कपत्रलताङ्कितकुचकलशिक्ष-

इय हिन्विषे धान्नि गृहे, सप्तमभृमिकाससमक्षणः, तत्र स्थिते इतोमुख एव हस्तादिसङ्केत-कथिते एव, वातायने गवाक्षे, निविष्टामासीनां, दमयन्तीमद्राक्षमिति सम्बन्धः । चन्द्र-श्वाला शिरोगृहम् । शैल्ह्यो नटः । भूमिका गृहक्षणा वेषधारणं च । शोभनानि भद्राणि गृहावयविशेषास्तरिन्विते । पक्षे स्वभद्रार्जुनपत्नी । चारु चित्रेण विचित्रा भित्तीर्भजते । सन्यत्र चित्रविचित्रौ शान्तनुस्तौ । तौ च इरुवंश्यानां भित्तिभृतौ । तत्कलत्राभ्यामिब-काम्बालाभ्यां पाण्डुस्तराष्ट्रयोस्त्पन्नत्वात् । तथा लग्नाः सप्तसप्तरिदित्यस्य सप्तयोऽश्वा

विलोक्यमाना मदनवाणेन कामवाणेन वण काघातस्तस्य किणाश्चिह्वास्तद्नुकारिण्या तत्स-मानण कस्त्रिकापङ्केन मृगमदेन या पत्रस्ता पत्रस्वना तयाङ्कितौ चिह्नितौ कुवकलशौ स्त-बकुम्भौ तयोः श्रीः शोभा यस्याः सा ताम् । कुङ्कुमस्य मृगमदस्य कस्त्र्यां मलयजस्य चन्दनस्य च रसो द्रवीभावस्तेन रविता विद्विता या छलाटपट्टे त्रिपुण्ड्कस्य रेखा लेखा त-स्याखितयमुद्रहन्ती । त्रिपुण्ड्कतिलकं शैवाः कुर्वते । त्रिपुण्ड्' त्रयाणां पुण्ड्राणामिश्चवदाका-राणां समाहारखिपुण्ड्म् ।

"ऊर्ध्वपुण्डू' मृदा कुर्यात् त्रिपुण्डू' भस्मना सदा । तिलकं वे द्विजः कुर्याचन्दनेन यद्दच्छया ॥ ऊर्ध्वपुण्डू' द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्डूकम् । अर्ध्वन्द्वं च वैद्यश्च वर्तुलं सूद्रयोनिजः" ॥ "शिवागमे दोक्षितेस्तु धार्यं तिर्यक् त्रिपुण्डूकम् ।

विष्णवागमे दीक्षितस्तु कर्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्"॥ (वावस्पत्यबृहद्भिधाने) त्वत्संगमस्य वाञ्छया कृतो विहितः संतापस्तस्य संविभागीर्थमिवातमनो बहुरूपार्ण स्वन्तीस् । अयमाश्रयः—कृतब्रह्मसाक्षात्कारो युक्तयोग्यपि प्रारच्धं कर्म सुङ्क्ते । स च योगी प्रारच्धं कर्माल्पेनैव कालेन सुक्तं स्वादिति वाञ्छ्यात्मनो बहूनि रूपाणि विधाय तत्कर्मं शीघं सुङ्क्ते । संचितं कर्म तु ज्ञानाधिना भस्मसात्कुरते । कर्माकुर्वश्र क्रियमाणं कर्म संस्णिह्य । योगिनोऽपि प्रारच्धकर्मणां भोगादेव क्षयो भवति । तत्क्ष-पार्थं यथा योगी बहून्यात्मनो रूपाण स्वति, तहृदियं दमयन्त्यपि बहून्यात्मनो रूपाण्डि स्वरूपेनैव कालेन कामपीडाशान्तये व्यस्यविति भावः ।

निपतन्ति पतन्ति मण्डनानामाभरणानां मणिमयूखा रत्निकरणा एव मञ्जर्यस्तासां जा छानि तेषां छलेन व्याजेन । अनन्तः संसार एव रोहणगिरिरारोहणपर्वतस्तस्यैका रत्नक न्द्रका मणिनिमतारोहणनिःश्रेणः ।

यम्, अप्रमीशशाङ्कशकलश्रीशोभाभाजि ललाटपट्टे स्मरपरवशतिपुरपैरिव 'ममेयं ममेयं ममेयम्' इति संह्वात्कृतं स्ववणीनुकारिस्वीकारचिह्नमिव कु-ङ्कुममृगमद्मलयज्ञरसरचितत्रिपुगड्रकरेखात्रितयमुद्रहन्तीम् , श्रालोहितेन च स्वद्वार्तामृतपानवालप्रवालप्रणालकेनेव कर्णप्रणयिना वालपञ्चनेन विरा-जितवद्नाम्, त्रासन्नमणिभित्तिद्र्पेणसंकान्तवतिविम्वतया त्वस्संगमवा-ञ्छाञ्चतसंतापसंविभागर्थमिव वहुन्यात्मज्ञाणि स्वननीम्, त्रासन्नवर्तिनोभिः र्वीणादिविनोदविदुषीभिः समानवयोवेषाभिः सखीभिः सरस्वतीमिव सकः लविद्याधिदेवताभिरुपास्यमानाम् , उन्मिष्टकुसुमाभरण्रमणीयाभिश्चामर-ब्राहिणीभिर्वनदेवतासिरिव शरीरिणीं वसन्तमासिश्रयमुपसेव्यमानाम्, अ-नुलेपनपुष्पपाणिभः प्रसाधिकाभिभैवानीमिवानेकनाकनायकनारीभिराराः ध्यमानाम्, इतस्ततो निपतन्मएडनमण्मियूखनअरीजालच्छतेनामान्तमित कान्तिरसविसरमुत्स्जन्तीम्, अशेषाङ्गावयवेषु प्रतिविभिवतैराससित्रित्रिम-चिक्रपकेर्मायाविभिः सुरासुरैरिव विधीयमानाश्लेषाम् , अप्रस्थिते पद्मरा-गमणिदर्पणे कन्दर्पातुरे रागिणि शशिनीव करुणयार्पितच्छायाम् , अशेवज-गद्विजयास्त्रशालामिच मन्मथस्य, सङ्केतवसतिमिव समस्तसीन्द्र्यगुणा-नोम् , श्रधिदेवतामिव सौमाग्यस्य, विपणिमिव लावग्यस्य, शिल्पसर्व-स्वपरिणामरेखामिव विधातुः, ग्रनन्तसंसाररोहणैकरत्नकन्दलीं दमयन्ती-मद्रात्तम्॥क॥

ईत्त्रणामृतशलाकामवलोक्य च तामतिहर्षविस्मयकौतुकोत्तानितचशुः

श्चिन्तितवानहम् ॥ ख ॥

'इयं हि—

(१) स्मरराजराजधानी मङ्गलंबलभी विलासविहगानाम् । शृङ्गाररङ्गशाला हरति न बाला मनः कस्य ॥ २०॥

यत्र तिस्मन् । अष्टमी शशाङ्कराकलेति । खण्डशशिनो हि श्रियं छछाटं श्रयति । त्रयाणां सस्वरज्ञस्तमसां पुरुषास्त्रिपुरुषाः । यथा—'न वाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परस्' इत्यत्र त्रयाणां धर्मादीनां गणः। यथा च चण्डसिंहकृते चण्डिकाचरिते—'प्रियत्रिवर्गश्चकमे सकामम्'इति । कर्मधारयस्तु संज्ञायामेव । मणिद्र्ण्णछञ्चणे शिक्षिन कारुण्याद्पितप्रतिकृतिमिन्दर्याः । अवज्ञातो हि रागी स्त्रियते । संसारो रोहणगिरिः, दमयन्ती च रत्नप्ररोह-शङ्काका ॥ क ॥

⁽१) स्मरेति—स्मरराजः कामस्तस्य राजधानी निवासस्थानम् । विलासा एव मा-वहावादय एव विहगाः पक्षिणस्तेषां मङ्गलवलभी मङ्गलकारिणी वलभी स्थितिस्थानम् । श्रङ्कारस्य रङ्गशाला नाट्यभूमिः । इयं बाला दमयन्ती कस्य ।मानवस्य मनो न हरित नापकपति ॥ २०॥

ग्रपि च-

(१)दग्धो विधिर्विधत्ते न सर्वगुणसुन्दरं जनं कमपि । इत्यपवादभयादिव हरिणात्ती वेधसा विहिता ॥ २१ ॥ -----

कि चान्यत्—

(२)लावणयपुर्यपरमाणुदलं तदन्य-दन्यः स चापि निपुणः खलु कोऽपि वेधाः । येनादुभुता कृतिरियं विहिता विशिष्ट-कार्यण कारणविशेषगुणोऽनुमेयः ॥ २२ ॥

दवं वितर्कयन्तं सापि मां पुष्कराज्ञस्वितमुचितसंभ्रमेण (३)मनाग्विलः तकस्थराकन्दलीकस्पितकर्णीत्पलमवलोक्य स्वागतप्रश्लानन्तरम् 'श्रहो बहोः

द्ग्ध इति ॥ द्राधशब्दो निन्दार्थे । द्राधो निन्दो विधिः (यतः) सर्वगुणपरिपृणे कमिप जनं न विधत्ते इति योऽसावपवादः । तद्वयादिव 'तेनासौ छन्दती विहिता' तेन विधिना अपवादोद्विग्नेन । असाविति साक्षाद्दष्टा । छन्दरीति समग्रगुणसौन्दर्योपेता । अतस्तिस्यां छष्टायां खष्टुरपवादो न भविष्यतीति । 'हरिणाक्षी' इति पाठस्तु अक्षिमान्न- सोन्दर्याथों न समग्रगुणसन्दरतां वक्तीत्युपलक्षणपरतया निर्वाद्यः ॥ २१ ॥

लावरायेति ॥ येन निरुपमलावण्यदलपारवेन वेधा दमयन्तीं सृष्टवान् । तहलपा-टवमन्यत् । वेधाश्च । दलपारवं वेधाश्च जगन्निर्माणविलक्षणावित्यर्थः । तद्र्यमपि विशेष्ट षयन्नाह—येनेत्यादि ॥ येन दलपारवेन वेधसा चेति न्नेयम् । तत्रार्थे हेतुमाह—विशिष्टित्यादि ॥ २२ ॥

एवमिति ॥ 'स्मरराज-' इत्यादिपद्यश्रयेणैवमूहमानं पुष्कराक्षेण निवेदितं मां 'हे

(१) द्रायेति—द्रायो हतो विधिन्नेह्या कमिष जनमेकं द्वौ वा सर्वेंगुँणैः सुन्द्रं रम्यं न विधन्ते न तनोति । वेधसा विधिना । इत्यपवादस्य निन्दाया भयादिव भीतेरिव हरिणार्श्वा दमयन्ती सर्वेगुणसुन्द्री विहिता रचिता ॥ २१ ॥

(२) लावण्येति—येन कारणेनाझुता विचित्रेयं दमयन्तीरूपा झतिर्निर्मितिर्विहिता रचिता । तल्लावण्यस्य सौन्दर्थस्य पुण्यं पवित्रं परमाणुद्रलं परमाणुनिचयः । अन्यदेव सर्वेजनकारणभूतपरमाणुद्दलादन्यदिति भावः । नेयायिकमते परमाणुस्वातेनेव सृष्टिः । परमाणुस्वक्ष च—

"जालान्तर्गते भानौ सुक्ष्मं यद् दृश्यते रजः। तस्य षष्ठतमो भागः परमाणुः स उच्यते" इत्युक्तं तैः॥

खल्ज निश्चयेन स दमयन्तीनिर्माता निपुणो दक्षो वेधा विधिरिप भिन्न एव । कथमैत-ज्ज्ञायते यद्विशिष्टं विलक्षणं कार्यं तेन कारणस्य समवायिकारणस्य विशेषगुणो विलक्षणतातु मेयोऽनुमातन्या । 'कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते, इति नैयायिकैः स्वीक्टत्वात् । नैषधी-यचितेऽपि कविनोक्तम्-'कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते" इति, "अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धि नालामृणालाग्रभुजो भजामः" इति च ॥ २२ ॥

(३) मनागिति—मनागल्पं विलिता चालिता या कन्यरैव ग्रीवैव कन्दली तथा क म्पितं वेपितं कर्णीत्पलमवर्तसकमलं यस्य तम्। कालादभूत्सुप्रभातमद्योदयोतितिमव तमस्काग्डिपग्डीकृतं कुग्डिनम् , श्र-काग्डाडम्बरितवसन्तिविकासोत्सव इवाभवत्सरित्संगमोपकग्ठवनिवभागः, चिरारसंपन्ना सलक्षणा दिक्षणा दिगियम् , उनिदित इव सह्याद्रिः, श्रमृत-द्रवार्द्रित इवोज्जीवितोऽयं जनः' इत्यभिषाय 'पर्वतक, किष्टिरकुशली परबल-दलदावानलो नलः' इति स्मितमुग्धमधुरया गिरा समभाषत ॥ क ॥

श्रह्मपि प्रणम्य यथोचितम्बन्तरमतित्वरितसखीजनोपनीतमासनमध्याः

स्य देवेन प्रहितानि तान्याभरणोपायनान्युपानैषम् ॥ ख ॥

श्राद्रेण तथा गृहीतेषु तेषु, वहुमते मिथ, प्रकान्ते त्वद्रगुणप्रहणगोष्ठी व्यतिकरे, नर्मसुखालापलीलयातिकामित स्तोककालकलापे, पुष्कराचोऽ व्यभाषत ॥ ग ॥

'देवि, विज्ञापयामि यद्यभयम् ॥ घ ॥

एवमनुश्रुतमस्माभिः 'किल सकलनाकिनायकपुरन्दरपुरःसराः सर्वेऽपि लोकपालास्त्यामभिलपन्तोऽन्तःकरणारएयलप्रमद्नदावानलानलमायान्त-मम्यर्थितवन्तो यथा महानुभावा भवन्ति हि भवादृशाः परोपकारव्रतध-र्माणः, तदेष प्राथ्यसे स्वप्रयोजनित्रपेत्तेण त्वयास्मद्थे दमयन्ती वरणीया, इतिः ॥ ङ ॥

तद्देवि, देवदूतकार्येणागतो निषधेश्वरः ॥ च ॥

पृच्छतु वा देवी पर्वतकम् ॥ छ ॥

इति श्रुखा पुष्कराचभाषितम् , ईषिडिषाद्विलक्सितस्मेरां द्वशं मिय साचि संचारितवती ॥ ज ॥

मयापि संवादिते पुष्कराच्चवचे तस्मिन्, श्राकस्मिककठोरकाष्ट्रप्रहार-व्यथामिवानुभवन्ती, विन्दतु वीणाकणो माधुर्यमितीव प्रतिपन्नमौनवता, लभेतां कर्णोत्पले परभागमितीव मुकुलितनयना, प्राप्तोतु शोभां मुक्तावली दीप्तिजालमितीव मुक्तस्मिता, गच्छतु च्छायां करावलम्बिनी चम्पकमाले-यमितीवाङ्गीकृतवैवर्ग्या, लभतां लीलाकमलमिदं सौभाग्यमितीवोञ्चिस्तव-दना, सा च्यामभूत्॥ भा॥

तत्र च व्यतिकरे--

(१)विगलितविलासमपरसमाकस्मिकजातभङ्गश्रङ्गारम्। मुकितमिव मुर्छितमिव मुद्रितमिव भवनमिद्मासीत्॥ २३॥

पर्वतक, कचित्कुशली परसैन्यदावानलो नलः इति वचनेन दमयन्ती सम्भाषितवती ।

⁽१) विगिळितेति--निगळितो निःखतो विलासो हर्षो यस्मात्तत्। तथा-अपगतो रसो यस्मात्तत्। आकस्मिको जातो भङ्गो विनाशो यस्य तादशः श्रङ्गारो मदनविलासो यन्न तत्। मृकितमिव निःशब्दितमिव । मृकिळतमिव मोहमितमिव। मुदितमिव संकुचितः मिव। इदं भवनं गृहमासीदभृत्॥ ३३॥

राजा तु 'पर्वतक, ततस्ततः' ॥ क ॥ पर्वतकोऽपि 'देव, श्रूयताम् ॥ ख ॥ श्रतः परम्—

> (१)ईविन्नःसृतकुन्दकुड्मलसदृग्दन्तप्रभामक्षरी-रोचिष्णुस्मितमन्थरां मिय दृशं संचारयन्ती मनाक्। ग्रस्यन्ती करपद्मभुङ्गमधरे वन्धूकबुद्ध्यागतं वारंवारमकम्पयत्तरिलतस्तोकावतंसं शिरः॥ २४॥

ततः परम् । वारितवारविलासिनीचाटुवचनक्रमम्, श्राकस्मिकविस्मयविस्मृतस्मितविलासम्, (२) श्रतनुतुहिनाहतनवनिलन्दलदीनदोर्घेच्यणम्,
(३) उष्णसरलश्वासारम्भिवषमविषादिविच्छ।यिताननेन्दुयुति, तस्याः स्थानक्षम् चल्लेदं सखीजनेन 'देवि, भविनःश्वासपवनपरम्परया पर्यस्त इः वास्ताचलहस्तावलम्बनमयमाश्रयति भगवान्मानुः, इयं च सौमाग्यशालिन नले निलीनचित्तायास्तव लोकपालपाथिवप्रार्थनाव्यतिकरिमममाकर्यं लक्षिः तेव पिहितश्रवणा दूरे भवित वासरश्रीः, हमानि(४) निश्चलनिलीनमधुपनिणियमानगर्भमधूनि सङ्कोचयन्ति लोचनानीव कमलानि, संविभागीकृतविषादा इव विलासवयस्याः सरसीसरोहहिर्यः, हमाश्च 'कथमस्मत्पतयो मनुष्यकन्यकां कामयन्ते' इतीर्घ्याशोकवशादिव दिशः श्यामायन्ते, तत्त्रेष्यतामयं पर्वन्तकः' इत्यभिधीयमाना कथंकथमणि चिन्तान्तरायितरस्कृतालापमीषदुन्नमन्यम मुखं समुञ्जसद्शोकपञ्चवानुकारि करतलमुत्तानीकृत्य मामविस्मिरणी-

दावानलोपमानेनात्मनोऽपि विरहसन्तापहेतुत्वं नलस्य व्यनक्ति । मनारवलितेत्याद्यव-लोकनक्रियाविशेषणम् ॥ क ॥

ततः परमिति ॥ तस्त्राः स्थानकमवस्था । लिजितेव पिहितश्रतणा । श्रवणं नक्षत्रं श्रोत्रं च ॥ क ॥

(२) अतन्वित-अतनुना बहुना तुहिनेन हिमेनाहतानि ताडितानि नवानि नृतनानि निलनदलानि कमलपत्राणि तद्वद्दीनानि दैन्ययुतानि दीर्घाणि विशालानीक्षणानि चक्षं

(३) उच्जेति—उच्जस्तसः सरको यः इवासस्तादारिम्मणी तथा विषमेण कठिनेन विषादेन दुःखेन विच्छायिता मिलनाननेन्दुग्रुतिवदनवान्तियस्य तत्।

(४) निश्चलेति—निश्चलं यथा तथा निश्चेष्टं निलीनाः स्थिता मधुपाः षट्पदास्तैनियी । यमानं गर्भमधु मध्यमभागस्थरसो येषां तानि ताहशानि ।

⁽१) ईषदिति--ईषद्रलपं निःस्ता निर्गता कुन्दकुड्मलसहक् माध्यपुष्पमुकुलसमा दन्तप्रमामञ्जरी दशनकान्तिरेव मञ्जरी तथा रोविष्णु कान्तिमत् स्मितं मन्दहासस्तेन मन्थरां मन्दां हर्ग दर्शनं मिय मनागल्पं संचारयन्ती प्रचारयन्ती तथा-अधरे बन्धूकबुच्चा जपा-कुसुमञ्चान्त्यागतमायातम् । करपद्माभ्यां हस्तकमलाभ्यां भृद्धं अमरमस्यन्ती दूरं क्षिप-न्ती सा दमयन्ती तरिलतिश्चालितः स्तोकोऽवतंसः कर्णाभरणं यया सा यथा तथा शिर उत्तमाङ्गं वारवारं मुहुर्मुहुरकम्पयद् वेपित्वत्ती ॥ २४ ॥

यसंमानदानावसाने व्यसर्जयत्॥ क॥

विसर्जितश्च तथा तत्कालमाविभेवद्विषादवशसंपन्नमौनया न पुनः सं-भाषितोऽस्मि, न वीन्नितोस्मि, न पृष्टम्, न संदिष्टं किमपि, केवलं चलने-त्रविभागनान्ततरत्तारया दृष्ट्या समवलोक्य समुत्तानितकरकमलसंबयेव कथमपि संप्रेषितः 'कष्टम्' इति चिन्तयज्ञलसालसैरसमञ्जसपातिभिः पश्चि-ममुखैरिव पादैरिहायातवान् ॥ ख॥

तद्देव दमयन्ती देवदूतकार्याङ्गीकरण्व्यतिकरमिममाकगर्ये परं विषाद-मापचत ॥ ग ॥

श्रन्यश्च । सन्ये च-

(१)परिम्लानच्छायाविरहितसनिद्रद्रुमवनं
पतत्पङ्कीभृतध्वनितशकुनोन्नादितनभः ।
वियोगव्याकृतादुपनदि रुद्चकमिथुनं
विषीद्न्त्यां देव्यामिद्मपि विषएणं जगद्भृत् ॥ २५ ॥
इत्यभिधाय स्थिते पर्वतके तत्कालोचितमिममेवार्थं समर्थयन्नवसरपा-ठकः पपाठ ॥ घ ॥

(२) 'कन्यामन्या जुरक्तां कथममृतभुजो मानुषीं कामयन्ते तन्वङ्गीः सिस्मतास्याः स्मरविषशदृशो नाकनारीविहाय । वक्तं खेदादिवैतिहनपतिरिधकं बोडयैवावनम्रः कोपेनेवारुणांशुः प्रविशति वहण्स्यालयं पश्चिमान्धिम् ॥ २६ ॥ राजा तु तदाकर्ण्यन्, म्रवतीर्यसोधशिखरतलाञ्चीलापदप्रचारेण (३)सं-

कन्यामन्येति ॥ 'वक्तुं खेदातः इत्यस्योपयोगि 'वरुणस्यालयम्' इति । वाचो हि श्रोतारमपेक्षन्ते ॥ २६ ॥

(१) परिम्छ।नेति—परिम्छानानि विच्छायितानि छायाविरहितानि छायागुन्या-नि सनिद्राणि मुद्रितानि द्रुमाणां वृक्षाणां वनानि यस्मिस्तत्। पतन्तः पङ्कीभृताः श्रेणी-भृता ध्वनिता ध्वनन्तो ये शकुनाः पक्षिणस्तैरुन्नादितं शब्दितं नभ आकाशं यस्मिस्तत्। उपनदि सरिति वियोगस्य विरहस्य ध्याकृतादमिप्रायाद् रुद्दन्ति चक्रवाकानां मिथुनानि युगछानि यस्मिस्तत्। एतादृण् जगदिदं देव्यां दमयन्त्यां विषीदन्त्यां दुःखीभवन्त्यां विषण्णे सेद्युक्तमभृद् षभुव। शिखारिणीवृत्तम्॥ २२॥

(२) कन्यामिति —अमृतभुजो देवाः । तन्वङ्गीः कृशाङ्गीः । सिस्मितानि समन्दहा-सानि वदनानि यासां ताः । स्मरेण कामेन विवशा परवशा दग् दर्शनं यासां ताः । नाकनारीः स्वगैरमणीर्विद्याय त्यक्त्वा मानुषीं मनुष्यपुत्रीमन्यानुरक्तां नळानुरक्तां कथं कामयन्ते समी-हन्ते । महदनुचितमिति भावः । एतत्खेदाद्वक्तुं कथितुमिव दिनपतिः सुर्योऽधिकं ब्रीडया ळज्जयैवावनस्रोऽवनतः सन् । तथा कोपेन कोधेन । अरुणांश्चरिव सूर्यं इव वरुणस्यालयं वरुणावासं पश्चिमार्विध पश्चिमससुदं प्रविशति गाहते । उत्प्रेक्षाळङ्कारः ॥ २६ ॥

(३) संध्येति—सन्ध्यावन्दनविरामे सान्ध्यकर्मावसाने उपविष्टाः स्थिता जपयुक्ता जपतत्परा ये द्विजजना विप्रास्तः सनार्थं सहितं सैकनं सिकतामयप्रदेशो यत्र ॥ ध्यावन्दनविधिविरामोपविष्टजपद्धिजजनसनाथसैकते सरित्सङ्गमे सन्ध्याहि-कमकरोत्॥ क॥

ततश्च पश्चिमायां दिशि स्फुरित सन्ध्यारागे, रुधिरासविष्णास्या कालवेतालमगडलीव प्रधावमाना, त्रिभिः स्रोतोभिः प्रवृत्तया गङ्गया सह संहर्षादिवानेकैः स्रोतसां सहस्रोगंगनतलभिव प्लावयन्ती कालिन्दीव, व्य-जूम्भत तिमिरपटलपङ्किः॥ ख॥

श्रनन्तरं च चन्द्रमसा गर्भिणी पौरन्दरी दिक्केतकी दुष्पपत्त्रपाणिडमा-नमगमत्॥ ग॥

उज्जलास च (१)चएडतरमारुतान्दोलितोदयादिदुमकुसुमिकञ्जलकरेणु-राजिरिच कपिशा शशाङ्कयुतिः ॥ घ ॥

अथ क्रमेण पूर्वपयोधिपुलिनाद्राजहंस इव गगनमन्दाकिनीमुचिलितः, केसिरिकशोर इवोद्यगिरिगुहागह्वराचिमिरकरियूथपपृष्ठलक्षः, स्फटिकमयः पूर्णकुम्म इव जगिडजयप्रस्थानस्थितस्य मङ्गलाय मकरकतोः केनापि स-ज्ञोकृतः, श्रीखराडपिएड इव मराइनाय सहेन्द्रदिशा हस्तश्लेषोपलालितः, शिक्षकापुष्पस्तवक इव गगनिश्रया श्रवणे संयोजितः, कुम्म इवैकः प्राचीवः निवहारिसुरकरीन्द्रस्य प्रकटतां गतः, वासरविरामवज्ञीमुल्ल्य कन्द इवोद्घोते निशाशवरिकया, पाराइपुष्पाचतगुङ्जापुङ्ज इव सिद्धवधूमिरुद्याचल-चतुष्पथे विरचितः, गराडशैल इव केलासशिखराल्लुडित्वागतः, सीमन्तमो-क्तिमय पूर्वदिकमुखस्य, सितातपत्रमिय पूर्वशाधिपतेः पुरन्दस्य, क्रीडामिकिकनन्दुक इव कालकुमारस्य चीरिडएडीरिपएडसदृशो दृष्टिपथमवतन्तार तारापतिः ॥ ङ ॥

तद्तु च—
(२)मद्नमिति युवानं यौवराज्येऽभिषिञ्चः

श्चानस्तरमिति ॥ गर्भिणी हि केतकपत्रवत्पाण्डुनां घर्ते ॥ ग ॥ श्चायेति ॥ वनगहने हि विचरतः करिणः प्रायेणैक एव कुम्भस्यलविधागो लक्ष्यते । पाण्डुगुन्जा हि मङ्गलाय स्युः । उदयाचलशन्दश्चतेः सोमागमनसृवना । क्रीडार्थं मौक्तिकः कन्दुकः ॥ ङ ॥

(१) चण्डेति—चण्डमारुता प्रचण्डपवनेनान्दोलिताश्चालिता उदयाद्रौ द्वमा वृक्षाः । स्तेषां कुमुमानां पुष्पाणां किञ्जललस्य कतेरस्य रेणुर्जूलिस्तस्या राजिरिव श्रेणिरिव कपिशा पीता शशाङ्क्ष्युतिश्चन्द्रकान्तिरुल्ललास दिदीपे ।

(२) मदनमिति—युवानं तरुणमिति मदनं कामं योवराज्ये युवराजपदेऽभिषिञ्चन्नभि । विक्तं कुर्वन् । इतो विहितः कुमुदानां विकासः प्रफुल्कता येन सः । दिङ्मुखान्याका मुखानि । भासयन् प्रकाशयन् । अमृततरङ्गैरिमं जीवलोकं संसारं प्लावयनवगाहयन् । मृगाङ्कुश्चन्द्रमाः । मन्दमन्दं यथा तथा गगनमाकाशम् । अवजगाहे प्रविवेश । उदिया

न्छतकुमुद्विकासो भासयन्दिङ्मुखानि । इमममृततरङ्गेः प्लावयञ्जीवलोकं गगनमवजगाहे मन्दमन्दं मृताङ्कः ॥ २७ ॥

तदनन्तरम्, आप्लावितमिय मुक्तमर्यादेन दुग्धवाधिना, सिक्तभूभागाः इणिमवामन्दचन्दनाम्बुच्छ्टाभिः, विलिप्तदिग्मित्तिकभिव सान्द्रसुधापङ्ग-पिणिडतैः, प्रितिमवोत्सर्पिकपूरणांसुमृष्ट्या, प्रविष्टमिव स्फाटिकमणिमहा-मन्दिरोदरदरीम्, उत्प्लवमानमिव द्रवीभूततुहिनाचलमहाप्लवेन, भुवन-मासीत्॥ क॥

ततश्च--

- (१)कैलासायितमदिभिर्विटिपिभिः श्वेतातपत्त्रायितं मृत्पद्गेन दधीयितं जलनिधौ दुग्धायितं वारिभिः । मुक्ताहारलतायितं वतिभिः शङ्खायितं श्रीफलैः श्वेतद्वीपजनायितं जनपदैजीते शशाङ्कोदये । २८॥ श्रविच—
- (२)सर्वेऽपि पत्तिणो हंसाः सर्वेऽप्यैरावता गजाः । जाताश्चन्द्रांशुभिः सर्वे गैप्यपुद्धाः शिलोचयाः ॥ २९ ॥ श्रपिच—
- (३)सुधापङ्कोपलिप्तेव वद्धव स्फटिकोपलैः । विलीनहिमदिग्धेव मेदिनी ज्योत्स्वया कृता ॥ ३० ॥ श्रापच—
 - (४) सौधस्कन्धतलानि वीपपटलैः कम्पेन पाग्डुध्वजा

मदनमिति ॥ यौदराज्याभिषेकाचनेककार्यव्ययतया मन्दमन्दावगाहः ॥ २७ ॥

येति भावः ॥ २७॥

(१) केलासेति—शशाङ्कोदये जाते सित सर्व वस्तु सर्वे च जना सिता बभृद्विश्ति व-णंनम् । यथा-अदिभिः पर्वतैः केलाल इव सितपर्वत इवाचरितम् । विटिपिर्वृक्षैः खेतातपत्रं सितच्छत्रं तदिवाचरितम् । मृत्पङ्केन मृत्यदेनेन दर्धायितं द्वीवाचरितम् । जलिम्धौ सागरे वारिभिर्जलैदुग्धमिव पय इवाचरितम् । वतिनिर्ल्लाभिर्मुक्ताहारो मौक्तिकमाला तदिवा-चरितम् । श्रीफलैर्नारिकेलः शङ्क इव कम्बुरिवाचरितम् । जनपदैनगरेखेतद्वीपस्था ये जनास्त दिवाचरितम् । सर्वमेव सितं जातिमिति भावः ॥ २८ ॥

(२) सर्वेऽपीति—चन्द्रांशुभिः शशाङ्क्रिकरणेः सर्वेऽपि पक्षिणो विह्नगाः। हंना मराला जाताः। तथा सर्वेऽपि गजा हस्तिनः। ऐरावता जाताः। ऐरावतस्य खेतगजत्वात्। एवं सर्वे

शिलोचयाः पर्वताः रौप्यस्य पुक्ता निवहा जाताः ॥ २९ ॥

(३) सुयेति—सुधापङ्केन सुधयोपलिप्तेवोच्छोटितेव। स्फटिकोपलैः स्फटिकमणिमिर्ब देव तथा विलोनेन हिमेन तुहिनेन दिग्येव न्यासेव मेदिनी क्षितिज्योतस्नया चन्द्रिकाया इता विहिता॥ ३०॥

(४) सौवेति-क्षुम्यन् क्षोभं प्राप्तुवन् यः क्षीरपयोधिर्दुग्धसागरस्तस्य पूरं संघस्त-

हंसाः पत्तविधूननेन मृदुना निद्रान्तनादेन च । लद्यन्ते कुमुदानि षट्पद्रुतेक्त्सिपगन्धेन च क्षुभ्यत्वीरपयोधिपूरसदृशे जाते शाशाङ्कोदये ॥ ३१ ॥ तथाविधे च चन्द्रोद्यप्रपञ्चे हठादुत्कग्ठयाभिभूयमानो निषध-नाथिक्षिन्त्यांचकार ॥ क ॥

(१)'इतश्चन्द्रः सान्द्रान्किरति किरणानग्निपरुषान् इतोऽपि प्रोन्मीलत्कुमुद्वनवायुर्विलसति । इतः काद्म्बानां ध्वनितमपि निद्रालसदृशाः मसद्यः सर्वोऽयं मनसिजमहिस्नः परिकरः ॥ ३२ ॥ श्राप च—

(२)इतो मकरकेतनः किरति दुर्निवारः शरा । नितोऽपि वयमाकुलाः कुलिशपाणिद्त्ताज्ञया । तदेतद्तिसङ्कटं यदिह कैश्चिदुक्तं जने । रितो विषमदुस्तटी भयमितो महाव्याव्रतः ॥ ३३ ॥

तदिदानीं किमिह कर्तव्यम्, कथं वा हास्येनाप्यवन्ध्यवस्रामलङ्कानीयः खल्यादेशो लोकपालानाम् इति चिन्तयन्नेकाकी पद्भवामेव विनिर्गत्य निज-निकेतनात्समन्तादापति द्वः शशाङ्किरणजालैः परिजनैरिव परिदर्शितव-र्मा कैश्चित्कालल्यैः कैलामकूटायमानाद्दालकाभोगभव्यं मीमभूपालभव-नमवाप्य कन्यान्तःपुरं पुरंद्रवरप्रदानादृदृश्यमानस्यः प्रासाद्यालकैः प्रवि-वेश ॥ ख ॥

प्रविश्य च दूराद्भिमुखागतेनानवरतद्द्यमानऋण्णागुरुश्रृपश्रमवर्त्तिनर्त-

प्रविष्ट्य चेति ॥ कर्पुंस्कस्त्रिकादीनां क्षोदो यक्षकर्दमः ॥ क ॥

त्सदृशे समाने शशाङ्कोद्ये चन्द्रोदये जाते सौधानां प्रासादानां स्कन्धतलानि स्कन्धप्रदेशा दीपपटलैः प्रदीपनिवहैः, पाण्डुभ्वजाः सितपताकाः कम्पेन चलनेन, हंसाः पश्चयोविधूननेन कम्पेन तथा मृदुना कोमलेन निद्रान्ते यो नादः शब्दस्तेन, कुमुदानि राश्चिकमलानि षट्पद् स्तैर्भमरशब्दैस्तथोत्सर्पणा विस्तरता गन्थेन सौरभेण लक्ष्यन्ते । चन्द्रिकया सर्वस्मिन्सिते जात इति श्रेषः ॥ ३१ ॥

(१) इत इति—चन्द्रोदये जाते निषधनाथश्चिन्तयामास । इतश्चनद्रः शशाङ्कः । अग्नि वत्परुषान् कठिनान् । सान्द्रान्सघनान् किरणान् रक्ष्मीन् किरति पात्तयति । इतश्च प्रोन्मीलः नित्त विकसन्ति कुसुद्दनानि कुसुद्दनिवहास्तेषां वायुः पवनोऽपि विलसति वहति । इतो निद्र-यालसालसयुता इक् दर्शनं येषां तेषां कादम्बानां ध्वनितमपि कृजितमपि । अयं सर्वो मनः सिजस्य कामस्य महिम्नः परिकरः सामगी । असङ्गो वर्तते ॥ ३२ ॥

(२) इत इति—इतो मकरकेतनो मीनकेतनः कामः । दुःखेन निवारियतुं शक्यः सन् शरान् बाणान् किरति पातयति । इतश्च कुलिशपाणिनेन्द्रेण वा दत्ता प्रदत्ताज्ञा समादेशो इमयन्तीदौत्यलक्षणस्त्रया वयमाकुला व्याकुलाः स्म । अहं दमयन्तीं कामये हन्द्रादयो लो-कपालाश्च मां दमयन्तीपार्थनाये बाधन्ते तदेतद्तिसंकटं दुःखमस्ति । यदिह केश्चिज्जनै- केन (१)बहुळयत्त कर्दमाम्बुसिक सौधस्कन्धसंधिसं वारिणा गन्धवाहेन छ-ताम्युत्थान इव, परिक्रम्य स्तोकमन्तरम् 'इत इतो देवी वर्त्तते' इति गीतगो-ष्ठोस्थितसखीगीतमंकारेणाहूयमान इव, यत्रास्ते दमयन्ती तत्सौधपृष्ठमा-कृदवान् ॥ क ॥

(२) श्रारुह्य च मनान्वयवहितोऽनुपलस्यमाण इव, वेसुवीसाहस्यानुसा-रिणा कोमलकाकलीपायेण किनरीप्रमुखसखीनां गीतेन विनोद्यमानाम्, श्र लकवल्लरीमध्यनिवेशिततारानुकारिमौक्तिकेन कज्जलकलङ्कितनयनोत्पलप॰ दमपालिना मुखेन सचन्द्रगगनस्पर्धया भूतलमपि पूर्णोदितेन्दुमगडलमि वापादयन्तीम्, उद्यक्तचमगडलविलोलयां सस्मरसप्तिषिप्रहगणपङ्करयेव हारलतया कृतकएठकन्द्लाश्लेषाम्, ईव्स्क्रपोलपालि परामृशता चाटुका रेण वसन्तसमयप्रहितद्तेनेव कर्णलग्नेन कुसुममञ्जरीद्वितीयेन वालपञ्जवेन विराजितवद्नाम् , श्रच्छाच्छैः कस्तूरिकापङ्कपत्रभङ्गेभुजङ्गेरिव लावगया मृतरचागतैरलंकृतभन्यभुजशिखराम्, अस्त्रभुवि विकीर्णैः पाएडुपुष्प प्रकरेंगेगनाद्वतीर्थं कपालोकनकुतृहलिभिनेवत्रैरिव परिवृताम्, ऊरुनि-तम्बमगडलस्पर्शसुखलम्पटतया नीवीपान्तपुश्चिततरङ्गं चीरोदमिव वस्त्रतां गतमच्छुपाराडु नेत्रपष्टं परिद्धानाम्, 'श्रहमेव स्वया स्वयंवरे वरणीयः' इत्यर्थितया पादलक्षेन शेषोरगेणेव रौप्यनू पुरवलयेन विराजितवामचरणप ञ्जवाम् , विविधविलासवर्तिकाभिरिवाकारिताम् , अमृतद्भववर्णकैरिव चि-त्रितावयवाम् , आनन्दकन्दलैरिव घटिताम् , मोहनमणिशिलायामिवोत्की-र्णाम् , श्टङ्गारदारुणीवोस्कुद्दिताम् , वशीकरणपरमाणुभिरिव विनिर्मिताम् , मदनमृत्पिएडेनेव निष्पादिताम्, वज्रलेपपुत्रिकामिव द्वशोः, श्राकर्षणमणि-शलाकामिव हृद्यस्य, जीवनौषधिमिवानुरागस्य, जयपताकामिव मदनस्य.

आरुह्य चेति ॥ ईपत्कलोऽस्यातीति काकली । 'निपादः काकलीसंज्ञी द्विश्वत्युत्क. र्रणाद्मवेत्' । कज्जलेन कलङ्किता कलङ्क हवाचरितवती नयनोत्पलपक्ष्मपालियंत्र । कलङ्क इवाचरति स्मेत्याचारे क्विमिष्ठे ॥ अच्छेति ॥ अमृतं हि भुजंगै रक्ष्यते । विविधविका-

(१) बहरेति—बहरेन बहुना यक्षकर्दमाम्बना गन्धद्रव्यद्रवेण सिकानां सोधस्कः न्धानां प्रासादप्रदेशांणां सन्धौ संचारिणा प्रचरता ॥

रक्तम् । किमिति—इतो विषमा दुस्तटी, इतश्च महान्याघ्रतः सिंहाद्वयं विद्यत इति ॥३३॥

⁽२) आरुद्धोति—अलकाः केशा एव वज्जरी मञ्जरी तन्मध्ये निवेशितं निहितं ताराचुकारि तारासदृशं मौक्तिकं मुक्ताफलं यहिमस्तत्। कज्जलेनाञ्जनेन कलङ्किताङ्किता नयनोत्पलयोनंत्रकमलयोः पश्मपालिः पश्मपाङ्कियेस्य तेन । स्तनितम्बमण्डलस्य विशालश्रोणिप्रदेशस्य स्पर्शेण सुखमान-दस्तत्र लम्पयोऽनुरागी तस्य भावस्तत्ता तथा । विकार्णः पतितः सुरमिपरिमलः सुगन्धिगन्धस्तत्र मिलङ्किरागच्छद्भिमंधुकराणां अमराणां रवैनिःस्वनैरनुमेथोऽसुमातव्यः पाण्डुपुष्पाणां सितकुसुमानां प्रकरो निवहो यहिमस्तिस्मन् । सौधस्कन्धे नलो
दमयन्तीमद्राक्षीत् ।

वहळचन्दनाम्बुच्छटार्द्रितभुवि विकीणंसुरभिपरिमळिनिछन्मधुकररवानुमे यपाएडुरपुष्पप्रकरे मस्णस्तितसुधावन्धिपिच्छले सौधस्कन्धे ज्योत्स्नासृत-स्पर्शस्त्रक्षमनुभवन्तीम् , अच्छांश्रस्फिटकमणिपर्यक्किकाङ्कभाजं दमयन्तीम छन्धिनद्रामद्राचीत् ॥ क ॥

तां चावलोक्य विचिन्तितवान् ॥ ख ॥

'ग्रहो स्थानेऽभिनिवेशो लोकपालानाम् । श्रशेषसुखनिश्रानाय को न स्पृह्यति ॥ ग ॥

मन्ये च।

विस्फारिततारेच्यौरिमामेव पश्यन्नयमाकाशः लग्नहोऽभृत्॥ घ॥ श्रयं च चन्द्रश्चन्द्रनपाएडुभिः करैरिमामेव परामृशन्मद्नानलदाहमर्यो वर्णलेखां कलङ्कच्छलेन हृद्येनोव्रहृति ॥ ङ॥

अयमपि समीपोद्यानमाहतोऽस्याः स्वर्णितकुसुमगन्त्रः श्रनेहत्तरीयां-शुंकमात्तिपन्मद्नातुरस्तिर्यक् पति ॥ च ॥

सर्वथा जितं मनुष्यलोकेन, यत्रैवंविधमचिन्त्यम् , श्रनालोचनगोचरम् , श्रप्रतिमक्रपम् , श्रद्भुतम् , श्रमूल्यसुद्रपद्यत स्त्रीरत्नम् ॥ छ ॥

ग्राः प्रजापते, परिग्रतशिल्पोऽसि । संसार, सनाथोऽसि । मदन, महो-त्सववानसि । चक्षुः, इतार्थमसि । हृद्य, पूर्णमनोरथमसि । दूरागमने-श्रम, सफलोऽसि ॥ ज ॥

(१)सकलयुवजनमनोमधुकराकृष्टिकुसुमितलतिके निजनयननिर्जित-राजीवे जीव चिरम्॥ क॥

तथाहि-

(२)लदमीं विभ्राणयोः कांचिषञ्जदुभूभङ्गभागयोः।

सर्वात्तकाश्चित्रकृचिकास्ताभिराकारितामालिखिताम् । आकारशब्दादाचारिकवबन्तानिष्ठा-यां सिख्य ॥ क ॥

विस्फारीति ॥ तारा नक्षत्राणि कनीनिका च । ग्रहाः सूर्यादयो भूताद्यभिनि-वेशाश्रा ॥ च ॥

श्रयमपीति ॥ अन्योऽपि स्मरातुरः कुष्टमगन्धं कस्तुरिकादि चार्पयन्संन्यानाकर्पण-परस्तिर्थक्पति ॥ च ॥

श्राः प्रजेति ॥ 'संसार' इत्यादीनि प्रत्येकं संबोधनानि ॥ ज ॥ लच्मीमिति ॥ हे तन्त्रि, तव नेत्रयोर्वयं विलेयाम उपहारीभवाम इति परमग्री-

⁽१) सक्तेते—सक्तत्युवजनानां तस्णानां मनांति मानसान्येव मधुकरा भृङ्गास्ते-पामाकृष्टिराकृत्यतेऽनयेत्याकृष्टिराकृषिणी कुनुमिता पुष्पिता लतेव लतिका तत्सम्बुद्धौ ।

⁽२) लक्ष्मीमिति—हे तन्त्रि कृशाङ्गि । चञ्चन्ती प्रकाशमाना श्रूरेव भङ्गस्तरङ्गः स भाग एकप्रान्ते ययोस्तयोः कांचदनिर्वाच्याम् । लक्ष्मी शोभां विश्राणयोविश्रतोरवजसदशोः

विं यामो वयं तन्वि तवान्जसदृशोर्द्वशोः॥ ३४॥ श्रपि च—

(१) किनरवदनविनिर्गतपश्चमगीतामृते श्रुति श्रयति ।
हरति हरिणीदृशो दृक् सालसविता च लुलिता च ॥ ३५ ॥
इत्यनेकविधानि चिन्तयनमृदुलीलापदैरागत्य गीतगोष्ठीस्थितस्य 'कोऽयम्' इति विस्मयविस्फारितलोचनस्य संभ्रमवतः सखीकदम्बकस्य मध्यमविशत् ॥ क ॥

प्रविष्टे च तस्मिन्, आकस्मिकविस्मयेन विस्फारितानि, भयेन भ्रमिन्तानि, कौतुक्रेनोचानितानि, बीड्या चिलतानि, मुदा मिलद्रालपदमाणि, स्मराकृतेन विल्लिलानि, विद्वारसेनानिमिषाणि, दृष्टिसंघट्टनेन मुकुलिन्तानि, विलासेन मिलितानि, चिरं चर्चूषि विम्राणाः किमिप चिलतासनम्, उत्किम्पतहृदयम्, अपसरदृष्टेयम्, अवगलत्स्वेद्सिललम्, उत्पुलिकता-क्रम्, अनङ्गभङ्गुरम्, अवलोकितान्योन्यमुखमवतस्थिरे तद्भिमुखाः स-ख्यः॥ स्न॥

दमयन्त्यि 'देवी, वर्धयामो वर्धयामः के।ऽपि कस्याश्चिज्ञीवितेश्वरोऽ-यमजैवागतो हुश्यतें इति हवींत्र्र्षण्डिगिरां, गीतमुःस्ट्रय ससंभ्रमोस्थितकु-ब्जवामनकन्यकानां मृदुकरतलतालिकाकलितकलकतेन मनाग्विलासविल-तमुखी तदिममुखमवलोक्य शय्यातलादुदचलत् ॥ ग ॥

'ग्राः कुर्तोऽस्थानेकप्राकाररत्तकरिति पित्तशामि दुष्प्रवेशे विशेषतो रजन्यां कन्यान्तःपुरे प्रवेशः श्रयद्भुतरसावेशस्तिमितेन किंचित्संचारितेन चक्षुषा पुनःपुनर्नलमवलोक्य चिन्तयांचकार ॥ घ ॥

(२)वन्या काष्युपराधितादितनया यस्यास्त्वमाल्हाद्य-

तिगर्मा लोकोक्तिः । अञ्जानि लक्ष्मीं विश्वति । तथा श्रृरेव मङ्गस्तरङ्गः स माग ए-कदेशे ययोः । यदा तु 'चल्रद्भशूमुङ्गसङ्गयोः' इति पाठः तदा श्रुवावेव मङ्गी तयोः सङ्गो यत्र ॥ ३४ ॥

किनरेति ॥ यत एव हरिणोद्दक्, अत एव गीतानुरागरुक्षणं हरिणी देवाकम-नुसरति ॥ ३९ ॥

धन्या केति ॥ मातृशब्दं जननीपर्यायमपि खियः सपत्त्यादिष्वपि प्रणयसंबोधने प्र-

कमलसमयोस्तव दशो नयनयोवेयं बल्जि याम उपायनीभवामः ॥ ३४ ॥

⁽१) किनरेति — किनरवदनेन विनिर्मतं निःसतं पञ्चमगीतमेव पञ्चमरागीयगानमे-वामृतं तस्मिन् श्रुतिं अवणपथं श्रयति सति भजति सति । हरिणीहशो मृगीहशस्तस्या दमयन्त्या छिलता चञ्चला तथा सालसविलता सालसं चालिता हरदर्भनं मनो हरस्या-कर्षति ॥ ३५ ॥

⁽२) धन्येति—उपराधिता सेवितादितनया पावेती यया सा कापि युवतिर्धन्या प्र-

न्मुकाहार इव प्रसारितभुजः कर्छे विलोठिष्यसि ।
धातस्तात तवापि धन्यममुना सृष्टेन मन्ये श्रमं
मातमेदिनि वन्धसे किमपरं यस्यास्तवायं पितः" ॥ ३६ ॥
एवं चिन्तयत्येव(१) तस्कालमाकृतकौतुकहर्षभयाद्यनेकरसपरम्परापरावर्तितनयनोत्पला लज्जावनमितमुखी विधेयविवेकवैकल्यमभजत ॥क॥
नलोऽपि 'विहंगवागुरिके, भवत्स्वामिन्याः किमेवंविधः समाचारः, यदभ्यागतजनेन सह स्वागतालापमात्रेगापि न कियते व्यवहारः' इति तस्याः
समीपवर्तिनीं पूर्वपरिचितां किनरीमभाषत ॥ ख ॥

(२) सापि ससंभ्रमप्रणामपूर्वमिद्मवादीत्॥ ग॥
'किञ्चित्कम्पितपाणिकञ्चणरवैः पृष्टं ननु स्वागतं
ब्रीडानम्रमुखाञ्जया चरणयोर्न्यस्ते च नेत्रोत्पत्ते।
ब्रारस्थस्तनयुग्ममङ्गलघटे दत्तः प्रवेशो हृदि
स्वामिन्कं न तवातिथेः समुचितं सख्याऽनयाऽनुष्टितम्॥ ३७॥

तदितः ससंम्रमोत्थितयानया समर्पितमिद्मुह्मसन्मिण्यर्यङ्किकापृष्ठमिध-तिष्ठत देवः ॥ घ ॥

त्वमिष देवि, विदुममणिपर्यङ्किकामिमामदूरवर्तिनीमध्यास्य ॥ ङ ॥ भवतु च भवतोः परमुखेन श्रुतान्योन्यस्वरूपयोरिदानीमात्मानुभवेन नयनिवृत्ताः, फलन्तु मनोरथाः सखीनाम् इति ॥ च ॥

तयाभिहितौ तौ सर्वसत्वरसखीकरपरामृष्टगोः स्फटिकप्रवालपर्यङ्किक योहत्सङ्गभागं भेजतुः ॥ छ ॥

युक्तजते इति नले भूपतावध्यर्थिन्या दमयन्त्या 'मातर्मेदिनि' इति सम्बोधनं न दुष्टम् । अन्यथा सपत्नीं प्रति मातरित्यामन्त्रणमनुचितम् ॥ ३६ ॥

श्वस्था । यस्या युवत्याः कण्टे गलप्रदेशे । आल्हादयन् प्रसादन् प्रसारितौ भुजौ हस्तौ येन स सुक्ताहार इव सुक्तावलीव त्वं विलोठिष्यिस समाश्चिष्यिस । हे धातस्तात । सुष्टेन विर चितेषासुना तवापि श्रमसुष्टीगं धम्यं प्रशस्यं मन्ये जाने । हे मातर्मीदिनि पृथ्वि । वन्द्यसे वस्यसे । अपरमन्यत्किम् । यस्यास्तवायं नलः पतिः स्वामी । औस्ते ॥ ३५ ॥

(१) तत्कालमिति—तत्कालं तत्क्षणमाकृतमभिप्रायः, कौतुकं कौतुहलं हर्षे आनन्दो भयं भीतिस्तदाचनेकरसानां परम्परा धारा तथा परावर्तिते निवर्तिते नथनोत्पले नथनकः मले थया सा ।

(२) किञ्चिदिति—किञ्चिद्रलपं किम्पताभ्यां वेपिताभ्यां पाणिभ्यां हरूताभ्यां यः कङ्कुणस्वो वलयध्वनिस्तेन । स्वागतं स्वायातं पृष्टं नजु । बीडया लज्ज्या नम्रं निम्नं मुखा- इतं वदनकमलं यस्यास्तया । नेत्रोत्पले नयनकमले वरणयोः पादयोन्यस्ते निहिते । द्वार- स्थौ स्तनयुगावेव घटौ यस्मिस्तिमिन् इदि मानते । प्रवेशो दत्तोऽपितः । हे स्वामि- चल । अनया सख्या दमयन्त्यातिथेः प्राष्ठुणिकस्य तव समुचितं योग्यं किं नानुष्ठितं ना- चित्तम् ॥ ३७ ॥

ततश्च तौ-

(१)हर्षाद्वाष्पचिते, भयात्तरिलते, विस्फारिते विस्मया, दौत्सुक्यात्स्तिमते, स्मराद्विञ्जलिते, संकोचिते लज्जया । रूपालोकनकौतुकेन रभसादन्योन्यवक्त्राम्बुजे किंचित्साचि च संमुखं च नयने संचारयामासतुः ॥ ३८॥

तत्र च व्यतिकरे—

(२) ग्रन्तः केवलमुञ्जसन्ति न पुनर्वाचां तु ये गोचरा येषां नो भरतादयोऽपि कवयः कतु विवेकं स्नाः । लज्जामन्थरयोः परस्परमिलद्दृष्टिप्रपाते तयो । स्ते सर्वे समकालमेव दृद्ये केऽप्याविरासन्रसाः॥ ३९॥

अपि च। तत्र च व्यतिकरे-

(३)कर्णान्तकृष्टवलयोकृतचापचकः श्रञ्जदुगुणस्वलनजर्जरितप्रकोष्टः। लच्चद्रयेऽपि युगपद्विशिखान्विमुञ्जः न्संधानसत्वरकरः श्रमवान् स्मरोऽभृत्॥ ४०॥

श्चनन्तरमाप्तसखीवचनेन स्वयमर्घदानोद्यतां ताम् 'श्रात्मलमुत्पलाक्षि, प्रयासेन। न खत्वसि पात्रं परिश्रमस्य। न पारिजातमञ्जरी जरठपवनप्रेङ्को-लनायासं सहते' इति दमयन्तीमभिधाय तस्याः स्वादुदुर्लभस्किसुधासेक-कोमलालापपिखताभिः सखीभिः सह परिमितपरिद्वासेन, किमपि जल्पन, किमपि हसन्, किमपि हासयन्, मुहूर्त्तमेवासांचके ॥ क ॥

⁽१) हर्पादिति—ततश्च तौ दमयन्तीनलौ । हर्पादानन्दाद्वाष्पचिते बाष्पाचिले । भयाचरिलते लोले । विस्मयदाश्चर्याद्विस्फारिते विकासिते । औत्सुक्यादौत्कण्यात्त्विति निश्चले स्मराद्विल्लाले । विस्मयदाश्चर्याद्विस्फारिते विकासिते । औत्सुक्यादौत्कण्यात्त्विति निश्चले स्मराद्विल्लाले । विश्वले स्मराद्विल्लाले । विश्वले निश्चले स्मराद्विल्लाले । विश्वले निश्चले । अन्योन्यस्य वक्ष्माम्बुजे वदनकमलेऽधिकरणभूते किञ्चल्याचि विलतं तथा संमुखं यथा तथा संचारयामसतुः प्रचारयांबभुवतुः ॥ ३६ ॥

⁽२) अन्तरिति—लज्जवा बीडया मन्थरयोर्मन्द्रयोस्तयोः पस्परमन्योन्धं मिलन्ती या दृष्टिनैश्चं तस्याः प्रपाते सित केवलमन्तरेवोल्लसन्ति प्रस्फुरन्ति पुनर्वाचां गिरां ये गोचारा विषयाः न । वाचामतीता इति भावः । भरताद्रयो नाट्यशास्त्रप्रेणातारः कवयोऽपि येषां रसानां विषेकं निरूपणं कर्तुमसमर्थाः । ते केऽप्वनिर्वचनीयाः सर्वे रसाः समाकालमेव हृद्ये हृदि । अविरासक्राविरभवन् ॥ ३९॥

⁽३) कर्णेति—कर्णान्तकृष्टं वलयोकृतं मण्डलीकृतं चापचक्रं धनुवैलयं येन सः । चब्रतो गुणस्य ज्यायाः स्खलनेनाघातेन जर्जरितो जीर्णः प्रकोष्ठो यस्य सः लक्षद्वयेऽपि नलद्मयन्ती स्पेऽपि युगपत्समकालं विशिखान् शरान् विमुखन् संघाने ज्यारोपणे सत्वरौ शीव्रताभाजौ करौ हस्तौ यस्य सः । स्मरो मदनः श्रमवान् क्लान्तोऽभृद्वभृव ॥ ४० ॥

चिन्तितवांश्च-

(१) लीलाताग्डवितसुवोः स्मरभरस्रान्तोल्लसत्तारयोः रन्तर्मोक्तिकमालिकाधवलयोर्मुग्धस्मितस्मेरयोः । किविरसाचिद्वशोः कृतानिलचलज्ञीलोत्पलस्पर्धयोः इक्कोलैरिव याति पदमलदृशः कान्तिर्मदीये मुखे ॥ ४१ ॥

अपि च--

(२)दरमुकुलितनेत्रप्रान्तपर्यस्ततारं तव तकणि सलज्जं सम्मितं सस्मरं च । चणमभिमुखवक्त्रे विस्मयस्मेरदृष्टौ मिय वलति वल्ह्नं वीचितं मा निरौत्सीः ॥ ४२ ॥ किंचान्यदपरमिदमाशास्महे—

> (३)लावण्यामृतदीर्घिका कुलगृहं सीभाग्यसीन्दर्ययो-स्त्रैलोक्याकररत्नकन्दलिरियं जीव्यात्सहस्रं समाः । लोकालोकनकौतुकाय बहुना शिहपश्रमेणादरा-नमन्ये यां विधिना विधाय विहितं सृष्टेर्ध्वजारोपण्य ॥ ४३ ॥

लीलेति ॥ उल्लोलेयांति तरङ्गेः स्फुरित ॥ ४१ ॥ द्रेति ॥ तवाभिमुख्वकन्त्रे मयि एवं गुणविधिष्टं वीक्षितं वल्क्षं धवलं मा निरौत्सीः।४२॥ लावग्येति ॥ आलोकनाय कौतुकमालोकनकौतुकम् । लोकस्यालोकनकौतुकम् । तेन पश्यतु लोको, द्रष्टव्यदुर्शनादृदृष्टिफलमाव्नोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

(१) छीछेति—छीछया विलासेन ताण्डविता नृत्ययुता श्रूयंथोस्तयोः । स्मरभरेण कामावेशेन श्रान्ता चञ्चलोक्षयन्ती शोभमाना तारा ययोः । अन्तर्मध्ये मौक्तिकमालिकाव-स्मुक्ताहारवद्धवल्योः श्वेतयोः । सुग्धं च तत् स्मितं च सुग्धस्मितं च तेन स्मेरयोः सस्मितः योः । पक्ष्मल्डशो दमयन्त्याः किञ्चित्साविद्दशोवेलितनेत्रयोः कान्तिः शोभा । उल्लोलैस्त-स्क्रैर्मदीये मुखे मम नलस्य वदने यातीव स्फुरतीव ॥ ४१ ॥

(२) दरेति—दे तरुणि युवति । अभिभुखवक्त्रे संमुखवदने विस्मर्थनाश्चर्येण स्मेरा सिस्मता दृष्टिर्दर्शनं यस्य तस्मिन् । मिय नठे वलत्यागच्छति सिति । दरमुकुलिते किञ्चितसंकुचिते नेत्रे नयने तथोः प्रान्ते उपान्ते ताभ्यां पर्यस्ता तारा कनीनिका यिस्मस्तत् । सल्ज्ञं सिन्नीडं सुस्मितं समन्दहासं सस्मरं समदनं वलक्षं धवलं तव वीक्षितं दर्शनं क्षणमल्पकालं

मा निरौत्सीहरूचं नापसारय ॥ ४२ ॥

(३) कावण्येति-कवणस्य भावो कावण्यं कवणिमा । तदेवामृतं तस्य दीर्विका वापी । सौभारयं सुभगत्यं सौन्दर्यं सुन्दरत्वं च तयोः कुरुगृहं पारम्परिकमदनम् । त्रेकोक्यमेवाकरः स्विन्दस्य रक्षकर्द्विका दिन्दां सहस्यं स्वाः सहस्रवर्षाणि । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे हितीया" इत्यनेनात्र हितीया । जीव्यात् जीवतु । विधिना ब्रह्मणा बहुना बहुलेन शिल्पश्रमेण किल्पपरिश्रमेण । लोकानां जनानामालोकनस्य दर्शनस्य कौतुकं कौतुह्वलं तस्मै यां दमयन्तीं विधाय कृत्वा सृष्टे रचनाया ध्वजायाः पताकाया आरोपणं विहितं कृतिमत्यहं मन्ये जाने ॥ ४३ ॥

श्रहो श्राश्चर्यम्--

(१)रङ्गत्यङ्ग कुरङ्गाच्याश्चक्षुमें यत्र यत्र तु । दृश्यते तत्र तत्रेव वलाद्वाणकरः स्मरः ॥ ४४ ॥

तत्कथिमयमन्यार्थे प्रार्थ्यते । तद्दद्यतामयं परप्रेष्यभावः ॥ क ॥

यतः । तिरयति स्वातन्त्रयसुखम् , अभिमुखयति पारवश्यक्केशम् , आः मन्त्रयति तिरस्कारम् , आद्रयति दैन्यम् , आह्वयति लघिमानम् , आवाहः यति हास्यवादम् , समानयत्यौचित्यभङ्गम् , अङ्गीकारयति कार्पण्यम् , अपि हस्तयति चस्तुभावम् , पुरुषस्य ॥ ख ॥

तथाहि-

(२) सोच्छ्रासं मरणं निरिष्ठदहनं निःश्टङ्कळं वन्धनं निष्पङ्कं मिलनं विनेत्र नरकं लेवा महायातना । सेवासंजनितं जनस्य सुधिया विक्यारवश्यं यतः पञ्चानां सविशेषमेतद्वपरं पष्टं यहापातकम् ॥ ४५ ॥ कि चान्यत—

रङ्गेति ॥ तुः पुनरथे । कि पुनः यत्र पत्राङ्गे चक्षू रङ्गति तस्य साधिष्ठानत्वात् । स्मरबाणवाचा प्राप्यते ॥ ४४ ॥

तत्कथमिति ॥ अन्येषामिन्द्रादीनामर्थेऽन्यार्थे ॥ क ॥ यत इ।त ॥ आङ्पुर्वस्य वहतेः करोत्यर्थत्वादावाहयति कारयतीत्यर्थः ॥ ख ॥

(१) रङ्गतीति—इरङ्गाक्ष्या हरिणाक्ष्या यत्र यत्राङ्गे यस्मिन् यस्मिन् हे मे मम चक्कि नयनं रङ्गति चलति । तत्र तत्रैव तस्मिन्नङ्गे स्मरो मदनो बलात्प्रसद्ध बाणाः शराः करे यस्य स ताहशो हृश्यते लक्ष्यते ॥ ४४॥

(२) सोच्छ्वासमिति—सेवापारवश्यं गईयति । सोच्छ्वासं श्वाससिहतं मरणं प्राणिव-योगः । मरणे श्वासाभावोऽत्र तु तत्सचेति विरोधस्य सेवाया मरणसमानधमेत्वात्परिहारः । निरिप्तरिष्टि विना दहनं ज्वलनम् । निःश्रङ्क्ष्यं निगडशून्यं बन्धनं निष्पक्षुं कद्मरिहतं मिलनं मलो नरकं विनेव सेवा महायातना महादुःखम् । महापातिकनो नरकप्रासिर्जायते । यदुक्तं— "महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् ।

"महापातकजान् घारान् नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात्प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह" ॥ इति ।

नरकाश्च विश्वतिर्याज्ञवलक्यस्मृतौ निर्दिष्टाः—

"तामिम्नं लोहशङ्कं च महानिरयशालमली। रौरवं कुड्मलं पृति स्वन्तिकं कालस्तकम् ॥ संवातं लोहितोदं च सविषं संप्रतापनम् । महानरककाकोलं संजीवनमहापथम् ॥ अविचीमन्धतामिकं कुम्भीपाकं तथेव च । ससिपत्रवनं चैव तापनं चैव विशकम् ॥ महापातकजेषों रेक्पपातकजैस्तथा । अन्विता यान्त्यवरितप्रायश्चिता नराधमाः" ॥ इति ।

सुधियो जनस्य बुद्धिमतो नरस्य सेवासंजनितं सेवयोद्भृतं पारवद्यं पारतन्त्र्यं धिक्। यतो हि पञ्चानां सविशेषमधिकमेतदपरं षष्ठं महापातकं विद्यते। अयं भावः पण्चव महा- (१)प्रस्तुतस्य विरोधेन प्राम्यः सर्वोऽप्युपकमः । वीणायां वाद्यमानायां वेदोद्वारो न रोचते ॥ ४६ ॥

तिकिमिदानीमिदमुच्यते। 'लोलाचि, लोकपालास्वामस्मन्मुखेन वृएव-न्ति इति प्रस्तुतानुरागभङ्गः, तदादेशोऽपह्नूयते स्वामिन्यन्यथा कथ्यते श्रेय-स्खलनम्, यथावृत्तमेवाख्यायते स्वार्थहानिः, तद्वरमस्तु स्वार्थविद्यातो न तु विश्वस्तदेवतावञ्चनापातकम्' इति विन्तयन्नशेषमपि तस्यै पुरन्दरा-देशं सप्रपञ्चमाचचचे॥ क॥

सापि स्तोकस्मितस्विग्वनप्रभुषो 'हं हे प्रियंवदिके, प्रियास्मज्जीवित-याम्बया तातेन च मध्याह्रे समाह्र्य किमुक्तासि कि शिविताऽसि । न नाम बालेयम्, श्रविनीतेयम्, श्राग्रह्महमस्तेयम्, इति केनापि कर्णेजपेन तातस्य हृदयाद्द्रोक्ठताहम् । वन्याः खलु गुरवा देवाश्च विभेमि तेभ्योऽहम्' इति प्रियंवदिकाख्यया सख्या साधमन्यान्यासम्करोत् ॥ स ॥

नलोऽपि 'मदिरान्नि, मदयति मदिरा, तरलयति तारुएयम्, अन्धयति धनम्, उत्पथयति मन्मथः, विक्रपयति कपामिमानः, खर्वयति गर्वः । सर्वः जनप्रसिद्धमेतत् । किंतु त्वमिद्मसत्यतां मानेषीः । व्यभिचरतु तवाङ्गे सर्वमेतत् । किंतु त्वमिद्मसत्यतां मानेषीः । व्यभिचरतु तवाङ्गे सर्वमेतत् । निह् शशिनि विहः, अमृते च विषाङ्कुरः संभवति । तदिमं देवादेशं मावक्षासीः । सर्वथा प्रभवन्ति प्राणिनाममी लोकपालाः । तत्रापि विश्वेषतः सकलिदशाधिपति (२)रशेषसुरिकरीटमणिमयूखमालाचितचरणारविन्दपुरन्दरो देवः । तदृणु कमप्यमोषाममृतसुजां मध्ये । मानस्य स्वर्गसुः खानि । अम्मिरसि मत्यंतोकस्तोकसुखानाम् इति पुनस्तामभ्यधात् ॥ ग॥

एवंविधे च व्यतिकरे दमयन्त्या पुनरुक्तमिमं जल्पमर्गयकरिग्येवारु-न्तुदमङ्कुशमसहमानया मनाक्तरिकते शिरिस, स्ताकीकृते मनिस, मुक्ते

प्रस्तुतेति ॥ उभयानुरागौचित्यादात्मार्थस्य प्रस्तुतत्वम् ॥ ४६ ॥ सापीति ॥ स्तोकेत्यादिना अर्थिनोऽपि लोकपालान्प्रत्यवज्ञा, नलं प्रत्यनुरागाग्रहं चान्यालापन्याजेन दमयन्ती प्रतिपादितवती । न नामेति वितर्के । 'किं दूरीकृताहम्' इति वितर्के ॥ ख ॥

पातकानि पूर्वाचार्थेनिरुक्तानि । तानि च मनुनोक्तानि-"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वेङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्याहुः संसर्गं चैव तैः सहण् ॥ इत्येतानि ।
सेवा सेवा तु पञ्चमहापातकेभ्योऽन्यद्परं षण्डं महापातकमिति ॥ ४६ ॥

(१) प्रस्तुतस्येति-प्रस्तुस्य प्रकृतस्य विरोधेन त्यागेनेति भावः । सर्वोऽप्ययमुप-क्रमः प्रारम्भो ग्राम्योऽसमीचीनः वीणायां तन्त्रयां वाद्यमानायां वेदस्य ऋगादेख्द्रारः पाठो न कस्मैचित रोचते प्रियो मवति ॥ ४६॥

(२) अशेषेति-अशेषाणां सर्वेषां सुराणां देवानां किरीटमणिमयूखमालासिमुँकुटम-णिकिरणजालैर्राचेतौ पुजितौ चरणाविन्दौ यस्य सः। निःसहनिःश्वासमरुति, परावर्त्तिते चक्षुषि, विवर्णतामानीते वद्नारविन्दे, प्रस्तावपरिडता प्रियम्बद्का प्राहु ॥ क ॥

'देन, श्रुतं श्रोतन्यम् , श्रवधारिता देवादेशः । किंतु न स्वतन्त्रेयम् , ई-श्वरेच्छ्या अवृत्तिनिवृत्तयो यतः प्राणिनाम् , श्रनाळाचनगाचरश्चायमतुराः गाऽक्षनाजनस्य ॥ ख ॥

तथाहि--

तीव्रतपततापप्रियाम्भोजिनो न सहते स्तेष्क्रमण्यमृतमुचे। रुचश्चन्द्रस्य, परिम्छायति मास्तीमालिका सलिलसेकेन ॥ ग ॥ प्रसिद्धं चैतत्--

(१) भवति हृदयहारी कापि कस्यापि कश्चि-

न्न खलु गुण्चिरोषः प्रमवन्त्रप्रयागे ।

किसलयित वनान्ते केाकिलालापरस्ये

विकसति न वसन्ते मालती केाऽत्र हेतुः॥ ४७॥

एवमनेकविधापाख्याननिषुण्या तत्कालाचितम्, अनुच्चस्मितसुधा-स्निग्धम्, अविरुद्धम्, परिमितपरिहाससुन्दरम्, अनुवृंहितानुरागम्, उ-चतचादुचदुलम्, अशाख्यम्, अकटेरिम्, अनुजिक्षतिषयम्, प्रियंवदिकया सहाल्पाल्पं जलपन् 'अयुक्तमिह कन्यान्तःपुरे चिरं स्थातुम्' इति चिन्तयन्ना-पृच्छ्य दमयन्तीं नलः पर्यक्षिकापृष्ठादुद्तिष्ठत् ॥ घ ॥

प्रथमोत्थितया च तया लज्जावनम्रवदनारविन्दया सह सखीकद्म्वकेन द्वित्राणि पदान्यनुगम्यमाना विहसन् 'श्रलमलमायासेन, स्थीयतां सुखम्' इत्यभिधाय स्वगृहानयासीत् ॥ ङ ।।

गत्वा च शिरीषकुसुमदाममृदुनि शय्यातले निषण्णश्चिन्तायां चकार।च।

(२)हर्षांदुत्पुलकं विकासि रमसादुत्तानितं कौतुका-च्छुङ्गारादलकं, भयात्तरलदृङ् नम्रं च लज्जाभरात्। तस्यास्तन्नवसंगमे मृगदृशो दृश्येत भूयाऽपि कि किचित्काञ्चनगौरगण्डगलितस्वेदाम्बुरम्यं मुखम् ॥ ४८ ॥

इति विषमपदप्रकाशमेतं दमयन्त्यास्तनुते स्म चण्डपाछः। शिशुमतिङतिकाविकासचैत्रं चतुरमतिस्फुटभित्तिचारुचित्रम्॥

⁽१) भवतीति-कापि कुन्नापि कस्यापि जनस्यापि कश्चिज्जनो हृदयहारी मनोहरो भव-ति प्रेम्णः स्नेहस्य बन्धस्तत्प्रयोगे गुर्णावरोषो न निदानम्। खलु । कोकिलालापेन रम्ये मनो-रमे वनान्ते कानने किसलयति पल्लविते सति वसन्ते कुसुमाकरे मालती जातितहर्न विकस-ति नाङ्करिता जायते । इत्यत्र को हेतुः कि निदानम्। न किमपि ॥ ४७॥ (४) हषादिति-तस्या सृगीदशो हरिणीनेत्राया दमयन्त्या नवसंगमे । हषादानन्दा-

अपिच--

(१) श्रपसरित न चक्षुषा मृगाची
रजनिरियं च न याति नैति निद्रा ।
प्रहरित मदने।ऽपि दुःखितानां
बत बहुशोऽभिमुखीभवन्त्यपायाः ।। ४९ ।।
(२) इति चिविधवितकविशविष्वस्तनिद्रः
सजळजडिम मीळत्पद्म चक्षुद्धानः ।
हरचरणसरोजद्वन्द्वमाधाय चिचे
नृपतिरपि विद्रग्धः स त्रियामामनैषीत् ।। ५० ।।

इति श्रीत्रिविक्रमभद्दविरिचतायां दमयन्तीकथायां हरचरणसरे।जाङ्कायां सप्तम उच्छासः समाप्तः ।। प्रभ्थोऽपि च समाप्तः ।।

श्रीप्राग्वाटकुलान्धिवृद्धिशशभुच्छ्रीमान् यशोराज इ त्यार्यो यस्य पिता प्रवन्धछकविः श्रीचण्डसिंहोऽग्रजः । श्रीसारस्वतसिद्धये गुरुरपि श्रील्यणिगः शुद्धधीः सोऽकार्षीदमयन्त्युदारविवृतिं श्रीचण्डपालः कृती ॥

इति श्रीचराडपाछविरचिते दमयन्तीकथाविवररो सप्तम उच्छासः समाप्तः ॥

दुत्पुलकं रोमाञ्चितम् । रमसाद्विकासि प्रपुललं कोतुकात्कोत्हलादुत्तानितसुन्नतम् । स्था-दुद्देगात्तरला लोला दृग् दर्शनं यस्मिस्तत् । लजाभराद्वीदाविशयात् । नम्नं निम्नं किञ्चित् काञ्चनवत्सुवर्णवद्दोरो गण्डो गण्डस्थलं ततो गलितं पतितं स्वेदाम् वर्मजलं तेन रम्यं रमणी-यम् । तन्मुखं वदनं भूयोऽपि पुनरपि दृश्येत कि विलोक्येत किम् । किमिति सम्मावनायम्॥४८॥

(१) अपरसर्वाति-मृगाक्षी सा दमयन्ता चक्षुषो नेत्राक्षापसरति न याति । इयं च रजनिनिशापि न याति गच्छति । निदा नैति नागच्छति । मदनः स्मरोऽपि प्रहरति पीडय-ति । बतेति खेदे । दुःखितानां जनानां बहुशोऽपाया अन्तराणि भवन्ति जायन्ते । यथोक्तं भारविणा—"श्रेयांसि छब्धमसुखानि विनान्तरायैः" इति ॥ ४९ ॥

(२) इतीति-इत्थं विविधवितर्काणां नानासंशयानामावेशेन विध्वस्ता दूरोभूता निद्रा यस्य सः। जलेन बाष्पोद्भृतेन जिस्मा जाड्यं तेन सिहतं मील्य्संकुवत्पक्ष्म यस्य तत्ताह-शं चश्चर्नेत्रं द्धानो विद्यधो दक्षः स नृपतिर्नलोऽपि हरस्य शिवस्य चरणसरोजयोः पादारवि-न्द्योद्दंन्द्वं युगलं चिन्ते मानसे आधाय स्थापित्वा त्रियामां रात्रिमनेपीत् वापयामास॥६०॥

अथ टिप्पणीनिर्मातुः परिचयः।

श्रीमजोधपुरं विराजतितमां राज्यं, तदन्तर्गतो ग्रामः पोकरणः प्रसिद्धविभवैः सर्डाक्तरे रक्षितः । ग्रामाख्याप्रथिताभिधानविलसत्तद्वाकुरैः पूजितं नामावालपदाङ्कतद्गुरुकुलं जागति तत्रोजतम् ॥ १ ॥ तहंशरत्नं बुधवुन्दवन्यो विप्रोऽसवद् दाधिमथाग्रगण्यः। हरादिगोविन्दपदाङ्कनामा सौभाग्यसम्पत्सुयशःसमृद्धः ॥ २ ॥ वैदुप्यप्रतिभादिसद्गुणगणप्रीतान्महेन्द्रोपमात् प्रापदाजगुरोः पदं जयपुराधीशाच यश्चामरे । राज्ञीस्थापितमन्दिरेऽप्यधिकृति राज्ये कथासदृता-मभ्युत्त्थानमलङ्कृतां च शिविकां विद्वत्सु मृर्धन्यताम् ॥ ३ ॥ श्रीनारायणनामकः समभवत्सृतुस्ततो मध्यमः स्तत्पुत्रो जयचन्द्र इत्यभिधया ख्यातः कृती वर्त्तते । तस्य स्तस्तनयौ नयेन सहितौ विद्वद्गणे संस्तुतौ श्रीमन्नन्दकुमारनन्दसुपदप्रोचित्कशोराह्वयौ ॥ ४ ॥ तत्र नन्दिकशोरेण साहित्याचार्यताजुषा । नलचमपृप्रबन्धेऽस्मिन् गोविन्दीगर्भजनमना ॥ ५॥ काइयां प्रौष्ठपदे मासि इतं टिप्पणमादरात्। निधिवस्बङ्क्चन्द्राब्दे दिने हेरम्बजनमनि ॥ ६ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाश्रित-राजगुरुकथाभट्टवंश्य-वाराणसेयगवर्भमैण्टसंस्कृतपुरुतकालयीः यान्वेषक-वेदान्तभृषण-श्रीनन्दिकशोरशर्मणा साहित्याचायण विरचितायाः नलचमपृटिप्पण्या भावबोधिन्याः पर्यवसानम् ।

नलचम्पूस्थक्षोकानामकारादिकमेणानुक्रमणिका ।

उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंग	ह्याः	उच्छ्वासाः	मुलानि	श्लोकसंख्याः
५ अंसस्रंसिजलाई-	30	५ असमहरि	ततीरं	9
१ अक्षमालापवृत्तिज्ञा	· O	१ अस्ति स्व		५४
२ अखण्डितप्रभावोऽथ	38	१ अस्तु स्वी		ଜ୍ଜ୍
१ अगाधान्तःपरिस्पन्दम्	32	४ अहीनां म		२ ९
७ अग्रस्थामित्र चेतसः	१५	१ आकर्ण्य र		
७ अङ्गाः कङ्गकलिङ्ग-	Ę	१ आकारः र		96
१ अच्छाच्छेः शुकपिच्छः	४६	७ आस्यं प्र		११
१ अजनि जनित	60	७ आज्यप्रा	ज्यपराच	१२
६ अजनि रजनिः	३६	६ आनन्ददा	विनस्ते	કર
४ अतिललिततरं	લ	५ आनन्दिर्	वुन्दर-	१३
३ अत्रान्तरे तरणि-	ફ	७ आ पूर्वीप	₹-	8
१ अन्निजातस्य या	9	३ आवध्नत		३२
१ अथ कथमपि नाथं	५ १	७ आ बह्या		2
३ अथ नरपतिदत्ते	6	६ आरुह्येता	ः शिखरि-	६०
३ विमलटुकूल-	२१	६ आवासाः		६१
३ अद्य मे सुबहोः	१२	५ आविर्भुत	विषा	?६
७ अद्यास्मत्कुलसंततिः	8	५ आसीत्वि	ण्डित-	३९
७ अनुगुणघटनेन	۹ ا	७ असेतोः व		રૂ
५ अनुभवतु चिराय	36	४ आस्यश्री		१६
२ अनेकघा यः किळ-	२०	५ आहूतोदी	च्यभूपेन	૨ ૪
७ अन्तः केवल	38	५ आह्वादय	न्ति मृद्वो	६८
७ अपसरति न चक्षुषो	86	२ आह्रादय		म्भः २४
६ अपसृताम्बुतरङ्गि-	<i>అ</i> 8	७ इतश्रन्द्रः		३२
५ अपहास्तितान्तराया-	९६	२ इति जनि		३९
१ अप्रगलभाः पदन्यासे	Ę	६ इति विवि		80
३ अपि रेणुकृतकीडं	રૂજ	७ इति विवि		90
१ अञ्ज्ञश्रीसुमगं	५३	७ इतो मक		३३
५ अभिलपति नालः	6	१ इत्थं काटर		१५
३ असन्दानन्दनिष्यन्दः	યવ	४ इदं गोदा		२५
६ अयं हि प्रथमो रागः	४६	४ इदं मन्दा	किन्या	ર ૪
६ अयि भवत कृतार्थाः	८०	३ इदं राज्य	मि यं	१३
६ अरुणर्माणकरण	३९	१ इन्दो सौ	न्दर्थ-	90
४ अलंकृत्निशान्तेन	१२	५ इड्डा कतु	न्युग-	48
५ अवतरित घृताची-	५१	२ इह कवरि		११
५ अविरतमिद्मम्भः	६१	५ इह चरित		હ રૂ
४ अवृष्टिनष्टधूलोक-	१३	२ इह पुन	रेशं	१२

		_
	उच्छ्वासाः मूलानि	श्लोकसंख्याः
	६ इह भवतु निवासः	<i>હ</i> રૂ
	७ ईपज्ञिःस्तकुन्द्-	ે રહે
	४ डवितमुचित-	२२
	६ उच्चःकुस्सः कपिश-	& 0
	७ उ चे: शालावसंख्या	80
	६ उज्ज्वल तुवर्णपदक	४१
	५ उड्डीय वाण्छितं	8
	६ उत्करपाद्ग्रालतां	\$ 9
	१ उत्फुलगुले-	= ३
	६ उदयगिरिगतायां	8
	१ उदात्तनायकोपेता	२५
	५ उन्मादिनी मद-	१०
	९ उन्मादि यौवन	ĘĘ
	३ उपकर्तुं प्रियं वक्तुं	१४
	५ उपनदि पुलिने	६ ९
	६ उपनयति करे	99
	६ उपरम रमणीया-	૬૪
	४ उपरि परिमलान्धेः	- 23
	२ एकान्ते सेवते योगं	१८
	५ एतस्याः करिकुम्भ-	99
	६ एतस्याः सिळ्ळाव-	१६
	४ एताः प्राप्य परोपकार-	28
	४ एताः सान्द्रहुमतलः	8
	एतास्ताः परिपक्तः	48
â	एषा में हृद्यं जीव	55
9	एषा सा विन्ध्यमध्यः	39
8	कंदर्पस्य जगज्जेमः	ξ
٩	कः करोति गुणवा-	88
Ę	कदा किल भविष्य-	38
0	कन्यामन्यानुरक्तां	₹€
٩	कर्णमूलविषये	E 2
.W	कर्णान्तक्रष्टवलयीः	80
8	कर्णान्तविभ्रमभ्रान्तः	१३
9	कर्पूराम्बुनिषेक-	28
₩ 8	नाम तत्र चिन्ता	u u
\$ 9	ालमिव कलाबहर्ल	30
१व	ग् व्यस्यास्र फलस्त्रेत	१७
\$ 10	र्म कपूरकणाः	30
१ वि	^ह कवेस्तेन काब्येन	9

उच्छवासाः मूलानि	श्लोकसंख्याः
७ किंचित्कस्पितपाणि	30
४ कि तेन जात जातेन	88
७ किनरवदनविनि	
१ कि लक्ष्मीः स्वयमागत	i''-
१ कि स्यादञ्जनपर्वतः	૪૪
४ किमपि परिजनेन	32
१ किमखः पार्चेषु	86
९ किसु कुवलयनेत्राः	90
७ कुन्दे सुन्दरि	
९ कुररभरसहं	૪૦
९ इन्ते नालकव-	Ę
६ कुजत्क्रीचं चटुलः	29
५ कृतकीडाः कोडैः	૪૯
३ इत्वातिथ्यक्रियां	१०
५ केनापि व्यवहारेण	२३
७ कैलासायितमदिभिः	ર ટે
४ कोष्णं किं नु निषिच्यते	9
९ कविचटुल.	88
५ कचित्र्यवरगैरिका	83
९ कचिदपि कार्यारम्भे	96
२ श्चभ्यत्क्षीरसमुद्र-	38
६ गीतेर्थामाः किल द्वित्राः	6 2
२ गौरवं गौरवंशस्य	१०
९ गीवालम्बित-	96
६ चक्रधरं विषमाक्षं	३२
१ वार्वी सदा सदाचार	₹
९ चिरविरचितचाट-	७२
१ जननीति सहितः	30
२ जनयति जलवर्ति	• •
१ जयात गिरिसतायाः	?
६ जयात जगहेकचक्ष-	ર ફ
१ जयति मधुसहायः	à
६ जयत्यखिळळोक-	è
६ जयत्यमरसारथि-	\$
६ जयत्यमछकोस्तुम-	
६ जयत्यमलभावनाः	११
६ जयत्यम्भोजिनीखण्ड-	\
६ जयत्यम्मोजिनीबन्धुः	3
S CERTER TITE	१०
	•

उच्छ्वासाः मृलानि श्लोकसंस	याः	उच्छ्वासाः मूलानि श्लोक	सं ख्याः
६ जयत्यसुरसुन्दरी	9	७ धन्या काप्युपराधिता	કે ફ
६ जयत्युद्धिनिर्गत	8	१ धन्यास्ते दिवसाः	રૂઝ
६ जयत्युदरनिःसर	8	५ धीरं रङ्गन्त	રેલ્
१ जाताकस्मिकविस्मयैः	88	१ धुतकद्म्ब	83
५ जातिर्यंत्र न तन्न	60	६ धुतरजनि-	98
१ जानन्ति हि गुणा-	१८	१ नक्षत्रभृः क्षत्र	30
३ तत्तस्याः कमनी	३१	७ न गम्यो सन्त्राणां	રેષ્ઠ
४ तत्तातस्य इतादरस्य	३१	३ न तत्काव्यं न तन्नाट्यं	ે ૨૮
४ तथा भव यथा तात	१७	९ नद्यास्तीरे विदर्भाया	50
४ तदेत्पुण्यानां	₹ ६	२ नमिताः फलभारेण	2
४ तद्वार्तामृतपानार्थि-	2	६ नलोऽपि मां	१९
५ तया दत्ता मयानीता	23	१ नास्ति सा नगरी यत्र	२६
६ तव सुभग रम्यदशया	४०	५ निजप्रियसुखभ्रान्त्या	६०
६ तव सुहृदुपभुक्तः	१२	२ नित्यमुद्रहते	33
१ तस्मिन्स्मित्मुखे	99	६ निपतित किल	२०
१ तस्य विषयस्य मध्ये	28	१ निर्मासं मुखम-	પ્રહ
२ तस्याः कान्तिनिरुद्धः	30	४ निर्माय स्वयमेव	6
२ ता एव निर्वृतिस्थान-	२६	१ निश्चितं ससुरः	80
५ तात तावन्ममा-	ુક	१ नीरं नीरजनिर्मुक्तं	ઇસ
३ तास्तास्तं खपदामासुः	२०	२ नीरक्षनपदे	२९
३ तुभ्यं नमो नमलोक	१	६ रूप चलसि	६८
१ तेषां वंशे विशद-	88	७ नोद्याने न तरङ्गिणी	१६
१ तैस्तैरात्मगुणै-	२०	१ नो नेत्राञ्जलिना	६२
१ त्रिदिवपुरसमृद्धि-	32	२ पटलमलिकुलाना-	8
६ त्वन्तो भयेन	१३	५ पद्मान्यातपवारणानि	७२
६ त्वदेशागतमारुतेन	२३	७ परिम्छानच्छाया	२५
६ त्वदेशागतवायसाय	२२	ि ३ परिहरति वयो	28
७ दुग्धो विधिर्विधत्ते	२१	१ पर्णैः कर्णपुटायितै-	88
३ दत्त्वार्धमहंणीयाय	8	्र ६ पर्वतभेदि पविश्रं	28
• दरमुकुलितनेत्र	પ્ટર	५ पश्येताः करिकुम्भः	36
४ दिशः प्रसेदुः	२८	२ पाण्डुपङ्कुजसंलीन-	१४
५ दिशि दिशि किमि	33	६ पीनोन्नमद्घन	દ્દષ્ટ
५ दिष्टया दिवोकसां	93	१ पु ारपि तदिमज्ञा-	६४
३ दूराभोगभरेण	\$8	५ पूर्वापरयोराशि-	३०
२ देवो दक्षिणदिङ्मुखस्य	३९	५ पूर्वाहं विहितोदया	అర్ధ
१ देशः पुण्यतमो हेशः	२८	७ पौष्पाः पञ्च शराः	१८
२ देशानां दक्षिणो देश	२८	ु ३ प्रभासंयोगिविख्यातः	ર૪
२ देशो भवेत्कस्य न	5/0	ुश् प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो	38
२ धन्याः शरदि सेवन्ते	?	६ प्रसरति।रणरणकरसः	8\$

उच्छ्वासाः मूलानि	श्लोकसंख्याः	उच्छ्वांसाः मूलानि	श्लोकसंख्याः
९ प्रस्तकमलगन्धं	6	३ सुग्धित्य-	
७ प्रस्तुतस्य विरोधेन	8ફ	२ सुरधा दुरधधिया	Ę
४ प्रायः सैव भवे-	و	३ सुबन्त्याः शिद्युतां	\$\$
२ प्रावृषं शरदं	S	९ सहरियवसतां	રૂ <i>૦</i> ૪૨
६ प्रियविरहविषा-	ષ્ટ્ર	६ स्गेषु मैत्री	ठ २ ८
६ प्रेमप्रपञ्च	28	६ सदुकरपरिरम्भा-	
५ वककृतनिनदं	88	७ यं श्रुत्वेव मनोभवा-	96
२ वाणकरबीरद्मनकः	१७	६ यत्र न फलिता-	ęo Co
५ बालोन्मील	38	३ यथा चित्तं तथा	43 #
४ बिमर्ति यो हार्जुन-	१८	५ वर्षेयमाकृतिः	१५
४ विश्रते हारिणीं	इंश	३ यद्यावद्याहर्श	₹.
१ ब्रह्मण्योऽपि	૪ે૬	६ यद्येतस्याः सकृद्पि	8.0
१ भङ्गकलेषकथाबन्धं	22	४ याः स्कन्दस्य जगाद	१७
६ भजत बलसमृहाः	હ્	६ यात्यस्ताचलमन्धः	₹७
५ भवति यदि सहस्रं	8	१ ये कुन्दद्युतयः	?
७ भवति हृदयहारी	80	९ रक्तेनाक्तं विनि-	34
१ भवन्ति फाल्मने	२७	७ रङ्गत्यङ्गे कुरङ्गाक्ष्या	₩Ę
६ भानोः सुता	86	५ रजनिमवनिनाथः	86
१ भिन्दन्कन्द्-	86	४ रसे रसायने	90
७ अक्तान्ते वृत-	१३	२ राजते राजतेनाय	58
५ सृपालामन्त्रणे	22	२ राजन्सजीवपश्चाक्ष	٤
१ भूमयो बहिरन्तः	38	२ रूपसम्पन्नमग्राम्यं	26
३ मोगान्भो गाङ्गवीची-	22	१ रोहणं सुक्तरतानां	२२
९ अमकरं	83	९ राहण चुक्तरलामा ७ लक्ष्मी विश्वाणयोः	6
२ भ्राम्यद्हिरेफाणि	9		\$8
६ आम्यद्ग्रङ्गभरा-	६२	६ लब्धार्धचन्द्र ईशः	३८
९ मज्जत्कञ्चरः	३६	३ ललाटपद्दविन्यस्त	११
४ मण्डलीकृतकोटण्डः	3	७ लावण्यपुण्यप्रमाणु	28
º मदनोमेतियुवानं	રહ	३ लावण्यातिशयः	33
सम्ये त्रिवर्ली	Ęw	७ लावण्यामृतः	8\$
मन्दं मन्दरमन्दिरेषु	32	५ लास्यं पांसुकणायते	२०
मन्दायते दिनसिदं	- 2	५ लिसेवामृतपङ्केन	१९
महावराहाङ्गविनि-	Transfer of the second	४ लीलया मण्डलीकृत्य	३०
माघ इन्तिकपोल	30 20	७ लोलाताण्डवितश्रुवोः	88
माद्यन्मांसलतुङ्ग-	38 38	३ वररजनीकरकान्ते	१९
माल्यं मूर्धनि	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	२ वरसहकारकरञ्जकः	१ ६
मिश्रं च मन्त्री च		६ वर्धमानोल्लसदागा	86
सकादाममनोरथेन	36	१ वछीवल्कपिनद्ध-	42
मुक्ताचैः श्रूयमाणां	30	२ वहति नवविकासो	१३
~ · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	50	१ वाचः काठिन्यमायान्ति	१६

डच्ह्वासाः मूर्वान श्लोकर	ंख्याः	उच्छ्वासाः मूलानि श्लोकसंख्या
६ वायुस्कन्धमवद्यस्य	४५	३ सर्गव्यापारिवन्नस्य २६
३ वासरश्रोमहावछी-	8	७ सर्वेऽपि पक्षिणो हंसाः २ ५
५ विकलयति कला	६६	४ सबृद्धबालाः काले १६
७ विगलितविलास-	23	४ सांग्रुकोन्नतवंशस्य १०
६ विचित्राः पन्नाली	इ ४	१ सा रवं मन्मथमक्षरी ६०
६ विपिनोहेंशं सरहं	38	६ सानृनां सानृनां ६५
३ विभोविसृतिसम्पन्न	ą	६ साप्यनेककछोपेता ४९
३ वियति विशद	१ड	६ सालानकमना ान- ५७
५ विरचितपरिवेषाः	42	३ सा समीपस्थितज्येष्ठा २३
३ विवेकः सह संपत्त्या	१६	६ सिच्यन्तां राजमार्गाः ७८
५ विश्राम्यन्ति न	G	३ सिन्दूरस्यहया ७
५ विश्लेषाकुलचक-	७६	६ सुगमस्तवास्तु ३३
५ वीचीनां निचयाः	१४	७ सुधापङ्कोपलितेच ३०
६ वीरपुरुषं तदेत	-	६ सुरसदर्नेनिवासं 🗝
६ वेदविद्योपमा देवी	43	७ युस्थिततेजोराशे- १९
६ वेघा वेदनयाश्चिष्टो	१४	६ सैपा चलचन्द्रकि- २६
१ व्यासः क्षमान्दतां	88	 सोच्छ्वासं मरणं ४६
६ बातगुणपरिपाट्या	99	२ सोऽयं कीडाचलो ७
१ शम्बद्धाणद्वितीयेन	१४	४ सोऽयं यस्तेन पान्थेन ८
५ शिथिलितकला	१६	
६ शुष्काङ्गी घनचार्वङ्गयाः	48	४ सोष्णापमूर्घा १९ १ सोऽहं हंसायितुं २१
२ श्रङ्गारससञ्जार	24	
२ इच्योतचन्द्रनचारु	३५	७ सौधस्कन्धतलानि ३१
५ इच्योतचन्द्रमणि-	9 6	५ स्कन्बशाखान्तराळेषु ४३
🎍 षड्रसाः किल वेंद्येषु	१४	१ स्त्रीमाणिक्यमहाकरः ६१
१ सङ्गता सुरसार्थेन	૨૪.	६ स्थित्वा त्वदागमन- १८
६ सङ्गोतका त्वदौत्सुक्या-	40	स्मरराजराजधानी- २०
४ संग्रहं नाकुछीनस्य	20	६ स्मरविहरणवेदीं ७६
५ संसाराम्बुविधौ	ર	६ स्वःसौन्दर्यविडम्बि ७२
६ स एव निषयेश्वरः	३६	७ इंहो इंसि चकोरि ८
६ सक्छविषयवृत्ती	88	३ हरचरणसरोजा- ३९
६ सत्काण्च्यश्रन्दनाई	७९	२ हरितिं हरिणयुर्धं ६
१ सदाहंसाकुलं	38	७ हर्षांदुत्पुलकं ४८
१ सत्वणापि निर्दोषा	११	७ हर्षाद्वाच्यचिते ३८
२ सरलप्रियं गुणाड्य	१५	१ हृद्योद्यानमरः ६३
५ सरसिजमकरन्दा	90	९ हृद्योद्या नसर- १८
그러면 일본 때 보면 되었다. 항상 이 등에 되었다.		그리 물레이트 그리고 있다면 그 전에 가게 하수

संशोधनपत्रम् ।

<u> अगुर्ह</u>	গুৰু	Ą	ष्ट्रे पङ्गी	अगुद्धं	सर्व	. IS	पङ्ग
खोतः	स्रोतः	2	ર ૯	कोलक	कोलकरि	30	5€
खोतो	स्रोतो	\$	38	बद्दोक्त	म बहोत्तम	30	\$8
स्राहिः	सर्गी	6	इ. ५	नयनयो		32	9
रामणार	क रामणीयक	9	Ģ	धत्त	धत्ते	3,8	
दापाः	दोजाः	१०	२७	सम्रा	सम्राट्	36	58
फाल्गुने	कालगुने स		Ę	शुरकंने	शुरजने	₹ ?	\$5
माण	सणि	23	ė	वासिन	वासिनः	32	१८
प्रसादाः	प्रासादाः	- 88	?	शास्त्रं	शस्त्रं	32	
खिया	खियो	ફપ્ર	રે	स्वयस्		33	३३ ट
sfc	*		\$?!} ? *	वस्यम्	वश्यम्	૩ ૬	
#e	*		१७।१८*	श्रीत्रका	। श्रीत्रिविका	२२ न ३६	र १४
धरतो	धरती	१७	.	हचति			28
वत्क	वक्त्र	१८	২ ৪	ख्यात खरोज	हचेति —े	३६	50
सङ्गरः	सङ्गुरः	१८		1	सरोज	38	33
सिंह	सिंह:		१७	कुर्वाणा	कुर्वाणो	30	ક
पार्था	पार्थी पार्थी	१८	56	शदः	शब्द:	₹0	२८
क्षत्राद्ध ति		१९	***	शरच्छी	शरच्छी	३८	8
देव	क्षत्राद्भवति देवै	86	38	नीयनान		३८	\$ 8
मन्वि	· ·	१९	ક્રેર	सनर्थः	मत्यर्थम्	39	२ ५
	मन्व	२१	6	हानी	हीनी	39	३०
कदाचन्नि -	कदाचित्र	२१	9	श्चेति	क्चेति	80	२ १
सार्ग 💮	मार्ग	55	8	चञ्च्चला		80	₹o
कदाविद्या	कदाचिद्वा	२२	રૂ	मरीच	मरिच	૪૦	રેર
नारं _	नीरं	२४	9	आस्य	आम्यड्	88	
ानःसरन्त्यो	। निःसरन्यो	58	26	सरत	सरतु	४२	3
उत्पना	उत्पन्ना	२५	२३	मजारा	म अरी		88
श्रात	इच्योत	ર	38	भारत	मारभत	88	१२
र्माडताः	र्मण्डिताः	ર ફ	68	श्चरणाने	भार ग त श्वरणानने	8\$	१३
द स्ते	याभिस्ताः	२६	32	कल्लोल:	कल्लोलाः	88	२३
सेनापोतना	सेनापतिना	200		मद्ना		88	२८
निर्मा सं	निर्मासं	રહ	3	विलावद्	मद् न	४६	१ ३
រូលិះ	र्गुणे:	50	Ę	ावलावद द्र मः	विलासवद्	86	२८
लथा	हेलया		8		हुमः <u>र</u>	४५	30
इ म	च ्कम	२९	3	प्रकृयार्थे	प्र कृता थे	४५	३२
46		३०	500	न्धन	घन	४५	33

^{*} ज्युद्शप्रष्ठस्य ३१. ३२ पङ्किस्याने यथाक्रमं पञ्चदशप्रष्ठीय १७, १८ पङ्की पठितन्ये। * पञ्चदशप्रष्ठस्य १७, १८ पङ्किस्याने यथाक्रमं चतुर्दशप्रष्ठीय ३१, ३२ पङ्की पठितन्ये।

भग्रुद्धं	શુદ્ધ	g	ष्ट पङ्की	अशुद्धं	ગુહ	पृष्टे	पङ्कौ
पहा	पछव	४६	१६	भुरुह	भुरुहा	હરૂ	₹ ₹
सम्बोन्ध	सम्बोध	४६		जीर्णाभव	जीर्णीभव	હ્યું	56
वनयस्य	वनस्य	86		हश	हर्ग	ဖစ္မ	8
अर्थात्रिजा	ते अर्थान्रिजाते	કુલ	१८	ह्मनु	ह्यनु	ဖပ္ပ	१९
पदीस्	पदीनम्	५१	क्र	व्य क्तलो	व्याकुलो	હ્યુ	30
विशष्टा	विशिष्टा	65	ર ૬	निश्रखतां	निश्चलतां	७ ६	२८
प्रकास	प्रकाश	५३	१७	तनुवयु	तनुवंपु	- ଓଣ୍ଡ	30
eau	स्वर्ग	્ ૯૩	२८	समन्ता	समन्तात्	ଓଡ	ે ૨૯
प्रसादा	प्रासाद्र	93	33	ओषवि	ओपधि	50	१८
म्हर्याणि	हम्यांणि	93	33	चपकाय	चप हाय	60	२९
वृद्धिमिव	वृद्धिमव	લ્ષ્ઠ	१२	विकसितद्	मं विकसितक		26
वचित्वात्	वावित्वात्	68	30	संहत्वं	संहतन्वं	ે ૮૧	38
किल्टीव	कीत्यीव	. ५६	२३	शचि	ग्रचि	୯୫	3
दक्षिणात्प	दाक्षिणात्य	48	26	विलोक्स	विलोकव	ୡ	ર રે રૂ
मालिक्य	साणिक्य	98	20	कथितकथा	कथितकथः	66	? 3
तोजिता	तोजिता	48	30	रागधनेन	राराधनेन	66	<i>50</i>
सन्वभ	सन्वभव	é lo	ξ	नृड्मर	तृड्भर	९०	٩
रेषु	रेखु	60	88	वाक्या	वाक्य	60	₹ २ ६ *
भ्त	भृत्	96	ષ્ટ્ર	उपदिशन्त्य	ा उपविशन्त्य	7 60	26
नय	नयन	96	१२	चक्रवाकां	चक्रवाका	९१	२६
वधना	वधान	६१	28	श्चारुवो	श्चारुखो	68	30 30
कान्ति	कान्ति	६२	38	कारिण	कारिणः	68	३ २
तः	तै:	£ 3	२३	शास्त्र	शस्त्र	66	33
अन्येषणा	अन्वेषणा	83	२५	द्ययन्ती	दुमयन्ती	65	3
ब वेतश्वेतायमा	ान खेतायमान	६३	28	सोजन्या	सौजन्या	ę ૨	ર રે છ
ह्रन्द	a -a	६४	१३	यस्मिन्तले	यस्मिन्नले	९२	३२
उ छ्वासः	उच्छ्वासः	६४	१६।२४	कान्ति	कान्ति	9 3	80 €
द्घीतिः	दधीति	६४	ર ૮	सुभित	श्चिमित	63	\$\$
कोपीन	कौपीन	६८	१८	निरूपम	निरुपम	68	श्व १व
विद्रमा	विद्वुमा	88	११	रजभागे	राजभागे	68	44
असिंसा	अहिंसा	७ ०	२३	घृष्ट्वो	चृष्टो ं	९६	२ ४
समीपनु	समीपमनु	W o	२६	छल्द	छन्दुः	९७	२१
विनिसर	विनिःसर	40	३२	विचारतु	विचरितु	९९	``\ १ ३
मृद्वन्ति	मृद् नन्ति	w8	१	सुपविष्ट	सुपविष्टे	99	१६
प्रथमाद्धवं	प्रथमोद्धवं	as	4	स्निग्धो	स्निग्धा	66	23
नोचै	नीचें 💮	æŚ	१२	भ्रूभ	भूभङ्ग	800 ,,,	3
यस्यात्.	यस्माव्	æŚ	ર ૮	गवण	गवण गवण	१०१	_89
वसह	वर्षु	æś	88	जाङ्यता	जाड्यतो	१०२	98 23
रनकाशं	रनवकाशं	405	26	सगता	हंगता	१०६	ે
					化二甲基酚二甲二甲基酚	ansas a ring 📆 a geli ili	7 Tale 1

	अगुढं	शुद्धं	ક્રેક	पङ्कौ	अशुद्ध	गुइं	पृष्टे	पङ्गी
	प्रक्रपण	प्रऋषेण	१०४	Ę	दिष्टयोत	दिष्टवेति	\$88	₹ 6
	भिन्नकमे	भिन्नक्रमे	१०४	23	समुन्वय:	समुचयः	६४७	• ६
	नादण्ड्या	नादण्ड्यो	१०४	२९	को जाः	को बाः	१४९	१९
	याग्यो	योग्यो	१० ५	१	नालनि	नालानि	१४९	30
	गौरवाह	गौरवाह	१०५	१६	गापुर	ãs.	१४९	33
	स्वाज	साज	१०७	26	गीरो	गातेन	888	\$3
	चवं	चैवं	१०८	इ	नेन	गानेन	586	38
	विशेष	विशेपै	१०८	8	हपणा	हर्षेणा	१५१	Ø
	लाववो	लघवो	६०८	3 8	कोसलां	कोमलं	१५१	देद
	वतीर्णा	वतीर्णी	११३		दद	तद्व	१५१	3.8
	वरि	वैश	888	3	रनुसन्ति	रनुसरन्ति	१५२	ξ.
	संहतु	संहर्तु	११५	9		नलिनीप्बस्तं	245	8
	दायसे	दीर्थसे	११५	\$8	कोशय: नं	कोशपानं	१५६	२६
1	एवं विधन्यका	, एवंविधकन्यव	हरः, ११६	२२	गीनेन	गानेन	840	4.5
	मध	मर्भे	880	8	मनाग्लिङ्गा		866	8
	पार्थ्यसे	प्रार्थ्यसे	888	88	त्तजः	त्तेजः	१५९	5
	हंस	हंसे	१२२	8	श्रङ्गवेरण	श्कुनरेण	१६२	१६
	पङ्किय	पङ्किर्य	855	38	ভাল্	स्रक्	१६६ १६६	१ २
	उम्मा	उन्मा	१२३	88	कथायतु	कथयितु	१५५	۲ <i>۱</i>
		नियन्त्रणाज्ञा	१२४	२९	क्रवित्	क्रचित्	१६८	न ३५
	हेतुनि	हेतुर्नि	१२४	30	मागं	मार्गः	१५५	32 32
	^{ट्येषां}	प्येषा	१२४	32	सुरसुरेति	सुरासुरेति	१७०	
	नक्षवा	चक्षुषा	१२६	8	उ <i>्ड</i> ः परितः	परतः	Tallian Strategic	\$0
	प्रगङ्गेन	प्रसङ्गेन	१२६	११	क्लो षा	रुखाः इलेषा	803	
	रात्रवि	रात्रावपि	१२७	38	कुल	कुळे इ.ळे	848	. ૨૬
	नामव	नामैव	१२९	२१	हंसन्नान	इंसवा ह न	१७५	ર લ્
	पृबेन्दु	पूणन्दु	१३०	१४	दुन्मादनीं	इन्मादिनीं इन्मादिनीं	१७५	33
	तथा	तथा सत्यं	१३२	42			१८१	80
	बाह्यधः	बाह्यार्थः	१३०	34	पञ्चम	पञ्चमः	१८१	88
	मितां	मिता	१३२	33	पूरणा	पुरणो	१८१	१८
	मोदनी	मेदिनी	१३२	33	भवल	भूवल 	१८३	8
	आतप्रस	अतिप्रस	१३३	१२	88	पृष्ठे वीथी	१८८	१२
	पच्यामानः	पच्यमानः	१३४	₹३ ं	वीथा		१९०	१९
	डच:्	उचै:	१३८	30	मुचुकुनः वत्तिनि	मुचुकुन्दे वर्त्तिनि	१९३	२८
	सुधसृगै	सुग्धसृगै	१३९	२६			१९६	१५
	पिङ् _	विङ्ग ्	580	\$8	जिलानां 	जलानां	१९६	२९
	सुग्दरो	सुन्दरो	१४२	88	मार्दी	मादी	१९६	3 0
	स्वरस्व	संरस	१४२	२०	दशस्थं	देशस्थं	१९९	5/0
The second	देशवणः	देशवतः	8.83	१८	प्राजा	प्रजा	200	२ ४
	शाङ्गिक	शाङ्गुलि	888	9	श्रुत्दव	शुत्वव	२०४	३१

अग्रुद्धं	शुद्धं	ક્રિકે	पङ्कौ	अशुद्धं	શુદ્ધ	पृष्ठे	पङ्गौ
निव तित	निवर्तित	२०६	१३	मुर्छित	मुर्चिछत	2 9 19	₹¢.
सृदुनो	सृदुनी	२०८	٩	वत्तः	वर्षुः	288	ે ટ
इदामति	इदमिति	२०८	२३	स्तः	स्ते:	२१९	રે ફ
स्वादा	स्वादी	२०८	29	बद्धव	बद्धेव	૨૨ ૪	ે ફેંડ
नाट्य	नाट्ये	२०८	38	वक्तरी	वहारी	૨૨ફ	i e
चरत	चरतः	२१०	१३	₹₹	उ .स	. ૨૨૩	३१
चत्वाराणि	चत्वराणि	292	१२	त्यङ्ग	त्यङ्गे	२ २९	ą
वहाभा	वलुभा	२१२	33	रिम	र्शः	२२९	૨ ૪
वाधिः	वाधिः			पञ्चन	पञ्चेव	२२९	३८
		२१३	२६	लाचन	लोवन	२३१	Š
कार्थण	कार्येण	२१६	૮	प्रयागे	प्रयोगे	239	११
स्वरूप	स्वरूपं	२ १६	≥ ⊘	चायण	चार्येण	२३३	ર ફ

उपोद्धाने

	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1			1 A 19
णान्तरवा		णान्तरेवा	6	a
वक्रमे		वैक्रमे	9	१६
निर्मिम		निर्मितमि	e	રે ૦
नेषधतका		नेषधका	•	a o

सर्वविषयुस्तकप्राप्तिस्थानम् जयकण्णदास हरिदास गुप्तः— चौलम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस, बनारस सिटी।